

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: VIII

Sayı/Issue: 1

Yaz / Summer - 2008

Bornova - İZMİR

Çetin Cumagulov'a Armağan

Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
..... tarih ve no'lu
kararı ile basılmıştır.

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary
Arş. Gör. Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 Bornova – İZMİR

Telefon / telephone : 0.232.3880110 / 2958
Belgegeçer / fax : 0.232.3427496
Elmek / e-mail : egetdid@gmail.com

Dizgi / Composition: Arş. Gör. Vildan Koçoğlu
Gündoğdu

Baskı / Print: Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova - İZMİR

Bornova – İZMİR
2008

YAYIN KURULU
Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Yüksel SAYAN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN

BU SAYININ
BİLİMSEL DANIŞMA KURULU
Advisory Board

Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan GENÇ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulkadir GÜRER (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Şefika KURNAZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (Dicle Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceyhun Ceyhun UYGUR (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Varis ÇAKAN (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali EROL (Ege Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN (Ege Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Leyla ERCAN (Gazi Üniversitesi)

EÜ Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DERGİMİZİN YURT DIŞI HABERLEŞME ÜYELERİ

ABD - Uli Şamiloğlu; ALMANYA - Mark Kirchner; ALTAY - Napir Bailkan; AZERBAJCAN - Kemal Abdullayev; BULGARİSTAN - Cengiz Hakov; ÇİN-Turup Barat; FİNLANDİYA - Okan Daher; FRANSA - Remy Dor; GÜRCİSTAN - Elisabet Bjalava; HAKASYA - Viktor Yakovleviç Butanayev; HOLLANDA - F. De Jong; IRAK - Çoban Hıdır Uluhan; İNGİLTERE - Arthur Hatto; İRAN - Cevat Heyet; JAPONYA - Tadashi Suzuki; KAZAKİSTAN - Seyit Kaskabasov; KIBRIS - Mahmut İslamoğlu; KIRGIZİSTAN - Abdıldacan Akmataliyev; MACARİSTAN - Georgy Hazai; MAKEDONYA - Oktay Ahmed; MOLDOVA - Lubov Çimpoes; ÖZBEKİSTAN - Töre Mirzayev; ROMANYA - Tahsin Cemil; RUSYA - Dimitry Vasilyev; TATARİSTAN - Mirfatih Zekiye; TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev; UKRAYNA - İsmet Zat; ÜSKÜP - Sevim Piličkova; YUNANİSTAN - Mücahit Mümin

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER

Ulanbek ALİMOV, Çetin Cumagulov	1-9
Cengiz ALYILMAZ, Ömrünü Yazıtlara Adayan Adam: Çetin Cumagulov	11-15
Metin ARIKAN, Kerim Gurbannepesov'un Ölümünün 20. Yılı Anısına: Hayat Hikâyesi ve Şiirleri / Kerim Gurbannepesov's 20 th Death Anniversary: His Life Story and Poems	17-29
Ramiz ASKER – Leyla ASKER, Kâşgarlı Mahmut ve 11. Yüzyıl Musikisi Üzerine / Mahmud Al-Kashghari and About Music of 11th Century	31-34
Abdullah BAKIR, Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi / The Importance of Eastern Turkestan History Within Turkish Cultural History	35-39
Burhan BARAN, Eski Türkçeden Anadolu Ağzlarına Ulaşan Bazı Kelimeler / Some Words Reaching From Old Turkish to Anatolian Dialects	41-47
Ayabek BAYNİYAZOV - Canar BAYNİYAZOVA, Ortaq Leksiykalıq Minimum Sözdiginiñ Qurılımdıq Ereşelikleri / The Constructional Pecularity of the Minimal Lexical Dictionary	49-53
Turhan ÇETİN, Bulgaristan'daki Soydaşlarımızın Türkiye'ye Göç Etme Süreçlerini Etkileyen Bazı Değişkenlerin İncelenmesi / A Study of Some Variants Affecting the Immigration Process of Bulgarian Cognates to Turkey	55-75
Muharrem DAYANÇ – Selami ALAN, Samih Ayverdi'nin Eserlerinde Konak Hayatı / Mansion Life in the Works of Samiha Ayverdi	77-94
Rövşən ƏLİZADƏ, Türk Epos Ənənəsində Əcdad Kultu / The Ancestor Cult in Turk Epos Tradition	95-105
Minahanım ESEDLİ, Güney Azərbaycan'da Kafkasya İslam Ordusunda ve Azərbaycan Halk Cumhuriyetindeki Milli Mücadelelerde Y. Z. Talibzade'nin Rolü (1917-1918) / Activity of Y. Z. Talibzade in South Azerbaijan in the Ranks of the Caucasus Islamic Army in the Government of Azerbaijan National Republic	107-117
Pınar DÖNMEZ FEDAKAR, Karakalpakistan'da Folklor Çalışmaları / Folklor Studies in Karakalpakstan	119-123

Fatma ŞAHAN GÜNEY, Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları / Compleitive and Terminative Auxiliary Verbs in Tatar ...	125-140
Alimcan İNAYET, Türklerin Uzakdoğu Siyasi Ve Kültür Tarihine Etkileri (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği) / The Impacts of Turks on the Cultural and Political History of Far East (The Case of T'ang and Yuan Dynasty)	141-147
Zeki KAYMAZ, Divânü Lugâti't-Türk'teki Diyaloglar Üzerine / On the Dialogs in the Divanü Lugâti't-Türk	149-152
Sadettin ÖZÇELİK, Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltmeler (3) / The New Corrections on Dede Korkut Manuscripties	153-162
Jale ÖZTÜRK, Türkçede Çift Geçişli Filler / Ditransitives in Turkish	163-170
Mübariz SÜLEYMANLI, Mirza Bala Mehmetzade'nin "Kurtuluş" Mecmuasındaki Yazıları Hakkında / About Mirza Bala Mehmetzade's writings in "Kurtuluş" ("Revival") magazine	171-178
Fikret TÜRKMEN – Mustafa YENİASIR, Kıbrıs Türk Edebiyatında Yer Alan Mizahi Şiirler Üzerine Bir Değerlendirme / An Analyse on Humorous Poems in Cypriot Turkish Literature	179-187

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

Yılmaz AHUNZÂDE, (Çeviren: Ali EROL), Ahmed Cevad - Stalin'in Mirası – Azerbaycan'ın En Büyük Aydınlarının Yok Edilmesi	189-195
K. A. BİÇELDEY (Aktaran: Vildan KOÇOĞLU), Tuva Yazısını ve İmlasını Geliştirme Teklifleri	197-201
Geng SHIMIN (Çeviren: Serpil ERSÖZ), Bazı Eski Türkçe Kelimeler Üzerine Notlar ...	203-205

DEĞERLENDİRMELER

Sabri CEYLAN, Kazak Destanları-2	207-208
YAYIN İLKELERİ	209-212

ÇETİN CUMAGULOV

*Ulanbek ALİMOV**

Çetin Cumagulov 30 Mart 1937 tarihinde Çüy iline bağlı Kant ilçesindeki Çetindi köyünde bir öğretmen ailesinde dünyaya geldi.

1952 yılında Koçkor ilçesindeki Talaa-Bulak okulundan mezun olduktan sonra Bişkek şehrindeki 5 numaralı liseye kaydını yaptırır. 1960 yılında ise Kırgız Devlet üniversitesinin Filoloji fakültesinden başarıyla mezun olur. Aynı yıl Kırgız Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsündeki Türkoloji bölümünde araştırmacı asistan olarak işe başlar. Ordinaryüs İ. A. Batmanov'un danışmanlığıyla bilimsel araştırmalara, araştırma gezilerine katılmaya başlar ve keşfedilmemiş yazıtlar bularak kendisinin ilk makalelerini yazmaya başlar. Bu arada “Kırgızistan’ın Epigrafisi” adlı kitap dizisinin ilkini yazmaya başlar. Bu kitabı 1963 yılında yayımlanır. 1962–1964 yılları arasında Kırgızistan Komsomolunun¹ merkezi komitesinde çalışır. 1964 yılında Akademide doktora öğrenimine başlar. 1967–1968 yıllarında Genel Türkoloji ve Dungan Araştırmaları bölümünde asistanlık görevine başlar. İ. A. Batmanov’un danışmanlığında araştırmalarına devam eder. 1968 yılında çalışmalarına yeni başlanılan Kırgız Sovyet Ansiklopedisinin redaksiyonuna davet edilir ve ilk başta ilmi redaktör daha sonra ise redaksiyon başkanı ve genel sekreterlik görevlerini üstlenir. O tarihlerde organizasyon işlerini başarıyla devam ettirdiği için ve birçok sorunları zamanında ve yerinde çözdüğü için

ansiklopedinin başkanı Ordinaryüs C. A. Alışbayev’in vefatından sonra iki yıldan fazla başkan yardımcılığı görevini üstlenir. Gerek ansiklopedinin ilk ciltlerinin yayımlanmasında, yayımlanacak makalelerin takibinde, hazırlanmasında, yazarlarla olan koordinasyonda, redaksiyonda, değerlendirmede, yazarlara ödemelerin yapılmasında, gerek araştırmacıların deneyim kazanması için başka ülkelere gönderilmesinde, kadro ve maaş konularında gayretle çalışmıştır. 1969 yılında “Kırgızistan’da Bulunan Siro-Türk (Nestoriyan) Yazıtlarının Dili” başlıklı doktora tezini savunur. Kırgızistan’daki kayalarda bulunan XII-XIV yüzyıllara ait Nestoriyan-Hıristiyanların yazıtlarıyla ilgili yapılmış ilk doktora tezi olduğundan onun bu çalışması bilim dünyasında büyük bir başarı olarak görülmektedir. Bu kayalardaki yazıtların dili unutulmuş ve ölü dil sayılmaktaydı. Bundan dolayı elde ettiği ürünün dilini öğrenmek ve değerlendirebilmek için çok çalışan Cumagulov, sonunda başarılı bir şekilde tezini tamamlamıştır. Çetin Cumagulov sadece Nestoriyan yazıtlarıyla sınırlı kalmaz ve 1972 yılında Dil ve Edebiyat Enstitüsündeki Türkoloji bölümüne araştırmacı olarak işe girerek hayatını bilime adar. 1980 yılına kadar Kırgızistan’ın çeşitli ilçelerine bilimsel araştırma gezileri düzenleyerek geçmişten kalan çeşitli epigrafik yazıtları derlemiştir. Bu derlemelerle elde edilen metinleri okuyup, tercümesini yaparak bilim alemine sunmuştur. Onun “Kırgızistan Epigrafisi” kitap-monografisinin ikinci ve üçüncü ciltleri bilim alanında büyük bir değer kazanmıştır. Bu kitaplardaki Eski Türk Runik yazıtlarının, Nestoriyan epitfiyalarının, Arap, Tibet ve diğer eserlerin resimleri, metinlerin transkripsiyonları ve tercümeleri bilimsel araştırmanın gerektirdiği titizlikle yapılmıştır. “Kırgızistan Epigrafisi” kitap dizisi birçok ödüle layık görülmüştür.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Komsomol: Komünist Partinin gençlik kolları.

Çetin Cumagulov'un "Kırgızistan Epigrafisi I-II-III", "Kırgızistan'da Bulunan Siro-Türk (Nestoriyan) Yazıtlarının Dili", "Kırgızistan'ın Epigrafik Yazıtları" ve diğer çalışmaları kendi alanında birçok bilim adamı için kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu çalışmaları hakkında onlarca makale yayımlanmıştır. Gerçekten de bize sunmuş olduğu bütün bu eserler yoğun bir gayretle çalışmanın meyvesidir. O dönemde Sovyet Türkoloji Komitesinin Başkanı olan ünlü Ord. A. N. Kononov'un 1984 yılında yayımlanan "Dil Biliminin Sorunları" adlı büyük dergide kısaca belirtmiş olduğu şu cümleyi hatırlatmak istiyorum: "Kaynak çalışmasında en zor alan eski yazıtların dilidir. D. D. Vasilyev'in "Enesay Kıyılarında Bulunan Eski Türk Runik Yazıtları" (Leningrad, 1983) ve Çetin Cumagulov'un "Kırgızistan Epigrafisi" adlı kitabının II cildi (Bişkek, 1982) dil bilimi açısından çok önemli kaynaklar niteliğini kazanmıştır" demektedir.

Ünlü edebiyatçı, halk bilimci Prof. Dr. Saparbek Zakirov bir makalesinde şunları söylemektedir: "Talas'taki kayalar üzerindeki yazıtların bulunmasında ve araştırılmasında Rus doğa bilimcisi V. A. Kallaur'un, Fin bilim adamı G. İ. Geykel'in, Rus bilim adamı S. E. Malov'un ve İ. A. Batmanov'un çalışmaları esas alınmışsa da Çetin Cumagulov'un bu eserinin özgün değerinde bir çalışma olduğunu belirtmem gerekir. 'Eldeki altının değeri bilinmez' deyiminde olduğu gibi kendi bilim adamlarımızın hayatı boyunca yapmış olduğu işleri görmezden gelerek 'büyük bilim adamların' yüzeysel olarak yaptığı çalışmalarını 'Tanrının mührü' gibi görerek başımızı eğmeye yatkın olduğumuzu da üzülerek söylemem gerekmektedir. İlimde şöhret değil delil geçerlidir. Çetin Cumagulov kırk yıla yakın bir dönem içerisinde Kırgızistan'daki epigrafi üzerine çok önemli işleri gerçekleştirdi. Çetin Cumagulov'un "Kırgızistan Epigrafisi I-II-III" (Bişkek, 1963, 1982, 1987) adlı eseri her bilim adamının dikkatini çekecek bir çalışmadır diye düşünüyorum. Özellikle Talas'taki kayalarda bulunan yazıtlar üzerinde çalışırken çok emek harcadı. O kendinden önceki Rus bilim adamlarının çalışmalarından da istifade ederek yeni bulunan bu yazıtlar üzerindeki çalışmalarla bu bilim dalının gelişmesini sağlamış oldu. Günümüzde Kırgızistan'daki yirmiden fazla eski Türk yazıtlarının bulunmasını da Çetin Cumagulov'un "Kırgızistan Epigrafisi" adlı çalışmadan öğrenmekteyiz".² Bu çok iyi ve yerinde bir tespittir.

Çetin Cumagulov'un tarihi yazıtları keşfederek, araştırarak, tercümesini yaparak ilim alanına ulaştırmasına değer verebilmek bile bizim için gerçekten çok büyük bir ilmi cesaret sayılır. Diğer bölgelerde koskoca heyetin yaptığı bütün bu işleri tek başına gerçekleştirmesi bizim yukarıda bahsettiğimizi destekler diye düşünülüyor. Hocamızın çalışmaları Kırgızistan'daki Türkoloji bilimine yeni bir soluk getirmiştir. Böylesi zor bir sahada ortaya çıkan bu güçlü soluğu unutmamız gerekir.

1980–1988 yılları arasında Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Diyalektoloji ve Kırgız Dili Tarihi bölümünün başkanlık görevini üstlenir. Onun yeni buluşları hakkındaki makaleleri ulusal dergilerde devamlı olarak yayımlandı. Uluslararası konferanslarda konuşulmaya başlandı. Kırgız Cumhuriyeti Anıtları Koruma Kurumuyla uzun yıllardan beri işbirliği içinde olup "Kırgızistan'ın Anıtları" adlı Rusça ve Kırgızca yayımlanan dergiye makaleler yazarak çalışmalarını sürdürdü. "Kırgızistan'ın Epigrafik Anıtları" adlı tanıtıcı kitapçığı da bu kurumdan çıktı. Bunun yanında Çetin Cumagulov sosyal yönüyle çalışmalarını sürdürdü, ayrıca eğitime de çok önem verdi. Zamanında Dil ve Edebiyat Enstitüsünün parti sekreterliğini, genel sekreter yardımcılığını 10–15 sene devam ettirdi. Bu görevinde de halkla nasıl çalışılması gerektiğini örnek olarak gösterebildi. Adil olması hem yöneticiler hem çalışanlar tarafından hâlâ sevilerek anlatılmaktadır. Gençlerin eğitimine çok önem vermektedir, özellikle onların ilmi çalışmalarını takip etmekte, ilmi konferansları düzenlemekte çok çalışmaktadır. 1990 yılında Akademinin Tarih Enstitüsünün Terminoloji bölümünün başkanı olarak göreve gelir ve beş sene bu görevi üstlenir. Bağımsızlığın kazanıldığı bu geçiş döneminde terminoloji alanında ortaya çıkan sorunların ve yeni gelişmekte olan süreçlerin ağır yükünü taşımaya başardı. Onun birçok makalesi, Terminoloji bölümünde düzenlediği toplantıları, alınan kararların resmi gazetelerde yayınlanması, gerekli kurum ve kuruluşlara yazmış olduğu mektupları, radyo ve televizyon vasıtasıyla vermiş olduğu röportajları bu geçiş döneminde nasıl zor bir görevi üstlendiğinin göstergesidir. Birçok tartışmalı terim ve kelime hakkında halka açıklamalar yaparak her şeyi yerine koymayı başarabildi. Bu konularda prensiplerinden vazgeçmeyerek dilbilimci sıfatıyla aktif bir şekilde çalışmalarına devam etmektedir. Günümüzde onun tavsiyelerinden yararlanmayan kurum, gazete veya gazeteci yok denilecek azdır. Zaman durmadan akar yıllar ardından

² Saparbek Zakirov, "Kırgız Yazısı", **Kırgız Tuusu Gazetesi**, 22 Mayıs 1991.

aylar geçer. Hangi işleri doğru yaptık hangilerini yanlış yaptık diye geriye bakarak kendimizi sorgularız. İşte o zaman Çetin Cumagulov'un bu kadar zamandan beri hâlâ yapmaya çalıştıklarından ilham alırız ve terminoloji tarihimizde zor bir geçiş dönemi yaşadığımızın farkına varırız.

Eğitim alanında da geleceğin eğitimcilerini, kültür eğitimlerini ve öğretmenleri hazırlamada büyük emek harcamış bir eğitimcidir. Kırgız Devlet Üniversitesinin Tarih bölümünde 1. - 3. sınıf öğrencilerine "Kırgız Yazısının Tarihi" derslerini Rusça ve Kırgızca olarak vermeye devam ediyor. Kırgız Televizyon ve Radyo Kurumunun çalışanlarına verilen Kırgız Dili ve Terminolojisi dersleri verdi. Birçok kurumda çalışan Rusça konuşan elemanların Kırgızca'yı öğrenmesinde de büyük çabası vardır. Kırgız Devlet Üniversitesi ve Oş Devlet Üniversitesinin filoloji, pedagoji fakültelerindeki öğrencilerin bitirme tezi ve sınavlarında komisyon başkanlığı görevlerini üstlenerek genç meslektaşlarının çalışmalarında emeği geçmiştir.

Çetin Cumagulov uluslararası konferanslara, sempozyumlara ve kongrelere katılarak bildirimlerini sunmaya ve Kırgızistan'da bulunan eski yazıtların, dilimizin ve tarihimizin çeşitli sorunları üzerinde durarak bunları araştırmaya devam etmektedir.

Monografileri ve Kitapları

1. Epigrafika Kirgizii (Kırgızistan Epigrafisi), İlimler Akademisi Yayınları, I. Baskı, Bişkek 1963.
2. Yazık Siro - Tyurkskih (Nestorian) Pamyatnikov Kirgizii (Kırgızistan'da Bulunan Siro-Türk (Nestorian) Yazıtlarının Dili), İlim Yayınevi, Bişkek 1971.
3. Epigrafika Kirgizii (Kırgızistan Epigrafisi), İlimler Akademisi Yayınları, II. Baskı, Bişkek 1982.
4. Epigrafika Kirgizii (Kırgızistan Epigrafisi), İlimler Akademisi Yayınları, III. Baskı, Bişkek 1987.

5. Kırgızstandın Epigrafikalık Estelikleri (Kırgızistan'ın Epigrafik Anıtları), İlim Yayınevi, Bişkek 1988.
6. Kırgızstandın Bayırkı Estelikleri (Cazuular) (Kırgızistan'ın Eski Anıtları (Yazıları)), Bişkek 1998.
7. Epigrafiçeskiye Pamyatniki Drevnego Oşa (Eski Oş Şehrinin Epigrafik Anıtları), Bişkek 1999.
8. Kırgız Terminologiyasının Ayrım Aktualduu Maseleleri (Kırgız Terminolojisinin Bazı Güncel Meseleleri), Bişkek 2000.
9. Oş Şehrinin Epigrafik Anıtları, 5. Baskı, s. 85, Ankara 2001.
10. Kırgızistan'daki, Kazakistan'daki, Özbekistan ve Tacikistan'daki Runik Anıt ve Yazıtları, Ankara 2006.
11. Kırgızistandagı Nestorian-Türk Estelikleri (XII-XIV Kılımdar) (Kırgızistan'daki Nestorian-Türk Anıtları (XII-XIV Yy.)), Bişkek 2006.

Makaleleri, Broşürleri Ve Bildirileri

1. Vtoroy Talasskiy Pamyatnik, Novie Epigrafiçeskiye Nahodki V Kirgizii (1961) (Talas'taki İkinci Anıt, Kırgızistan'da Yeni Epigrafik Buluntular), Kırgız SSC İlimler Akademisi, Bişkek 1962 (1961).
2. Pamyatnik V İssık-Ate (İssık-Ata'daki Anıt), Mugalimder Gazetesi, Bişkek 1 Şubat 1966.
3. Kırgızda Cazuu Bolgonbu? (Kırgız Yazısı Olmuş Mu?) Kırgızstan Madaniyatı Gazetesi, No: 2, S. 15, Bişkek 13 Ocak 1967.
4. Bir Esteliktin Tağdırı (Sulayman Toodoğu Estelik Üy Cönündö) (Bir Anıtın Kaderi (Süleyman Dağındaki Anıt Ev Hakkında)), Kırgızstan Madaniyatı Gazetesi, No: 15, S. 7, Bişkek 14 Nisan 1967.
5. Taş Babalar Emne Deşet ? (Taş Babalar Ne Diyorlar?), Ala-Too Dergisi, No: 4, s. 155-160, Bişkek Nisan 1967.
6. Zagadki Kamennih Bab (Taş Anıtların Sırları), Sovetskaya Kirgiziya, 4 Şubat 1967.
7. Yazık Nestoriansko-Tyurkskih Pamyatnikov Kirgizii (Kırgızistan'da Bulunan Siro-Türk (Nestoriyan) Yazıtlarının Dili), Kırgız Bilimler Akademisi Bülteni, No:3, s. 10-15, Bişkek 1968.
8. Die Syrisch - Turkischen (Nestorianischen) Denkmaler In Kirgizien // Mitteilungen Des İntituts Fur Orienforschung, Band XIV. Heft 3, s. 417-480, Akademie-Verlag, Berlin 1968.
9. Mezgilder Cana Adamdar (İnsanlar Ve Devirler), Ala-Too Dergisi, No: 3, S. 143-148, Bişkek 1969.
10. Epigrafiçeskiye Pamyatniki Kirgizii (Kırgızistan'da Bulunan Epigrafik Anıtlar), I. Baskı, Kırgızstan Yayınevi, Bişkek 1970.
11. Kırgızstandın epigrafikalık estelikleri (Kırgızistan'ın Epigrafik Anıtları), Kırgızistan'ın Anıtları, No: 1, Kırgızstan Yayınevi, Bişkek 1970.
12. Epigrafiçeskiye pamyatniki Yuga Kirgizii (Güney Kırgızistan'ın Epigrafik Anıtları, 1973 yılının Arkeolojik buluntuları), s. 527-528, Nauka yayınevi, Moskova 1974.
13. Çitaya Kamennie Letopisi (Taş Yazıtları Okurken), Sovetskaya Kirgiziya Gezetesi, Bişkek 13 Ekim 1976.
14. Pamyatniki Talasa (Talas'ın Anıtları), Leninskoe Znamya Gezetesi, Bişkek 27 Kasım 1976.
15. Pamyatnik İz Alaykuu (Alaykuu'nun Bir Anıtı), Kırgız SSC Bilimler Akademisi Bülteni, No: 3, s. 88-90, İlim Yayınevi, Bişkek 1977.

16. Pismena Drevnih Tyurkov (Eski Türklerin Yazıları), Sovetskaya Kirgiziya Gezetesi, Bişkek 18 Haziran 1977.
17. Isık-Köldün Epigrafikalık Estelikteri (Isık-Köl'ün Epigrafik Anıtları), Isık-Köl Pravdası Gezetesi, Bişkek 15 Temmuz 1977.
18. Epigrafikalık Estelikterge-Etiyat Mamile (Epigrafik Eserlere Hassas Yaklaşmalıyız), Kırgızstan Madaniyatı Gezetesi, Bişkek 13 Ocak 1977.
19. Noviy Talasskiy Drevnetyurkskiy Pamyatnik (Talas'ta Bulunan Eski Türk Anıtı), Kırgız SSC İlimler Akademisi Haberleri, No:1, S. 86-88 (Komisyon), İlim Yayınevi, Bişkek 1978.
20. İz İstorii Otkrıtiya İ İzüçeniya Arabskih Pamyatnikov Kirgizii (Kırgızistan'da Bulunan Arapça Yazıtların Bulunması ve İncelenmesi), No: 2, s. 78-86, Bişkek 1979.
21. Nadpisi İ Petroglıfı İz Uşçelya Kuru-Bakayır Talasskoy Dolını (Talas'taki Kuru Bakayır Vadisindeki Yazıtlar Ve Petroglifler), 1981 Yılıın Arkeolojik Buluntuları, (Komisyon), s. 496-498, Nauka Yayınevi, Moskova 1982.
22. Kuru-Bakayırın Bayırkı Estelikteri (Kuru-Bakayır'ın Eski Yazıtları), Mugalimder Gazetesi, Bişkek 11 Eylül 1981.
23. Odinnadtsataya Runiçeskaya Nadpis Na Kamne-Valune İz Dolını Reki Talas (Talas Nehrindeki Taş Üzerinde Bulunan 11. Runik Yazıt), Sovetskaya Tyurkologiya, No: 3, S. 86-88 (Komisyon), Baku 1982.
24. Novie Siriyskiye Nadpisi V Çuyskoy Doline (Çüy Vadisinde Yeni Bulunan Siro Yazıtları), Kırgızistan'ın Tarihi ve Kültürel Abidelerinin İzinden, s. 132-133, İlim Yayınevi, Bişkek 1982.
25. Epigrafiçeskiye Pamyatniki Naukata (Nookat'ın Epigrafik Abideleri), Kırgızistan'ın Abideleri, No: 6. S. 41-42, Bişkek 1982.
26. Nookattağı Epigrafikalık Estelikter (Nookat'taki Epigrafik Abideler), Kırgızistan'ın Abideleri, No: 6. S. 59-68, İlim Yayınevi, Bişkek 1982.
27. Utoçnenni Talasskiye Nadpisi (Talas Yazıtlarının Düzeltilmiş Hali), Ord. İ. A. Batmanov'un 70. Yaş Gününe Armağan, s. 67-73, Bişkek 1983.
28. Noviy Siriyskiy Pamyatnik (Yeni Bulunan Siro Anıtı), Tyurkologičeskiye İssledovaniya, S. 74-75, Bişkek 1983.
29. Naskalnaya Drevnetyurkskaya Epigrafika V Talasskom Ala-Too (Talas Ala-Dağında Bulunan Eski Türklerin Kaya Yazıtları), Sovetskaya Tyurkologiya, No: 3, S. 78-82(Komisyon), Bakü 1983.
30. Nekotorie İtogi İzüçeniya Epigrafiçeskih Pamyatnikov Kirgizii (Kırgızistan'ın Epigrafik Yazıtlarının Araştırılmasında Bazı Konular Üzerine), Ord. İ. A. Batmanov, K. K. Yudahin Ve B. Y. Yunusaliyev'e Atfen Düzenlenen Toplantıda Bildiri Olarak Sunulmuştur, s. 30-32, İlim Yayınevi, Bişkek 1983.
31. Tamğa-Taştın Sırı (Tamga-Taş'ın Sırları), Leniñil Caş Gazetesi, Bişkek 11 Kasım 1983.
32. Po Povodu Odnoğo Pamyatnika Drevnetyurkskoy Epigrafiki (Eski Türklerin Bir Anıtı Üzerine), Kırgız SSC İlimler Akademisi Haberleri, No:6, S. 52-58, İlim Yayınevi, Bişkek 1984.
33. Ortak Mura (Ortak Miras), Bilim Cane Yeñbek, s. 18, Alma-Ata 1984.
34. Nerazgadannie Pismena (Okunamayan Yazılar), Veçerniy Frunze Gezetesi, Bişkek 5 Mayıs 1984.
35. Pamyatnik Perejivşiy Veka (Asırlardan Kalan Anıt), Sovetskaya Kirgiziya, Bişkek 15 Haziran 1984.
36. Kara-Deçigaçskiy Nestorianskiy Pamyatniki XIV V. (XIV Yüzyıla Ait Kara-Cığaç Nestoriyan Anıtları), Tyurkologičeskiye İssledovaniya, s. 77-79, İlim Yayınevi, Bişkek 1985.

37. K Etimologii Toponimov Nookat Ī Abşırsay (Nookat Ve Abşırsay Toponimlerinin Etimolojisi), Kırgızistan Onomastiği, s. 63, I. Baskı, Bişkek 1985.
38. Isık-Köldün Bayırkı Estelikteri (Isık-Köl'ün Tarihi Anıtları), Isık-Köl Pravdası Gazetesi, 11-12 Ocak 1986.
39. Kamennie Knigi Ala-Too (Ala-Dağ'ın Taş Kitapları), Sovetskaya Kırgızıya Gazetesi, Bişkek 24 Mayıs 1986.
40. Taştardağı Cazuular (Taşlardaki Yazılar), Mugalimder Gazetesi, Bişkek 12 Eylül 1986.
41. Epigrafiçeskiye Pamyatniki Kırgızii (Kırgızistan'ın Epigrafik Abideleri), Kırgızistan Yayınevi, Bişkek 1988.
42. Kırgızstandın Epigrafikalık Estelikteri (Kırgızistan'ın Epigrafik Abideleri), Kırgızistan Yayınevi, Bişkek 1988.
43. Suu Başınan Tunat (Su Kaynağında Durulanır), Kırgız Tuusu Gezetesi, Bişkek 2 Nisan 1991.
44. Estelikter Saktaluuga Tiyiş (Abidelerin Korunması Lazım), Mugalimder Gazetesi, Bişkek 16 Ekim 1990.
45. Terminderdi Tuura Cazıp, Tuura Süylöylü (Terimleri Doğru Yazıp Doğru Yazalım), Bişkek Şamı Gazetesi, Bişkek 13 Mayıs 1991.
46. Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları Ve Kırgızistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları, Türk Dili Araştırmaları Yayınları, Belleten, s. 99-114, Ankara 1993.
47. Çtobı Zov Predkov Vsegda Bıl Slışen (Atalarımızın Sesinin Her Zaman Duyulması İçin), Respublica Gazetesi, Bişkek 5 Şubat 1994.
48. TpmSENDİN MURASI, Tomsen'in Mirasları, Kut Bilim Gazetesi, Bişkek 16 Mart 1994.
49. Sözdördün Çatağı (Tüşünböştüktün Da Çegi Bolso) (Kelimelerin Yanlış Kullanımı), Kut Bilim Gazetesi, Bişkek 31 Mayıs 1999.
50. Tamojnya İli Bacıkana (Tamojnya Mı Yoksa Bacıkana Mı?) Respublica Gazetesi, Bişkek 22 Ocak 1994.
51. Sözdör Öz Maanisinde Bolsun (Kelimeler Kendi Anlamında Kullanılsın), Kırgız Tuusu Gazetesi, Bişkek 7 Şubat 1995.
52. Sözüñ Ölgönçö (Sözün Ölmektense), Erkin Too Gazetesi, Bişkek 25 Şubat 1995.
53. Bödonödön Kuyruk Çığarbaylı (Bildircından Kuyruk Çıkartmayalım), Kut Bilim Gazetesi, 1 Mayıs 1995.
54. Türktördün Bayırkı Cazuuları (Türklerin Eski Yazıları), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 29 Aralık 1995.
55. Sırı Açılbağan Cazuu (Sırrı Açılmayan Yazılar), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 29 Aralık 1995.
56. TomsendİN MURASTARI CANAA KIRGIZSTANDIN EPİGRAFİKALIK ESTELİKTERİ (Tomsen'in Mirasları Ve Kırgızistan'ın Epigrafik Anıtları), Türk Lehçeleri ve Edebiyat Dergisi, s. 27-31, Ankara 4 Aralık 1995.
57. Siro-Tyurkskiye (Nestorianskiye) Pamyatniki (Siro-Türk (Nestoriyan) Abideleri), İstočnikovedeniye Kırgızstana (S Drevnosti Do XIX V.), (5 Bölüm) İlim Yayınevi, Bişkek 1996.
58. Kırgızstandağı Bayırkı Cazuu Estelikteri Cana Alardın Türk Elderinin Tarihi, Madaniyatı Üçün Maanisi (Kırgızistandaki Eski Yazıtları ve Onların Türk Boylarının Tarihi ve Kültüründeki Anlamı), Türk Dünyası V. Kurultayında Sunulan Bildiri 12 Nisan 1997.
59. Taş balbaldar bayanı (Taş balbalların beyanı), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 18 Mayıs 1997.

60. Türktördün Tabışmaktuu Aykelderi (Türklerin Gizli Heykelleri), Zaman Kırgızistan Gazetesi 18 Mayıs1997.
61. İzniktegi Kırgız Kümbözü (İzник’teki Kırgız Kümbeti), Çüy Bayanı Gazetesi 26 Temmuz 1997.
62. Töl Sözübüzgö Aylangandardı Emnege Ceriybiz (Dilimize Kazandırılan Kelimelerin Niye Kabul Etmiyoruz), Respublica Gazetesi, Bişkek 27 Ocak – 2 Şubat 1998.
63. Tıñdoosuz Bolso Söz Cetim (Dinlenmezse Kelime Yetim Kalır), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 24 Nisan 1998.
64. İşengen Kocom Sen Bolsoñ (Güvendiğim Hoca Sen İsen), Respublica Gazetesi 16-22 Haziran 1998.
65. Oş Şaarının Epigrafikalık Estelikleri (Oş Şehrinin Epigrafik Anıtları), Respublica Gazetesi, No:325, 3-9, Bişkek Kasım 1998.
66. Küñgürögön Kümbözdör (Sessiz Kümbetler), Zaman Kırgızistan, 8-19 Aralık1998.
67. XII-XIV Kılımdardadı Nestorian-Hristiandardın Estelik Cazuuları, Kırgızstandın Bayırkı Estelikleri (Cazuular) (XII-XIV Yüzyıllardaki Nestoriyan Hristiyanların Anıt Yazıları, Kırgızistan’ın Eski Yazıları), Mamlekettik Til (Oylor Cana Problemalar), s. 45-53, Bişkek 1998.
68. Pamyatnik V Isık-Ate (Isık-Ata’daki Anıtlar) Kırgızstandın Bayırkı Estelikleri, s. 61-64, Bişkek 1998.
69. Tamga-Taştın Sırı, (Tamga-Taş’ın Sırri) Kırgızstandın Bayırkı Estelikleri (Cazuular), S. 65-70, Bişkek 1998.
70. V. Tomsendin Murastarı Cana Kırgızstandın Epigrafikalık Estelikleri (V.Tomsen’in Mirasları Ve Kırgızistan’ın Epigrafik Anıtları), Kırgızstandın Bayırkı Estelikleri (Cazuular), s. 7-15, Bişkek 1998.
71. Koy-Sarının Estelikleri (Koy-Sarı Anıtları), Zaman Kırgızistan Gazetesi, 30 Nisan1999.
72. Mongolduk Doorgo Çeyinki Oştun Tarihi Cana Madaniyatı (Moğollara Kadarki Oş Şehrinin Tarihi Ve Kültürü), Zaman Kırgızistan Gazetesi, 6 Kasım 1998.
73. Kırgızstandadı Nestorian Estelikleri, (Kırgızistan’daki Nestoriyan Anıtları) Kırgız Bilimler Akademisi Haberleri, No: 4, s. 92-96, İlim Yayınevi, Bişkek 1999.
74. Basma Söz Cana Kırgız Tili (Medya ve Kırgız Dili), Respublica Gazetesi, 17 Nisan1999.
75. Ooba, Kırgız Tilin Korgoşubuz Kerek (Evet Kırgız Dilini Koromamız Lazım), Zaman Kırgızistan Gazetesi, 14 Mayıs 1999.
76. Epigrafiçeskiye Pamyatniki Goroda Oş (Oş Şehrinin Epigrafik Anıtları), Novoe O Drevnem İ Srednevekovom Kırgızstane, 2. Baskı, S. 68-70, Muras Yayınevi, Bişkek 1999.
77. Oştun Cana Oş Aymagındadı Epigrafikalık Estelikterdi İzildöönün Cana Saktoonun Ayrım Problemaları (Oş Ve Çevresindeki Epigrafik Anıtları Araştırmanın Ve Korumanın Bazı Sorunları), Oş İ Fergana: Arheologiya, Novoe Vremya, Kulturogenez, 4. Baskı, S. 52-53, Bişkek 2000.
78. Namogilnie Kayraki S Jenskimi İmenami Oşskogo Regiona (Oş Bölgesinde Bulunan Mezar Taşlarındaki Kadın İsimleri), İstoriya, Kultura İ Ekonomika Yuga Kırgızstana, 1.Baskı, s. 86-88, Bişkek 2000.
79. O Nekotorih Drevnih Pamyatnikah Pismennosti İssık-Kulya (Eski İssık-Köl Yazıtlarındaki Bazı Yazılar Üzerine), Biosfernaya Territoriya Isık-Kyol, s. 44-45, Bişkek 2000.
80. Oro Albagan Orok Tandayt (Biçemeyen Orak Seçer), Respublica Gazetesi, Bişkek 14 – 20 Ekim.
81. Otoo Çöp Baskan Tilibizdi Oñdoy Alabızbı? (Dilimizi Yaban Otlardan Temizleyebilir Miyiz?) Respublica Gazetesi, 21-27 Eylül 1999.

82. Mezgilder Özü Sınasın (Mevsimler Sınasın), Respublica Gazetesi, Bişkek 13-18 Ekim 1999.
83. Artık Kılábız Dep Tırtık Kılbaýlı (Sağlamlaştıracağız Derken Bozmayalım), Respublica Gazetesi, Bişkek 26 Ekim – 1 Kasım 1999.
84. Özüñdü Er Oylosoñ, Özgönü Şer Oylo (Kendine Aslan Dersen Başkasına Şir De), Respublica Gazetesi, Bişkek 2–8 Kasım 1999.
85. Şabdan Cañı Kılım Bosogosunda (Cantay Cana Şabdandın Estelik Taştarındağı Cazuular - Madaniy, Tarihy Bulaktar Katarı), (Şabdan Yeni Yüzyılın Kapısında), Kırgız Terminologiyasının Ayrım Aktualduu Maseleleri, s. 72-81, Bişkek 2000.
86. Şabdanga Koyulgan Estelik (Şabdan İçin Konulan Anıt), Çüy Bayanı Gazetesi, Bişkek 4-10 Haziran 1999.
87. İlimiy Terminderibiz Da Tak Bolso Deybiz (Bilimsel Terimlerimiz Da Doğru Olsa), Respublica Gazetesi, Bişkek 15-21 Şubat 2000.
88. Sak Bolgula, Şarlatan Tilçiler Köböydü (Dikkatli Olun Şarlatan Dilociler Çoğaldı), Akıykat Gazetesi, Bişkek 17-23 Mart 2000.
89. Bir Esteliktin Talaş Tagdırı (Bir Heykelin Tartışmalı Kaderi), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 12 Ekim 2001.
90. Taş Betindegi Dastandar (Taş Üzerindeki Destanlar), Respublica Gazetesi, Bişkek 12-26 Ocak 2001.
91. Cañı Estelik Tabıldı (Yeni Heykel Bulundu), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 12 Ekim 2001.
92. Taşlarda Kalgan Ekinçi Ömür (Taşlarda Kalan İkinci Ömür), Erkin Too Gazetesi, Bişkek 19 Ekim 2001.
93. Kırgızstandağı Nestorian Esteliklerinin Cañı Tabılğaları (XI-XIV Kılımdar) (Kırgızistan'da Yeni Bulunan Nestoriyan Anıtları XI-XIV Y.Y.), Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemleri, S. 105-110, Bişkek 2001.
94. Türk Devletinin Kardeşlik ve Kültür Bağaltısında Göktürk Eski Yazıtlarının Rolü ve Manası, 8. Türk Devlet ve Topuluklar Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, s. 307-308, Samsun-Ankara 24-26 Mart 2001.
95. Kırgızdardın Cazma Madaniyatının Ayrım Maseleleri (Kırgız Yazı Kültürünün Bazı Meseleleri), Birinşi Halıkaralık Türkologiya Kongresi, Kazirgi Zamangı Türkologiya Gılımınıñ Özökti Maseleleri Cene Aldağı Mindetteri, s. 68-71, Türkistan. 9-12 Ekim 2002.
96. Kırgızstandağı Köktürk Cazuularının İzildenışı Cana Bügünkü Saktalış Abalı (Kırgızistan'daki Köktürk Yazıtlarının Araştırılması Ve Bugünkü Korunma Durumu) Üçünçü Miñ Cıldıktın Bosogosunda Türk Tsivilizatsiyası, s. 71-82, Bişkek 2003.
97. Talas Cana Koçkor Estelikleri (Talas Ve Koçkor Anıtları), Kırgız Adabiyatının Tarihi, Cilt 4, Kırgızistan, s. 11-19, Bişkek 2003.
98. Bayırkı İskusstvonun Unikalduu Esteligi -Saymalı-Taş (Eski Kültürün Müthis Örneği- Saymaluu-Taş), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 2003.
99. Cazma Madaniyatıbzıdın Bügünkü Abalı Cönündö Ayrım Etyuddar (Yazı Kültürümüzün Günümüzdeki Durumundan Bazı Etütler), Zaman Kırgızistan Gazetesi, Bişkek 5-12 Aralık 2003, 9-16 Ocak 2004.
100. XIX Kılımdın Ayağı – XX Kılımdın Başındağı Kırgız Cazuuları (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başındağı Kırgız Yazıları), Kırgız Adabiyatının Tarihi, Cilt 4, S. 428-433, Bişkek 2003.
101. Komisyon, Pamyatniki Epigrafiki Kırgızstana (Kırgızistan'ın Epigrafik Anıtları), Naslediya Materialnoy İ Duhovnoy Kulturi Kırgızstana, s. 21-30, Bişkek 2005.

ISPARTA 2007

SOLDAN: GALİBE HACIYEVA (NAHÇIVAN), GÜRER GÜLSEVİN (TÜRKİYE), ÇETİN CUMAGULOV (KIRGISIZTAN), CABBAR İŞANKUL (ÖZBEKİSTAN)

ISPARTA 2007

13. YÜZYIL BÜYÜK SELÇUKLU KOMUTANI ABDULLAH OĞLU GAZİ ERTOKUŞ BEY'İN HEYKELİ ÖNÜNDE

ÖMRÜNÜ YAZITLARA ADAYAN ADAM: ÇETİN CUMAGULOV

*Cengiz ALYILMAZ**

Özet

Bu Makalede, Eski Türk yazıtları üzerine Kırgızistan'da yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Özellikle de Çetin Cumagulov'un bu konudaki çalışmaları tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çetin Cumagulov, Eski Türk Yazıtları.

Abstract

In this article, the works has been done in Kyrgyzstan on Old Turkic Inscriptions. Especially, the works of Çetin Cumagulov are introduced.

Key Words: Çetin Cumagulov, Old Turkic Inscriptions.

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın yüz ölçümü bakımından en küçük ülkelerinden biri olmasına rağmen Türk tarihinin en eski kültür varlıklarından önemli bir kısmını üzerinde barındırması sebebiyle öteden beri bilim dünyasının ilgi odağı hâline gelmiştir.

Kırgızistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserleri içinde yer alan, farklı dönemlerde, farklı dil ve alfabelerle yazılmış eski Türk yazıtları ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Söz konusu yazıtlar hakkında genelde şu bilim adamları araştırma ve incelemeler yapmışlardır:¹

Abdirazakov A., Abetekov A. K., Abramzon S. M., Alimov R., Alyılmaz C., Amanjolov A., Andreev A. İ., Aragaçi Z. B., Arvanitaki N. A., Asanaliev U., Aşiraliev K., Attaya M. O., Aydarov G., Babuşkin G. F., Barthold V. V., Barutçu-Özönder F. S., Baskakov N. A., Batmanov İ. A., Bayçarov Soslanbek Y., Baypakov K. M., Bazılhan N., Belenitskiy A. M., Belli, O., Bernştam A. N., Betger Ye. K., Borisenko A. Yu., Borovkov A. K., Brikina G. A., Buryakov Y. F., Butanayev V., Butanayeva İ., Chavannes E., Clauson S. G., Constantin Gh., Cumagulov Ç., Denike B. P., Dlujevskaya G. V., Dombrovskiy S. V., Dosanov T., Dudin S. M., Duyşeev B. A., Dyakonov M. M., Ercilasun A. B., Fedcenko A. P., Fedorov M. N., Gaponenko V. M., Goryaceva V. D., Gömeç S., Gumilev L. N., Gülensoy T., Heikel A., Heikel H. J., Hludov N., Hudyakov Yu. S., İmankulov D., İvanov D. L., İvanov İ. P., Japarov A., Kamışev A. M., Karagulova G., Karataev O. K., Kastan'e İ. A., Kızlasov İ. L., Klyaştorıny S. G., Kocemyako P. N., Konkobaev K., Kononov A. N., Kormuşun İ. V., Kraçkovskaya V. A., Liğeti L., Livşits V. A., Lubo-Lesniçesko Ye. İ., Malitskiy N. G., Malov S. Ye., Maltaev K. C., Masson M. Ye., Melioranskiy P. M., Memmedov Y., Miftakov K, Mokrının V. P., Nadelyaev V. M., Nasilov V. M., Nasirdintegin T., Nastictin V. N., Nemeth G., Olcobaev S. A., Ostroumov N. P., Orkun H. N., Ögel B., Petrovskiy N. F., Ploskih V. M., Poyarkov F. V., Pugaçenkova G. A., Radloff V. V., Rahimi Ş., Rasony L., Recebov E., Remezov S. U., Rojdestvenskiy D. P., Rovnyagin V. P., Rozdneev A., Rozen V. R., Rtveldze E., Rudanovskiy K. A., Saray, M., Savinov D. G., Selivanov A., Semenov G. L., Sertkaya O. F., Severtsov N. A., Sıdıkov S., Sıdıkova K., Soltobaev O. A., Şçerbak A. M., Şerbina – Kramarenko N. N., Tabaldiyev K., Taşbayeva H., Tekin, T., Tenişev E. R., Trutovskiy V. K., Valihanov Ç. Ç., Vasilyev D. D., Veselovskiy N. İ., Vinnik D. F., Yadrıntsev N. M., Zadniprovskiy Y. A., Zaharova A., Zasıpkin B. N., Zima V. M., Zimin L. A., Zuev, Y. A...

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

¹ Bu adlar, Kırgızistandaki eski Türk kültür ve uygarlık eserleri, eski Türk tarihi ve eski Türk yazıtları üzerinde araştırma ve inceleme yapanları şükranla, minnetle anmak amacıyla yazıya dahil edilmiştir. Adlarını yazmayı unuttuğum değerli bilim adamlarını da aynı duygularla anıyorum.

Anılan bilim insanlarının önemli bir kısmı aslında Kırgızistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserlerini, Türk tarihini, arkeolojisini, mimarisini ve petroglifleri araştırırken yazıtlarla da ilgilenmek durumunda kalmış; çok az bir kısmı ise, esas olarak yazıtlarla uğraşıp ömürlerini bu uğurda tüketmişlerdir. İkinci gruba giren bilim adamlarının başında da hiç kuşkusuz ki, ömrünün yarım yüzyılını yazıt bilimine veren Çetin CUMAGULOV gelir.

Çetin CUMAGULOV'un Cengiz ALYILMAZ tarafından çekilmiş bir fotoğrafı.

Çetin CUMAGULOV'u birçok yazıt bilimci gibi ben de önceleri *Epigrafika Kirgizii I*, (Frunze 1963), *Yazık Siro-Tyurkskih (Nestorianskih) Pamyatnikov Kirgizii* (Frunze 1982), *Epigrafika Kirgizii II*, (Frunze 1982), *Epigrafika Kirgizii III* (Frunze 1983), *Epigrafiçeskie Pamyatniki Kirgizii*, (Frunze 1988), *Oş Şehrinin Epigrafik Anıtları* (Ankara 2001) adlı eserleri ve eski Türk yazıtlarıyla ilgili makaleleriyle tanıdım.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Karıbek MOLDOBAYEV, Rektör Vekili Prof. Dr. Seyfullah ÇEVİK ve Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. Ahmet BURAN tarafından *Orta Asyadaki Kültür ve Uygarlıkların Araştırılması Projesi*'ni hazırlamak ve 2004-2005 öğretim yılında Türkoloji Bölümü'nde dersler vermek amacıyla meslektaşım Dr. Semra ALYILMAZ'la birlikte Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e davet edildik.

Orta Asyadaki Kültür ve Uygarlıkların Araştırılması Projesi kapsamında başta Kırgızistan Cumhuriyeti'ndeki yazıtlar ve anıtlar olmak üzere Orta Asyadaki kültür ve uygarlık eserlerinin tespit edilmesi, anılan eserlerin restorasyon ve konservasyonlarının yapılarak envanterinin çıkarılması, albüm ve kataloglarının hazırlanması, müzelerde sergilenmesi, Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırmaları Merkezi bünyesinde "Türk Uygarlığı Müzesi"nin kurulması, sözlü kültür unsurlarının derlenmesi, dil ve kültür atlaslarının hazırlanması, Kırgızistan Cumhuriyeti'ndeki ve Kırgızistan Cumhuriyeti'yle komşu olan ülkelerdeki arşivlerde bulunan Türk uygarlığının uzak ve yakın dönemlerine ait belgelerin birer nüshalarının temin edilip yayımlanması... hedeflenmekteydi.

Genel koordinatörlüğünün Dr. Cengiz ALYILMAZ'ın, başkanlığını ise, Prof. Dr. Ahmet BURAN'ın yaptığı proje şu alt bölümlerden oluşmaktaydı:²

² Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin Rektörü Prof. Dr. Karıbek MOLDOBAYEV ile Rektör Vekili Prof. Dr. Seyfullah ÇEVİK'in himayelerinde hazırlanan bu proje, Manas Üniversitesi Senatosu'nda oy birliği ile kabul edildikten sonra 29 Eylül

1. Epigrafik Belgelemeler ve Yüzev Araştırmaları Grubu
2. Ağız, Sözlü Edebiyat ve Folklor Araştırmaları Grubu
3. Sözlü Tarih, Etnoloji, Antropoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Grubu
4. Yazılı Tarih Araştırmaları Grubu
5. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Grubu
6. Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Grubu
7. Rölöve, Jeodezi ve Fotogrametri Araştırmaları Grubu
8. Halk Sanatları, Halk Oyunları ve Halk Müziği Araştırmaları Grubu.

“Epigrafik Belgelemeler ve Yüzev Araştırmaları Grubu”na Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde dışarıdan derslere gelen Çetin CUMAGULOV Hoca’yı da dahil etmiştim. Fakat Çetin Bey, kendileriyle proje hakkında yapmış olduğum ilk görüşmem sırasında Türk Dil Kurumu’nun *Göktürk (Runik) Yazılı Belge, Yazıt ve Anıtların Albümü Projesi* kapsamında hazırladığı yaklaşık 8 yıldır basılmayan eseri³ yüzünden Türkiye’ye ve Türk bilim adamlarına kırgınlığını dile getirip projede yer almak istemediğini belirtti. Benim proje için yapmış olduğum girişimlerimi ve çabalarımı gördükten sonra da projede yer almayı kabul etti.

Proje hakkında ilgili bakanlıklarla görüşmelerin yapılması, resmî kurumlarla, müzelerle irtibatın sağlanması ve izinlerin alınması hususunda en büyük desteği de başta Çetin CUMAGULOV olmak üzere, Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAEV, Doç. Dr. Kubat TABALDİYEV, dönemin Kırgızistan Devlet Sekreteri Dastan SARIGULOV, Prof. Dr. Ahmet BURAN ve Prof. Dr. İlhan ŞAHİN’den gördüm.⁴

Çetin Bey o günlerde bir yandan Kırgızistan Ansiklopedisi Hazırlama Kurulu’nda görevini sürdürürken diğer yandan da “Doktora Tezi”ni hazırlamaktaydı. Bu yüzden de onu mecbur kalmadıkça rahatsız etmemeye çalışıyordum. Ancak o kendisiyle paylaştığım her yeni bilgi, bulgu ve belge karşısında heyecanlanıyor; benimle âdeta gençlik yıllarına gidiyordu. Bendeki içtenliği ve özveriyi gördükçe de kendisi gelemese bile bana yazıtların buldukları yerlerin adreslerini veriyordu. Bişkek’te özel koleksiyonlarda, evlerde ve depolarda bulunan birkaç yazıtla ulaşmamda da kendilerinin büyük yardımları oldu.

2005 tarihinde Ankara’da TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi’nde bir tanıtım paneliyle kamuoyuna duyurulmuştur. Ancak projeye her türlü girişimlerimize rağmen bugüne kadar ne Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ne de ilgili herhangi bir kurum veya kuruluş destek vermiştir. Proje kapsamında “Epigrafik Belgelemeler ve Yüzev Araştırmaları” ile ilgili olarak bugüne kadar Kırgızistandaki (Kök)türk harfli yazıtların mevcut olanların tamamının epigrafik belgelemesi yapılmış; eski Türk kültür ve uygarlığı ile ilgili de yüksek çözünürlüğe sahip yaklaşık 20.000 dijital görüntü çekilmiş; söz konusu görüntüler kullanılarak 2005 yılında Kırgız Radyo ve Televizyon Kurumu (KTR) için “*Karlı Dağlardaki Sır*” adlı bir de belgesel hazırlanmış; anılan belgesel büyük beğeniyle izlenip takdire layık görülmüştür. Bütün bu faaliyetler, ekipte yer alan kişi / kişilerin bireysel özverisinin ürünüdür.

³ Göktürk (Runik) Yazılı Belge, Yazıt ve Anıtların Albümü Projesi’nin TDK adına Başkanlığını yapan Prof. Dr. Osman F. SERTKAYA, *Dil Araştırmaları Dergisi*’nin (Ankara, 2008) 2. Sayısı’nın 7-34. sayfaları arasında yer alan “Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine” başlıklı makalesinde Çetin CUMAGULOV tarafından hazırlanan kitabın künyesini: “Çetin CUMAGULOV’Ç CUMAGULOV, *Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan Runik Anıt ve Yazıtları*, Göktürk (Runik) Yazılı Belge, Yazıt ve Anıtların Albümü Projesi: 3, Ankara, 2008, XXVI+180 s.” şeklinde vererek eserin 2008 yılında yayımlanacağını kaydetmiştir: bk. **agm.** s. 29.

⁴ Prof. Dr. Hadice TAŞBAYEVA ve ekibinin, Uz. Nurdin USEEV’in, Kırgızistan Kültür Bakanlığı yetkililerinin (özellikle de Barahan Ece, Aysin Ece ve ekiplerinin), müze müdürlerinin bürokratik engellerin aşılmasında göstermiş oldukları çabalar için teşekkür ederim.

Çetin Cumagulov ve Cengiz Alyılmaz Kırgız Yazar T. Sıdıbekov'un evinin bahçesinde bulunan XIV. Talas Yazıtının estampajını yaparlarken.

Çetin CUMAGULOV Hoca'nın vermiş olduğu adresler doğrultusunda gitmiş olduğum yerlerde (köylerde, kasabalarda, şehirlerde...) ilgili herkes onu tanıyor, ondan övgüyle söz ediyor ve onun izni olmadan bize yazıtları göstermek bile istemiyorlardı. Çünkü müzelerde, derme çatma binalarda, depolarda ulaşabildiğimiz her yazıtın, anıtın envanter kaydının altında Çetin CUMAGULOV'un adı ve imzası yer alıyordu. Onun adı, Kırgızistan coğrafyasında bulunan her tür yazılı envanterle âdeta özdeşleşmişti.

Kırgızistan'da yazıt bilimi ile ilgili yaptığımız araştırma ve incelemelerde Çetin CUMAGULOV'un mesleğe başladığı ilk günden itibaren her türlü güçlüğü rağmen çalıştığını; kimliği ve hafızası yok edilmek istenen bir milletin "taş bellekler"deki sırlarının birer birer gün ışığına çıkmasına vesile olduğunu, yazıt bilimi adına yolu Kırgızistan'dan geçen herkese bir şekilde yardımcı dokunduğunu tespit ettik. Ancak her nedense Sovyet döneminde kendisinin bu alanda kariyer yapmasına fırsat verilmemişti. Çetin Bey, aynı talihsizliği kendi ülkesinin bağımsızlığından sonra da yaşadı. Doktora için hazırlamış olduğu çalışma, 2006 yılında sudan bahanelerle reddedildi. "Yazıtların Çetin Savaşçısı"na, "Ömrünü Yazıtlara Adayan Adam"a Türk illerinde "Doktora", "Doçentlik", "Profesörlük" ve "Fahri Profesörlük" unvanlarının "Gardaş Kömeği" gibi algılanıp (özellikle Türkiye'den gelenlere) ulufe olarak dağıtıldığı bir dönemde "Doktor Unvanı" yine çok görülmüştü.

Bir Kızılderili atasözü: "*Dünyada kötü şeyler oluyorsa, iyi şeyler de oluyordur*" der. Yapmış olduğu çalışmalardan ve bilime katkılarından dolayı aynı yıl Kırgızistan Devlet Başkanı Kurmanbek BAKİEV tarafından Çetin Bey'e "Kırgızistan Devlet Nişanı" verildi. Bu ödül, "*güneşin balçıkla sıvanamayacağı*"nın en büyük göstergesiydi.

Çetin CUMAGULOV'un çalışmalarını yakından takip edenlerden biri de onun sınıf arkadaşı, yakın dostu, seçkin, saygın bilim ve devlet adamı, merhum Prof. Dr. Salican CİGİTOV'du. Aile dostumuz, büyüğümüz Salican Bey, birgün büyük bir heyecanla Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü'ndeki odama geldi. Öğrencilerime yaptırmış olduğum maket yazıtlardan⁵ orijinal

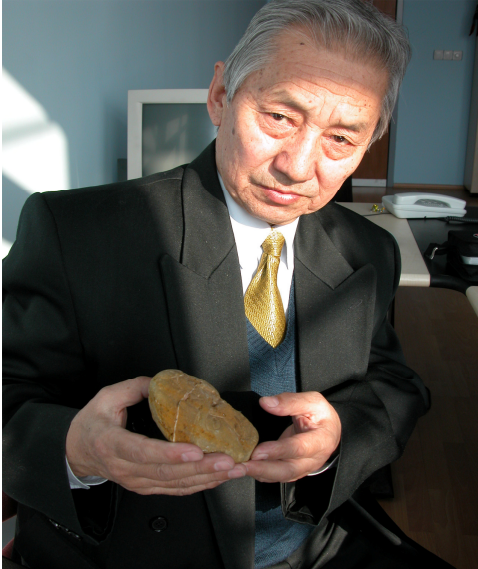
⁵ (Kök)türk harfli maket yazıt hazırlamada ve hazırlatmada üstat olanlardan biri de değerli bilim adamı Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'dir. Kendileri her türlü obje üzerine yazılmış son derece zengin "(Kök)türk harfli maket yazıt arşivi"ne sahiptirler.

yazıtlara en çok benzeyenlerden birini seçip aldı. Sonra bana: *Çika*⁶, bu maket yazıtı götürüp Balasagun'da bir yere gömelim. Aradan birkaç ay geçsin, Çetin'i yazıtı gömdüğümüz yere götürelim. Yanımıza bir de arkeolog alalım. Orada bir sebep bulup arkeolog arkadaşımıza kazı yaptıralım ve maket yazıtı çıkaralım. Çetin'in yüzündeki o çocuksu sevinci birlikte seyredelim / görelim” deyip kakhahalarla güldü. (Tabii bunu yapmadık).

Prof. Dr. Salican CİGİTOV tarafından seçilen maket yazıt örneği.

Gerçek Türk bilgisi, aydını, münekkidi Salican CİGİTOV Hoca, planladığı bu küçük oyunla Çetin Bey'in hayatta en büyük mutluluğunun yeni bir yazıtın bulunuşu olduğuna dikkat çekmek istiyordu.

Hakkında birkaç tez yapılacak kadar birikime ve donanıma sahip olan Çetin CUMAGULOV, aynı zamanda eski Türk yazıtlarıyla ilgili çok zengin bir arşivin de sahibidir. Çetin CUMAGULOV, hâlen Kırgızistan Bilimler Akademisi Dil-Edebiyat Enstitüsü'nde “Bilim Uzmanı”, Kırgızistan Ansiklopedisi Hazırlama Kurulu'nda “Redaktör Yardımcısı”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde de yarı zamanlı “Öğretim Görevlisi” olarak çalışmaktadır.

“Ömrünü Yazıtlara Adayan Adam”la (Kök)türk harfli yazıtların izinde daha nice yıllara...

Çetin Cumagulov üzerinde (Kök)türk harfli yazıt bulunan bir heykel başı ile.

⁶ “Çingiz / Cengiz” adı Türk dünyasında sevgi ve içtenlik ifadesi olarak “Çika” şeklinde kullanılmaktadır.

KERİM GURBANPESOV'UN ÖLÜMÜNÜN 20.YILI ANISINA:

HAYAT HİKÂYESİ VE ŞİİRLERİ

Kerim Gurbanpesov's 20 th Death Anniversary:

His Life Story and Poems

*Metin ARIKAN**

Özet

Bu makalede, ölümünün 20. yıldönümünde kendi döneminin 'Mahtumkulu'su olarak bilinen Kerim Gurbanpesov'un hayatı hakkında bilgi verip şiirlerinden bazılarını aktararak onu hatırlamayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Türkmen Şairi, Kerim Gurbanpesov

Abstract

In this paper, we focus on Kerim Gurbanpesov's life and poems, who known as Mahtumkulu in his time. The goal of this research was to call attention to his life and poems on account of his 20th death anniversary.

Key Words: Turkmenistan, Turkmen Poet, Kerim Gurbanpesov

18.-19. yüzyıllarda teşekkül etmeye başladığı söylenen Klasik Türkmen edebiyatının temsilcileri Andalip, Azadî, Mahtumkulu, Kemine, Seyidnazar Seydi, Zelilî, Mollanepes'in yanında Doğu edebiyatı eserlerinin ve Rus edebiyatı vasıtasıyla tanışılan Batı edebiyatının kaynaklık ettiği Çağdaş Türkmen edebiyatının önemli temsilcilerinden birisi de Kerim Gurbanpesov'dur. Türkmenistan millî yazarı ve Mahtumkulu devlet ödülünün sahibi olan Kerim Gurbanpesov, 1929 yılında Türkmenistan'da, Aşgabat ili, Gökdepe ilçesinin Yılgın köyünde doğar.¹

Şiire olan sevgisinin 6-8 yaşlarında; yani çok erken devirde uyanmasında kendisi gibi şair olan babasının, amcası Şirnepes'in ve ilk öğretmenlerinin etkisinin olduğunu söyleyen şair, şiirlerindeki sosyal

* Yrd. Doç. Dr. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Türkmen Edebiyatı tarihi ve klasik Türkmen şairlerinin hayatı ve şiirleri ile ilgili olarak bk. Fikret Türkmen, Gurbandurdi Geldiyev; **Türkmen Şiiri Antolojisi**, Türksoy Yayınları, Ankara 1995. Hıfzı Toz; **Türkmen Şairi Kerim Kurbannepesov, Hayatı, Ebedi Kişiliği ve Eserleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999. Mehmet Kara; **Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar**, Akçağ Kitapevi, Ankara 1998.

Ayrıca bk. Fikret Türkmen; "Mahtumkulu ve Tasavvuf Anlayışı", **E. Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-I**, İzmir 1996, s. 9-23; "Günümüz Türkmen Şiirinin Önemli Temsilcilerinden Biri: Berdinazar Hudaynazarov", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı:3, Bahar 1997, s.20-32; "Türkmenlerin Göktepe Direnişi ve Bunun Halk Şiirindeki Akisleri", **XII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 12-17 Eylül 1994, TDK Basımevi, Ankara 1999, s. 385-416. Ahmet Bican Ercilasun; "Sözün Kanatlarında Uçan Şair: Mahtumkulu", **Makaleler – Dil, Destan, Tarih, Edebiyat** (Haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınevi, Ankara 2007, s. 623-628. Abdurrahman Güzel, "Yunus Emre ve Mahtumkulu'da Ortak Motifler", **Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı**, Ankara 1998.

yönü babasının şiirlerinden, sevgi-aşk yönünü de amcası Şirnepes'ten aldığını ifade etmiştir.² Şair, şiirle ve kitapla tanışmasını şöyle anlatır: “Annem benim için dürüstlüğü, sadeliğin örneği olmuştu. Babam ise dürüstlük, açık gönüllülük, sadelik gibi özelliklerle şiir yazmayı seven bir insandı... Onun iki dolap dolusu eski kitabı vardı. Okumayı çok severdi. Elindeki kitapları akşamları bize okurdu... Babamın kitaba karşı olan sevgisi, farkında olmadan beni de etkiledi. İlkokul üçüncü sınıfta okurken okulumuzun fakir kütüphanesindeki kitapların hepsini okuyup bitirmiştım”.³

İlk şiirlerini 1939 yılında “Kolhozçı Sesi” gazetesinde yayımlar. İlk şiiri “Gızıl Goşun”dır (Kızıl Ordu) ve bunu yazdığında o henüz 10 yaşındadır. “Kolhozçı Sesi” ile aynı dönemde “Mıdam Tayyar” (Daima Hazır) gazetesinde, 1940’da “Tokmak” dergisinde, 1941’de “Yaş Kommunist” (Genç Komünist) gazetesinde şiirleri yayımlanır. 1942 yılında köy ortaokulunu tamamlar ve babasının vefatından sonra ailesi ile Tecen iline taşınır. 1945–46 yıllarında Tecen nehri yanında kurulmakta olan barajın inşaatında çalıştığı sıralar, “Zarpçı” ve “Tecengurluşık” (Tecen İnşaat) adlı ilçe gazetelerinde sorumlu sekreter olarak çalışır.⁴

1949–52 yıllarında önce Odessa, sonra ise Aşgabat’ta askerliğini tamamladıktan sonra, “Sovyet Edebiyatı” dergisinde çalışmaya başlar ve aynı dergide redaktör olur.⁵ Askerdeyken de yazmaya devam eden şairin 1951 yılında “Güycümin Gözbaşı” (Gücümün Kaynağı) adlı ilk eseri yayımlanır. Bu eser bazı eksikliklerine rağmen Türkmen edebiyatına yeni bir zihnin katıldığını duyurmuş olması bakımından önemlidir. Bu eserinden sonra 1953 yılında ikinci şiiri kitabı “Soldat Yüreği”ni (Asker Yüreği) yayımlatan şairin bu kitabındaki şiirler savaş yıllarıyla ilgilidir. Türkmenistan Yazarlar Birliği başkan yardımcılığı görevine getirildiği yıllarda Türkmen Devlet Üniversitesi’nde ikinci öğretimde de öğrenim görmektedir.⁶

1956–1966 yılları arasındaki dönemin çağdaş Türkmen şiirinin parlak dönemlerinden biri olduğunu ve bu dönemdeki şiirlerde deyimlere, atasözlerine geniş yer verilmesi ve çeşitli söz sanatlarının kullanılmasının Türkmen Türkçesinin işleyişine de katkıda bulunduğunu ifade eden Gurbandurdı Geldiyev bu dönemi bir yazısında şöyle anlatmaktadır: “Siyasi imajı ve çizgileri birinci planda tutan, sadece şekilde milliliğe dokunmayan ve özde millî renkleri solduran rejim, bu yıllarda biraz yumuşamıştır. Dönemin şairleri rejimin ya da rejimin tepesindeki adamın anlatıldığı kuru şiirlerden kısmen kurtulup, yaşadıkları ülkenin dokularını, halkın gönlündeki zenginliği ve inceliği duyarlı bir sembolizmle şiirleştirme fırsatı bulmuşlardır.”⁷

Kerim Gurbanepesov, 1958’de yayınlanan “Goşgular ve Poema” (Şiirler ve Manzume) kitabı ve 1960’da çıkan “Taymaz Baba” (Taymaz Dede) manzumesi ile ününe ün katar. “Taymaz Baba” Türkmen halkının o dönemdeki duygu, düşünce ve içinde buldukları durumu başarılı bir şekilde temsil etmiş, şair için de dönüm noktası olmuştur.⁸

Şair, 1961’de yazdığı “Ata ve Oğul” manzumesi ile de yankı uyandırır. 1962 yılında 2.Dünya Savaşı ve sonrasını anlattığı “Acı Günler, Süyci Günler” (Acı Günler, Tatlı Günler) ve 1965 yılında “Gumdan Tapılan Yürek” (Toprakta Bulunmuş Yürek) isimli eserleri yayımlanır. 1967’de çıkan “Kırk” adlı eserinde, kırk yaşına yaklaşan şairin hatıraları yer almaktadır. Aynı yıl içinde Türkmen edebiyatına katkılarından dolayı şaire “Türkmen Halk Yazarı” unvanı verilir. 1970 yılında da Türkmenistan’ın en büyük şairi Mahtumkulu adına verilen Mahtumkulu Devlet ödülünün sahibi olan şair, 1972’de “Ayal

² Bk. Hıfzı Toz, agt, s. 74.

³ Kerim Gurbanepesov; “Edebiyatçıların Sovallarına Coğaplardan”, **Edebiyat ve Durmuş**, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.151–154 (Toz, agt, s.73).

⁴ Bk. Hıfzı Toz; agt, s. 75; Kerim Gurbanepesov, <http://www.tkm.8m.net>. 12 Eylül 2008.

⁵ Kerim Gurbanepesov; **Oylanma Bayrı, Goşgular ve Poema** (Düşünme Bayrı, Şiirler ve Manzume). Türkmen Dövlət Neşriyat Gulluğı, Aşgabat 2007, s. 4. (Redaktör: B. Taçmammedov).

⁶ Kerim Gurbanepesov, **Oylanma Bayrı, Goşgular ve Poema**, s. 4; Kerim Gurbanepesov, <http://gozyetim.com>. 12 Eylül 2008.

⁷ Gurbandurdı Geldiyev; “60. yıllardaki Türkmen Şiiri Hakkında Bilgiler”, **Kardaş Edebiyatlar**, S. 24, 1992, s. 11-18. (Mehmet Kara; age, s. 151.).

⁸ Bk. Hıfzı Toz; agt, s. 78, 315-316.

Taymaz Dede/ Gezen de oba, oba/ Taymaz gibi iyi dede/Bulamazsın./Bulamazsın./Bir otursan yanından/Kolay kolay kopamazsın./Böyle bir adam var desen de/Çok azdır, çok azdır/Sakal bıyık kar desen de,/Ağaç direk gibi zayıf desen de./Gençler gibi keyfi sazdır.

Bağşı” (Kadın Bahşı), 1973’de “Bahar Poeması” (Bahar Manzumesi) isimli kitaplarını yayımlar. 1974 yılında Gurbanpesov milletvekili seçilir ve ölene kadar bu görevine devam eder. Bu arada şiir yazmaya da devam eden şairin 1975’te “Ömür”, 1978’de “Toprak”, 1979’da “Menzil” isimli kitapları yayımlanır. Aynı yıl Sovyetler Birliği tarafından verilen “Halkların Barış Ödülü”nün sahibi olur. 1980’de “Tomus Yazgıları” (Yaz Yazıları) ve 1981’de “Edebiyat ve Durmuş” (Edebiyat ve Hayat) isimli nesirlerini içeren kitapları, 1983 yılında “Yedi Yaprak”, 1985’te tercüme kitabı “Dostluk Çemeni” (Dostluk Buketi), 1986’da “Vepa” (Vefa), 1987’de ise “Şahırın Gözi” (Şairin Gözü) yayımlanır. Kerim Gurbanpesov, çocuk edebiyatına da önemli eserler kazandırmıştır. Bunlardan ilki “Maşgala ve Mekdep”tir (Aile ve Okul, 1954). Bu alana ait diğer eserleri ise; “Yalta ve Bağt” (Tembel ve Baht, 1958), “Yaşacık Dostlarıma” (Gencecik Dostlarıma, 1956), “Gonurca” (1958), “Nazarcan’ın Pilcağızı” (Nazarcan’ın Kürekcigi, 1959), “Ös Saçım Ös” (Uza Saçım Uza, 1975) ve “Atalar ve Çağalar” (Dedeler ve Çocuklar, 1978) dir.⁹

“Düyn, Şu Gün” adlı eserini 1988 yılında yayınlayan şair, aynı yıl eylül ayının ilk günü hayatını kaybeder.

Kayum Cumayev, şair üzerine hazırladığı monografi de şairin edebî hayatını üç bölüme ayırır: Birinci dönemin, 1951 yılında yayımladığı ilk kitabı “Güycümin Gözbaşı”na kadar ki sürede yazdığı lirik şiirlerinden oluştuğunu söyler ve bu lirik şiirlerde daha çok “vatan” konusunun işlendiğine dikkat çeker. Bu şiirlerin kahramanları gençlerdir; fakat öğrenme isteği içindeki insanlardır. İkinci dönemi “Taymaz Baba” isimli manzumesinin yayınlandığı 1960 yılına kadar yazdığı şiirler oluşturur. Bu şiirlerdeki kahramanların da akılları fikirleri vatan sevgisi ile doludur. Bununla birlikte onlar memleketin geleceği ve geçmişi ile ilgilidirler, fikir üretirler. Bu ikinci dönem Gurbanpesov’un şairliğinin gelişmesi için temeller attığı dönemdir. Üçüncü dönem ise 1960’dan ölümüne kadar geçen dönemi kapsar. Bu dönem şairin zirveye çıktığı dönemdir. “Taymaz Baba”, “Ata ve Oğul”, “Ayal Bağşı”, “Acı Günler, Süyci Günler” gibi halkın gönlüne yerleşmiş lirik şiir ve şarkılar bu dönemde yazılmıştır. Son dönem eserlerinin konusu genellikle devrim sonrasında Türkmenistan ve Türkmenistan’daki gelişmelerdir. Şair bunları destansı bir şekilde işler. Aynı zamanda bu dönemde şiirlerindeki felsefi yapı ön plana çıkmıştır.¹⁰

Ahlak, felsefe, vatan sevgisi, emek, insan, savaş ve barış konuları onun şiirlerinde yer almış, işlediği konuların çeşitliliği yanında şairin kendi dönemini şiirine taşıması ona başarı sağladığı gibi, o dönemin şiir anlayışına da büyük katkı sağlamıştır. Şiirlerindeki kahramanlar, şairin millî duygularını taşıyor ve halkın dilini konuşuyorlardı. O, vatan ve halk sevgisini şiirlerine kahramanları vasıtasıyla yerleştirmişti. “Ömür”, “Toprak”, “Menzil” ve “Tomus Yazgıları” (Yaz Yazıları) adlı eserleri ile “Parhlılık” (Farklılık), “Yerin Güyci” (Yerin Gücü), “Kıncılık Hakda” (Zorluk Hakkında) gibi şiirlerinde bu konuyu işlemiştir. Şiirlerinde insanların iç dünyalarını dışa açıp bunu lirik bir şekilde işlemesi dikkatleri insanlığın yaşadığı sorunlara yöneltmiştir.¹¹

Kerim Gurbanpesov, bir şairin düşüncelerinin halkın düşünceleriyle aynı yöne bakması gerektiğini, halk ve şairin karşılıklı olarak bilgi alışverişinde bulunmasını savunur. Ona göre bu eserlerin kalıcı olmasının bir yoludur. Kerim Gurbanpesov, kendi yolunu sürekli başkalarından bir şeyler öğrenerek; fakat özgünlüğünü koruyarak çizmiştir. On beş yıl içinde başarıya ulaşmış, arzuladığı gibi eserleriyle kalıcı olmuştur. Hıfzı Toz’un da araştırmasında belirttiği gibi Gurbanpesov’a göre şairlik, sadece bir ad değil, eserleriyle topluma her dönemde yol göstermektir. Şiirlerinde eğri ile doğruyu ortaya koyabilmek için zıtlıklara önem veren şairin kendine has üslubu içerisinde, kendine özgü dili ve gramerinin olduğunu ifade eden araştırmacılar, aynı zamanda onun mizahi yönünün ve halk kültürü malzemelerine kendisinden de bir şeyler katıp kullanmasının başarısına etki ettiğini ileri sürerler. “Menin

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hıfzı Toz; **age**, s. 78-80.

¹⁰ Kayum Cumayev’in yanı sıra Oğulbabaek Amandurdiyeva da şairin edebî hayatını şu şekilde bölümlere ayırmıştır: 1. Dönem: 1939-1960; 2. Dönem: 1960-1967; 3. Dönem: 1967-1988 yılları arasında şairin vücuda getirdiği edebî eserler (Bk.Toz; **agt**, s. 94-95).

¹¹ Bk. Oğulbabaek Amandurdiyeva; **agt**, s. 5, 40 (Hıfzı Toz s. 84-85, 90).

Gelnim” (Benim Gelinim), “Bir Meyliste” (Bir Mecliste), “Uzunun Akılı Giç Gelermiş” şiirlerinde mizah unsurlarını görebiliriz.¹²

Ayrıca pek çok yabancı eseri Türkmen Türkçesine çeviren şairin çevirdiği yaklaşık 250 eser, Türkmenistan’da çeviri edebiyatının altın hazinesi olarak kabul edilir. Dünya edebiyatının ünlü temsilcileri olan C. Aytmatov, Nazım Hikmet, R. Gamzatov, M. Tank, E. Mejelaytis, S. Narovçatov ve M. Lukonin gibi yazarların eserlerini Türkmen Türkçesine çevirip okuyuculara “Tercimeler Kitabı” (Çeviriler Kitabı) adıyla hediye eder. Şiirleri pek çok yabancı dile çevrilen şairin, “Apat” (Afet), “Türkmenin” (Türkmenin), “Altın Biri” (Altının Biri) ve “Gumlu Gelin” (Kumsaldaki Gelin) gibi pek çok şiiri bahşılardan repertuarlarında yer almış, bestelenip dillerden düşmemiştir. Türkmen edebiyatının en güçlü yazarları Berdi Kerbabayev, Ata Govşudov, Rehmet Seyidov, Aman Kekilov ve Gara Seyitliyev ile beraber çalışmış, Gurbannazar Ezizov, Halıl Kuliyev, Annaberdi Agabayev, Nazik Annatıyeva, İtalmaz Nuriyev ve Bayram Cütdiyev gibi pek çok ünlü yazar tarafından da örnek alınmıştır.¹³

“Arzum, yüz yaşa şahit olmaktır,
Ancak uzak yaştan dileğim, murat,
Dertliye em, acize kuvvet vermezse,
Büyük bedbahtlıktır yüz yaş denilen şey,
Halk ne kadar yaşatırsa, o yaş kabulümdür.”

diyen ve kendi döneminin ‘Mahtumkulu’su sayılan Gurbannepesov’un zamansız ölümü hem Türkmenistan’da hem de Türkmenistan dışında büyük üzüntü yaratmıştır. Sosyal hayata ilişkin yazdığı şiirlerde sık kullandığı “vefa” duygusunu biz de ona karşı hissederek onu saygıyla anıyoruz.

¹² Bu konuda bk. Gurbandurdı Geldiyev, **agm**, s. 55–56; Oğulbabek Amandurdiyeva, **agt**, s. 2; Kayum Cumayev, **age**, s. 7 (Toz; **agt**, s. 88- 90)

¹³ Bk. **Oylanma Bayrı**, s. 4-6. <http://gozyetim.com>, 12 Eylül 2008.

Şiirlerinden Örnekler

YAZMASI ZOR GELEN ŞİİR

Tüm köy halkı bekliyor,
Herkes yola bakıyor.
Babası fısıldıyor:
“Gelir, gelir, gelir!”

Yengesi fısıldıyor:
“Gelir mi ki?! Kim bilir?”.
Ağabey teselli ediyor:
“Gelir ya, mutlak gelir!”.

Yeşil söğüdün gölgesinde
Yüzlerce insan susmuş, duruyor.
Kese yoğurtlu ak torbadan
Ekşi su damlayıp duruyor.

Toplandı dede - babalar,
Yakın ve uzak akrabalar.
Ne bir korna sesi var ne de coşku
Susmakta arabalar.

Geldi çeşitli arabalar
Kızıl, sarı, yeşil, ak.
Geldi beklenmeyenler,
Beklenen hâlâ ortada yok.

Güya hiç düşünmeden,
Konuşulanlar hakkında.
Ak kuş gibi uyuklayıp,
Ana yatıyor tabutta.

Kaldırılmayı bekliyor
Çok şey gören ağaç at.
Ana yatıyor üzerinde

Geniş alınlı, heybetli şahsiyet.

O ananın oğlunu
Bekliyor herkes.
Geldi tanıdık olan, olmayan-
Geldi ondan öncekiler.

...O hâlâ daha gelmedi,
Belki, şimdi yoldadır.
En sevdiği aracı
Uçak değil, “Volga”¹⁴ dır.

Fakat uçurmaktadır,
(Sanki) uçağa denk
Ondan düşmez geriye,
Hatta öne bile geçer.

...O hâlâ gelmedi,
Belki, şimdi yoldadır.
Ya da her iki eli de,
Kocaman masadadır.

Maşallah, büyük adam
Oldu artık o.
Yakında ise çok büyük
Makama oturdu o.

“Kaçmasın sakın!” deyip,
Oturuyordur yapışıp.
Güzel genç kızlar,
Çay getiriyordur, koşturup.

Özeldir önündeki,
Kuru üzümü, şekeri, çikolatası.
Ya da yeşil çayın keyfiyle,

¹⁴ Dönemin en gözde araba markası.

Yazıyordur yazısını.

Hayır, hayır, kendisi yazmaz,
Yazıyordur başkaları.
Dalkavuklar her sözüne,
Tutuyordur alkış.

O ise kendi yazmış gibi,
Gülümser, tebessüm eder.
Yazanlar onun yerine,
Utanır, büzülürler.

...Yirmi yıl bundan evvel
Bitirmişti yüksek öğrenimi.
Onu ona bitirten de
Tabuttaki azizeydi.

Güzün pamuk toplardı,
Kışın pamuk aklardı.
“Oğlum büyük okulda!”
Diye gururla söylerdi.

Su deposu yaptı, toprağı kazdı,
Dizine kadar çamura battı,
Kazancını biriktirip,
Gönderirdi ardından.

Oğlu için ak pamuktan,
Bir torbacık dikmişti.
Üçlüğünü, manadını (para birimi)
Bozukluğunu, kuruşunu.

Arttırdığı parasını
Attı onun içine.
Böyle - böyle kırk yaşında
Ak düşmüştü saçına.

Oğlu okulunu bitirdi
Ana hastalanıp yıkıldı.
O, o an okşuyordu,
Bir güzelin saçını.

Takardı ana parasıyla
Her parmağına bir yüzük.
Kulağına küpe,
Bileğine bilezik.

Sevişti, kucaklaştı,
Başkentten ev tuttu.
...Anasından utanmadı,
Ana ondan utandı.

Ana bazen başkente
Gezmeye geldiğinde.
Gelin dedi: “Defetsene
Bu pis kokulu kara bahtı!”

Oğul dedi: “Hoş olmayan
Kokun var can ana!
Bu zamanda temiz
Olmalı misafir, ana!”.

Ana dedi: “Ah can oğul,
Her ne kadar kötü koksak da
Büyümüştün, yetişmişdin
Bu kötü kokulu kucakta...”

Sonra ise gece boyu
Yatağında ağlardı.
Tan ağarır ağarmaz,
Trene doğru koşardı.

...Böyle böyle günler geçti,

Sırayla aylar geçti.
Yaptığı uğurlu geldi.
Hayat onu şımarttı.

Her sözünde bir oyun,
Her elde bir mendil
Bir yıldır oturmakta
Çok büyük masa başında.

Bir gün ise anası
Emanetini (canını) teslim etti...
Gelen telgrafı da
Masasında sakladı.

Onu eşinden başka
Göstermedi kimseye.
Karı - koca karar aldı:
“Gitsek olur, üçüne!”

...Tüm köyün gözü yolda,
Herkes onu bekliyor.
Babası fısıldıyor:
“Gelir, gelir, gelir!”.

Yengesi fısıldıyor:
“Gelir mi ki?! Kim bilir?”.
Ana sanki kıpırdıyor:
“Gelir yavrum, gelir, gelir”.

O sırada “Geliyor!” diye,
Ayaklandı bir ihtiyar.
Göründü yeşil alanda
“Volgaların” yeşili.

“Gelir dedim ya!” deyip
Kendine geldi babası.

Yanmış kara yüzünün
Arttı aydınlığı.

O vakitte yeşil “Volga”
Aşağı indi tepeden.
Gelecek adamın yerine
Şoför çıktı kapıdan.

“Bugün gelemeyecek
Acil bir işi çıktı...”
O an babanın gözlerinden
İki damla yaş aktı.

Yetmiş yaşına kadar
Ağlamayan ihtiyar.
Gözyaşını sildi de
Gülümsedi hafifçe.

Bu gülümseyiş ömür boyu
Çıkmaz benim yâdımdan.
Böyle korkunç gülümseyişi
Görmemiştim hiç bir insanda.

...Kaldırdılar ananın
Ak kuş gibi tabutunu
Bahar rüzgârı dalgalandırdı
Üzerindeki çuhasını.

Bıraktılar çukura
Ak saçlı bir dünyayı.
İçteki evin kapısına
İlettiklerinde anayı

İki omzunu dayayıp
Çukurun kenarına.
Hiç girmek istemedi

Girmesi gereken evine.

En son fırsatta bile
Öz oğlunu bekledi.
...Yazmaya yazdım, ancak,
Ağır geldi bu koşuk. (şiir)¹⁵

İKİ GÜÇ

Bir kız uğruna avaresin sen.
Sen onun uğruna her şeye hazır.
Daha kim olduğunu bilmezsin, ancak,
Onun uğruna ölüme gitmeye hazır.

Kız da avaredir senin uğruna,
Belki, o senden de avaredir.
Ancak o kızın da senin kim olduğundan,
Nereli olduğundan haberi yoktur.

Ararsın, bulursun, kucaklarsın bir gün.
Sevinçle hatırlarsın eski günleri.
Dersin: “O bensiz, ben ise onsuz
Nasıl yaşadık ki şimdiye değin”

Vardır hayatında daha bir keşif,
O keşif de, tam, o keşif gibi:
O da seni aşkı ile büyüler
O yanaklar gibi, o gözler gibi.
Ararsın, sen onu. Ancak kendin de
Layık olmalısın, o gözler gibi.

Layık olmazsan, dolanıp gider.
Layık olursan, muradına erersin.
Sonra önünde duracak güç yoktur.
Kudretin dağları delmeye yeter.

¹⁵ Bu şiiri çok beğendiğimizden buraya almayı uygun bulduk. Bu şiirin başka bir aktarması için bk. **Kültür Bakanlığı Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C. 11, s. 313-316.

Yine kendine sorarsın: “Böyle kudretsiz
Nasıl yaşamışım, şimdiye kadar?”
Sevgili yâr ile sevgili hüner
Tahminen iki tane yürek olmalı.

İşte, böyle bir gövdenin içinde
Üç kalbin atmasını başarırın.
Ondan sonra bir tek dağı delmek değil,
Yeniden dağ yapmayı da, başarırın.

KENDİ KENDİMİZİ TANIMAK İÇİN KÜÇÜK BİR ANKET

Erkenden uyanıyorsun. Evin yerinde.
Keyfin güzel, canın sağ, Allaha şükür,
Komşudan bir dertlinin iniltisi duyuluyor.
İşte o durumda ne düşünürsün
Evindeki acayip sefayı mı
Yoksa o dertliye gerekli şifayı mı?

İşte, bir kurum. Başkanı – dostun,
İçeride ikiniz gülüyorsunuz kıs kıs.
Kapıda ise kırk kişi bekliyor.
İşte o durumda ne düşünürsün
Dostluktaki ilginç kudreti mi?
Yoksa kapıdaki sırayı mı?

Kapıda durdu tuğla yüklü bir araç,
Aracın şoförü bir kurnaz hırsız,
“Yarı fiyatına al bunu!” diyor.
İşte o durumda ne düşünürsün
Cebine yararlı kazancını mı?
Maneviyatına yararlı vicdanını mı?

İşte, et dükkânı. Satıcı – komşun.
Seçip alıp sana bir budu tartar.

Arkandakine ise sert bir kemik.
İşte o durumda ne düşünürsün
Kendine gösterilmiş hürmeti mi?
Ya da diğerlerine verilen zararı mı?

Gidiyor sokak boyu sakat bir gazi.
Sadece sakat değil, bir gözü de kör.
Sen ise “Volga” ile hızla uçuyorsun.
İşte o durumda ne düşünürsün
Mevkini mi, makamını mı, “Volga”nı mı?
Ya da seni Volga sahibi yapan “gazi”yi mi?

KÂŞGARLI MAHMUT VE 11. YÜZYIL MUSİKİSİ ÜZERİNE

Mahmud Al-Kashghari And About Music of 11th Century

Ramiz ASKER*

Leyla ASKER**

Özet

Büyük Türk dilcisi ve düşünürü Kaşgarlı Mahmud'un ansiklopedik mahiyet taşıyan ve adeta 11. yüzyıl Türk dünyasının aynası olan Divanü Lugati't-Türk adlı eseri, Türk dili ve edebiyatının, Türk tarih ve coğrafyasının yanı sıra, Türk kültürünün ve etnografyasının da eski ve temel kaynaklarındanır.

Divanü Lugati't-Türk Türklerin zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları hakkında bilgi verirken Türk müzik kültürü üzerine de çok değerli bilgiler vermektedir. İlk kez bu eserde şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmali çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir. Bundan bin yıl önceye ait Türk çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastladığımız, kopuz gelmektedir. Eserde bu terim, ad ve eylem olarak kopuz, kopuzluğ, kopzadı, kopzaldı, kopzatti, kobzaştı maddelerinde geçmekte ve açıklanmaktadır. Onu dönemin diğer telli sazlarından ikeme/egeme, çeng/çong/çung ve buçı izlemektedir. Kaşgarlı Mahmud, eserinde ayrıca eski Türk nefesli çalgı aletlerinden olan sızıgu (ney), borguy (zurna) ve tovil (dudük) üzerine de bilgi vermektedir. Bunların dışında tümruk (def), küvrük (kös) maddelerinde vurmali saz aletlerinden bahsedilmektedir. Tuğ terimiyle askeri orkestra veya ordu bandosu kastedilmektedir.

Eserde şarkı anlamında ır/yir; şarkıcı manasında yırağı; söylemek, teganni etmek anlamında yırlamak ve köglemek gibi kavramlar da yer almıştır.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it-Türk, Musiki, Musiki Aletleri.

Abstract

A popular encyclopedic dictionary of the great turkic linguist and thinker Mahmud Kashghari's Diwan Lughat at-Turk, mirror of the turkic world of the 11th century, includes rich information not only about the Turkic language and literature but also its history geography, culture and ethnography.

The valuable information about different branches of the material and moral culture, including musical culture of Turks of thousand years' prescription is given in Diwan Lughat at-Turk. The work says about song, makam, motion and melody, the wind, stringed and percussion instruments and about the performing arts.

Information about popular Turkic kopuz, including kopuz and kopuzlug, kopzadi, kopzaldı, kopzatti are often provided in Diwan Lughat at-Turk dictionary. Other instruments, such as ikeme/egeme, cheng/chong/chung and buchi are also mentioned here. Mahmud Kashghari informs about ancient wind instruments "sibizgu" (modern reed- pipe, flute), "borguy" (zurna) and "tovil" (fife); percussion instruments "tumruk" (drum) and "kuvruk" (tambourine). The word "tug" means military orchestra.

The dictionary explains meaning ır/yir (song), yiragu (singer), yırlamak (sing) and köglemek (perform).

* Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan, ramizasker@yahoo.com.

** Bakü Musiki Akademisi, Bakü, Azerbaycan, askerovaleyla@hotmail.com.

Key words: Mahmud al-Kashghari, Diwan Lughat at-Türk, Music, Musical Instruments.

Divanü Lugati't-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud bu kitabında Türklerin o dönemki dilini, edebiyatını, tarihini ve coğrafyasını, sosyal ilişkilerini, dinî inançlarını, unvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını ayrıntılı biçimde işlemiştir.¹ Divanü Lugati't-Türk aynı zamanda 11. yüzyıl Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarıdır.

Divanü Lugati't-Türk'te Türklerin eski ve zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları, ev-çadırları, giyim ve süslemeleri, yemek ve içecekleri üzerine çok değerli bilgiler verilmiştir. Eserde 11. yüzyıl Türk müzik kültürü de en iyi biçimde değerlendirilmiştir. Dede Korkut Kitabı ve Kutadgu Bilig'de genel olarak yer alan bilgilerden daha önce ilk kez Divanü Lugati't-Türk'te şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmali çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir.

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik kültürüyle ilgili olarak verilen bilgiler üzerinde maalesef fazla durulmamış, az sayıda çalışmada bunlardan bahsedilmiştir. Bunların arasında Prof. Dr. Reşat Genç'in "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı kitabındaki 3 sayfalık bir bölüm², Gülay F. Mirzaoğlu'nun,³ Ç. Cumayev'in⁴ ve A. Recebov'un⁵ makaleleri zikredilebilir. Makalelerden anlaşıldığına göre, yazarlar, konuyu farklı boyutlarda ele almışlardır.

Türklerde müzik kültürünün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Tarih boyunca Türklerde müzik yalnızca zevk, neşe ve eğlence kaynağı, aşkın ve hüznün ifade aracı değil, devlet-millet birliğini oluşturan, halkı uyaran, savaşta orduya millî duygular veren, yürüyüş ve hareket düzenleyen; dinî bakımdan ise iyi ruhları çağıran, kötü ruhları kovan bir kültür ve gelenek sembolüdür.⁶

Divanü Lugati't-Türk'te müzik, makam ve melodi kavramı ır/yir sözcüğü ile karşılanmıştır: یر Yır: şarkı; makam (musikide). «أل یر یرلادی = o, şarkı söyledi». Bu söz çoğu zaman şiir, gazel manasında kullanılmıştır. (3,11); ل I r: yukarıdaki sözdeki ی ı harfi الف elife çevrilmiştir; aynı manadadır; makam, motif, melodi (3,11). Yır kelimesi ayrıca gazel, şiir, yani güfte anlamına da gelmektedir: یر Yır: gazel, şiir (3,145). Yırağı kelimesi ise hem çalgıcı, hem de şarkıcı anlamına gelmektedir. یراغو Yırağı: çalgıcı; muganni, şarkıcı (3,38).

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik aletleri bugün olduğu gibi telli, üflemeli ve vurmali olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, telli aletlerden dördü hakkında bilgi vermiştir. Bunların başında kopuz gelmektedir.

Dede Korkut destanlarında da görüldüğü gibi kopuz, Türklerde en yaygın telli çalgı aletidir. Kopuz bu gün dahi Türk dünyasının her bir köşesinde çeşitli adlar altında varlığını sürdürmektedir. Divanü Lugati't-Türk'te bundan bin yıl önceye ait çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastlanan ünlü kopuz gelmektedir. Eserin farklı çevirilerinde; mesela Farsça çevirisinde kubuz (4, 381), Türkçe son çevirisinde kopuz (5, 440) olarak geçen bu kelimeyi, Kaşgarlı Mahmut, Arapça ud sözcüğü ile karşılamaktadır: كُبُر K u b u z: kopuz, uda benzer bir çalgı aleti (1, 370). Yazar, eserinin çeşitli yerlerinde bu terimi isim (kubuz), sıfat (kubuzluğ) ve eylem fiili (kubzağı, kubzaldı, kubzattı, kubzadı) halinde de açıklamıştır:

¹ Süleyman Demirel; Sunuş, **Kaşgari Mahmud Divanü Lügat-it-Türk**. (Hazırlayan: Ramiz Asker), Bakü Ozan, 2006, I cilt, s. 5.

² Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara: 1997, s. 172–174.

³ Gülay F. Mirzaoğlu, "Divanü Lugati't-Türk Işığında Müzikal İcra Ortamları", **Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu**, Ankara: 28–30 Mayıs 2008, Bildiri Özetleri, s. 35.

⁴ Ç. Cumayev, "Mahmut Kaşgarlı'nın Divan'ında saz sunqatı [sanatı] bilen bağlantılı sözler"/ «Mahmut Kaşgarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 Şubat 2008, s. 93-94

⁵ A. Redjebov, "Muzikal'no-teoreticeskaya mısl' epoxi M. Kaşgari i yego znaçeniye v istorii kul'turı narodov Blijnego i Srednego Vostoka" (M. Kaşgari Döneminin Müzikal-Teorik Düşüncesi ve Bunun Yakın ve Orta Doğu Halklarının Kültür Tarihinde Önemi) / «Mahmut Kaşgarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı, Aşqabat: 21–22 Şubat 2008, s.290.

⁶ Baheddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. IX, Ankara 1977, s. 4-5.

فَبَزْلُغْ **Kubuzluğ**: «فَبَزْلُغْ كِبَشَى kubuzluğ kişi = kopuzlu adam» (1, 474).

فَبَزْشَدَى **Kubzaşdı**: «فَبَزْشَدَى كِبَزَلَار فَبَزْشَدَى kızlar kubzaşdı = kızlar, cariyeler kopuz çalmakta yarıştılar», (فَبَزْشَمَاق - فَبَزْشَمَاق kubzaşur – kubzaşmak) (2, 226)

فَبَزْزَلَى **Kubzaldı**: «فَبَزْزَلَى كِبُز كِبُزَالدى kubuz kubzaldı = kopuz çalındı», (فَبَزْزَمَاق - فَبَزْزَمَاق kubzalur – kubzalmak) (2, 238).

فَبَزْزَتَى **Kubzattı**: «فَبَزْزَتَى أَلْ أِنَى فَبَزْزَتَى ol anı kubzattı = o ona kopuz çaldırdı», (فَبَزْزَتَمَاق - فَبَزْزَتَمَاق kubzatur – kubzatmak) (2, 321).

فَبَزْزَادَى **Kubzadı**: «فَبَزْزَادَى أَلْ فَبَزْزَادَى ol kubuz kubzadı = o, kopuz çaldı», (فَبَزْزَامَاق - فَبَزْزَامَاق kubzar – kubzamak) (3, 258).

Kopuzun eski dönemlerde atkuyruğundan ve hatta ince bağırsaktan yapılan kırışle, ipek telle mızraplı veya mızrapsız çalındığı bilinmektedir. Fakat Kaşgarlı Mahmut bu konuda hiçbir bilgi vermemektedir. Muhtemelen aynı gelenek 11. yüzyılda da sürmüştür.

Kopuzu, dönemin diğer telli sazlarından ikeme, çeng ve buçı izlemektedir. Bu sazlardan ilki olan ikeme, Divan'ın Türkçe son çevirisinde (5, 249) egeme imlası ile geçmektedir. Çeng sazının adı Divanü Lugati't-Türk'ün Uygurca (6, 487) ve Çince çevirilerinde (7, 347) çong olarak, Türkçe aynı çeviride ise çung (5, 240) olarak verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, ikeme'nin kopuza benzediğini yazmaktadır: إكَمَا إكَمَا: saz, kobuz gibi çalınan musiki aleti (1, 193). Çeng'in özellikleri tam olarak belirtilmemiş olsa da onun da telli alet olduğu kuşku götürmez bir gerçektir: Ç e n g: çeng, zeng, musiki aleti (3, 311). Bu alet günümüzde bazı Türk boylarında, özellikle de Uygurlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, buçı ile ilgili olarak verdiği bilgide onun da kopuz türünden telli bir alet olduğunu; hatta buçı kobuz olarak da adlandırıldığını vurgulamaktadır: بُوْجَى بُوْجَى buçı kobuz = telli ud'lardan biri». Bu, kaz göksü (barbet) adı verilen çalgı aletlerinden birisidir (3, 169). Buradaki buçı kelimesinin ne anlama geldiği merak konusudur. Kaşgarlı Mahmut'ta بُج بُج اَثْرَسْمَرْكُ buç buç öter semürgük = bülbül buç buç öter (2, 285) diye bir mısra geçmektedir. Bundan yola çıkarak buçı kobuz'un, bülbül gibi şakıyan kopuz anlamına geldiği düşünülebilir mi? Öte yandan, Azerbaycan Türkçesinde kulak, sazın aşığı anlamında puç kelimesi mevcuttur. Hatta sazın puçunu burmak; yani sazı kökleme, simi tarım hale getirmek deyimi de vardır. Buradan hareketle buçı kobuz'un kulaklı, aşıklı kopuz anlamına geldiği varsayımı da göz ardı edilemez.

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'te bahsettiği çalgı aletlerinin diğer bir grubunu ise nefesli sazlar oluşturmaktadır. Burada üç alet üzerine, yani sızızğu, borğuy ve tovıl üzerine de bilgi verilmektedir. Bunlardan sızızgu çağdaş ney, daha doğrusu, onun basit türü olan, günümüzde çocukların kamıştan, içi oyulmuş ağaçtan veya söğüt kabuğundan yaptıkları kaval-düdük olduğu düşünülebilir. Kaşgarlı, bu aleti ek bilgi vermeden sade bir anlatıyla sunmaktadır: سَبِزْغُو سَبِزْغُو: düdük, tütek, ney (1, 469). Divan'daki ikinci nefesli alet borğuy; zurna'nın bir türü diyebileceğimiz alettir. Çünkü Kaşgarlı Mahmut bu alet için sadece بُورْغُو Borğuy: Nefesle çalınan boru (3, 226) deyip geçmektedir. Bu, Azerbaycan Türkçesinde truba, boru, keremay, Özbekçe'de keremay, Türkiye Türkçesinde borazan, İngilizce'de trumpet kelimesiyle karşılanan nefesli çalgı aletidir. Divan'daki üçüncü nefesli alet tovıl'dır. Kaşgarlı Mahmud'un bu alete ilişkin tanımı, beraberinde soru işareti de taşımaktadır: تَوِیْلُ Tovıl: Davul, nakkare. Av zamanı şahin için çalınan davul (3, 163). Bu tanımın ilk kısmından tovıl'ın davul, nakkare, timbal olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu davulun şahin çağırma için çalındığı bilgisi, bu konuda tereddüde düşmemize yol açmaktadır. Çünkü şahin davulla değil, düdükle çağrılmaktadır. O zaman tovıl'ın hem davul, hem de düdük anlamına geldiğini kabul etmemiz gerekecektir.

Kaşgarlı Mahmut vurmali sazlar kısmında tümrük ve küvrük adlı iki aletten bahsetmektedir. Bunlardan tümrük maddesi şöyledir: تُمْرُكُ Tümürük: def, dümrük. Oğuzca (1, 462). Burada hiçbir sorun yoktur. Küvrük maddesi de anlaşılırdır: كُفْرُكُ Küvrük: kös, davul (1, 463).

Divanü Lugati't-Türk'te tuğ terimiyle hem bayrak ve sancak, hem de askeri orkestra veya ordu bandosu, başka bir deyişle mehteran takımı ve nöbet değişimi kastedilmektedir. Kaşgarlı, tuğ maddesinde şöyle yazmaktadır: تُوْغُ Tuğ: Hakanın yanında çalınan nakkare (kös) ve davul. «خَان تُوْغُ أَرْدَى xan tuğ urdu = han nöbet davulunu vurdu, orkestra çaldı» (3, 134). Tuğun vurulması muhafız alayının nöbet değişimini

göstermekteydi: « توغ ارلدى tuğ uruldu = nöbet davulu vuruldu, muhafız değiştirme davulu çalındı» (1, 241). Divan'ın başka bir yerinde ise şu cümle geçmektedir: «Her gün Balasağun'daki sarayın karşısında beyler için üç yüz altmış nevbet davulu vuruluyordu» (3, 359). Kaşgarlı, başka bir maddede, tuğ'un bayrak ve sancak anlamını vermektedir: توغ T u ğ: bayrak, sancak. « توفز توغلغ خان tokuz tuğluk xan = dokuz tuğlu han veya hakan» (3, 135).

Divanü Lugat-it-Türk'te müzik icrası üzerine de bilgiler verilmiştir. Bunlar söylemek, teganni etmek anlamına gelen öttürmek, yırlamak, köglemek fiilleriyle ifade edilmektedir: اتردى Öttürdi: öttürdü, çaldırdı, « سببغو اتر سببغو اتر = düdük öttürdü, çaldı». Çalınan her alet için böyle denilmektedir. (اثرماک) (1,259); اترلدى Ötrüldi: Çalındı, « سببغو اترلدى = düdük öttürüldü, çalındı». Başka örneklerde de bu şekildedir: (اثرلماک - اترلر - اترلر - اترلر) (1, 281); اتردى Öttürdi: öttürdü. « ال سببغو اتردى = o, düdük öttüdü, çaldı». (اثرماک) (1, 227); اترلدى kögledi: « ار ككلادى = adam çalıp okudu, teganni etti, ahenkli melodi yarattı»,

(ككلاماک - ككلاماک) (3, 270); يرلادى yırladı: « ار يرلادى = adam melodi yarattı, şarkı söyledi», (يرلاماқ - يرلاماқ) (3, 275).

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Eserden anlaşıldığına göre, 11. yüzyılda Türklerde genel kültür yanında müzik kültürü de gelişmiş durumdaydı; besteler yapılmış, çeşitli telli nefesli ve vurmali sazlar eşliğinde sanat icra edilmiş, şarkı ve makamlar okunmuştur. Ayrıca sivil müzik sanatının yanı sıra askeri müzik de gelişmiş, ordu orkestrası ve bandolar oluşturulmuştur. Bu da o dönemde merkez Asya'nın en büyük askerigüçlerinden birini oluşturan Karahanlılar devletinin, genelde ise Türk ordu geleneğinin ve askeri dehasının tabii bir sonucu olarak algılanabilir. Tüm bu bilgiler için ilk Türkolog, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud'a çok şey borçluyuz. Ruhu şad olsun.

Kaynaklar

- 📖 Kaşgari Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşe Hazırlayan Ramiz Asker, C. I, Baku Ozan 2006.
- 📖 Kaşgari Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşe Hazırlayan Ramiz Asker, C. II, Baku Ozan 2006.
- 📖 Kaşgari Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşe Hazırlayan Ramiz Asker, C. III, Baku Ozan 2006.
- 📖 محمود ال كا شغرى [Mahmud el-Kaşgari, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme: Hüseyin Düzgün, Exter neşriyatı, Tebriz 2004.
- 📖 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lugati't-Türk**, Çeviri, Uyarlama, Düzenleme, Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser Kabalcı İstanbul 2005.
- 📖 دیوان لغات الترك - ترکی تیللار دیوانی مه هموت فه شقه ری [Mehmut Keşkeri, **Türkiy Tıllar Divanı - Divanü lüğat-it-türk**], Tom I, Xelik Neşriyiti, Ürümçi 1981.
- 📖 Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترك [Divanü lüğat-it-türk], C. I, Milletler Neşriyiti, Pekin 2002.

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

The Importance of Eastern Turkestan History Within Turkish Cultural History

Abdullah BAKIR

Özet

Bugün Çin idaresi altında bütün haklarından yoksun olarak esaret altında yaşamak zorunda bırakılmış olan, Doğu Türkistan'da tarih boyunca yapılan ilmi çalışmaların büyük önemi bulunmaktadır.

Birçok Avrupa ülkesinin yüzölçümünden daha büyük bir alana sahip olan Doğu Türkistan; Hunlardan itibaren tarih boyunca pek çok Türk devletinin kurulduğu ana yurdumuzdur. Bu coğrafyanın tarihini sosyal ve kültürel yapısını bilmek Türk dünyasının geleceği için önemlidir. Bunun içinde Kaşgarlı Mahmud'dan Yusuf Has Hacib'e, Mehmet Emin Buğra'dan, İsa Yusuf Alptekin'e kadar Doğu Türkistan'da yetişmiş münevverlerin ilmi çalışmalarının çok iyi anlaşılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Uygurlar, Türk Dünyası, Türk Tarihi

Abstract

Today under the China's administration, with the lock of their rights and has to live with the captivity, in East Turkestan there is a great importance of the scholarly works during the history.

East Turkestan has wider area than most of the European countries and this is our main country which is constructed many Turk governments by Hun during the history. It is important to know the history of the geography; social and cultural composition for the future of Turks. Therefore it is important to understand the works of Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin and also other intellectual people who are grown in East Turkestan.

Key Words: East Turkestan, Uighurs, Turkic World, Turkish History.

Türklüğün ana yurdu, Doğu Türkistan'ın ilmî ve kültürel geçmişi; Türk dünyası ve Türklük için büyük önem taşımaktadır. Bu sahada yapılacak bilimsel çalışmalar; Doğu Türkistan araştırmalarına, esaret altındaki Uygur Türklerinin haklı davasının dünya kamuoyuna duyurulmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Dünya Türklüğünün beşiği olan ve Türk tarihinin kültür ve medeniyetinin yeşerdiği Doğu Türkistan Türk dünyasının 10.476.076 kilometre kareden meydana gelen topraklarının 1.828.418 kilometre karesini teşkil etmektedir.¹ Binlerce yıldır Türk yurdu olan, ilelebet de öyle kalacak olan ana yurdumuz Doğu Türkistan'ın bu yüzölçümü; Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Polonya'nın yüzölçümlerinin toplamından daha büyüktür². Yeraltı ve yerüstü tabii kaynakları bakımından oldukça zengin olan bu coğrafya, tarih boyunca başta Çinliler olmak üzere birçok milletin iştahını kabartmıştır.

Büyük Hun devleti ardından tarihte Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti olan, devlet ve millet şuurunun en üst noktaya ulaştığı Göktürklerden itibaren pek çok Türk devleti Doğu Türkistan'da kurulmuştur. Bütün bu devletlerde yüksek Türk kültür ve medeniyetinin pek çok şaheserleri meydana

¹ Baymirza Hayit, **Eski Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s.284.

² Muzaffer Özdağ, **Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Politikası**, İstanbul 2000, s. 22.

gelmiştir.³ Dünya uygarlığına önemli katkılarda bulunan, matbaayı ilk olarak keşfedip insanlığa hediye eden Uygurlar, tarih boyunca Türkistan'daki (Orta Asya'daki) Türk-Çin mücadelelerinin yaşandığı İpek Yolu üzerinde yaşamışlardır. Bu konumundan dolayı Uygurlar devlet yönetimi ve ekonomik yönden oldukça gelişmişler; tarım, ticaret, bilim, sanat ve özellikle edebiyat ve sanatta büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu büyük Türk medeniyeti o dönemlerde diğer milletlerin de yaşantısına yön vermiştir.⁴

Uygur Türkleri Gök Tanrı dini başta olmak üzere Manihaizm, Budizm, Nasturilik ve son olarak da İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu dinler Uygur Türklerinin yaşam biçimini her yönüyle etkilemiş, Budizm ve Manihaizm'e ait zengin bir dinî edebiyatın oluşmasını sağlamıştır.⁵

840'ta Orhun'daki Uygur devletinin yıkılmasının ardından ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Hakanlılar Devleti (Batılılara göre Karahanlı devleti) Uygurların Yağma boyu tarafından Doğu Türkistan'da kurulmuştur. Köklü bir Türk kültürünün hâkim olduğu bu coğrafyada, Türk İslam kültür ve medeniyetinin temelleri atılmış, birçok medrese açılarak vakıflar kurulmuştur.⁶ Bu dönemde Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın Doğu Türkistan'da İslamiyet'i yaymak için büyük mücadeleler verdiğini ve sonraki dönemlerde Satuk Buğra Han'la ilgili tarihi olaylar üzerine kurulan çeşitli sözlü anlatımların oluştuğu bilinmektedir.⁷ Satuk Buğra Han, Türk kültür tarihinde hem tarihî, hem siyasî hem de dinî yönüyle önemli izler bırakmış kültür-medeniyet kahramanlarından biridir. Karahanlılar döneminde Müslüman Türk kültür hayatının en önemli iki büyük şaheseri burada yazılmıştır. Bunlardan ilki Yusuf Has Hacip'in 1070 yılında Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinde tamamladığı *Kutadgu Bilig* adlı eserdir. İnsanlara ve devlet yöneticilerine kılavuz ve nasihat niteliği taşıyan siyasetname türündeki bu eserde Türk devlet teşkilatı, Türk dili, Türk tarihi, Türklerin dünyayı algılayışı ve yaşayışı, gelenek ve görenekleri ile ilgili olarak bize çok önemli bilgiler verilmiştir.⁸

Yusuf has Hacip'le aynı dönemde yaşayan Türklük biliminin temel taşlarından ve öncülerinden biri olan Kaşgarlı Mahmud da, Doğu Türkistan'da yetişmiş bir Türk bilgini olup, o da Türk dili, tarihi, fikirleri, manevî hayatı, yaşam tarzı vb. konular hakkında kapsamlı bir çalışma yapmıştır. O, 1072-1074 yıllar arasında yazdığı *Divanü Lûgât'it Türk* adlı eserinde Türkçe'nin Arapça'dan daha yetkin bir dil olduğunu anlatmış, o devirde tüm Türk yurtlarında konuşulan Türk lehçelerini tek tek tanıtmıştır. O, söz konusu eserinde Türk dilinin grameri yanında, Türk yer adları, Türk damgaları ve Türk topluluklarının medeniyetlerini anlatmakla birlikte Türk dilinin zenginliğini, onun her duygu ve düşüncüyü anlatmaya müsait olduğunu; yani Türkçe'nin bir bilim dili olduğunu anlatmıştır.⁹ Bu iki dev eserden başka *Atabet'ül Hakayık* adlı dev eserin sahibi Ahmed Yüknêkî, İbni Sina, Farabi, gibi dünyadaki ilmi gelişmelere ışık tutan, yol gösteren büyük bilginler de bu topraklarda yetişmiş ve eserlerini buradaki kültürel canlılık sayesinde ilim dünyasının hizmetine sunabilmişlerdir.

Karahanlılardan sonra da Çağataylılar ve Timurlular zamanında Doğu Türkistan bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Türkistan'ın büyük devlet ve ilim adamlarından Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Şahrüh ve Ali Şir Nevailer bu kadim Türk yurdunda yeşeren büyük Türk kültüründen feyiz almışlardır. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu güzel Türk yurdu Çin-Mançu imparatorluğunca işgal edilmiş ve burada günümüze kadar sürecek olan Çin zulmü başlamıştır. Doğu Türkistan Türkleri Çin işgalci güçlerine karşı şiddetli bir direniş ortaya koymuşlardır. Çeşitli dönemlerde bu direniş başarıya ulaşmış olsa da Çinliler, Ruslar ve İngilizler gibi büyük emperyalist güçlerin kısılacı altında kalan Doğu Türkistan'da Çin zulmü arada bir kesilse de şiddetle devam etmiştir. Buna rağmen bu esaret dönemlerinde de Doğu Türkistan, Türk Dünyası'nın ilim ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir. Bu topraklarda son iki asır içinde de pek çok ilim ve devlet adamı, sanatkârlar yetişmiştir. Bunların içinde

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1983, s. 59-60, 89.

⁴ Mehmet Emin Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ofset Reprodüksiyon, Matbaacılık, Ankara 1987, s. 238-239.

⁵ Bu konuda bilgi için bk. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, TDK Yay., Ankara 1986, s. 200-300. Anzerlioğlu, Yonca Nasturiler, Ankara 2000, s. 15-20.

⁶ Forbes Andrew D.W., *Doğu Türkistan'daki Harb Beyleri*, Çev: Enver Can, Bayrak Matbaası, İstanbul 1998, s. 12.

⁷ Satuk Buğra Han hakkında anlatılan efsaneler için bk. Adem Öger, *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s. 200-211.

⁸ Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi" *Türk Kültürü*, Ankara 1970, s. 98, 70-85

⁹ Ahmet Caferoğlu, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s.406.

Türk kamu oyunun yakından tanıdığı, 1950’li yıllarda Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye göç eden Hoten inkılabının lideri ve aynı zamanda tarihçi ve yazar olan Mehmet Emin Buğra’nın; Doğu Türkistan millî davası ile ilgili siyasî ve bilimsel alanda ömrü boyunca mücadele eden, büyük dava adamı İsa Yusuf Alptekin’in; I. Dünya savaşının olduğu yıllarda Doğu Türkistan’ın kurtuluşu için önemli faaliyetlerde bulunan Dr. Mesut Sabri Baykozi’nin mücadelelerle dolu hayatları, eserleri, hatıraları ve çalışmaları, yakınçağ Doğu Türkistan tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Sözü geçen şahısların ilk başta Doğu Türkistan’da ve daha sonra Türkiye’deki hayatları ve bilimsel çalışmaları sadece Doğu Türkistan tarihi ve kültürü için değil, bütün Türk Dünyası tarihi ve kültürü için de önem taşımaktadır

Bütün Türklüğün ocağı ve Türk kültür ve uygarlığının beşiği olan Doğu Türkistan’ı ve Doğu Türkistanlıların Çin emperyalizmine karşı yürütmekte olduğu haklı davasını dünya kamuoyuna duyurmak ve anlatmak için, daha fazla bilimsel çalışmalar yapılmalıdır. Özellikle Doğu Türkistan’ın yakın tarihindeki istiklal mücadelelerinin anlatıldığı eserlerin gün yüzüne çıkartılması, Doğu Türkistan tarihinin, kültürünün ve davasının geniş şekilde dile getirildiği bilimsel yayın külliyatının oluşturulması çok gereklidir. Kısacası Doğu Türkistan’ın yakınçağ tarihine damgasını vurmuş olan ve günümüzde “Üç Efendiler” olarak bilinen Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Mesut Sabri Baykozi’nin hayatı, mücadeleleri ve bilimsel çalışmalarının, Doğu Türkistan’ın Türk dünyası ve dünya kamuoyuna daha iyi anlatılmasında ve bilim âlemine tanıtılmasında önemi çok büyüktür. Son dönemlerde Türkiye’de Doğu Türkistanlı bilim insanlarının Uygur Türklerinin tarihi, edebiyatı ve dili üzerine önemli çalışmalar yaptıklarını görmekteyiz. Sultan Mahmud Kaşgarlı, İklil Kurban, Alimcan İneyet, Erkin Emet, Varis Abdurrahman gibi aydınlar, Doğu Türkistan Türklerinin kültürel zenginliğini gün ışığına çıkarmak için önemli ilmî çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak bireysel çabalarla gerçekleştirilen bu çalışmaların projeler kapsamında hazırlanarak geniş kitlelere ulaştırılması temel hedef olmalıdır. Örneğin; Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Fikret Türkmen başkanlığında TDK ile ortaklaşa yürütülen “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Derlenmesi ve Türkiye Türkçesine Aktarılarak Yayınlanması Projesi” kapsamında Alimcan İneyet tarafından hazırlanıp yayımlanan “Uygur Destanları I”¹⁰ isimli çalışma buna örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda Alimcan İneyet’in adı geçen çalışmasında yer alan “Abdurrahman Han Destanı”, Hasan Kallimci¹¹ tarafından çocuklarımız için romanlaştırılmış ve “Gökbayrak Aşkına” ismiyle yayımlanmıştır. Bu tür çalışmalar, Uygur Türklerinin tarihî kahramanlarının daha geniş kitleler tarafından tanınmasını ve millî bilincin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca değişik zamanlarda dünyanın farklı ülkelerine göç edip yerleşen Doğu Türkistanlı Uygur, Kazak ve Kırgız gibi Türk topluluklarının, anılarının derlenmesinin ve yayınlanmasının uluslararası zeminde Doğu Türkistan davasına büyük katkılar sağlayacağına hiç şüphe yoktur.

Bunların dışında yine Doğu Türkistan Vakfı başta olmak üzere Türkiye’nin değişik yerlerinde faaliyet göstermekte olan, Doğu Türkistanlı soydaşlarımızın kurmuş oldukları çeşitli dernekler tarafından yapılan faaliyetlerinin, farklı bilimsel çalışmaların, Doğu Türkistan davasına katkıları şüphesiz çok büyüktür. Sözü edilen bu tür çalışmaların mutlaka bilimsel yönden desteklenmesi gerekmektedir.

Türk Kültür ve medeniyetinin önemli bir merkezini ve Türk dünyasının serhat birliğini oluşturan Doğu Türkistan Türklüğü 1755 yılında başlayan Çin istilasından¹² günümüze kadar uzanan dönemde, vatanlarını, bağımsızlıklarını, millî anıtlarını, sanat ve kültür hazinelerini korumak için çok acılar çekmiş ve halen de çekmektedir.

Kasım 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nden Ankara’ya bir kutlama mesajı gönderilmişti. Bu mesaj Anadolu Ajansı tarafından bütün dünyaya şu ifadelerle duyurulmuştur: “*Yeni istiklâline kavuşmuş Doğu Türkistan’ın Gök bayrağından sevgili Türkiye’nin ay yıldızlı al bayrağına selâm olsun*”¹³. İşte o gün yayınlanan bu haber sadece Türkiye’yi değil bütün Türk Dünyasını sevinç gözyaşlarına boğmuştu. Sözü ettiğimiz bu bilimsel çalışmalar düzenli olarak yapıldığı takdirde, sevinç göz yaşlarının döküldüğü o günleri tekrar yaşamamak elbette mümkün olacaktır.

¹⁰ Alimcan İneyet, **Uygur Halk Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 474.

¹¹ Hasan Kallimci, **Gökbayrak Aşkına, Destan-Roman**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2008. www.hasankallimci.com.

¹² İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.88.

¹³ Abdullah Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 35.

Yazımı, bütün bir ömrünü ana yurdumuz Doğu Türkistan'ın esaretten kurtulmasına adayan devlet, bilim ve dava adamı, aynı zamanda şair ve asker olan Muhammed Emin Buğra'nın "Türk Elinin Erlerimiz" başlıklı şiiriyle noktalıyorum.

Türk elinin erlerimiz
Türkistan'dır yerlerimiz
Ulu Yurdun yolunda
Aksun kan terlerimiz
Bengü olsun Türkeli
Yüzming yaşa ey hakan

Millet bizim canımız
Yurt sevmek imanımız
Ulu Türklük yolunda
Feda olsun kanımız
Bengü olsun Türkeli
Yüzming yaşa ey hakan

Biz yiğitler kahraman
Her birimiz birer aslan
Türk elinin ikbaline
Kurbandır binlerce can
Bengü olsun Türkeli
Yüzming yaşa ey hakan.¹⁴

Kaynaklar

- 📖 ANZERLİOĞLU Yonca, **Nasturiler**, Ankara 2000.
- 📖 ARAT Reşit Rahmeti, "Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi" **Türk Kültürü**, Ankara 1970.
- 📖 BAKIR Abdullah, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- 📖 BUĞRA Mehmet Emin, **Kutluk Türkkın Opereti**, Form Ofset, Ankara 1948.
- 📖 BUĞRA Mehmet Emin, **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ofset Röprodüksiyon Matbaacılık, Ankara 1987.
- 📖 CAFEROĞLU Ahmet, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.
- 📖 FORBES Andrew D.W., **Doğu Türkistan'daki Harb Beyleri**, Çev: Enver Can, Bayrak Matbaası, İstanbul 1998.
- 📖 HAYİT Baymirza, **Eski Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
- 📖 İNAYET Alimcan, **Uygur Halk Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- 📖 KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1983.

¹⁴ Mehmet Emin Buğra, **Kutluk Türkkın Opereti**, Form Ofset Ankara 1948, s.16

- 📖 KURBAN İklil, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- 📖 LİGETİ, L, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev: Sadrettin Karatay, TDK Yay., Ankara 1986, s. 200-300.
- 📖 ÖGER, Adem, **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.
- 📖 ÖZDAĞ Muzaffer, **Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Politikası**, İstanbul 2000.

ESKİ TÜRKÇEDEN ANADOLU AĞIZLARINA ULAŞAN BAZI KELİMELER

Some Words Reaching from Old Turkish to Anatolian Dialects

Burhan BARAN

Özet

Eski Türkçede kullanılmış olan bazı kelimeler, Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağzlarında yaşamaktadır. Bu kelimeleri, Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü ve ağzlarla ilgili çalışmalarda bulabiliriz. Makalemizde Eski Türkçeden Anadolu ağzlarına ulaşan bu kelimelerden bazılarının ses ve şekil özellikleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, Anadolu Ağzları, Ses ve Şekil Özellikleri.

Abstract

There are some words used Old Turkish, in Anatolian dialects and Turkish of Turkey. We find these words in Turkish dictionary, a collection of dictionary and a works of dialects. In the our article explained vowel and form specification's some of these words reaching from Old Turkish to Anatolian Dialects

Key Words: Old Turkish, Turkish of Turkey, Anatolian Dialects, Vowel and Form Specifications.

Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağzlarında kullanılan birçok kelimenin yapısı Eski Türkçenin derinliklerine inildikçe ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü, Türk lehçeleri ve Anadolu ağzlarıyla ilgili çalışmalar bize araştırma olanağı sunmaktadır. Eski Türkçede geçen kelimeleri, bu tür eserlerde geçen kelimelerle karşılaştırdığımızda bazılarının ses, şekil ve anlam yönünden varlığını yüzyıllardır koruduğunu görüyoruz. İşte bu makalede Eski Türkçenin yazılı metinlerinden Orhun Yazıtları ile Uygurca bir el yazması olan İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü'nde geçip Anadolu ağzlarında yaşayan bazı kelimelerin ses ve şekil özelliklerine değindik. Hem ağzlarda hem Türkiye Türkçesinde yaşayan örneklerin Türkiye Türkçesindeki kullanımlarından da söz ettik. Tespitlerimizde Derleme Sözlüğü ve bazı ağız araştırmaları çalışmalarından yararlandık. Tespit ettiğimiz örnekler bir yöreden derlenmişse derlendiği il ve varsa ilçenin, birden fazla yöreden derlenmişse derlendiği ilin adını vermekle; yirmiden fazla yöreden derlenmişse, yirmiden fazla yöreden derlendiğini belirtmekle yetindik. Örneklerimizi alfabetik olarak sıraladık.

buñ

Eski Türkçede *dert*, *sıkıntı* anlamlarıyla geçer: “türük kağan ötüken yış olursar ilte *buñ* yok.” (KTG 3): Türk hakan Ötüken dağlarında oturursa ülkede *sıkıntı* olmaz.

Türkiye Türkçesinde yapım ekleriyle genişleyerek *bunalım*, *bunalma*, *bunaltıcı* (TS: 326) ve benzeri şekilleriyle kullanılan kelime, ses ve şekil değişikliği geçirmeden *sıkıntı* anlamıyla Yozgat ağzında (DerS: 791) yaşamaktadır.

çıkan

Eski Türkçede *yeğen* anlamıyla kullanılmıştır: “tabgaç kağan *çıkanı* çañ señün kelti.” (KTK 13): Çin imparatorunun *yeğeni* General Çang geldi.

Kelime, *kız kardeşin çocuğu, yeğen* anlamlarındaki *çıkana* varyantıyla Bursa-İnegöl'den (DerS: 1165) derlenmiştir.

eçi

“inili *eçili* kikşürtükün için...” (KTD 6): Erkek kardeşlerle *ağabeyleri* birbirlerine düşürdüğü için...

Hem Eski Türkçedeki şekil ve anlamıyla hem de *ede (I-1.)* varyantıyla yirmiden fazla yöreden (DerS: 1663) derlenmiştir.

ekinti

“*ekinti* kün kop ölürtüm.” (BKG 1): *İkinci* gün tamamıyla öldürdüm.

Türkiye Türkçesinde *ikinci* (TS: 948) şekliyle kullanılan kelime, *ekindi* varyantıyla Konya-Kadınhanı'ndan (DerS: 1694) derlenmiştir. Bu varyantta kelime başı *e* sesinin korunduğunu; ses değişmesi olarak sadece *+nti* ekindeki *t* ünsüzünün yumuşadığını görüyoruz.

ıraq

“*ıraq* bodunug ança yagutur ermiş.” (KTG 5): *Uzak* halkı böylece yaklaştırır imiş.

Türkiye Türkçesinde *ıraq*, *ıraqlaşmak*, *ıraqlık* (TS: 913) ve benzeri şekilleriyle kullanılan kelime *ıraq* şekli ve varyantlarıyla yirmiden fazla yöreden derlenmiştir: *ıraq*, *ırah*, *ıraq*, *ırah*, *ıraq*: uzak (DerS: 2480-2481); *ıraqlık*: uzaklık; *ıraqsanmak*, *ıraqsamak*, *ıraqsınmak*, *ıraqsınmak*: uzak sanmak; *ıraqmak*, *ıraqlaşmak*, *ıraqmak*, *ıraqmak*: uzaklaşmak (DerS: 2481).

Ayrıca Diyarbakır (Erten 1994: 159), Erzurum (Olcaç 1995: 122), Çüngüş ve Çermik yöresi ağızlarında (Özçelik-Boz 2001: 243) *k>h* değişmesiyle *ırah*; Urfa merkez ağızında *k>g* değişmesiyle *ıraq* şeklinde (Özçelik 1997: 261) kelimenin varlığı tespit edilmiştir.

kemi

“alğunı *kemi* birlä singürür.” (İKPÖ XVII.3.): Tümünü *gemiyle* birlikte yutar.

Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesi sonucu *gemi* (TS: 745) şeklinde kullanılan kelime, kelime sonu *i>e* değişmesiyle *keme (IV)* şeklinde Tokat-Reşadiye ağızında (DerS: 2738) yaşamaktadır.

köz

“*köz* lağzın ulatı tınlıg-larığ ölürür...” (İKPÖ III.1.): *Koyun*, domuz ve diğer yaratıkları öldürdüklerini...

Kelime, aynı anlam ve şekliyle Tokat ve Konya'dan derlenmiştir: *koy (II)*: koyun (DerS: 2941).

kör-

“onoğ bodun emgek *körti*.” (BKD 16): On-Ok halkı eziyet *gördü*.

“balık taştın tarıgçı-larağ *körür erti*.” (İKPÖ I.3.): Şehir dışında çiftçileri *görüyordu*.

Birinci örneğimizde deyim bir parçası olarak, ikinci örneğimizde ise temel anlamıyla geçen kör-fiili Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesiyle *gör-* (TS: 781) şeklinde kullanılmaktadır. Bu fiil, Eski Türkçedeki şekliyle Konya-Kadınhanı'ndan (DerS: 2967) derlenmiştir.

kötür-

“...teñri töpüsinte tutup yügerü *kötürti* erinç.” (BKD 10): ... şüphesiz göğün tepesinde tutup yukarı *kaldırdı*.

Eski Türkçede *kaldırmak*, *yükseltmek* anlamlarında kullanılmış olan *kötür-* fiili, fiilden isim yapan ekleri almış varyantları ve *kaldıraç* anlamıyla ağızlarda yaşamaktadır. *kötürge (I)* Afyon, Burdur, Denizli,

Aydın, Manisa, Çanakkale, Sivas, Antalya, Muğla, Kırklareli; *kötürge* Eskişehir, Edirne; *kötürge* varyantı Ankara-Başhöyük ağzlarında (DerS: 2982) yaşamaktadır.

Bu kelimenin *kötürge* varyantı ise Uşak ili ağzlarında (Gülsevin 2002: 383) *değirmende taşı indirip bindirmeye yarayan değnek* anlamıyla varlığını sürdürmektedir.

köz

“körür *közüm* körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı.” (KTK 10): Görür *gözüm* görmez gibi eren aklım ermez gibi oldu.

“ekki *közi* körmaz erti.” (İKPÖ XXIV.5.): İki *gözü* görmez idi.

Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesiyle *göz* (TS: 786) şeklinde kullanılan kelime, Ankara-Mühye ağzında bu ses değişmesini geçirmeden birleşik isim şeklinde yaşamaktadır: *köz kesimi*: göz kararı (DerS: 2985).

kün

“yadag süsin ekinti *kün* kop ölürtüm.” (BKG 1): Piyade ordularını ikinci *gün* tamamıyla öldürdüm.

“*küniñä* çolğuçı-lar üzülmedi.” (İKPÖ VII.2.): *Günden güne* para isteyenlerin arkası kesilmedi.

Eski Türkçede *güneş*, *gün* anlamlarında kullanılmış olan *kün* ismi Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesiyle *gün* (TS: 809) şeklinde kullanılmaktadır. Tokat-Reşadiye ağzında yapım eki almış varyantıyla *kündüz* şeklinde (DerS: 3037), Konya-Kadınhanı ağzında birleşik isim şeklinde *künorta* varyantıyla (DerS: 3039) varlığını sürdürmektedir. Kelimenin bu varyantı, günün ortası diye düşünebileceğimiz *ögle vakti* anlamıyla Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır.

öd

“ol *ödke* kul kulluk bolmuş erti.” (KTD 21): O *zamanda* köleler köleli olmuş idi.

Eski Türkçedeki anlam ve şekliyle Balıkesir’den derlenmiştir: *öd* (I): zaman (DerS: 3309).

öl

“kuruğ yerig suvayu *öl* yerig tariyu...” (İKPÖ I.4.): Kuru yeri sulayıp *nemli* toprağı ekerlerken...

Eski Türkçede *yaş*, *nemli* anlamlarında kullanılmış olan *öl* kelimesi Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, İzmir, Bilecik, Eskişehir, Sivas, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Antalya, Muğla’dan derlenmiştir: *öl* (I): toprağın nemi, tav (DerS: 3328). Burdur, Denizli, Sivas, Nevşehir, Niğde ve Konya’dan ise yapım eki almış varyantıyla tespit edilmiştir: *öllü*: yaş, nemli (toprak için) (DerS: 3332).

ötün-

“inça tep *ötünti*.” (İKPÖ IV.7): Şöyle diyerek *dileğini sundu*.

Eski Türkçede *saygılı bir biçimde anlatmak*, *arz etmek*, *dilemek*, *bir dilek sunmak* anlamlarında kullanılmış olan *ötün-* fiili aynı şekliyle Derleme Sözlüğü’nde yer almaktadır: *ötünmek*: yalvarmak, dilemek (İdil Ural göçmenleri-İstanbul) (DerS: 3359).

sab, sav

“bitig bilmez kişi *ol sabıg* alıp yagru barıp öküş kişi öltüg.” (KTG 7): Cahil kişiler, *o söze* kanıp yakın gidip çok kişi öldünüz.

“ol ödün çanı çan bu ötüg *sav* eşidip nän kiginç berü umadı.” (İKPÖ XV.7.): O anda babası han, bu rica *sözlerini* işitince hiç cevap vermedi.

Kültigin Yazıtı’nda *sab* şeklinde *söz*, *haber* anlamlarıyla geçen kelime, İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü’nde *b>v* değişmesiyle *sav* şeklinde kullanılmıştır. Bu şekliyle *söz*, *lâf*, *dedikodu* anlamlarıyla Bolu, Bitlis, Urfa, Hatay; *karşılıklı konuşma*, *sohbet* anlamlarıyla Van, Niğde; *bilgi*, *haber*

anlamlarıyla Ankara-Kızılcahamam'dan (DerS: 3551) derlenmiştir. Ordu ve Bayadı yöresinde ise *savcı* varyantıyla *sözcü*, *mektupçu* anlamlarında (DerS: 3553) yaşadığı tespit edilmiştir.

Bu kelimenin *savat* varyantı *söz* anlamıyla Kars-Arpaçay köylerinden (Olçay ve diğerleri 1998: 396) derlenmiştir.

si-

“bayırkunin ak adgırığ udlukın *siyu* urtı.” (KTD 36): Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu *kırıp* vurdular.

Eski Türkçede kırmak anlamıyla kullanılmış olan *si-* fiili yapım eki almış varyantlarıyla yirmiden fazla yöreden derlenmiştir: *sınık (I)*: kırık, çıkık (DerS: 3611); *sınıhçı*, *sınıkçı*: kırık çıkık bağlayan kimse (DerS: 3611, 3612); *sınıkçılık*: kırık ve çıkık kemikleri yerine getirip sarma, bağlama becerisi; *sınıklamak*: kırık ve çıkıkları sarmak; *sınmak (I)*: kırılmak (DerS: 3612).

Ayrıca Kırşehir ağzında *sıyığçı* (Günşen 2000: 495), Erzurum ağzında *sınıhçı* (Olçay 1995: 126), Malatya ağzında *sınıkçı* (Gülseren 2000: 418) şekilleriyle de ağızlarda yaşadığı tespit edilmiştir.

sub, suv

“ança kızganıp biriki bodunug ot *sub* kılmadım.” (KTD 27): Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş, *su* (gibi) kılmadım.

“*suvda* yäklär urup kemi *suvça* çomurur.” (İKPÖ XVII.6.): *Suda* şeytanlar saldırır ve gemiyi suya batırırlar.

İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü'nde *b>v* değişmesiyle *suv* şeklinde geçen kelime, bu şekliyle Tokat-Reşadiye'den derlenmiştir: *suv*: su (DerS: 3702).

Kelimenin Türkiye Türkçesindeki kullanımında *v* ünsüzü düşmüştür.

tâz-

“Uygur elteber yüzçe erin ilgerü *tezîp* bardı.” (BKD 37): Uygurların elteberi yüz kadar adamla doğuya *kaçıp* gitti.

“ekki köziñä sançıp *tâzti*.” (İKPÖ LVIII.1.): İki gözüne sokup *kaçtı*.

Eski Türkçede kaçmak anlamıyla kullanılmış olan *tez-* fiili, aynı şekil ve anlamıyla Isparta, Manisa, Kütahya, Tokat, Ordu, Sivas ve Yozgat'tan derlenmiştir: *tezmek*: 4. kaçmak (DerS: 3907).

tik-

“yog yıparıg kelürüp *tike birti*.” (BKG 11): Cenaze mumları getirip *dikiverdiler*.

Türkiye Türkçesinde *t>d* değişmesiyle *dik-* (TS: 525) şeklinde kullanılan fiil, kelime başı *t* ünsüzünü korumuş şekliyle İçel-Silifke ve İçel-Anamur'dan derlenmiştir: *tikmek (II)*: uzunca bir şeyi dikine duracak biçimde bir yere tutturmak; *tikilmek*: dikilmek (DerS: 3930).

Bu fiil, ayrıca Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında (Özçelik-Boz 2001: 249) Eski Türkçedeki şekliyle, Uşak ili ağzlarında (Gülsevin 2002: 388) ise *tikil-* şeklinde varlığını sürdürmektedir.

tört

“ol ädgü kü at *tört* buluş-da yadıltı.” (İKPÖ VII.2.): Bu güzel ün *dört* bir tarafa yayıldı.

Türkiye Türkçesinde *t>d* değişmesiyle *dört* (TS: 569) şeklinde kullanılan isim, *dört yaşında tay* anlamı ve *törtlü* varyantıyla Konya-Kadınhanı'ndan (DerS: 3984) derlenmiştir.

ulayı

“*ulayu* iniygünüm oğlanım biriki uguşum bodunum...” (BKG 1): Bütün erkek kardeşlerim, oğullarım, birleşik soyum, halkım...

Bu kelimenin anlamı, konuyla ilgili çalışmaların çoğunda *başta olmak üzere* şeklinde verilmiştir. S. Özçelik ise bir makalesinde kelimenin anlamını *bütün* olarak verdikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır: “Anadolu ağzlarında deyimlerde, kelimenin ünlü benzeşmesi [*alay(t)<ulayı*] sonucunda *alay(t)* şeklinde kullanıldığını görüyoruz.”¹

Adı geçen makalede, Eski Türkçede kelimenin *bütün* anlamında kullanıldığı ve aynı anlamda *u>a* değişmesiyle ağzlarda yaşadığı tespit edilmiştir. Bu kelime *hep*, *bütün* anlamında *alay* (I-5.) varyantıyla Gaziantep, Sivas, Kayseri ve Niğde’den (DerS: 203); *hepsi*, *bütünü* anlamında *alay* varyantıyla Samsun, Amasya, Giresun, Gaziantep, Mersin, Hatay, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Niğde ve Adana; *alayısı* varyantıyla Samsun ve Gaziantep’ten (DerS: 204) derlenmiştir.

ur-

“yüz artuk oğun urtı.” (KTD 33): Yüzden fazla okla vurdular.

Türkiye Türkçesinde *v* ünsüzünün türemesiyle *vur-* (TS: 2097) şeklinde kullanılan kelime, Eski Türkçedeki şekliyle Elazığ, Niğde ve Antalya’dan derlenmiştir: *urmak* (I): 1. vurmak (DerS: 4041).

Çüngüş ve Çermik yöresi (Özçelik-Boz 2001: 250), Urfa merkez ağzı (Özçelik 1997: 269) ve Doğu Trakya yerli ağzında (Olçay 1995: 83) da kelime bu şekliyle kullanılmaktadır.

üçün

“türük bodun *üçün* tün udımadım küntüz olurmadım.” (KTD 27): Türk halkı *için* gece uyumadım, gündüz oturdum.

Türkiye Türkçesinde *için* (TS: 931) şeklinde kullanılan kelime, *üçün* şekliyle Niğde-Bor; *uçun* şekliyle Kars, Gaziantep, ve Niğde’den (DerS: 4022) derlenmiştir.

Üçün kelimesi Diyarbakır ağzında (Erten 1994: 172) da kullanılmaktadır.

yağı

“yağısı kon teg ermiş.” (KTD 12): *Düşmanı* koyun gibiymiş.

Kelime, Eski Türkçedeki şekil ve anlamıyla Denizli, Bolu, Kars, Kırşehir, Niğde, Adana ve Antalya; aynı anlamdaki *yağın* (I) varyantıyla Manisa, Bursa, Erzurum, Ankara, Kayseri, Adana, Edirne ve Tekirdağ ağzlarında (DerS: 4119) yaşamaktadır.

yay

“yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin *yayın* süledim.” (BKD 39): Elçisi, iyi haberi, ricası gelmiyor diye *yazın* sefer ettim.

Kelime, Eski Türkçedeki şekil ve anlamıyla Amasya, Kars, Ağrı, Elazığ, İçel, Antalya ve Niğde; *yay ayı* şekliyle Van-Erciş ağzlarında (DerS: 4208) varlığını sürdürmektedir.

yegräk:

“bu muntuda *yegräk* çintämäni ärtini algalı barayın.” (İKPÖ XXXV.1.): Burada *en üstün* cintamani mücevherini elde etmek için gideyim.

En iyi, çok daha iyi anlamlarıyla Eski Türkçede kullanılmış olan *yegräk* kelimesi, *üstün güzel, üstün iyi* anlamlarında *g>y* değişmesi sonucu *yeyrek* varyantıyla Bilecik; *g>ğ* değişmesi sonucu *yeğrek* (I) varyantıyla Balıkesir-Çaypınar ağzlarında (DerS: 4261) yaşamaktadır.

yılkı

“ol *yılkıg* alıp igittim.” (BKD 38): O *at sürüsünü* alıp besledim.

¹ Sadettin Özçelik, “Orhun Yazıtları’nda Geçen Ulayu Kelimesi ve Başlayu Ulayu İkilemesi Üzerine” **İlmi Araştırmalar**, 2004/18, s.71-78

Eski Türkçede *at sürüsü* anlamında kullanılmış olan kelime, hem aynı şekil ve anlamıyla (*yılkı-I*); hem de *ğ>g/h/h* değişimleriyle *yılgı (I)*, *yılhu*, *yılhu* varyantlarıyla yirmiden fazla yöreden (DerS: 4271) derlenmiştir.

yunt

“tağı yemä kördi ämäri tınlıg-lar *yunt* ud çoğar.” (İKPO III.1.): Bundan başka çok sayıda insanın *at* ve sığırları öldürdüklerini gördü.

Eski Türkçede *at* anlamında kullanılmış olan *yunt*, kelime sonu *t>d* değişmesiyle *yund* şeklinde Erzurum-Yörüler ağzında (DerS: 4320) varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

Eski Türkçeden Orta Türkçeye geçişte kelime başında *k>g* ve *t>d* değişiminin olduğunu biliyoruz. Ancak bu kuralın dışında kalan örnekler de vardır. Tespit ettiğimiz bu örneklerden *kemi*, *kör-*, *köz*, *kün*; *tik-*, *tört* örnekleri kelime başında görülen bu ses değişimlerini geçirmeden bazı yörelerden derlenmiştir.

Bun, *eçi*, *eki*, *koy*, *öd*, *ötün-*, *sı-*, *tez-*, *ur-*, *yay* örnekleri Eski Türkçedeki şekilleriyle; *ırak*, *üçün*, *yağı*, *yılkı* örnekleri hem aynı sesleri koruyarak, hem de yakın varyantlarıyla ağızlarda yaşamaktadır. Tespit ettiğimiz şu örnekler ise varyantlarıyla bazı yörelerde varlığını sürdürmektedir: *çıkan*, *kötür-*, *öl*, *sab*, *sub*, *ulayı*, *yegräk*, *yund* .

Kaynaklar

- ATA Aysu (), “Derleme Sözlüğü’nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler I” **Türkoloji**, C.XII, Nu. 1, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 67-97.
- BAYRAKTAR Nesrin, “Artzamanlı Anlambilim Açısından Orhon Yazıtlarında Geçen Toplumsal Yaşamla İlgili Sözcüklerin Anlambilimsel Değerleri” **Türkbilim**, Türkoloji Araştırmaları 2000 / 1, Ankara, s. 209-218.
- Derleme Sözlüğü**, C. I-XI, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- ERTEN Münir, **Diyarbakır Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- GABAİN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2000.
- GÜLENSOY Tuncer, **Kütahya ve Yöresi Ağzları**, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- GÜLSEREN Cemil, **Malatya İli Ağzları**, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- GÜLSEVİN Gürer, **Uşak İli Ağzları**, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- GÜNŞEN Ahmet, **Kırşehir ve Yöresi Ağzları**, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- HAMILTON J.R., **İyi ve Kötü Prens Öyküsü** (Çeviren: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara 1998.
- HAMILTON J.R., **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası**, (Çeviren: Ece Korkut, İsmet Berkan), Simurg Yayınları, İstanbul 1998.
- OLCAY Selahattin, **Doğu Trakya Yerli Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- OLCAY Selahattin, **Erzurum Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- OLCAY Selahattin ve diğerleri, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- ORKUN Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- ÖNLER Zafer, “Tarihsel Süreçte Anlam Değişimleri” **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Kur’an ve Dil Sempozyumu**, 2001, s.369-375.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, MEB Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZÇELİK Sadettin, **Urfa Merkez Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- ÖZÇELİK Sadettin, “Orhun Yazıtları’nda Geçen Ulayu Kelimesi ve Başlayı Ulayu İkilemesi Üzerine” **İlmi Araştırmalar**, Gökkube Yayınları, İstanbul 2004/18, s.71-78.

- 📖 ÖZÇELİK Sadettin ve Boz Erdoğan, **Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızı**, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- 📖 ÖZÇELİK Sadettin ve Erten Münir, **Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**, Diyarbakır 2005.
- 📖 **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- 📖 TEKİN Talat, **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 1988.

Kısaltmalar

- BKB : Bilge Kağan, Batı Yüzü.
- BKD : Bilge Kağan, Doğu Yüzü.
- BKG : Bilge Kağan, Güney Yüzü.
- DerS : Derleme Sözlüğü.
- KTG : Kül Tigin, Güney Yüzü.
- KTK : Kül Tigin, Kuzey Yüzü.
- KTD : Kül Tigin, Doğu Yüzü.
- TS : Türkçe Sözlük
- İKPÖ : İyi ve Kötü Prens Öyküsü.

ORTAQ LEKSİYKALIQ MİNİMUM SÖZDİGİNİN QURILIMDIQ EREKŞELİKTERİ

The Constructional Pecularity of The Minimal Lexical Dictionary

*Ayabek BAYNİYAZOV**

*Canar BAYNİYAZOVA***

Özet

Konuşma ve yazmada en önemli kelimeleri içeren “Minimum Sözlük”ü hazırlarken kelimelerin metinlerdeki kullanım sıklığını gösteren istatistik bir inceleme türü olan “Sıklık Sözlüğü” önemli bir yer tutmaktadır. Bu makalede; “Minimum Sözlük”e kelime seçme yöntemlerinin ana prensipleri ve bu konu üzerinde Kazak dilbiliminde yapılan bilimsel çalışmalar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Minimum sözlük, sıklık sözlüğü, kullanım sıklığı.

Abstract

“Frequency Dictionary” which describes how often the certain words are used through the texts is important to prepare “Minimum Dictionary” that is type statistic research and composed of essential words in speaking and writing. The main principles of words choosing methods and other scientific researches on Kazakh language are also discussed in this article.

Keywords: Minimum Dictionary, Frequency Dictionary, Words Use Frequency.

Leksiykalıq materialdı sıyrıptav qajettigi, eñ aldımın, qazaq tilin oqıtıvudıñ maqsattarı men mindetterinen, sonday-aq, “tildik materialdı sol tildi üyrenüvge bölengen vaqıt işinde eske saqtav mümkindikteriniñ şekteviliginen” kelip şıǵadı. Qazirgi kezde orıs tilinde jasalǵan minimum sözdikter jetkilikti. Al, qazaq tilindegi jaǵday olay emes.

Leksiykalıq minimum sözdiginiñ alǵaşqı ülgileri bolıp eseptetin Qazan töñkerisine deyingi jasalǵan sözdikter de, odan keyingi kezde jasalǵan minimum sözdikterdi qurastıruvşılardı negizinen sözdikterdiñ turǵıdan qajettiligine, onıñ ulttıq mektep oquvşılardı üşin mañızdılıǵına qaraytın. Minimum sözdikter qazaq tili oquvlıqtarınıñ, sıyıptan tıs oquv quraldarınıñ, ulttıq mektepterge arnalǵan baǵdarlamalardıñ leksikası negizinde jasalatın. Oquvlıqtar matinderiniñ kemşilikleri, ol matinderdi oquvlıq üşin dayarlavdaǵı subyektivtilik minimumdarǵa kezdeysoq leksiya birlikterdiñ enüvine jol berdi. Minimum sözdikterdi tüzüvde ülken qos tildi sözdikter de paydalanıldı. Alayda, sözderdi sıyrıptav, negizinen, qurastıruvşılardıñ jeke özderiniñ ǵılımy-pedagogikalıq tájiriybeleri negizinde jasaldı. Jetkilikti dárejedeǵi ǵılımy negizi bolmaǵan minimumdar belgili bir leksiya jüye quray almadı.

Orıs til biliminde de 1960 jıldarǵa deyingi şıqqan sözdikterde osınday kemşilikterge jol berildi. 60-jıldardan keyingi sözdikterdiñ bastı erekşeligi - sözderdiñ leksiya statistikasın paydalanuv boldı¹. Sonımen, bul kezdegi bastı ustanımdardıñ biri – qoldanıw jıyılıǵı .

Alayda, qazaq tiliniñ Qazaqstanda memlekettik til jáne ultaralıq qatınas tili retinde tolıqqandı qızmet jasavına jetkizetin joldardıñ biri - túrli ult mektepteriniñ oquvşılardı qazaq tilin bir, ortaq leksiya material negizinde üyretüv. Tek osınday jaǵdayda ǵana olardıñ bärinde barşaǵa ortaq sözdik baza jasaluvı mümkün. Osı mindetti şeşüvge qazaq tiliniñ ulttıq orta mektepterge arnalǵan ortaq leksiya minimumı mümkindik jasaydı. Munday sözdiktiñ kölemine keler bolsaq, ádistemeşilerdiñ

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü Başkanı – Kazakistan.

** Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü – Kazakistan.

¹ Z.P. Danene, *Spetsiyfyka Ediyonogo Leksiyçeskogo Minimuma Russkogo Yazıkı Dlya Natsiyonalnoy Sredney Şkolı, Problemi učeбноy leksikografii iy obüçeniya leksike*, Moskova 1978, s.132.

köpsiligi tildi belsendi türde meñgerüv üşin 3-4 miñ leksiyikalıq birlikti jetkilikti sanaydı. On jıl boyı qazaq tili oqılatın mektepte - 4 miñ bolsa, jetkilikti. Surıptav birligi – söz. Minimum sözdikterdiñ jasaluv maqsatı – avızeki söylev tilin meñgerüv nemese jazba tildi meñgerüv boladı. Ulttıq orta mektepte qazaq tilin oqıtuv maqsatı keñirek: oquvşılar avızeki tilde söylevge de, jazba tilde jazuvğa da mümkindik jasaytın leksikanı meñgerüvleri kerek. Ol üşin qajetti narse – tildiñ leksikasınıñ yadrosın qamtıytın birneşe jiyilik sözdikterden qoritılıp alınğan tizbelerdı paydalanuv.

Qazaq tilindegi sözderdiñ ärtürli saladağı qamtıluvın beyneleytin türli jiyilik sözdikterdiñ söz quramın zerdelev isi tildegi sözderdiñ qoldanım jiyiligin anıqtavğa mümkindik beredi. Kez-kelgen pändi oqıtuv mazmunın bağıdarlama ayqındaydı. Osı oquv bağıdarlamasına enetin tildik material studentterge oquvlıq arqılı beriledi. Eger oquvlıqta leksiyikalıq birlikter aldın ala surıptalıp berilmese, onda student jüyesiz berilgen sonşama jaña sözdi este saqtay almas edi. Sondıqtan da, beriletin sözder jüyeli türde surıptalıp, mätinderde, jattıǵuvlarda, dıyaloglarda qaytalamp otıruvı kerek.

Osı turǵıda jazılǵan dissertatsiyalıq eñbeker jayında ayta ketsek, bul mäseleni alǵaş söz etken ğalım - Q.Jaqılıqova. Ol leksiyikalıq birlikterdi surıptav printsipterine jeke-jeke toqtalıp, sözdi surıptavda sözdiñ tömendegidey qasiyetterine köñil bölüvdi usınadı:

1. Sözdıñ qoldanıluv jiyiligi;
2. Sözdıñ jeñil-qıyındıǵı;
3. Sözdıñ tildiñ dıbıstıq erekşeligin qamtuvı;
4. Sözdıñ taqırıp qajetine säykestigi;
5. Sözdıñ tirkesüv qabileti;
6. Sözdıñ sinonimdik qasiyeti;
7. Sözdıñ sözjasamdıq qabileti;
8. Eki tilge ortaқ sözderdi sanatqa kirgizbeу;
9. Sözdıñ oquvşınıñ psixofiziologiyalıq erekşeliginе säykestigi².

Alayda, bulardıñ işindegi ekinşi, üşinşi, segizinşi және toǵızınşı ustanımdar sözdik birlikterdi surıptav isine qoldanuvğa jaramsız. Sözderdiñ qoldanım jiyiligi statistikalıq saraptama jasavdıñ nätiyjesinde ğana belgili bolmaq. Biraq, qazaq tilin bulayşa zerttev soñǵı kezderi ğana qolǵa alına bastaǵandıqtan, oquvlıqtar men oquv quraldarın jasauvşı avtorlar onday mälimetterge süyenbegen. Sözdıñ qoldanımdılıǵı mäselesi jeke avtorlardıñ közqarastarına negizdelip qana şeşilip keldi. Belgili bir sözder birevler üşin jiyi qoldanılattın bolıp körinse, ekinşi bireler üşin basqa sözder sonday bolıp körindi.

Al, Z. Küzekova özinıñ ğılımıy eñbeginde tildik minimumdardı tañdavda maqsatın, oqıtuvdıñ kezeñin, uzaqtıǵın және kontingentin eskeruv kerek ekenin aytadı.

Avtor tildik birlikterdi surıptavda negizinen V. Mekkidıñ ölçemderine süyenedi. Olar:

1. Jiyilik;
2. Dıyapazon;
3. Sözdik qor bola aluv sıypatı;
4. Qamtiy aluvşılıǵı;
5. Jattavğa iñǵaylılıq³.

Osı ayılǵan ölçemderge jeke-jeke toqtalıp, taldap körsetedi.

² K. Jaksılıkova, *Naçnyje Osnovı Otborı Kompleksnoy Organizatsiy Yazıkogo Materiala Po Kazaxskomu Yazıku*, Almatı 2005, S.71.

³ Z. Küzekova, “Bastapqı Kezeñ Oqulıqtarınıñ Teoriyalıq Negizderi”, *Akademik Ä.T.Qaydar және til biliminiñ mäseleleri*. Almatı 2005, s. 550- 557.

Leksiyikalıq materiyaldı tilüyrenim maqsatında surıptav mäselesinde barşağa ortaq, jalpı, ämbepap minimumnıñ quramı turalı äli künge deyin biravızdı pikir joq. Ortaq leksiyikalıq minimumdı tüzüvge negiz bolatın bastı ustanımdardıñ biri – qoldanıñ jiyiliginiñ mañızını turalı da solay. Ğalımdardıñ bir tobı onı sözderdi obyektivti türde surıptavdıñ birden bir durıs täsili dep sanasa, endi bir tobı «jiyi qoldanılatın sözdıñ bäre birdey mañızdı emes» degendi aytadı. Alayda, jiyilik ustanımınıñ oñ nätiyjeli jaqtarı mol, sondıqtan da onı bastı ustanım retinde qoldanuv älemdik leksikografiya täjiriyesinde maquldanğan. Alayda, ğalımdar da, ädistemeşi-praktikter de sözderdiñ qoldanıñ jiyiligimen qatar sözderdiñ mañızdılıǵınıñ da eskerilüvi kerek ekendigin aytıp otır. Bir anıǵı sol, ortaq minimum üşin sözderdi surıptavda lingvistikalıq jäne didaktikalıq ustanımdardı keşendi türde qoldanğan jön. Sebebi, surıptavda, bir jaǵınan, surıptalatın tildik birliktiñ erekselikleri eskeriletin bolsa, ekinşi jaǵınan, tildi üyretüv deñgeyiniñ erekselikleri de eskerilip otradı. Al, onday ustanımdar mınalar:

Surıptauidiñ bastı ustanımı:

Statistikalıq ustanım (Eñ aldımın tildik birliktiñ qoldanıñ jiyiligi eskeriledi).

Sözdiñ tirkesimdik qabileti (tirkesimge köp tüsetin söz – tilüyrenim turǵısınan mañızdı söz. Sondıqtan ortaq minimumğa sintaksistik jäne leksiyikalıq tirkesimdik äleveti mol söz alınadı).

Tildik birliktiñ sözjasamdıq mümkindikleri, yaǵni söz tübiriniñ taramdanuv qabileti mol söz. Bir sözdi bilseñ, birtekti sözderdi tanuv qıyın emes.

Sözdiñ semantiyikalıq qundılıǵı. Bul ustanım boyınşa, minimumğa köpmaǵınalı sözder alınuvı kerek. Barlıq maǵınaları birdey aktiv meñgerilüvge jatpaytındıqtan, minimumğa ol sözdiñ negizgi, bastı maǵınası alınadı. Bul ustanım tildik qatardan sinonimderdi tañdap aluvğa, antonimderdi tavıp aluvğa, t.t. jaǵday jasaydı. Osı ustanım arqılı internatsionaldıq leksikanıñ minimum sözdigine surıptav jasaladı.

Sözdiñ stildik beytaraptıǵı. Bul ustanım boyınşa, ulttıq mektepke (joǵarǵı, orta) arnalğan minimum-sözdikke stildik turǵıdan beytarap ädebiy til sözderin aluvğa jaǵday jasaydı.

Jaǵdayattıq-taqırıptıq ustanım. Bul ustanım qoldanıñ jiyiligi tömen bolsa da, tilde söylevşiniñ ärqaysısına da qajetti naqtı sözdermen minimumdı tolıqtıruvğa mümkindik beredi. Leksiykanı surıptavdıñ jaǵdayattıq-taqırıptıq ustanımınıñ qoldanıluvı minimum sözdikke alınuvğa tiyisti taqırıptar men jaǵdayattıñ naqtı kölemi belgilengen jaǵdayda ğana mümkün bolmaq.

Sözdiñ metodiyikalıq turǵıdan oqıtuv maqsatına säykestigi. Bul ustanım leksiyikalıq minimumdı üyreniletin tildiñ grammatiykasimen, sözjasamımen, fonetikasimen, orfografiyasimen, ädebiyetimen, jalpı tilüyrenim protsesin uyımdastıruvmen üylestiruvge mümkindik beredi.

Til-tildegi leksiyikalıq birlikterdiñ qoldanıñ jiyiligin ğılımy täsildermen tekserüv tarixı ärqılı. Qazaq til bilimindegi statistikalıq täsildiñ qoldanıluvı XX ǵasırdıñ 30-jıldarınan bastaladı. A.Q.Jubanov öziniñ statistikalıq zerttev ädisiniñ qalıptasuvı turalı jazılğan eñbeginde qazaq til biliminiñ ğılımy negizderin qalavşı ğalımdardıñ biri bolıp sanalatın professor Q.Q.Jubanovtıñ statistikalıq ädisti keñinen qoldanǵandığın jazadı. Bul äsirese ğalımnıñ latin älipbiyine köşuv isiniñ ğılımy negizdemesin jasav kezinde jüzege asırılğan eken. Ğalıñ bul täsildi Q.Q.Jubanovtan keyin qazaq tiliniñ normativti kursın tüzüv isinde S.Keñesbayev, M.Balaqayev, S.Amanjolov tärizdi ğalımdardıñ paydalanıp otrǵandığı, äsirese S.Keñesbayevtıñ qazaq dıbıstarınıñ quramına statistikalıq zerttev jürgizgendigin atap körsetedi⁴. Avtordıñ pikiri boyınşa, M.Balaqayev leksiyikalıq normativtilikti anıqtav kezinde qazaq til biliminde birinşi bolıp leksiyikalıq birlikterdiñ tildegi qoldanıñ jiyiligine jiti nazar avdaruvdıñ qajettiligin aytqan⁵. Statistika salasında qazaq leksikografiyasındaǵı, tipti külli türki leksikografiyasındaǵı ülken jetistik bolǵan jumıs – «Abay tili sözdigi» edi. A.Isqaqov sözdiktiñ alǵısözinde: «Sözdikti jasavdıñ nätiyjesi — Abay öz şıǵarmalarında ne barı 6 mıñday ğana jeke-dara söz qoldanğanı ayqındaldı. Sözdikte Abay şıǵarmalarında qay söz jiysi, qay söz siyrek qoldanılatındığı söz etilmeydi, biraq är sözdıñ jäne onıñ tür-türiniñ qanşa ret qaytalanatını (ya kezdesetini) tus-tusunda körsetilip otradı. Mısalı, AL etistigi jäne onıñ äraluvan türleri (sol tübirden, jurnağ arqılı tuǵan jaña formalarınan basqaları) - 614 ret, KÖR etistigi - 328 ret, DE etistigi - 1037 ret qoldanılgan. Sonday-aq sol atalgan AL etistiginiñ Abay şıǵarmalarında 55 türli

⁴ A. Q. Jubanov, **Qoldanbalı Liyngvıstiyka: Qazaq Tiliniñ Statıstiykası**, Almatı 2004, s.187-200.

⁵ M. Balaqayev, **Qazaq Tili Mädeniyetiniñ Mäseleleri**, Almatı 1965, s. 31.

tirkese, KEL etistiginiñ 35 türli tirkese, KET etistiginiñ 41 türli tirkeseiniñ kezdesetindigi körsetiledi de, olardıñ ärqaysısına mağna jağnan siypattama berilip, tiyisti misaldar keltiriledi» degen.

Sözdikti tüzüv jumısı akademik İ.Keñesbayevtiñ basılığimen bastalıp, professor A.Isqaqovtiñ basılığimen tamamdalğanı belgili. «Abay tili sözdigin» jasavda A.S.Puşkin tili sözdigin tüzüvdiñ täjiriyesi paydalanılğan edi. Abay tiliniñ sözdigi boyınşa jürgizilgen statistikalıq jumıstardıñ nätijeleri turalı biraz ғılımiy eñbekter jazıldı. Solardıñ biri – osı sözdikti tüzüvşi avtorlardıñ biri T.Januzaqovtiñ maqalası⁶. Ulı aqın tili sözdigine taldav jasav jumıstarı Q.Bektayev tarapınan da jürgizilgen bolatın⁷. A.Jubanov statistikalıq täsildiñ V.Ä.İysengaliyeva men A.Q.Xasenovaniñ eñbekterinde de⁸ keñinen paydalanılıp otırğandığın jazadı.

«Jiyilik sözdik» degen termin qazaq til biliminde 1970-jıldardan bastap keñ qoldanıla bastağan. Ä.Axabayev 1973 jılğı jıyınğa bul terminniñ qazaq tili leksikografıyasına alğaş ret engeli otırğandığın, qazaq tilinde burın-soñdı jürgizilgen leksikografıyalıq jumıstarda jiyilik sözdik jasalmağandığın atap ötedi⁹. Bul qazaq til bilimindegi zerttevelerde matematika ғılımındağı statistikalıq ädisterdiñ qoldanıla bastavına baylanıstı eki ғılımnıñ ara jiginde qalıptasqan «statistikalıq lingvistika» nemese «lingvostatistika» salasınıñ töl termiyni bolıp sanaladı.

Qazaq til biliminde statistika salası boyınşa tuñğış jazılğan dissertatsiyalıq eñbek – S.Tatuvbayevtiñ 1968 jılı qorğalğan «Davıstı dıbıstar spektrlarına statistikalıq taldav» attı kandiyyattıq dissertatsiyası. Osı eñbekten keyin Ä.Jünisbekovtiñ, M.Raimbekovaniñ, A.Qoşqarovtiñ, S.Keñesbayevaniñ jumıstarı jazılıp, bul saladağı ғılımiy jumıstar praktikalıq turğıdan da, teoriyalıq jaqtan da kemeldene tüsti. Bul turğıdan Ä.Axabayevtiñ qazaq kösemsozi tilin, S.Mırzabekovtiñ qazaq tilindegi etistikterdiñ qurılımin, K.Moldabekovtiñ mektep oquvşılardı tilin, A.Belbotayevtiñ qazaq mätinderindegi söz taptarınıñ quramın zerttevege arnalğan eñbekterin atavğa boladı¹⁰.

Qazaq lingvostatistikası mamandarınıñ pikiri boyınşa, Abay tiliniñ jiyilik sözdigi boyınşa Abay şıǵarmaları tilindegi eñ jiyi qoldanılgan 75 söz barlıq söz qoldanıstıñ 40,8 payızın, 150 söz 50,8 payızın, 1000 söz 60 payızın quraydı eken. Gazet teksterinen jasalğan jiyilik sözdik, negizinen, eñ jiyi qoldanılgan 57 söz jalpı söz qoldanıstıñ 25 payızın qamtıytının bayqaymız, yaǵnıy jiyilik tizimde keltirilgen eñ jiyi 57 sözdı bilgen adam /qazaq tilin bilmeytin/ gazet mätinderinde qoldanılgan sözderdiñ 25 payızın tüsine aladı eken. Basqa da ölşemderdi eskere otırıp jiyilik ölşemin minimum–sözdikterge söz surıptavdiñ negizi etip aluvğa boladı. Jiyilik ölşemi tildiñ öziniñ belgili bir zañdılıqtarın, äsirese leksiyka qoldanımdılığındağı zañdılıqtı anıqtavmen jäne esepke aluvmen baylanıstı. Sondıqtan ol minimum–sözdigin qurastruv üşin obyektivti negiz bola aladı. Oymızdı jetkizüvde tildegi keybir leksiykalıq birlikter jiyi qoldanılsa, keybiri oğan qarağanda siyrek qoldanılatın belgili.

Batıs tilderinde jiyilik tizimi jazbaşa mätin negizinde jasalğan. Qazaq tilinde de jiyilik sözdik mätin negizinde alınadı. Ǵalımdardıñ zerttevinşe sözderdiñ jiyilik körsetkişin taldav barısında keybir sözderdiñ jiyiliginiñ turaqtı emestigi tañdavdiñ kölemin özgertpeydi. Sondıqtan olardıñ qajettigi jiyililikpen ǵana anıqtalmaydı, olardıñ qoldanıvıslığı basqa da sebepterge baylanıstı. Yaǵnıy keybir sözderdi belgili bir jağdayatta qoldanbav mümkün emes. Misalı **bor, qalam, taqta** sözderi jiyi qoldanılatın sözderdiñ qatarına jatpaydı jäne barlıq mätinderde kezdesse bermeydi, biraq bul sözder belgili bir jağdayatta qajet. Olar taqırıptıq –jağdayattıq sözdikti quraydı. Osınday jiyiligi sondaylıq joǵarı

⁶ T. Januzaqov, *Til bilimindegi statistiyka*, Leniñşil jas, Almatı 1965, 7 şilde, No:7.

⁷ K. Bektayev, *Çastotny Slovar yazıka Abaya*, Materiyalı mejdünarodnogo kongressa po çastotnim slovaryam, Leningrad 1966; Soniki: *Statistiyka jäne liyngviystiyka*, Bilim jäne eñbek dergisi, Almatı 1967, No:6.

⁸ V.A. İysengaliyeva, *Tyurkskiye Glagoli s Osnovamiy, Zaymstvovannimiy İz Russkogo Yazıka*, Almatı 1966; A.Q. Xasenova, *Etistiktiñ Leksiyka-Grammatyikalıq Sıypatı*, Almatı 1971.

⁹ Ä Axabayev, Q.B. Bektayev, *Tekst Ediniytsaları Jäne Olardıñ Sıypattamaları*, Qazaq tekisiniñ statistiykası. Almatı 1973.

¹⁰ A. Axabayev, *Statistiykeskiyy Analiz Leksiyko-Morfologiykeskoy Strukturi Yazıka Kazaxskoy Publiystiykiy*: Avtoref. dıys. kand. fıylol. nauk, Almatı 1971, s. 23; S. Mırzabekov, *Statistiyko-Liyngviystiykeskiy Analiz Strukturi Glagola Sovremennogo Kazaxskogo Yazıka*: Avtoref. dıys. kand. fıylol. nauk, Almatı 1973, s. 32; K. Moldabekov, *Liyngvostatistiykeskiye İyssledovaniyya Kazaxskiyx Tekstov Dlya Mladşih Şkolnykov*: Avtoref. kand. dıys. fıylol. nak. Almatı 1985, s. 26; A. Belbotayev, *Liyngvostatistiykeskiye Xarakteristiykiy Çastey Reçiy Kazaxskogo Teksta*, Avtoref. dıys. kand. fıylol. Nauk, Almatı 1992, s. 32.

bolmasa da jağdayatta qajet sözderdi bastapqı deñgeyde meñgertüv kerek. Alayda, ğalımdar men ädisker-praktiykter jiyilik ustanımınıñ tiyimdi jaqtarın quptay otırıp, leksiyalıq minimumnıñ basqa da ustanımdarın eskermey, tek jiyilik negizinde ğana surıptavdıñ durıs emes ekendigin aytadı.

BULGARİSTAN'DAKİ SOYDAŞLARIMIZIN TÜRKİYE'YE GÖÇ ETME SÜREÇLERİNİ ETKİLEYEN BAZI DEĞİŞKENLERİN İNCELENMESİ

A Study of Some Variants Affecting the Immigration Process of Bulgarian Cognates to Turkey

Turhan ÇETİN*

Özet

Bu araştırma, 1989 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden soydaşlarımızın göç etmelerine neden olan tarihi nedenler ve siyasal olayların bazı değişkenlere göre incelendiği betimsel nitelikte bir çalışmadır.

Araştırmanın verileri araştırmacı tarafından geliştirilen, 40 sorudan oluşan bir anket ile toplanmıştır. Anket, Bursa, Ankara, İstanbul, Kocaeli, Tekirdağ ve Edirne illerinde yaşayan 81'i kadın, 158'i erkek olmak üzere toplam 239 soydaşımıza uygulanmıştır. Veriler SPSS paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Araştırmanın sonuçlarına göre, soydaşlarımızın 1989 yılında Türkiye'ye geldiklerinde yoğun olarak Bursa, Tekirdağ, Edirne, Kocaeli ve İstanbul'a yerleştirildikleri; Bulgaristan'da en fazla yaşadıkları şehirlerin Kırcaali, Dobriç, Filibe, Varna ve Hasköy olduğu; yaklaşık 2/3'ünün halen Bulgaristan'da yaşayan yakını bulunduğu; soydaşların isimlerinin zorla değiştirildiği ve Bulgar komşuları tarafından dini, kültürel, siyasal, sosyal ve ekonomik baskılara uğradıkları ve kötü davranışlara maruz kaldıkları ortaya çıkmıştır. Ayrıca araştırmaya katılan deneklerin yarısının Türkiye'nin Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımızla ilgili politikalarını yetersiz buldukları ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, soykırım, göçün tarihi ve siyasal nedenleri.

Abstract

This is a study of descriptive character, which studies certain variants of the historic reasons and political incidents of our cognates migrating from Bulgaria to Turkey in 1989.

The research data was sum up by a 40 question survey, which was developed by the researcher. The survey was made on 239 cognates, 81 of them women and 158 of them men, which reside in Bursa, Ankara, Istanbul, Kocaeli, Tekirdağ and Edirne. The data was analyzed by SPSS packet programme.

According to the results of the study, our cognates who came to Turkey in 1989 mostly were settled in Bursa, Tekirdağ, Edirne, Kocaeli and Istanbul; the mostly lived cities in Bulgaria were Kırcaali, Dobric, Plovdiv, Varna and Hasköy. It occurred that approximately 2/3 of them have still living relatives in Bulgaria, that names of cognates were forced to change, and that some of the neighbors mistreated them by religious, cultural, political, social and economical pressure. It appears that the half of the test subjects who took part in the research believe that Turkey's policy of cognates from Bulgaria is deficient.

Key Words: Bulgarian Turks, genocide, the historical and the political reasons of immigration.

1. Giriş

Göç genel bir ifadeyle insanların hayatlarının geriye kalan kısmının tamamını veya bir bölümünü geçirmek üzere yaşadığı yerleşim yerinden başka bir yere yerleşmesidir.¹ Bulgaristan'daki Türkler her

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Ankara-Türkiye. cetin.turhan@gmail.com

fırsatta Türkiye'ye göçe zorlanmıştır. Ancak bazı dönemlerde bu göç faaliyetleri çok yoğun ve zor şartlar altında gerçekleşmiştir. Araştırmanın konusunu 1989 yılında insan haklarına aykırı bir şekilde Bulgaristan tarafından Türkiye'ye göç etmeye zorlanan Türkler oluşturmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası iken 1878 yılında Tuna Vilayeti yakınlarında kurulan Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçlerin tarihi ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına dayanmaktadır. Bulgaristan, kurulduğu tarihten itibaren ülkede yaşayan ve azınlık statüsüne dahil olan Türklerin hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla bir dizi anlaşmalara imza atmıştır. Ancak Bulgar hükümetleri bu anlaşmalara uymamış ve Türklerin ve diğer azınlıkları asimile etmeyi ve göçe zorlamayı devlet siyaseti haline dönüştürmüştür.²

1989 göçünün aniden ve hızlı gelişmesinde Gorbaçov'un başlatmış olduğu Glastnost ve Perestroika (Saydamlık ve Yeniden Yapılanma) politikalarının er geç Bulgaristan'a da sirayet edeceği sirayet ettiği takdirde bütün politik dengelerin bozulacağından korkmuş olmaları en önemli etkenlerdendir.³

Yaşadığı ülkeden başka bir ülkeye göç edenler yerleştikleri ülkedeki yerli halkın sahip oldukları kanuni haklardan daha az oranda yararlanmakta ve yasa ve yönetmeliklere uyum problemi uzun zaman almaktadır.⁴ 1989 yılında 313.894 soydaşımız Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti soydaşlarımızın tamamının yerleşim yeri, iş bulma, sağlık, eğitim, siyasal ve sosyal problemlerini kısa sürede çözmesi imkânsızdı. Ancak halkımızın yardımseverliği, yöneticilerin titiz çalışmaları ve soydaşlarımızın anlayışlı yaklaşımları sayesinde bu problemler kısa sürede çözülmüştür.⁵

Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımız Türkiye'ye gelen göçmenler içinde en yüksek orana sahiptir. Bu oran 1989 yılında gelen göçmenlerle daha da artmıştır. Yaklaşık 550 yıl Osmanlı yönetiminde kalmış bu devletin toprakları üzerinde yaşayan Türkleri Bulgaristan'dan uzaklaştırmak, asimile etmek ve Türkiye'yi siyasal, ekonomik sosyal sıkıntılara sokmak amacıyla göçe zorladıkları tarihi bir gerçektir.⁶

Bulgaristan'da komünist yönetim boyunca Türklere karşı sistemli bir şekilde asimilasyon uygulanmıştır. Türk damgası taşıyan her şey (cami, medrese, çeşme, köprü, han vb.) yok edilmiştir. Türklerin adları zorla değiştirilerek Bulgar adı almaları için baskı yapılmıştır. Dini faaliyetler yasaklanmış ve Türkçe konuşmak hapse girme nedeni olmuştur. Bütün bu olaylar sonucunda Türk nüfusu Türkiye'ye göç etmeye zorlanmıştır.⁷

Yarım asırdan fazla Türklerin idaresinde yaşayan Bulgarlara asla ikinci sınıf bir insan gözü ile bakılmamış ve hoşgörü ile yaklaşmıştır. Ancak Bulgarlar 1878 yılından itibaren bu hoşgörüyü çabuk unutmışlardır.⁸ Bu tarihten yakın döneme kadar Bulgar devleti tarafından yapılan zulüm, baskı, işkence, katliam vb. davranışlar bu tezi doğrulamaktadır. Bulgaristan yönetiminin şu noktayı çok iyi

¹ H. Doğanay, **Türkiye'nin Beşeri Coğrafyası**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 2982, Bilim ve Kültür Etkinlikleri Dizisi: 877, İstanbul 1997, s.,172; E. M. Özgür, **Türkiye Nüfus Coğrafyası**, GMC Basın Yayın, Ankara 1998. s. 33; M. Mutluer, **Uluslararası Göçler ve Türkiye. Kuramsal ve Ampirik Bir Alan Araştırması Denizli/Tavas**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003; C. Yalçın, **Göç Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara 2004.

² C. Hakov, "Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serveni" **Türkler** (Editörler:Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002; M. Y. Börklü, Tarihsel Seyri İçinde Bulgaristan Türklerinin Durumu Ve Türkiye'nin Bölge Türklerine Yönelik Politikaları, <http://www.rumeliturk.net/tarih> Erişim Tarihi 27.12.2006, 1999.

³ Unat N. Abadan, "Türklerin Bulgaristan'dan Zorunlu Göçü", **Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Açısından Bulgar Zulmü (29.06.1989) Tebliğler Kitabı**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1989, s. 27-34.

⁴ I. J. Clarke, **Population Geography** (Second Edition) Pergamon Pres, England 1975.

⁵ A. Cebeci, "Bulgaristan'dan Gelen Soydaşlarımız Uyum Sıkıntısı Çekmektedirler" **Türk Yurdu Dergisi**, 9(28), 1989, 49-52., Devlet Planlama Teşkilatı., 1990. **Bulgaristan'dan Türk Göçleri**, DPT Sosyal Planlama Başkanlığı Hizmete Özel Rapor, Ankara.

⁶ E. M. Özgür, **age**, s.57.

⁷ H. Doğanay, **age**, 1997, s.190, A. Cebeci, "Bulgaristan'da Son Gelişmeler ve Türklere Karşı Uygulanan Politika" **Türk Kültürü**, 1970, (89): 342-345, Ö. E. Lüttem, **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989 Cilt:I**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi yayınları, Ankara 2000, Ö. Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı:165, Ankara 1998, R. J. Crampton, **The Turks in Bulgaria, 1878-1944**, The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority.(Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul 1990.

⁸ B. Toğrol, 112 Yıllık Göç (1878 - 1989) 1989 yazındaki Üç Aylık Göçün Tarihi Perspektif İçinde Psikolojik İncelemesi, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1989.

değerlendirmesi gerekir. Acaba 550 yıllık dönemde Türkler Bulgarların yaptıkları baskı ve zulmün yarısını yapsalardı bu gün bir tek Hıristiyan Bulgar kalmış olur muydu? Zaten dünya tarihinde çok önemli başarılarla ve projelere imza atmış olan Osmanlı Devleti kendine yakışan hoşgörülü bir yönetim tarzı sergilemiştir. Aslında bu anlayış bütün dünya devletlerinin örnek alması gereken bir yönetim tarzıdır.

1880 yılında çıkarılan “Müslümanların Askere Alınması” ve 1882’de çıkarılan “Arazi Vergisi” kanunları, Türk nüfusun göç etme nedenleri arasında gösterilebilir. Göç etmek isteyenlerin mal ve arazilerini satarak paralarını Türkiye’ye götürmeleri bu kanunlarla yasaklanmıştır.⁹ Bulgaristan’dan Türkiye’ye olan ilk büyük göç 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında görülmüştür.¹⁰ Harbin başlamasıyla birlikte Hıristiyan Bulgarlar ve Rus askerleri Balkanlardaki Türk halkına karşı işkence, toplu katliam, yağmalama ve ırza tecavüz gibi zulümlerle Türkiye’ye göçü zorlamış bu nedenlerden dolayı 1878-1892 tarihleri arasında yaklaşık 279.397 soydaşımız Türkiye’ye göç etmiştir. Böylece Türkler Bulgaristan nüfusunun yarısını oluştururken azınlık durumuna düşürülmüştür.¹¹

Balkanlarda yaşayan 2.315.293 Türk nüfusun %62’si göçlerle Balkanlardan ayrılmıştır. Bunlardan 413922’si Balkan Savaşları ve 398849’u 1921-1926 yılları arasındaki nüfus mübadelesinde Türkiye’ye gelmiştir. 632408 Türk ise Balkan Savaşları sırasında ve daha sonraki yıllarda hayatını kaybetmiştir.¹²

1876 yılında Bulgaristan Devleti kurulmadan önce işlenen tarım topraklarının yaklaşık üçte ikisi Türklerin elinde bulunmaktaydı. Yine bu yılda toplam nüfus 3.414.000 kişiydi ve bunun 1.801.000’ini Türkler oluşturmaktaydı.¹³ Bu tarihten iki yıl sonra Bulgaristan Devleti kurulmuş ve Pan-Slavist Rus idareciler Türk nüfusun bu kadar fazla olmasından rahatsız olmuş ve model olarak Slav-Ortodoks Bulgaristan için en önemli tehdit olarak kabul etmişlerdir. Nitekim Bulgaristan 1878’den günümüze kadar hiçbir resmi nüfus sayımında Türk nüfusunu 1.000.000’den fazla göstermemiştir. 1876’da yaklaşık %53 olan Türk nüfus oranı resmi kayıtlarda 2007 yılına kadar hiçbir zaman Bulgaristan’daki toplam nüfusun %10’unu geçmemiştir. Bu durum oldukça düşündürücüdür. Bu politikanın en önemli nedeni Bulgaristan Anayasasına göre nüfusu 1.000.000’den fazla olan azınlıklara Kültürel Muhtariyet hakkı tanınacağı endişesidir. Komünist Bulgar Devleti hiçbir zaman bu durumu kabul edemezdi. Bu durumun diğer nedenlerinden biri de 1961 yılından itibaren Bulgaristan Komünist Partisi idarecileri Türklerin büyük bir kısmının isimlerini Bulgar adı ile değiştirdikleri için 1961-2007 yılları arasındaki nüfus sayımlarında Türk isimli vatandaşların sayısı daima çok az olarak görülmektedir.¹⁴

Bulgaristan’da 1944 yılından sonra Kızıl Ordu’nun istilasıyla yerleşen ve hâkimiyet kuran komünist rejim, Türklerin gelişmiş olan millî ve dinî değerlerini ortadan kaldırmak amacıyla plânlı bir politika takip ederek, 1947-1948 öğretim yılında Türk okullarını devletin tekeline almak suretiyle dinî eğitimi yasaklamıştır. 1959-1960 ders yılında ise Türk okulları Bulgar okulları ile birleştirilmek suretiyle kapatılmış ve doğrudan doğruya Türkçe eğitim de yasaklanmıştır. Daha sonra dinî ibadetler yasaklanmış, camiler kapatılmış hatta bayram namazı kılmak bile yasaklanmıştır. Türk kıyafetleri giymek yasaklanmış, Türkçe köy isimleri ve daha da önemlisi Türk şahıs isimleri de değiştirilmiş; hatta resmî yerlerde Türkçe konuşma yasağı getirilmiştir.¹⁵

⁹ Ö. Turan, “Bulgaristan’dan Türk Göçleri” **Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi**, 2(3): 2005, 104-123., A. Eminov, “Bulgaristan’daki Türkler” **Balkanlarda Türk Kültürü Dergisi**, (47): 2003, 13-15.

¹⁰ B. N.Şimşir, **Türk Basınında Bulgaristan Türkleri:Zorla Ad Değiştirme Sorunu**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985.

¹¹ B.Toğrol, **age**, 1989, s.67.; D. Dimitrova, **Bulgarian Turkish Immigrants of 1889 in the Republic of Turkey**, Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey, Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Edited by Antonina Zhelyazkova) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, 76–139, Sofia 1998.

¹² J. McCarthy, **Death and Exile The ethnic Cleansing of Otoman Muslims 1821-1922**, The Darwin Pres, Inc. Princeton, New Jersey 1999.

¹³ B. N.Şimşir, **The Turkish Minority in Bulgaria:History and Culture**, The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul 1990.

¹⁴ A.Cebeci, “Bulgaristan Türkleri” **Türk Kültürü**, 1968, 6(69):666-668., www.rumeliturk.net/tarih/bulgaristanturkleri. Erişim Tarihi :27.12.2006.

¹⁵ A. Cebeci, **age**, 1970, s. 344; J.J. Shestack, “Bulgaristan’ın Türk-İslam Azınlıklara Uyguladığı İnsan Hakları İhlali”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslararası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül**

Bulgaristan, kurulduğu günden itibaren Türk azınlığının hak ve özgürlüklerine saygı göstermeyi taahhüt etmiş ve bir düzine kadar anlaşmaya da imza atmıştır. Bunlar; Berlin Antlaşması (1878), İstanbul Protokolü ve Sözleşmesi (1909), Türkiye-Bulgaristan Barış Antlaşması (1913), Müftülüklerle ilgili sözleşme (1913), Neuilly Barış Antlaşması (1919), Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması (1925), Türkiye-Bulgaristan İkamet (Oturma) Sözleşmesi (1925), Bulgar Barış Antlaşması (1947), İnsan Haklarıyla İlgili Belgeler (1945-1973), Türkiye Bulgaristan Göç Antlaşması (1968), İnsan haklarıyla ilgili çeşitli Avrupa Anlaşmaları'dır.¹⁶ Ancak Bulgaristan yöneticileri bu anlaşmaları ihlâl etmişlerdir. Bulgaristan'daki Türklerin Türkiye'ye zorla göç ettirilmesi ideolojik ve politik eğilimleri farklı olsa bile bütün Bulgar hükümetlerinin değişmez devlet siyaseti hâline gelmiştir.¹⁷ Bulgaristan yönetimi Pomakları Türk olarak kabul etmemektedir. Oysa Pomaklar Bulgaristan'a 8. yüzyılda gelip yerleşen bir Türk boyudur. Yine Gagavuzlar da Hıristiyanlığı kabul eden bir Türk topluluğudur ve Türkçe konuşmaktadır. Bulgar Devleti Pomak, Gagavuz ve Tatar Türkleri ile Müslüman Kıptîler'in (Çingene) Türkçe konuşmasına rağmen, Bulgar nüfusu içinde göstermektedir. Söz konusu bu Türk topluluklardan bir kısmı komünist rejimin uyguladığı baskılar sebebiyle isimlerini değiştirmiş ve Bulgarca konuşmaya başlamıştır.¹⁸

Türlere karşı yapılan bu soykırımın nedenleri gayet açıktır. Bulgar Komünist Partisi yetkilileri Bulgar nüfusun hızla azaldığını ve 124 yıl sonra son Bulgarın da öleceğini belirtmektedir. Bu durumda Bulgar yöneticiler Müslüman ve Türk nüfusun azaltılması için zulüm ve baskı politikalarını uygulamaya başlamıştır.¹⁹ Çünkü Bulgar nüfusu yaşlı ve her yıl azalmakta buna karşılık Türk nüfus yıllık ortalama %025 oranında artmaktaydı. Nitekim Bulgaristan'ın yıllık nüfus artış hızı 1979 yılında %0 3.6'ya, 1981'de %02.8'e, 1984'de %0 2.4'e düşmüştür.²⁰ Bu rakamlar tüm Bulgaristan'daki nüfusun artış oranını göstermektedir. Oysa bu tarihlerde Bulgarların yaşadığı Lovech, Mihailovgrad ve Vidin'de nüfus azalırken, Türklerin yoğun olarak yaşadığı Blagoevrad, Smolyan ve Kardzhali şehirlerinde ise nüfus hızlı bir şekilde artmaktaydı.²¹

Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi Arşivi gizli belgelerine göre zorla göç ettirme ve asimilasyon yöntemleriyle her 10-15 yılda Bulgaristan'daki Türk nüfusunu %10-%15 oranında azaltmayı planladıkları görülmektedir.²² Bulgaristan'daki Türk nüfusun doğum oranı artarken Bulgar nüfusun doğum oranı azalmaktaydı. Bu durum Bulgaristan hükümetinin Türk nüfusunu göçe zorlamasının en temel nedenidir. Çünkü gelecekte Türk nüfusun fazla olması Bulgaristan etnik yapısını değiştireceği kaygısını taşımaktaydı.²³

1987) Kitabı s. 91-106, İstanbul Barosu Yayınları; A. Sobhan, "Bulgaristan'daki Etnik Türk Azınlığı Üzücü Olay". **Bulgaristan'da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları, s. 129-139; W.P. Grieve, "Türlere Yönelik Bulgar Zulmünün Milletlerarası İnsan Hakları Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", **Bulgaristan'da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı** s. 9-18, İstanbul Barosu Yayınları"1987; İ. Tatarlı, "Bulgaristan'daki Türk Varlığı", **Uludağ Üniversitesi Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyumu 26-28 Ekim 2001**, Bursa 2002.

¹⁶ B. N. Şimşir, 2003. "Berlin Kongresinden 125 Yıl Geçti Bulgaristan'daki Türk Azınlığı" "Balkanlarda Türk Kültürü", (48):6-11., J. Iqbal., "(Türk- Bulgar) İkili Anlaşmaları Işığında, Bulgaristan'daki Müslüman-Türk Azınlığı Sorunu", **Bulgaristan'da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslararası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, s. 25-33. İstanbul Barosu Yayınları 1987; H. Pazarıcı, "İkili Anlaşmalardan Doğan Uluslar arası Kurallar Işığında, Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu" **Bulgaristan'da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı** s. 35-48. İstanbul Barosu Yayınları 1987; G.D. Poix., "Bulgaristan'daki Müslüman-Türk Azınlıklar Sorunu Üzerine". **Bulgaristan'da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı** s.77-83, İstanbul Barosu Yayınları 1987; H. S. Türk, 1989; "Bulgaristan Türkleri ve Türkiye", **Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Açısından Bulgar Zulmü (29.06.1989) Tebliğler Kitabı**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, s. 35-44.

¹⁷ C. Hakov, **age**, 2002, s. 187.

¹⁸ A. Cebeci, **age**, 1970, s. 344.

¹⁹ A. Cebeci, **age**, 1989, s. 50.

²⁰ H. Poulton, **The Balkans, Minorities and States in Conflict**, Minority Rights Publications, London 1991.

²¹ Ö. E. Lüttem, **age**, 2000, s. 39.

²² A. Eminov, **Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria**, Hurst&Company, London 1997.

²³ D. Tsoneva, **The Puzzle of the Bulgarian-Turkish Interethnic Cooperation in Post-Communist Bulgaria**, By Submitted to Central European University Nationalism Studies Program in partial fulfilment of the requirements for the degree of Masters of

Bulgaristan'ın yaklaşık beş yüz yıldır Türklerin hâkimiyetinde kaldığı bir tarihi gerçektir. Bu dönemde Anadolu'dan gelen Türkler buraları ikinci vatan kabul etmiş ve boş ve tenha Bulgaristan topraklarına yerleşmiş ve imar etmişlerdir. Yepyeni köyler, kasabalar ve şehirler kurmuşlardır. Kurdukları bu yerleşmeleri geliştirmişler ve Türk nüfusunun birçok yerde çoğunluğu sağlamasında başarılı olmuşlardır.²⁴

2007 yılında Bulgaristan Avrupa Birliğine tam üye olmuştur. 1990 yılından itibaren Bulgar yönetimi Türklere karşı baskı ve zulümlerini azaltmış ve bir çok hak ve özgürlüklerini serbest bırakmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti soydaşlarımızın tamamının Türkiye'ye göç ederek ata topraklarımızın Bulgarlara terk edilmesini önlemesi gerekmektedir.²⁵ Bu durum ileriki yıllarda hayati önem taşıyacaktır. Aslında Türkiye komşu devletlerle ilişkilerinde önümüzdeki 20 ve 50 yıllık projeksiyonlarda bulunarak gerekli girişimleri, sosyal, siyasal ve ekonomik projeleri bir an önce başlatması gerekmektedir.

Komünist Bulgaristan yönetimi komşu sosyalist devletler arasında en düşük doğum oranı ve en az nüfusa sahip olduğu için 1980'nin başından itibaren Türkleri zorla göç ettirmek yerine *Bulgarlaştırma*ya başlamıştır. Sovyetler Birliği yönetiminin isteği üzerine Jivkov'un Türkleri Bulgarlaştırma genellikle kabul gören bir yaklaşımdır. Buna göre Sovyetler Birliği Bulgaristan'ı pilot bölge olarak denemiştir. Eğer başarılı olunsaydı Sovyetler Birliğine bağlı diğer ülkelerde de aynı uygulanacaktı.²⁶

1980'li yıllarda hızlanan baskı ve zulümler nedeniyle Türkiye Avrupa Konseyi'ne başvuruda bulunarak Bulgaristan'daki Türklerin yaşadıkları zulmün bir an önce sonlandırılması konusunda konsey üyelerinden yardım istemiştir. Avrupa Konseyi, üye ülkelerin Bulgaristan'ın bu zulmü bir an önce sonlandırması konusunda yaptırımlar uygulanmasını istemiştir.²⁷

Baskı ve zulümlere karşı Türkler hemen her yörede protesto yürüyüşleri ve açlık grevleri gibi pasif direnişlerde bulunmuştur. Bulgar idaresi bu hareketleri bazen ateş açarak hatta bazen de Türkleri öldürerek vahşetle karşılamıştır. Lider düzeyindeki Türkleri Belene gibi hapisanelere göndererek sindirmeye çalışmıştır. Bulgaristan yönetimi bu olaylar sırasında bir devlet gibi değil, başıbozuk bir terör örgütü gibi davranmıştır.²⁸ Bu durum dünyanın hiçbir yerinde görülmemektedir.

1989 yılında yaşanan göçün kendine özgü bir durumu bulunmaktadır. Yüz binlerce soydaşımız insan haklarına aykırı bir şekilde sınır dışı edilircesine Kapıkule sınır kapısına gönderilmiştir. Bu durumda soydaşlarımız bankalardaki paralarını, mal ve mülklerini, sosyal haklarını hatta aile fertlerinin bir kısmını bile Bulgaristan'da bırakmak zorunda kalmışlardır. Göç sonucunda Türkiye'de yakınlarından beklediği ilgiyi göremeyenler, yerleşmede kararsız olanlar, sosyal haklarından vazgeçmek istemeyenler (1989'da gelen soydaşlarımızın %13'ü emekli ve %9'u engellidir) ve 80.000 parçalanmış aile fertlerinden 08.12.1989 tarihine kadar 73.615 soydaşımız Bulgaristan'a geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁹

Türkiye, Bulgaristan'daki soydaşlarımıza yapılan insan hakları ihlallerini sadece resmi kuruluşları ya da yönetimi aracılığı ile değil, toplumun bütün kesimleri ile özellikle de sivil toplum kuruluşları ve medya aracılığı ile dünyaya duyurmalı ve bunun düzeltilmesi için kamuoyu baskısı yaratmalıdır. Bu süreçte uluslar arası hukuk kuralları da göz önüne alınarak yapılacak olan akılcı uluslar arası ilişkiler politikası yürütülürse Bulgaristan'ın hukuk dışı davranışları ile etkin bir mücadele yapılacaktır.³⁰

Arts, Budapest 2005; A. Eminov, "There are No Turks in Bulgaria: Rewriting History by Administrative Fiat", **The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority**. (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul 1990.

²⁴ A. Tanoğlu, "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 14(1-4): 1952-1953, s. 129-161.

²⁵ A. Cebeci, **age**, 1989, s. 52.

²⁶ Ö. Turan, **age**, 2005, s. 118.

²⁷ H. Eroğlu, "Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunları", **Bulgaristan'da Türk Varlığı Sempozyumu (7 Haziran 1985) Bildiriler Kitabı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları Dizisi:7, Ankara 1987, s.15-45.

²⁸ B. Toğrol, **age**, 1989, s. 30; A. Cebeci, **age**, 1989, s. 51.

²⁹ DPT, **age**, 1990, s. 38.

³⁰ T. Akıllıoğlu, "Bulgaristan'ın Türk Azınlığa Karşı Giriştiği Uygulamaların Uluslararası İnsan Hakları Bakımından İncelenmesi", **Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Açısından Bulgar Zulmü (29.06.1989). Tebliğler Kitabı**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1989, s. 5-26.

Etnik çatışmaları körükleyerek daha tehlikeli sosyal çatışmaları önlenmek 1980'lerden bu yana Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin tipik bir karakteridir.³¹

1989 yılı sonuna doğru Bulgaristan'da Jivkov rejimi yıkılıp, demokrasiye geçildikten sonra Türklere yönelik politikalarda değişiklikler yaşanmıştır. Türk kimliği tanınmış, Türk isimlerini alma, Türkçe konuşma, Türkçe gazete-dergi çıkarma serbest bırakılmış, okullarda Türkçe öğrenime izin verilmiş, dini faaliyetlere özgürlük tanınmış, Türklerin sosyal, kültürel ve hatta siyasi dernek ve partiler kurmalarına izin verilmiştir.³²

1989 sonrası Bulgaristan'da yaklaşık 160 siyasi parti kurulmuştur. Bunlardan dört tanesi Türk kökenlidir. Bunlar; Hak ve Özgürlükler Hareketi, Demokratik Gelişim Hareketi, Demokratik Adalet Partisi ve Türk Demokrat Partisi'dir. Ekim 1991'de yapılan ilk demokratik seçimlerde 04 Ocak 1990 tarihinde kurulan Hak ve Özgürlükler Hareketi 24 milletvekili çıkarmıştır. Bu tarihten itibaren Türkler gerek siyasi parti gerekse sivil toplum kuruluşları ile kaybettikleri hak ve özgürlüklerini geri almaya başlamıştır. Bu durum Bulgaristan'daki Türklerin kaderlerinde önemli rol oynamıştır.³³

2001 seçimlerinde 21 milletvekili çıkaran Hak ve Özgürlükler Hareketi, hükümete katılarak iki bakanlık almıştır. 2005'te yapılan genel seçimlerde ise Hak ve Özgürlükler Hareketi toplam oyların %13'ünü almış ve 34 milletvekili ile üçüncü parti durumuna gelmiştir. Daha sonra oyların %31'ini alan Sosyalist Parti ve %20'sini alan II. Simeon Milli Hareket ile koalisyon hükümetinde yer almıştır. Yeni hükümette Hak ve Özgürlükler Hareketi'ne Başbakan Yardımcılığı ve Doğal Afetler Bakanlığı, Çevre Bakanlığı ile Tarım Bakanlığı verilmiştir. Bu durum Türklerin Bulgaristan'daki siyasi alanda da önemli konuma geldiğinin göstergesidir.

2007 yılında Bulgaristan'ın Avrupa birliğine tam üye olduktan sonra 20 Mayıs 2007 tarihinde AB parlamentosunda Bulgaristan'ı temsil edecek AB parlamento seçimleri yapılmıştır. Seçim sonuçlarına göre Hak ve Özgürlükler Hareketi %20,26 oyla üçüncü parti olarak 4 milletvekili çıkarmış ve bu 4 milletvekilinden 2'si Türk'tür.

Yukarıda Bulgaristan'da yaşayan Türk nüfusunun tarihsel seyri ve soydaşlarımızın Türkiye'ye göç etmesini etkileyen tarihi ve siyasi nedenleri üzerinde durulmuştur. Araştırmanın bundan sonraki bölümünde soydaşlarımızın göç etme süreçlerini etkileyen bazı değişkenler incelenecektir.

2. Yöntem

1989 yılında Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımızın göç etmelerine neden olan tarihi nedenler ve siyasi olaylar bazı değişkenler açısından değerlendirilmiştir. Araştırmada nitel ve nicel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Soydaşlarımıza yönelik 45 sorudan oluşan anket hazırlanmıştır. Anketin geçerlik ve güvenilirliği için Bursa'da 30 ve Ankara'da 30 soydaşımıza uygulanmıştır. Bu uygulama sonucunda uzman görüşü de alınarak anketteki madde sayısı 40'a düşürülmüştür. Daha sonra anket, Bursa (100), Ankara (50), İstanbul (100), Kocaeli (50), Tekirdağ (50) ve Edirne (50) illerinde toplam 400 soydaşımıza gönderilmiştir. Ancak 239 adet anket geriye dönmüştür. Veriler SPSS paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Araştırmaya katılan soydaşlarımızın, cinsiyet, yaş grubu, uyrukları, medeni durumları, mezun oldukları eğitim kurumları ve eğitim gördükleri ülkeye ait özelliklerinin yüzde (%) ve frekans (f) dağılımları tablo 1'de görülmektedir. Tablo incelendiğinde; soydaşlarımızın %66,1'i erkek, %33,9'u da kadınlardan oluşmaktadır. Yaş gruplarına bakıldığında; göçmenlerin %14,2'si 15-24, %36,8'i 25-44, %35,1'i 45-64, %13,8'i de 65 + yaş grubunda bulunmaktadır. Araştırmaya katılanların %51,9'u Türkiye Cumhuriyeti, %3,7'si Bulgaristan ve %44,4'ü de çift uyruklu iken %82'si evli ve %18'i de bekârdır. Soydaşlarımızın mezun oldukları eğitim kurumları incelendiğinde; %5,4'ü ilkökul, %15,5'i ortaokul, %36'sı lise, %11,7'si meslek lisesi ve %31,4'ünün yüksekökul ve üniversite mezunu olduğu

³¹ D. Vasileva, "Bulgarian Turkish Emigration and Return" *International Migration Review*, 26(2), 1992, ss. 342-352.

³² Ö. Turan, *age*, 2005 s. 122.

³³ H. Y. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

görülmektedir. Göçmenlerin %58,6'sı Bulgaristan'da %22,2'si Türkiye'de, %19,2'si de her iki ülkede eğitim görmüşlerdir.

Tablo 1. Bulgaristan'dan Göç Eden Soydaşlarımızın Genel Özellikleri.

		f	%
Cinsiyet	Kadın	81	33,9
	Erkek	158	66,1
	Toplam	239	100,0
Yaş	15-24	34	14,2
	25-44	88	36,8
	45-64	84	35,1
	65 +	33	13,8
	Toplam	239	100,0
Uyruk	Türkiye Cumhuriyeti	124	51,9
	Bulgaristan	9	3,7
	Her ikisi (Çift Uyruklu)	106	44,4
	Toplam	239	100,0
Medeni durum	Evli	196	82,0
	Bekâr	43	18,0
	Toplam	239	100,0
Mezun Olduğu Eğitim Kurumu	İlkokul	13	5,4
	Ortaokul	37	15,5
	Lise	86	36,0
	Meslek Lisesi	28	11,7
	Yüksekokul ve Fakülte	75	31,4
	Toplam	239	100,0
Eğitim Görülen Ülke	Bulgaristan	140	58,6
	Türkiye	53	22,2
	Her iki ülke	46	19,2
	Toplam	239	100,0

3. Bulgular ve Yorum

Göçmenlerin Türkiye'ye göç ettikleri tarihlere ilişkin dağılım tablo 2'de verilmiştir. Buna göre grubun dörtte üçünün (%76,2) 1989 göçü sırasında ve daha sonraki tarihlerde Türkiye'ye geldikleri görülmektedir. Göçmenlerin geri kalanı da yaklaşık eşit oranlarda sırasıyla 1952'den önce, 1952-1976 arası, 1977-1988 arası dönemde Türkiye'ye göç etmişlerdir.

Tablo 2. Göçmenlerin Türkiye'ye Göç Ettikleri Tarihlerle İlişkin Dağılımı

Göç edilen yıl	f	%
1952'den önce	18	7,5
1952-1976 arası	18	7,5
1977-1988 arası	21	8,8
1989 ve sonra	182	76,2
Toplam	239	100,0

Göçmenlerin Türkiye'ye geldiğinde ilk yerleştiği illere ilişkin dağılım incelendiğinde, göçmenlerin Türkiye'ye geldiğinde ilk yerleştikleri iller içinde en fazla pay (%27,2) Bursa'ya aittir. Grubun beşte biri (%18,0) Tekirdağ'a yerleşmişlerdir. Göçmenlerin ilk yerleştikleri diğer iller; Eskişehir (5), Ankara ve Balıkesir (4), İzmir (3), Isparta ve Samsun (2), Manisa, Sakarya ve Çanakkale (1)'dir (Tablo 3).

Tablo 3. Göçmenlerin Türkiye'ye Geldiğinde İlk Yerleştikleri İllere Göre Dağılımı

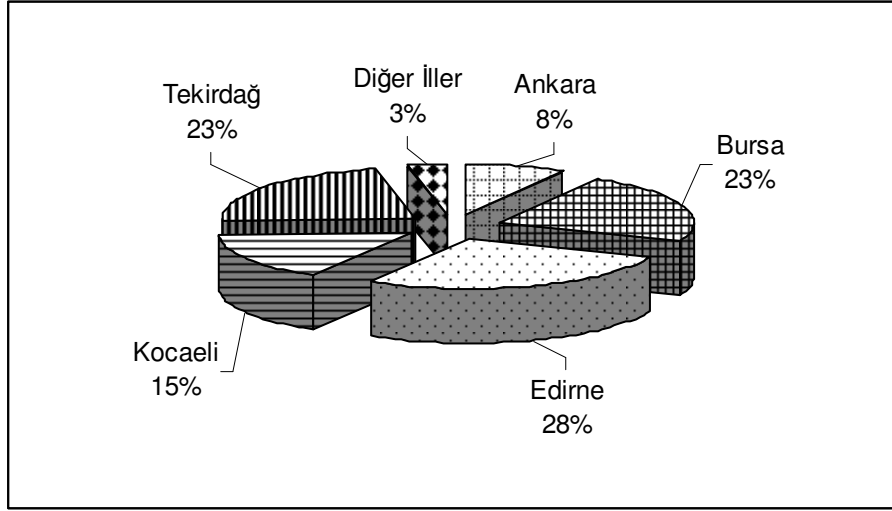
Türkiye'ye geldiğinizde ilk yerleştiğiniz il	f	%
Bursa	65	27,2
Edirne	35	14,6
İstanbul	26	10,9
Kırklareli	4	1,7
Kocaeli	34	14,2
Tekirdağ	43	18,0
Yalova	9	3,8
Diğer	23	9,6
Toplam	239	100,0

Tablo 4'de göçmenlerin Türkiye'de yaşadıkları illere göre dağılım incelendiğinde, grubun üçte bire yakını Edirne'de yaşarken, dörtte biri Bursa'da ve dörtte biri de Tekirdağ ilinde yaşamaktadır. Göçmenlerin üçü İzmir'de birer kişi de Kırklareli ve Muğla'da yaşamaktadır (Şekil 1).

Tablo 4. Göçmenlerin Türkiye'de Yaşadıkları İllere Göre Dağılımı

Göçmenlerin Türkiye'de yaşadıkları iller	f	%
Ankara	20	8,4
Bursa	54	22,6
Edirne	66	27,6
Kocaeli	37	15,5
Tekirdağ	54	22,6
Diğer	8	3,3
Toplam	239	100,0

Şekil 1. Göçmenlerin Türkiye'de Yaşadıkları İllere Dağılımı

Göçmenlerin Bulgaristan'da yaşayıp yaşamadıklarına ilişkin dağılım incelendiğinde, göçmenlerin tamamına yakını (%95,8) Bulgaristan'da yaşamıştır. Yaklaşık yirmide biri (%4,2) ise Bulgaristan'da yaşamamıştır (Tablo 5).

Tablo 5. Göçmenlerin Bulgaristan'da Yaşayıp Yaşamadıklarına İlişkin Dağılımı

Bulgaristan'da Yaşayıp Yaşamadıkları	f	%
Evet	229	95,8
Hayır	10	4,2
Toplam	239	100,0

Tablo 6'da göçmenlerin Bulgaristan'da yaşadıkları sürelerle ilişkin dağılım incelendiğinde, grubun yaklaşık yarısının (%48,1) 10-30 yıl arasında Bulgaristan'da yaşadıkları görülmektedir. Dörtte biri (%24,3) ise 31-50 yıl arasında, yedide biri (%13,4) 10 yıldan az, yaklaşık yirmide biri (%3,3) ise 51 yıl ve daha fazla Bulgaristan'da yaşamışlardır.

Tablo 6. Göçmenlerin Bulgaristan'da Yaşadıkları Sürelerle İlişkin Dağılımı

Göçmenlerin Bulgaristan'da yaşadıkları süre	f	%
10 yıldan az	32	13,4
10-30 yıl	115	48,1
31-50 yıl	58	24,3
51 yıl ve üzeri	8	3,3
Boş	26	10,9
Toplam	239	100,0

Tablo 7’de Göçmenlerin Bulgaristan’da yaşadıkları yerleşim yerlerine göre dağılımları incelendiğinde, grubun üçte biri (%32,7) Kırcaali şehrinde yaşamıştır. Altıda biri (%17,3) ise Dobriç’te yaşamıştır. Diğer önemli yerleşim yerleri Filibe (%9,3), Varna ve Hasköy (%6,7)’dür.

Tablo 7. Göçmenlerin Bulgaristan’da Yaşadıkları Yerleşim Birimlerine İlişkin Dağılımı

Göçmenlerin Bulgaristan’da yaşadıkları yerleşim yerleri	f	%
Burgaz	5	2,1
Cuma	2	0,8
Dobriç	41	17,3
Filibe	22	9,3
Hasköy	16	6,7
Kırcaali	78	32,7
Koşukavak	5	2,1
Plevne	4	1,6
Razgrad	7	2,8
Silistre	10	4,2
Sofya	10	4,2
Şumnu	6	2,5
Tırnova	2	0,8
Varna	16	6,7
Vidin	3	1,2
Boş	12	5,0
Toplam	239	100,0

Göçmenlerin Bulgaristan’da yaşayan aile bireylerinin olup olmadığına ilişkin dağılımı incelendiğinde, göçmenlerin üçte ikisinin (%66,1) Bulgaristan’da yaşayan aile bireyleri ve akrabaları bulunurken, üçte birinin ise (%33,9) Bulgaristan’da yaşayan aile bireyleri ve akrabaları bulunmamaktadır (Tablo 8).

Tablo 8. Göçmenlerin Bulgaristan’da Yaşayan Aile Bireyelerine İlişkin Dağılımı

Bulgaristan’da yaşayan aile bireyi bulunuyor mu?	f	%
Evet	158	66,1
Hayır	81	33,9
Toplam	239	100,0

Bulgaristan’da yaşanan insanlık dışı baskı ve zulümler yüzünden bazı Türkler Avrupa’nın bazı ülkeleri ile Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmek zorunda kalmışlardır. Göçmenlerin Başka ülkede yaşayan akrabalarına ilişkin dağılım tablo 9’da verilmiştir. Tablo incelendiğinde, grubun dörtte üçünün (%76,6) başka bir ülkeye göç eden bir akrabası bulunmazken, dörtte birinin ise (%23,4) başka bir ülkeye

göç eden akrabası bulunmaktadır. Bu ülkelerin başında Almanya ve İsveç (%4,6) gelmektedir. Bunları Hollanda (%4,2) izlemektedir. Avusturya, İsviçre, Ürdün ve Yunanistan'a 2'ser, Belçika, Danimarka, İngiltere, İzlanda, Kanada ve Romanya'ya ise 1'er kişinin akrabası göç etmiştir (Tablo 9).

Tablo 9. Göçmenlerin Başka Ülkede Yaşayan Akrabalarına İlişkin Dağılımı

Göçmenlerin Başka ülkede yaşayan akrabaları	f	%
ABD	5	2,1
Almanya	11	4,6
Fransa	5	2,1
Hollanda	10	4,2
İsveç	11	4,6
Diğer	14	5,8
Başka ülkede yaşayan akrabası yok	183	76,6
Toplam	239	100,0

Tablo 10'da göçmenlerin Türkiye'ye göç etme nedenlerine ilişkin dağılım incelendiğinde, grubun yaklaşık beşte üçünün (%57,7) Bulgaristan'daki baskı ve zulümden dolayı Türkiye'ye göç ettikleri görülmektedir. Yedide biri (%13,8) Türkiye'de aile ve akrabaları bulunduğu için, onda biri de (%10,5) özgürlük için göç etmiştir. Bunları ekonomik sıkıntı (%6,7) ve Dini faaliyet yasağı (%6,3) izlemektedir. Eğitim şartları, Türkiye'de iş imkânlarının fazla olması ve diğer nedenler ise %1,7'lik oranla en az değere sahiptir.

Tablo 10. Göçmenlerin Türkiye'ye Göç Etme Nedenlerine İlişkin Dağılımı

Türkiye'ye göç etme nedenleri	f	%
Baskı ve Zulüm	138	57,7
Ekonomik Sıkıntı	16	6,7
Eğitim Şartları	4	1,7
Aile ve Akraba	33	13,8
Dini faaliyet Yasağı	15	6,3
İş İmkânının Fazla Olması	4	1,7
Özgürlük	25	10,5
Diğer	4	1,7
Toplam	239	100,0

Göçte ekonomik nedenler tek başına belirleyici faktör değildir. Sosyal, psikolojik ve siyasal faktörler de göçe neden olmaktadır.³⁴ Bu durum özellikle Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden soydaşlarımız için yerinde bir tespittir. Bu göçte siyasal nedenler ilk sırada gelmektedir.

³⁴ M. Mutluer, *age*, s. 13.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden soydaşlarımıza ilişkin Toğrol³⁵ (1989) tarafından yapılan çalışmada “gelmeyip direnseniz daha iyi olmaz mıydı? Şimdi oraları boşaldı, hem evsiz barsız sıkıntıda kaldınız” diye sorulan sorulara; Bulgaristan'daki olaylara dayanacak güçlerinin kalmadığını, olayların daha da kötüye gideceğinden endişe duydukları için özgürlüğü maddi rahata tercih ettiklerini söylemişlerdir. Bu durum bu çalışmanın sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Göç olayının nedenleri içerisinde *baskı ve zulüm* ile *özgürlük* maddelerine verilen toplam cevapların %67'sini oluşturduğu görülmektedir.

Göçmenlerin isim değişikliğine maruz kalıp kalmadıklarına ilişkin dağılım incelendiğinde, grubun dörtte üçünün (%76,2) Bulgaristan'da yaşadıkları dönemde Bulgar devleti tarafında isimlerinin zorla değiştirildiği görülmektedir. Araştırmanın bu bulgusu Cebeci (1989) ve Lütem (2000)'in araştırmalarının sonuçları ile paralellik göstermektedir.³⁶ Dörtte birinin ise (%23,8) isimlerinin değiştirilmediği görülmektedir (Tablo 11).

Tablo 11. Göçmenlerin İsim Değişikliğine Maruz Kalıp Kalmadıklarına İlişkin Dağılımı

Göçmenlerin isim değişikliği durumu	f	%
Evet	182	76,2
Hayır	57	23,8
Toplam	239	100,0

Göçmenlerin Bulgar komşularından dini, kültürel, ekonomik, siyasal ve sosyal konularda aşağılama, baskı, zulüm gibi davranışlara maruz kalmalarına ilişkin dağılım tablo 12'de verilmiştir. Tablodaki verilere göre; göçmenlerin beşte ikisinin (%42,3) Bulgar komşularından dini, kültürel, ekonomik, siyasal ve sosyal konularda aşağılama, baskı, zulüm gibi davranışlara maruz kaldıkları görülmektedir. Grubun beşte ikisi (%38,1) aşağılama, baskı, zulüm gibi davranışlara kısmen maruz kalırken, beşte biri (%19,6) ise aşağılama, baskı, zulüm gibi davranışlara maruz kalmamışlardır.

Tablo 12. Göçmenlerin Bulgar Komşularından Dini, Kültürel, Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Konularda Aşağılama, Baskı, Zulüm Gibi Davranışlara Maruz Kalmalarına İlişkin Dağılımı

Bulgar Komşularından Dini, Kültürel, Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Konularda Aşağılama, Baskı, Zulüm Gibi Davranışlara Maruz Kaldınız mı?	f	%
Evet	101	42,3
Hayır	47	19,6
Kısmen	91	38,1
Toplam	239	100,0

1950-1951 yılında Türkiye'ye gelen göçmenlerle yapılan bir araştırmada; %76'sı çeşitli şekillerde Bulgar komşularından kötü muamele gördüklerini, %24'ü ise kötü muameleye maruz kalmadıklarını belirtmişlerdir.³⁷

Göçmenlerin Türkiye'de yaşadığı çevredeki insanların davranışlarına ilişkin dağılım tablo 13'te verilmiştir. Buna göre göçmenlerin yaşadıkları yerleşim yerlerindeki insanların dörtte biri (%25,5)

³⁵ B. Toğrol, *age*, 1989, s.17.

³⁶ A. Cebeci, *age*, 1989, s. 50; Ö.E. Lütem, *age*, s. 439.

³⁷ Ö. Turan, *age*, s. 117.

kabullenme, dörtte biri (%25,1) kıskanma, beşte biri (%19,7) destekleme davranışlarında bulunmaktadır. Onda biri (%11,3) göçmenlere küçümseme ile yaklaşırken, dışlayanlar da onda birlik (%9,6) orana sahiptir. En az oran (%8,8) ise yardım etme şeklindeki davranışına aittir.

Tablo 13. Göçmenlerin Türkiye'de Yaşadığı Çevredeki İnsanların Davranışlarına İlişkin Dağılımı

Türkiye'de Yaşadığınız Çevredeki İnsanların Göçmenlere Davranışı	f	%
Küçümseme	27	11,3
Dışlama	23	9,6
Kıskanma	60	25,1
Kabullenme	61	25,5
Destekleme	47	19,7
Yardım etme	21	8,8
Toplam	239	100,0

Tablo 14'te Türkiye'nin Bulgaristan'dan gelen göçmenlerle ilgili politikalarının yeterliliğine ilişkin dağılım incelendiğinde, grubun yarından biraz fazlası (%51,5) Türkiye'nin politikalarını yeterli bulurken, yarından az bir kısmı (%48,5) ise Türkiye'nin politikalarının yeterli olmadığını düşünmektedir.

Tablo 14. Göçmenlerin Türkiye'nin Bulgaristan Gelen Göçmenlerle İlgili Politikalarının Yeterliliğine İlişkin Dağılımı

Türkiye'nin Bulgaristan gelen göçmenlerle ilgili politikalarının yeterliliği	f	%
Evet	123	51,5
Hayır	116	48,5
Toplam	239	100,0

Bulgaristan Avrupa Birliğine girmiştir ve bu durumda göçmenlerin hangi ülkede yaşamak istediklerine ilişkin dağılım tablo 15'te verilmiştir. Tablo incelendiğinde, grubun üçte ikisinin (%65,3) Türkiye'de yaşamak istediği görülmektedir. Yaklaşık üçte biri (%29,3) hem Türkiye hem de Bulgaristan'da, yirmide biri de (%5,4) Bulgaristan'da yaşamak istediğini belirtmiştir. Bu durum Bulgaristan'ın 2007 yılında Avrupa Birliği'ne tam üye olmasına rağmen Türklerin yine de yaşamak için Türkiye'yi tercih etmeleri Türkiye'ye duyduğu güveni göstermektedir.

Tablo 15. Göçmenlerin Hangi Ülkede Yaşamak İstediklerine İlişkin Dağılımı

Hangi Ülkede Yaşamak İstersiniz?	f	%
Bulgaristan	13	5,4
Türkiye	156	65,3
Her ikisi	70	29,3
Toplam	239	100,0

Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmesi bu ülkede yaşayan Türklere etkilerine ilişkin dağılım tablo 16'de verilmiştir. Tablo incelendiğinde, grubun yaklaşık üçte ikisi (%60,3) Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmesinin bu ülkede yaşayan Türkleri olumlu etkileyeceğini belirtmektedir. Yaklaşık üçte birinin (%27,1) bu konuda fikri bulunmazken, sekizde biri de (%12,6) bu durumun Bulgaristan'daki Türkleri olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir.

Tablo 16. Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmesi Türkleri Nasıl Etkilediğine İlişkin Dağılımı

Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmesi Türkleri nasıl etkiler?	f	%
Olumlu	144	60,3
Olumsuz	30	12,6
Fikrim Yok	65	27,1
Toplam	239	100,0

Tablo 17'de Türkiye'nin komşu ülkelerde yaşayan Türklerle ilgili politikalarına ilişkin dağılım incelendiğinde, grubun onda dokuzu (%90,4) bu ülkelerde yaşayan Türklerin buldukları ülkelerde kalkınmalarını sağlanmasına yardımcı olmasını, onda biri ise (%9,6) Türklerin Türkiye'ye göç etmelerinin yararlı olacağını belirtmektedir.

Tablo 17. Türkiye'nin Komşu Ülkelerde Yaşayan Türklerle İlgili Politikalarına İlişkin Dağılımı

Türkiye'nin Komşu Ülkelerdeki Türklerle İlgili Politikaları	f	%
Göç Etmesini Sağlamalı	23	9,6
Buldukları Ülkede Kalkınmaları Sağlanmalı	216	90,4
Toplam	239	100,0

Göçmenlerin Bulgaristan'da bulunduğu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti devletinin gücüne ilişkin dağılım tablo 18'de verilmiştir. Buna göre göçmenlerin Bulgaristan'da bulunduğu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti devletinin gücüne ilişkin düşüncelerine göre grubun yaklaşık üçte ikisi (%60,7) Türkiye'yi güçlü bulurken, dörtte biri (%21,4) az güçlü, yedide biri (%14,3) ise Türkiye'yi güçsüz bulduğunu belirtmektedir.

Tablo 18. Göçmenlerin Bulgaristan'da Bulunduğu Yıllarda Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Gücüne İlişkin Dağılımı

Bulgaristan'da Bulduğunuz Yıllarda Türkiye Devletinin Gücü Hakkında Göçmenlerin Düşünceleri	f	%
Güçlü	145	60,7
Az Güçlü	59	24,7
Güçsüz	35	14,6
Toplam	239	100,0

Tablo 19'da göçmenlerin yaş grupları ile hangi ülkede yaşamak istediklerine ait veriler karşılaştırılmıştır. Buna göre 159 katılımcı Türkiye'de, 9 katılımcı Bulgaristan'da ve 71 soydaşımız da her iki ülkede de yaşayabileceklerini belirtmiştir. 25-44 yaş grubundaki soydaşlarımızın %64'ü, 65 yaş ve üzerindekiilerin %90,9'u ile 15-24 yaş grubundaki göçmenlerin %25'i Türkiye'de yaşamayı tercih etmektedir. Bulgaristan'da yaşamak isteyenler 15-24 yaş grubundakilerin %18'i ve 25-44 yaş grubundakilerin %3,4'üdür. 45-64 yaş grubu ile 65 ve üzeri yaş grubundan hiç kimse Bulgaristan'da yaşamayı tercih etmemektedir. Bu düşüncenin nedeni bu yaş gruplarındaki soydaşlarımızın Bulgaristan'daki baskı, zulüm, işkence, soykırım, zorla isimlerinin değiştirilmesi, dini faaliyetlerin yasaklanması, Türkçe konuşma yasağı, Türk okullarının kapatılması gibi insan haklarına aykırı davranışlara maruz kalmalarıdır.

Tablo 19. Göçmenlerin Yaş Grupları ile Hangi Ülkede Yaşamak İstediklerinin Karşılaştırılması

Yaş Grupları		Göçmenlerin Yaşamak İstedikleri Ülke			
		Bulgaristan	Türkiye	Her İkisinde	Toplam
15-24	Kişi	6	8	18	32
	%	18,8%	25,0%	56,3%	100,0%
25-44	Kişi	3	57	29	89
	%	3,4%	64,0%	32,6%	100,0%
45-64	Kişi		64	21	85
	%		75,3%	24,7%	100,0%
65 ve Üzeri	Kişi		30	3	33
	%		90,9%	9,1%	100,0%
Toplam	Kişi	9	159	71	239
	%	3,8%	66,5%	29,7%	100,0%

Tablo 20'de soydaşlarımızın eğitim durumları ile Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne tam üye olmasının etkileri karşılaştırılmıştır. Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne girmesi konusunda araştırmaya katılan göçmenlerin 141'i olumlu, 33'ü olumsuz ve 65'i de bu konuda fikrim yok cevabını vermiştir. Olumlu fikir beyan eden soydaşlarımızdan en yüksek oranı 53 kişi ile Yüksekokul ve üniversite mezunları oluşturmaktadır. Bunu lise (47) ve meslek lisesi (20) mezunları izlemektedir. Bulgaristan'ın AB'ye girmesini olumsuz olarak niteleyen soydaşlarımızın çoğunluğunu 14 kişi ile lise mezunlarıdır. Bunu 9 kişi ortaokul, 4 kişi ile meslek lisesi, 3'er kişi ile ilkokul ve yüksekokul mezunları takip etmektedir.

Tablo 20. Göçmenlerin Eğitim Durumları ile Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne Girmesinin Etkilerinin Karşılaştırılması

Eğitim		Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine Girmesinin Etkisi			
		olumlu	olumsuz	fikrim yok	Toplam
İlkokul	Kişi	6	3	3	12
	%	50,0%	25,0%	25,0%	100,0%

Ortaokul	Kişi	15	9	13	37
	%	40,5%	24,3%	35,1%	100,0%
Lise	Kişi	47	14	26	87
	%	54,0%	16,1%	29,9%	100,0%
Meslek Lisesi	Kişi	20	4	4	28
	%	71,4%	14,3%	14,3%	100,0%
Yüksekokul ve Üniversite	Kişi	53	3	19	75
	%	70,7%	4,0%	25,3%	100,0%
Toplam	Kişi	141	33	65	239
	%	59,0%	13,8%	27,2%	100,0%

Nitekim 2007’de Bulgaristan Avrupa Birliği’ne tam üye olmuştur. Bulgaristan’daki Türklerin hak ve özgürlüklerini tanımak zorunda kalmıştır. Türklere eğitim, iş, siyaset, dini faaliyet, dil ve diğer alanlardaki kendi örf ve adetlerine göre davranma konusunda önceki yıllara göre daha toleranslı davranmaya başlamıştır.

Tablo 21. Göçmenlerin Yaş Grupları ile Göç Etme Nedenlerinin Karşılaştırılması

Yaş Grupları	Bulgaristan’dan Göç Etme Nedenleri									
	Baskı ve zulüm	Ekonomik sıkıntı	Eğitim şartları	Aile ve akraba	Dini faaliyet yasağı	İş imkanının fazla olması	Özgürlük	Diğer	Toplam	
15-24	f	10	4	3	8	2	2	3	0	32
	%	31,3	12,5	9,4	25,0	6,3	6,3	9,4	0	100,0
25-44	f	54	4	1	11	5	1	11	2	89
	%	60,7	4,5	1,1	12,4	5,6	1,1	12,4	2,2	100,0
45-64	f	60	5		6	7		6	1	85
	%	70,6	5,9		7,1	8,2		7,1	1,2	100,0
65 ve Üzeri	f	14	3		8	1	1	5	1	33
	%	42,4	9,1		24,2	3,0	3,0	15,2	3,0	100,0
Toplam	f	138	16	4	33	15	4	25	4	239
	%	57,7	6,7	1,7	13,8	6,3	1,7	10,5	1,7	100,0

Tablo 21’de soydaşlarımızın yaş grupları ile Bulgaristan’dan göç etme nedenleri karşılaştırılmıştır. Buna göre ankete katılan göçmenlerin 138’i (%57,7) Bulgaristan’da baskı ve zulüm gördükleri için göç ettiklerini belirtmişlerdir. Tüm yaş gruplarında bu cevap (baskı ve zulüm) diğer maddelere göre en fazla değere sahiptir (Tablo 21). Ancak bu maddeye en yüksek cevabı 60 kişi ile 45–64, en az cevabı da 10 kişi ile 15–24 yaş grubundaki göçmenler vermiştir. İkinci olarak 33 kişi aile ve akrabasının Türkiye’de olmasını göç nedeni olarak belirtmişlerdir. 25 kişi ile özgürlük üçüncü sırada gelmektedir. Eğitim şartları, iş imkânlarının fazla olması ve diğer nedenler 4’er soydaşımız tarafından göç etme nedeni olarak belirtilmiştir.

Tablo 22. Göçmenlerin Eğitim Durumları ile Türkiye'nin Komşu Ülkelerde Yaşayan Türkler ile İlgili Politikasının Nasıl Olması Gerektiğinin Karşılaştırılması

Eğitim		Türkiye'nin Komşu Ülkelerde Yaşayan Türkler ile İlgili Politikası Nasıl Olmalı?		
		Göç Etmeleri sağlanmalı	Buldukları ülkede kalkınmaları sağlanmalı	Toplam
İlkokul	Kişi	1	11	12
	%	8,3%	91,7%	100,0%
Ortaokul	Kişi	5	32	37
	%	13,5%	86,5%	100,0%
Lise	Kişi	3	84	87
	%	3,4%	96,6%	100,0%
Meslek Lisesi	Kişi	2	26	28
	%	7,1%	92,9%	100,0%
Yüksekokul ve Üniversite	Kişi	5	70	75
	%	6,7%	93,3%	100,0%
Toplam	Kişi	16	223	239
	%	6,7%	93,3%	100,0%

Tablo 22'de göçmenlerin eğitim durumları ile Türkiye'nin Bulgaristan'daki Türkler ile ilgili politikasının nasıl olması gerektiği karşılaştırılmıştır. Araştırmaya katılan soydaşlarımızın %93'3'ü Türklerin Bulgaristan'da kalarak burada kalkınmalarının sağlanması gerektiği, %6,7'si ise Türkiye'ye göç ettirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bulgaristan'daki Türk nüfusunun ekonomik ve siyasi olarak güçlenmesini Türkiye'nin desteklemesi gerektiğini belirten soydaşlarımızın eğitim durumuna bakıldığında; ilkök, ortaok, lise, meslek lisesi ve yüksekokul ve üniversite mezunlarının yaklaşık %90'ı bu fikri desteklemektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Soydaşlarımız 1989 yılında Türkiye'ye geldiklerinde yoğun olarak Bursa (%27,2), Tekirdağ (%18), Edirne (%14,6), Kocaeli (%14,2) ve İstanbul (%10,9)'da yerleştirilmiştir. Daha sonra göçmenlerin yerleşim planları ilgili bakanlık tarafından yapılmış, akraba ve arkadaşlarının bulunduğu şehirlere yerleştirilmiştir. Bu şehirlerin başlıcaları Bursa, Edirne, Tekirdağ ve Kocaeli'dir.

Araştırmaya katılan soydaşlarımızın yaklaşık 1/3'ü Bulgaristan'da Kırcaali şehrinde yaşamıştır. En fazla yaşadıkları diğer şehirler ise Dobriç, Filibe, Varna ve Hasköy'dür.

Soydaşlarımızın yaklaşık 2/3'ünün halen Bulgaristan'da yaşayan aile bireyi bulunmaktadır. Türkiye parçalanmış olan bu Türk ailelerinin birleştirilmesi için gerekli diplomatik girişimleri bir an önce başlatmalıdır.

Bulgaristan'da insan haklarına aykırı olarak yaşanan baskı ve zulüm altındaki Türklerin bir kısmı Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Avrupa'da en fazla Almanya ve İsveç'e göç etmişlerdir. Bu ülkeleri Hollanda ve Fransa izlemektedir.

Göçmenlerin Türkiye'ye göç etme nedenlerinin başında baskı ve zulüm gelmektedir. Daha sonra, aile ve akrabaları Türkiye'de olduğu için, Türkiye'deki eğitim olanakları, iş imkânlarının fazla olması ve diğer nedenler izlemektedir. Bu bulgular Turan (2005)'in³⁸ araştırmasının bulguları ile uyumluluk göstermektedir.

Soydaşlarımız Bulgaristan'da yaşadıkları dönemde komünist yönetim tarafından baskı ve zulme maruz kalmışlardır. Bu bağlamda araştırmaya katılan deneklerin ¾'ünün isimleri zorla değiştirilmiştir. Yine Bulgar komşuları tarafından dini, kültürel, siyasal, sosyal ve ekonomik baskılara uğramışlar ve komşuları tarafından kötü davranışlara maruz kalmışlardır.

Araştırmaya katılan deneklerin yarısı Türkiye'nin Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımızla ilgili politikalarını yetersiz bulmaktadır. Bu bağlamda devlet yöneticileri daha gerçekçi ve ileriye yönelik planlama yapmalı ve çözümler üretmelidir.

Soydaşlarımızın 3/5'i Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne tam üye olmasını olumlu olarak karşıladıklarını belirtmiştir. Çok az bir kısmı ise (1/10) olumsuz olarak karşıladığını belirtmiştir. Buna rağmen araştırmaya katılan soydaşlarımızın yaklaşık 2/3'ü bundan sonraki hayatlarında Türkiye'de yaşamak istediklerini belirtmiştir.

Tarih boyunca göç ve göçmenlik Türklerin hayatlarında oldukça önemli bir yer tutmuştur. Günümüzde halen bu durum devam etmektedir. Bu konuda gerekli koordinasyonu yapmak ve ilgili çalışmaları yürütmek üzere **Göçmen Bakanlığı** ya da Başbakanlığa bağlı **Göç Merkezi** birimi mutlaka kurulmalıdır. Benzer öneri Yusuf (2005)³⁹ tarafından "Göç İdaresi" olarak belirtilmektedir. Kurumda uluslar arası ilişkiler, hukukçu, ekonomist, sosyolog, psikolog, beşeri coğrafyacı, tarihçi, siyaset bilimci ve diğer ilgili alan uzmanları istihdam edilmelidir. Kurum etkili girişimler yapmalı ve araştırma sırasında sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerle işbirliği yapmalıdır.

Parçalanmış ailelerin birleştirilmesi için gerekli diplomatik ve siyasal girişimler Dışişleri Bakanlığı tarafından en kısa sürede başlatılmalıdır. Dini bayramlarda Türkiye-Suriye sınırındaki parçalanmış ailelerin yaptığı gibi soydaşlarımızın vizesiz bayram görüşmeleri için 48 saat izinli sayılmaları için gerekli diplomatik girişimler başlatılmalıdır.

Bulgaristan'da Türkler ve diğer azınlıkların yaşadıkları olaylar tam manasıyla **soykırım**dır. Bulgaristan Devleti uluslar arası arenada Türklerden ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden özür dilemelidir. Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımızın hem maddi hem de manevi tazminat davası açmaları Türklerin ve Türk Devleti'nin onuru için önem arz etmektedir.

2007 yılında Bulgaristan Türklerinden iki milletvekili Avrupa Parlamentosuna seçilmiştir. Temennimiz Türk milletvekillerinin Avrupa Birliği parlamentosunda daha fazla sayıda bulunması ve Türkiye ve Türklerin Avrupa Birliği ile olan ilişkilerinde etkin rol oynamalarıdır.

Türkiye hem Bulgaristan hem de diğer Türk nüfusun bulunduğu ülkelerde yaşayan soydaşlarımızın sosyal, ekonomik ve siyasal olarak güçlenmesi ile ilgili politika ve projelerini hayata geçirerek söz konusu ülkelerde Türk lobisi yaratmalı ve ilgili ülkelerle olan ilişkilerinde bundan yararlanmalıdır. Türk lobisi aynı zamanda uluslar arası arenada siyasi ve ekonomik konularda söz sahibi olabilmek için etkili bir rol oynayacaktır. Ortadoğu'da komşu ülkeleriyle siyasal ve ekonomik iyi ilişkileri bulunan güçlü bir Türkiye, tüm dünyanın arzu ettiği bir durumdur.

Türkiye'deki bazı çevreler Bulgaristan'dan gelen Türklerin ülkemizde komünist bir yapının temelini oluşturacağı konusunda endişeye kapılmaktadır. Ancak bu endişe yersizdir. Çünkü komünist rejimde yaşayıp gerçekleri gözle gören ve rejimin vahşice mezalimini yıllarca sırtında taşıyan bir insanın bu rejimi kabul etmesi ve komünist olması düşünülemez.

Türkiye-Bulgaristan ilişkilerine bakıldığında; Atatürk döneminin (1923-1938) oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Balkan Paktı bunun en güzel örneğidir. Bu dönemde Bulgaristan'daki Türkler

³⁸ Ö. Turan, **age**, s.122.

³⁹ S. Yusuf., "Türkiye'ye Yönelik Soydaş Göçleri ve Sonuçları", **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiri Kitabı**, s.112-118. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.

kendi örf ve adetlerine uygun bir şekilde yaşamışlardır. Siyasal ve sosyal haklarını özgürce kullanmışlardır. Ancak 1944 yılından sonra Bulgaristan'da Komünist Parti yöneticileri Türklere karşı adeta soykırım başlatmışlar ve bunu yakın tarihe kadar sürdürmüşlerdir. Bu durum karşısında Türkiye'deki idareciler Balkanlar ve özellikle Bulgaristan'da yaşanan insanlık dışı bu olaylar karşısında başarılı bir politika üretememişlerdir. Diplomatik girişimleri üst düzeyde devam ettirebilselerdi soydaşlarımızın yaşadıkları olaylar muhtemelen meydana gelmezdi ya da çok az yaşanırdı. Bu durum her alanda olduğu gibi dış politika ve diplomaside de Atatürk döneminin çok başarılı olduğunun açık göstergesidir.

Savaş ve özellikle de totaliter rejimlerde zorunlu göç sık başvurulan bir uygulamadır. Ancak Bulgaristan'da görüldüğü gibi bu uygulama ülkeye hiçbir yarar getirmemiştir. Temennimiz Bulgaristan Devletinin bundan sonraki dönemlerde 1878'den 2008'e kadar yaşanan zorunlu göç olaylarının tekrar yaşanmaması için gerekli tedbirleri almasıdır. Tarih boyunca hoşgörü ilkesini benimseyen Türklerin Balkanlarda bundan önce olduğu gibi bundan sonra da Bulgarlarla birlikte barış içinde yaşamaları her iki milletin de yararına olacaktır.

Kaynaklar

- 📖 ABADAN Unat, N., "Türklerin Bulgaristan'dan Zorunlu Göçü". Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Açısından Bulgar Zulmü (29.06.1989) Tebliğler Kitabı, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1989, s.27-34.
- 📖 AĞANOĞLU, H. Y, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç**, Kum Saati yayınları, İstanbul 2001.
- 📖 AKILLIOĞLU, T, "Bulgaristan'ın Türk Azınlığa Karşı Giriştiği Uygulamaların Uluslar arası İnsan Hakları Bakımından İncelenmesi", **Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Açısından Bulgar Zulmü (29.06.1989) Tebliğler Kitabı**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1989, s. 5-26.
- 📖 Balkan Göçmenleri Federasyonu, Yayınlanmamış Göç İstatistikleri (27.aralık 2006).
- 📖 BÖRKLÜ M. Y., Tarihsel Seyri İçinde Bulgaristan Türklerinin Durumu Ve Türkiye'nin Bölge Türklerine Yönelik Politikaları, 1999 (<http://www.rumeliturk.net/tarih> Erişim Tarihi 27.12.2006).
- 📖 CEBECİ A., "Bulgaristan Türklerinin Göçü Hakkında", **Türk Kültürü**, 6(63), 1968, s. 189-193.
- 📖 CEBECİ A., "Bulgaristan'da Son Gelişmeler ve Türklere Karşı Uygulanan Politika", **Türk Kültürü**, (89), 1970, 342-345.
- 📖 CEBECİ A., "Bulgaristan'dan Gelen Soydaşlarımız Uyum Sıkıntısı Çekmektedirler". **Türk Yurdu Dergisi**, 9(28), 1989, ss. 49-52.
- 📖 CLARKE,I. J., **Population Geography** (Second Edition) Pergamon Pres, England 1975.
- 📖 CRAMPTON R. J., **The Turks in Bulgaria, 1878-1944**, The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority. (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul 1990.
- 📖 Devlet Planlama Teşkilatı., **Bulgaristan'dan Türk Göçleri**, DPT Sosyal Planlama Başkanlığı Hizmete Özel Rapor, Ankara 1990.
- 📖 DİMİTROVA D., **Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey**, Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey, Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Edited by Antonina Zhelyazkova) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, 76-139, Sofia 1998.
- 📖 DOĞANAY H., **Türkiye'nin Beşeri Coğrafyası**. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 2982, Bilim ve Kültür Etkinlikleri Dizisi:877, İstanbul 1997.
- 📖 EMİNOV A., **There are No Turks in Bulgaria:Rewriting History by Administrative Fiat**. The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority. (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul 1990.

- EMİNOV A., **Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria**, Hurst&Company, London 1997.
- EMİNOV A., “Bulgaristan’daki Türkler” **Balkanlarda Türk Kültürü Dergisi**, (47), 2003, ss. 13-15.
- EROĞLU H., “Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan’daki Türk Azınlığı Sorunları”, **Bulgaristan’da Türk Varlığı Sempozyumu (7 Haziran1985) Bildiriler Kitabı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları Dizisi:7, Ankara, 1987, s. 15-45.
- GRIEVE W.P., “Türlere Yönelik Bulgar Zulmünün Milletlerarası İnsan Hakları Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları, 1987, s. 9-18.
- HAKOV C., “Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni”, **Türkler**, Yeni Türkiye yayınları (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.
- IQBAL J., “(Türk- Bulgar) İkili Anlaşmaları Işığında, Bulgaristan’daki Müslüman-Türk Azınlığı Sorunu”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları 1987.
- LÜTEM Ö. E., **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989 Cilt:I**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi yayınları, Ankara 2000.
- MCCARTHY J., **Death and Exile The ethnic Cleansing of Otoman Muslims 1821-1922**, The Darwin Pres, Inc. Princeton, New Jersey 1999.
- MUTLUER M., **Uluslararası Göçler ve Türkiye. Kuramsal ve Ampirik Bir Alan Araştırması Denizli/Tavas**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003.
- ÖZGÜR E. M., **Türkiye Nüfus Coğrafyası**, GMC Basın Yayın, Ankara 1998.
- PAZARCI H., “İkili Anlaşmalardan Doğan Uluslar arası Kurallar Işığında, Bulgaristan’daki Türk Azınlığı Sorunu”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları, 1987.
- POIX, G.D., “Bulgaristan’daki Müslüman-Türk Azınlıklar Sorunu Üzerine”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslar arası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları 1987.
- POULTON H., **The Balkans, Minorities and States in Conflict**, Minority Rights Publications, London 1991.
- SHESTACK J.J., “Bulgaristan’ın Türk-İslam Azınlıklara Uyguladığı İnsan Hakları İhlali”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslararası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları 1987.
- SOBHAN A., “Bulgaristan’daki Etnik Türk Azınlığı Üzücü Olay”, **Bulgaristan’da Türk-İslam Azınlığına Uygulanan Baskılar Hakkında Uluslararası Hukuk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Kitabı**, İstanbul Barosu Yayınları 1987.
- ŞİMŞİR B. N., **Türk Basımında Bulgaristan Türkleri: Zorla Ad Değiştirme Sorunu**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985.
- ŞİMŞİR B. N., **The Turkish Minority in Bulgaria:History and Culture**, The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul 1990.
- ŞİMŞİR B. N., “Berlin Kongresinden 125 Yıl Geçti Bulgaristan’daki Türk Azınlığı” **Balkanlarda Türk Kültürü (48)**, 2003.
- TANOĞLU A., “Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)” **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi 14(1-4)**, 1952-1953.
- TATARLI İ., “Bulgaristan’daki Türk Varlığı”, **Uludağ Üniversitesi Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyumu 26-28 Ekim 2001**, Bursa 2002.
- TOĞROL B., **112 Yıllık Göç (1878 - 1989) 1989 yazındaki Üç Aylık Göçün Tarihi Perspektif İçinde Psikolojik İncelemesi**, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1989.

- 📖 TSONEVA D., **The Puzzle of the Bulgarian-Turkish Interethnic Cooperation in Post-Communist Bulgaria**, By Submitted to Central European University Nationalism Studies Program in partial fulfilment of the requirements for the degree of Masters of Arts, Budapest 2005.
- 📖 TURAN Ö., **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı:165, Ankara 1998.
- 📖 TURAN Ö., “Bulgaristan’dan Türk Göçleri” **Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi**, 2(3), 2003.
- 📖 TÜRK H. S., “Bulgaristan Türkleri ve Türkiye”, **Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Açısından Bulgar Zulmü (29.06.1989) Tebliğler Kitabı**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1989.
- 📖 VASİLEVA D., “Bulgarian Turkish Emigration and Return” **International Migration Review** 26(2), 1992.
- 📖 www.rumeliturk.net/tarih/bulgaristanturkleri, Erişim Tarihi: 27.12.2006.
- 📖 YALÇIN C., **Göç Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık Ankara 2004.
- 📖 YUSUF S., “Türkiye’ye Yönelik Soydaş Göçleri ve Sonuçları”, Uluslararası Göç Sempozyumu 8-11 Aralık 2005, **Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.

SAMİHA AYVERDİ’NİN ESERLERİNDE KONAK HAYATI¹

Mansion Life in the Works of Samiha Ayverdi

*Muharrem DAYANÇ**

*Selami ALAN***

Özet

1905-1993 yılları arasında yaşayan Samiha Ayverdi yazdığı eserlerle Türk edebiyatıyla birlikte Türk kültür tarihine de büyük hizmetlerde bulunmuştur. Osmanlı devletinin son dönemlerinde iç ve dış unsurlarıyla hem toplumun hem de devletin aynası olarak düşünülebilecek konak ve konak hayatı Ayverdi’nin eserlerinin temel yapısını oluşturur. Normal “ev” ile “köşk” ve “yalı”ların da o dönemin mekân anlayışına ışık tuttuğu düşünülürse bu devletin yükseliş dönemindeki ihtişamlı çöküş dönemindeki trajediyi bu ana mekânlardan hareketle tespit etmemiz mümkündür. Sürekli değişen hayatın ona nispetle daha az değişen unsuru olan mekân, insanoğlunun dünyaya bakışını belirleyen çok önemli bir faktördür ve bu yazıda da Ayverdi’den hareketle, bu önemli faktörün edebiyatımıza ve toplumumuza yansımalarıyla ilgili önemli ipuçları bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Konak, Köşk, Yalı, Konak Hayatı, Samiha Ayverdi, Türk Edebiyatı.

Abstract:

Samiha Ayverdi lived between the years of 1905-1993. She served to Turkish literature and history of Turkish culture with her Works. In late Otoman period mansion and mansion life which can be thought as the mirror of society and state formed the basic structure of her works. Social life in the houses, mansions and waterside residences reflects also the differences between the life in these residences during the rise and decline period of the Ottoman Empire. Life is more changeable than residences. Therefore, residence is an important factor in designating the glance of human being to the world. In this article some clues can be found about the reflections of that factor on our literature and society.

Key Words: Mansion, Pavilion, Waterside Residence, Mansion Life, Samiha Ayverdi, Turkish Literature.

Giriş

Tanzimat sonrası Türk edebiyatında, toplum için sanat anlayışının da etkisiyle, en çok işlenen konuların başında; *yanlış batululaşma, nesil çatışmaları, kültürel değişmeler* vb. konular gelir. Bu değişim sürecinin eserlere yansıyan en somut göstergesi ise, bir yaşama alanı olarak “mekân”dır. Zira kendisini üreten zamanı bir fotoğraf karesi hassasiyetiyle dondurarak bünyesinde muhafaza eden mekân, o dönemin kişileri ve bu kişilerin hayata bakış açıları, geleneksel veya modern değerlere yönelişleri gibi konularda bize önemli ipuçları verir. Bu da “zaman”² kavramıyla “mekân” kavramını birbirini tamamlayan iki unsur olarak görmemizi zorunlu kılar. Bütün bunlar bizi, genelden özele inmeye, insan hayatının aynası niteliğinde olan “ev”e yöneltir. Böylece ev, “*amacı her şeyden önce hayatın anlamını, insanın içinde*

¹ Bu makale; Ekim 2005 tarihinde, Yrd. Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ danışmanlığında Selami ALAN tarafından tamamlanan; **Sâmiha Ayverdi’nin Eserlerinde Üç Temel Mekân: Konak, Köşk ve Yalı** adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Yrd. Doç.Dr., ESOĞU Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: mdayanc@ogu.edu.tr.

** Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Anadolu Öğretmen Lisesi, Kaman, Kırşehir.

² Burada kastedilen daha çok “sosyal zaman”dır.

bulunduğu psikolojik sosyal şartların onu nasıl yönlendirdiğini ve tavırlarının neden öyle veya böyle olduğunu ortaya koymak”³ olan roman için vazgeçilmez bir mekân olmuş olur.

Edebî bir eserde mekân unsuru olarak kullanılan evin, iki temel fonksiyonunun olduğu söylenebilir. Bu fonksiyonlardan birincisi, o mekânda yaşayanların psikolojik yönleri, zevkleri ve ekonomik durumları gibi ferdî özelliklerini vermesi; ikincisi ise, evin dâhil olduğu sosyal çevre, kültürel yapı ve siyasî düzen gibi toplumsal nitelikleri yansıtmadır. Bir bakıma, “*insan varlığının ilk evreni*”⁴ olarak kabul edilen ev, içinde yaşayan insanı ve bağlı bulunduğu sosyal ortamı olduğu gibi yansıtan bir yaşama alanıdır. Bu nedenle de denilebilir ki “*ev, bir insanın ve kültürün kimlik kartı gibidir.*”⁵

Bir odanın döşeme tarzı ve eşyaların durumu, orada günlerini geçirenlerin bize tanıtılması açısından önemlidir.⁶ Çünkü evin her köşesi, o evde hayatını sürdürenler açısından, içinde farklı anıları barındırır, farklı zaman dilimlerini yaşatır. Mesela; bir evdeki geçmiş zaman dilimine ait eşyaların/malzemelerin tanıtılması, burada günlerini geçiren kahramanın kültür yapısı, iç dünyası ve kişiliği hakkında okuyucuya önemli bilgiler verir.

Ayrıca, insanın evinden etkilenmesi gibi, ev de bulunduğu çevreden etkilenerek çevrenin sosyal ve kültürel yapısını insana taşır. Mimarî yapısından iç tasarımına kadar evin her unsuru, içinde bulunduğu toplumun ve yaşanan zamanın izlerini yansıtır. Zira “*mekân, uygarlığın ve uygarlaşmanın vitrinidir. İnsanlığın uygarlaşma serüveninin ilk ayak izlerini mekânda gözleriz. Dolayısıyla mekân, genel ve geniş anlamda maddî ve manevî değerler manzumesini içinde barındırmaktadır. Romancı, bu değerleri "tasvir" ve "tanım" prizmasından geçirerek eserine taşır. Eserin bünyesinde yer alan mekân tablosunda, bir dönemin gelenekleri, eşya zenginliği, mobilya ve mefruşat tarzı, giyime ve eğlenceye dönük alışkanlıklar, modalar, argo ve günlük konuşmalar... yer alır ve bunlar, kuşkusuz, toplumu toplum yapan temel dinamiklerdir. Yazar, bunları ağırlık ve önem sırasına göre işleyerek romanını, o günkü toplumun aynası yapar.*”⁷ Buna göre, yapılan ev tasvirlerinden dönemin toplumsal düzeni ve yapısı hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Evin psikolojik ve sosyal yönlerinin farkında olan roman yazarı, ev ortamını anlatarak kahramanının hayal dünyasını, hayat felsefesini, yaşadığı zaman dilimini, kişiliğini etkileyen kültürü; yani bütün olarak kişiyi oluşturan unsurları vermiş olur.⁸

Romanımızda Mekân Olarak Ev

Türk toplumunun önemli siyasî ve sosyal değişimler yaşadığı bir dönemde roman türüyle tanışan Türk yazarları, işleyecekleri konuları hazır olarak önlerinde bulurlar. Değişen değerlerle ilgili bu konuları, toplumu bilinçlendirme hissiyle ele alan ediplerimiz kullanabilecekleri ve yararlanabilecekleri örnekler ararlar.⁹ Bu gözlemlene sırasında “zaman”ın “mekân”la ilişkisinin farkına varmaları ise uzun sürmez. Daha ilk romanlardan itibaren “mekân”ın fonksiyonlarından istifade ettikleri görülür.¹⁰ Böylece, Türk toplumunun batılılaşma serüveninin de etkisiyle hemen hemen her alanda değişmeye başladığı bu

³ Mustafa Miyasoğlu, “Romanda Çok Seslilik”, **Roman Düşüncesi ve Türk Romanı**, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1998, s.71.

⁴ Gaston Bachelard, “Mahzenden Tavan Arasına Ev, Kulübenin Anlamı”, **Mekânın Poetikası**, Kesit Yayınları, İstanbul 1996, s. 35.

⁵ Handan İnci Elçi, “Türk Kültüründe Ev”, **Roman ve Mekân**, Arma Yayınları, İstanbul 2003, s. 17.

⁶ Şerif Aktaş, **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 131.

⁷ Mehmet Tekin, **Roman Sanatı 1**, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 131.

⁸ Roman kahramanının içinde yaşadığı mekân, onun yaşam tarzını, psikolojisini yansıtır. Hatta bazı romanlardaki kahramanlar, buldukları çevreyle hatırlanırlar: “Şehir, mahalle gibi geniş mekânlar, sosyolojik; cadde, sokak gibi nispeten dar mekânlar, ekonomik ve sosyo-psikolojik; ev ve şahsî odalar ise, daraldıkça mahremleşen ölçülerde ferde ait psikolojik ipuçları ile şahısları ve hatta olayları aydınlatırlar.” (Hüseyin Tuncer, **Tarık Buğra'nın Hikayeleri Üzerinde Bir İnceleme**, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1992, s. 93.) Ayrıca daha fazla bilgi için bk: Metin Kayahan Özgül, **Samipaşazade Sezai'nin Küçük Şeyler'inde Fiktif Yapı**, Gazi Üniv. S.B.E., Yüksek lisans Tezi, Ankara 1984, s. 133.

⁹ Prof. Dr. Durali Yılmaz, **Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu**, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 12.

¹⁰ Ahmet Ö. Evin, **Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 76.

dönemde mekân, Türk toplumundaki değişimin somut bir göstergesi olarak romanlarda kendine yer bulmaya başlar.¹¹

Toplumsal değişim de göz önünde bulundurularak, mekân kavramında biraz daha özele inildiğinde ön plâna çıkan unsur “ev”dir. Kahramanlarını daha iyi tanıtmaya çabasında olan yazarlarımız, insan hayatının şekillendiği mekân olan “ev”e çok önem verirler.¹² Romanlarda ele alınan bu evler arasında ise, yeni Türk edebiyatının ilk dönemine mensup yazar ve şairlerin önemli bir kısmının, zamanlarının önde gelen ailelerinin çocukları olarak bu mekânlarda büyümeleri veya birbirlerini tanıdıkları yer olmaları bakımından konaklar ön plâna çıkar.

Konak hayatı; ilk romanlarımızın bazılarında konağın eski ideal günlerine duyulan özlemle birlikte işlenirken, bazılarında ise batılılaşma karşısında hızla değişen sosyal hayatın eleştirisinin bir aracı olarak kullanılır. Orta hâlli mahalle evlerine nazaran batılılaşma hareketinden çok erken/çabuk etkilenen konaklar, kültürel değişimdeki hızlarıyla da yazarlarımızın dikkatlerini çeken öncelikli mekânlardan olurlar. Ayrıca, Türk kültürüne yabancı bir mekân olan apartmanın ortaya çıkmasıyla, eskinin bütün değerlerini bünyesinde barındıran konak, bir simge hâline dönüşür.¹³ Doğu-batı çatışmasının işlendiği romanlarımızın çoğunda, bu karşıtlık önce mekân çatışması hâlinde kurgulanmıştır. “*Bu romanlarda şehir Haliç’te, Köprü ile ikiye bölünmüştür. Fatih ve çevresi gelenekseli, Beyoğlu ise batılılaşmış hayatı vurgular. Buna bağlı olarak eski şehrin büyük konakları ve mütevazı evlerinin karşısında Beyoğlu civarının modern apartmanları yükselir. Böylece semtler ve ev tipleri doğu-batı karşıtlığının simgelerine dönüşmüştür.*”¹⁴

Türk romanında, konak hayatı üzerinden doğu-batı karşıtlığını vurgulama düşüncesi ilk romanlarımızla birlikte başlar. Bu konutlardaki Avrupalı teşrifat, yaşama biçimi, sosyal ve kültürel değişim, Tanzimat dönemi romanlarımızın da temel konularından olur. “*Türk romancısı burjuva ev ve aile yaşantısını geniş şekilde tasvir etmiş, kimi zaman da eleştirel olarak ele almıştır.*”¹⁵

Bu eleştirilerde, 19. yüzyılda yaygınlaşan batılılaşma hareketlerinin evi de derinden etkilenmiş olması önemlidir. “*O güne kadar mahalle ölçüğünde işlevini en güzel şekilde yerine getiren ‘ev’, fizikî ve manevî portresiyle, kendimize özgü mesut bir terkinin ifadesiydi. Tanzimat’la gelen ‘iskân’ serbestliği, önce mahallenin duvarlarını (mahremiyetini) yıkar, nihayet artan nüfusla birlikte değişen ekonomik şartlar, evin temelini sarsar. Konak, yeni hayata uyum sağlamak için sığındığımız konut tipi olur. Ancak batılılaşma cereyanıyla kendini iyiden iyiye hissettiren ‘asrî hayat’ anlayışı, konağın itibarını sarsmak için ‘apartman’ tipini ortaya çıkarır. Değişen şartlar, ‘apartman’ı, kelimenin tam anlamıyla bir ‘cazibe’ merkezi yapar. Onun etrafında, pıriltılı bir dünya kurulur. Batılılaşma arzusunun yön verdiği gündelik hayatın gözde mekânı olan apartman, sadece fizikî çevremizi değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda, geleneksel aile yapımızı da değiştirir: Aile reisinin otoritesi zayıflar, eğlenme, dinlenme ve yatma*

¹¹ “Cemiyetteki bu değişim veyahut deforme oluş, insan yahut toplum hayatının, bu hayattaki zihniyet, zevk ve bakış farklılaşmasının en belirgin tezahürlerini en kalıcı ve canlı biçimleriyle idrak edebileceğimiz “mekânı kullanış”ta, mekân-insan ilişkilerinde kendisini gösterir.

Mekânı kullanışın en somut görünümü ise mimarîdedir.

İşte bu doğrultuda, gerçekten de daha 1700’lü yılların ortalarından itibaren Osmanlı’nın mimarî eserlerine baktığımızda, klâsik Osmanlı mimarisinden bir uzaklaşım yaşandığına, adına Barok ve Rokoko denilen Batılı mimarî üslûplarının Osmanlı mekân ve mimarî anlayışına hâkim olduğuna şahit oluruz. Onsekizinci ve Ondokuzuncu asırdan bugüne gelen büyük mimarî eserlerin (cami, saray, sebil, kasır, konak...) hemen hepsinde bu üslûbun izlerine rastlamak mümkündür. Bu etkileniş saray ve köşkların bahçe düzenlerine, iç mefruşatına kadar uzanan bir yaygınlık kazanır.” (Fatih Andı, “Biz Heybeli’de Her Gece Mehtaba Çıkar mıydık?”, **İnsan Toplum Edebiyat**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 130.)

¹² Eserinde Türk romanının oluşumunu anlatırken halk hikâyesinden romana geçişi değerlendiren Ahmet Ö. Evin, ilk Türk romanı olarak adlandırılan “Taaşuk- Talat ve Fitnat”da dahi mekânın fonksiyonlarından başarılı biçimde istifade edildiğini belirtir: “...Romanın ana karakterleri, fiziksel ortamın, özellikle de iç mekânların dikkatli tasvirleri sayesinde, kendi toplumsal sınıflarına uygun ortamlarda görünürler. Kitap, yer yer on dokuzuncu yüzyıl İstanbul’unda ev içi hayatın koşullarını canlılıkla yakalamayı başarmıştır; bundan başka, yer yer iç monolog halindeki bölümlerinde, yazar bu tür tasvirlerin ne kadar önemli olduğunun altını çizer...” Ahmet Ö. Evin, **age.**, s.75.

¹³ Osman Gündüz, “Konak Hayatı ve Konağın Çöküşü”, **Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema II**, M.E.B. Yay., İstanbul 1997, s. 677.

¹⁴ İnci Elçi, **age.**, s. 28.

¹⁵ Nurullah Çetin, “II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)”, **Hece Türk Romanı Özel Sayısı**, Sayı: 65/66/67, Mayıs/Haziran/Temmuz 2002, s. 52.

vakitlerimiz bambaşka bir vaziyet kazanır. Asırlar boyunca gündelik hayatını mahalle ölçeğinde kendi arzu ve ihtiyaçlarına göre şekillendirdiği ‘ev’de sürdüren bir toplum için trajik bir değişimdir bu.”¹⁶

Edebiyatımızda zamanla kültürel dönüşümün bir simgesi hâline gelen “konak”ları, eserlerinde mekân olarak kullanan ve buralarda yaşanan kültürel yabancılaşmayı konu edinen yazarlarımız arasında ismi en önde gelenlerden biri de hiç kuşkusuz Samiha Ayverdi’dir. Hatta Ayverdi, konaklarla Osmanlı İmparatorluğu arasında benzerlik ilgisi kurar ve eserlerinde imparatorluğun yıkılışını, “*minyatür imparatorluk*” dediği konaklarla sembolleştirir.

Samiha Ayverdi’nin Ev Anlayışı

Samiha Ayverdi, çeşitli vesilelerle geleneksel Türk ailesinden söz ettiği için ev kavramına sık sık başvurur.¹⁷ Evin insan hayatındaki önemine, toplumdaki yerine değinir. Değişen değerler karşısında evin konumunu vermeye çalışır. Eserlerinde, hem mükemmel olarak görüp idealize ettiği hem de kültürel yönden aşınmış evlere yer verir. Böylece kendince ölçü geliştirip okuyucusunda bir ev bilinci oluşturmayı hedefler. Bu örnekleri sunarken de, kendi çocukluğundaki evlerden yararlanır.

Ayverdi, çocukluğunda edindiği izlenimleri anlattığı “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinde, eski Türk evlerini ideal mekânlar olarak sunar ve buraları gelenek ve göreneklerin koruyucusu olarak görür. Bu evlerdeki insanların birbirlerine olan bağlılık ve muhabbetlerinin, sokağa; sokaktan da sosyal hayatın feodal merkezlikleri olan mahalleye yansıdığına inanır. Genellikle doğdukları evde ölme itiyadında olan Türklerin, evlerini ve mahallelerini hususî bir vatan gibi kabul ettiklerini; hayallerini ve hatıralarını muhafaza eden bu mekânları itina ile koruduklarını düşünür.¹⁸

Eski mimarlık geleneğinin mesken psikolojisini iki kere iki katıyetiyle hallettiğini savunan Ayverdi, eserlerinde parça parça, bu mimarlık geleneğinin ürünü olan eski Türk evlerinin özelliklerini anlatır. Yazarın özlemle bahsettiği bu evlerin özelliklerinden birisi, geniş ve ferah yapılarıyla, içlerinde barındırdıkları bütün fertlere hitap edecek şekilde düzenlenmeleridir. Gencinden yaşlısına, bu evlerde yaşayan herkes, bir başkasını rahatsız etmeden kendisine uygun bir ortam bulabilmekte ve bireysel ihtiyaçlarını giderebilmektedir. Yazara göre evlerin bu konudaki en güzel yanları, bireysel hareket imkânı sağladıkları insanların, aileden-bütünden kopmalarını engellemeleridir.¹⁹

Yazar, fiziksel yapıları ve doğayla bütünleşmiş hâllerini insan psikolojisine en uygun yapılar olarak kabul ettiği eski Türk evlerinin, sanat ve edebiyat yönünden de insanları doyurduğuna inanır. Bu evlerde kalan fertlerin fitratlarına uygun alanda kendilerini yetiştirme fırsatı bulduklarını söyler. Böylece her evin; bir akademi, bir sanat-edebiyat mekânı hâlini aldığını savunur.²⁰

Ayverdi, eserlerinde eski Türk evlerini gelenek ve göreneğin muhafaza edildiği yerler olarak görürken; konakları ise değişen kültürel yapıyı yansıtan mekânlar olarak değerlendirir. Saray ve ekâbir konaklarından diğer konaklara geçen kültür değişiminin boyutlarını, sıradan mahalle evlerinin tasviriyle

¹⁶ Mehmet Tekin, “Naim Efendi’den Faiz Bey’e-II, Yaprakdökümü: Evin Çöküşü”, **Dergâh**, Ocak 1997, s. 10.

¹⁷ “Ev kavramı genelden özele gidilerek verilir, köşk, saray, kasr, yalının tanımları yapılır; iç düzenleri anlatılır. Bu mekânlardaki iş bölümü en ince ayrıntılarına değin verilerle, iş bölümüne göre kişilerin adlandırılmasına gidilir. Çubukçular, şerbetçiler, mumcular, kahveciler gibi. Konak, köşk, yalı, saray, kasr, semt adlarından ünlü olanlarının adlarından söz açılıp bunların çarpıcı nitelikleri hatırlanır. O günün devlet, mahalle ve aile düzenindeki bütün terimlerin tanımları yapılarak kapsamları sergilenir. İstanbul denen yapıda Türk-İslam sentezini veren kimliği bilinen kişilerin ruh ve fizikî portreleri çizilir. Bu arada insanın Türk-İslâm sentezi içindeki konumu da vurgulanır. Bu insan, ‘toplum menfaatine başını koyan merkez insan’ diye adlandırılır. Eski aile, yeni aile karşılaştırılmalarına gidilir. Ev, çocukluğunun ve genç kızlığının emniyet ile huzurunu yaşadığı; ebeveyninin, yakın akrabalarının kendine sevgi ve şefkat kucağını açtıkları bir barınaktır. (Baniçiçek Kırzioğlu, “Eski İstanbul”, **Samihâ Ayverdi Hayatı ve Eserleri**, C. 1, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Ens., Erzurum 1990, s. 192.)

¹⁸ Samiha Ayverdi, **İbrahim Efendi Konağı**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999, s. 37.

¹⁹ Ayverdi, “Eski Türk Evleri ve Çocuk”, **Bağ Bozumu**, Hülbe Yayınları, İstanbul 1987, s. 243.

²⁰ “Evet vücutta ruh ne ise, eski evlerinde de sofalar o idi. Odaların içinde, oturmaktan, çalışmaktan, düşünmekten ve konuşmaktan yorulan insanlar, ancak buraya çıkınca, çiçek suyu koklamış gibi ferahlar ve iklim değiştirmişçesine hafiflerdi. Böylece de sofalar, ev sakinlerinin, ruh ufku, ferahlık zemini olurdu. Her zaman sofayı odadan geniş tutan eski mimarlık geleneği, mesken psikolojisini iki kere iki katıyetiyle halletmişti.” (Ayverdi, **İbrahim Efendi Konağı**, s. 318.)

somutlaştırmaya çalışır.²¹ Sabit bir noktada duran orta halli evlerin tasvirini, değişen konakların vardıkları yeri göstermek açısından kıstas olarak kullanır. Değişimin boyutunu göstermek için, aynı semtte ve aynı mahallede bulunan evleri seçer. Böylece, insanların aynı ortamda olmalarına rağmen, farklı düşüncelere sahip olmalarının arka plânlarını/sebeplerini tespit etmeye çalışır.²² Değişimin ve eskiye bağlı kalmanın olumlu ve olumsuz yönlerini belirtmek ister.

Samiha Ayverdi'nin Eserlerinde Konak Hayatı²³

Ayverdi, konak hayatını hem yaşayarak görür, hem de büyükannesi Halet Hanım gibi şahıslardan bu mekânların eski dönemleri hakkında bilgiler alarak büyür. Edindiği bu bilgileri de, güçlü anlatım yeteneği sayesinde eserlerine aktarır. Bu mekânların, yazarın eserlerindeki yerini ve önemini anlamak için, romanlarını incelemek yeterlidir. Zira sekiz romanı bulunan Ayverdi, bunların altısında mekân olarak bu konutlara yer verir. Ayrıca, romanlarındaki şahıs kadrosunu oluştururken de, bu konutlarda yaşayan ve kendi çevresinde bulunan insanlardan istifade eder.

Biz de, Ayverdi'nin gerçek hayattan eserlerine aktardığı bu konutları ve buralardaki günlük hayatı farklı yönleriyle incelemeye çalışacağız.

Konakların Tasviri

Çocukluğunda, annesinin amcası olan İbrahim Efendi'nin Konağı'nı gören Samiha Ayverdi için konakların ayrı bir yeri vardır.²⁴ Eserlerine de gördüklerini yansıtan Ayverdi, konakların detaylı şekilde tasvirlerini yapmaya özen gösterir. “*En geniş anlamıyla çevreyi, zamanı, insanı ve olayları okuyucunun zihnine taşıyan bir araç*”²⁵ olan tasvir, eserlerinde kültürü geleceğe taşıma gibi bir gaye içinde olan

²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, İstanbul'daki hayatın değişmesinde birinci dereceden etkili olan kişiler olarak saray halkını ve devlet adamlarını görür. Toplum yapının değişme nedenlerini kademe kademe belirttiği yazısında, konak sahibi olan devlet adamları için şunları aktarır: “Vükelanın çoğu Avrupa'yı tanımış insanlardı. İçlerinde saray feriki Edhem Paşa gibi orada tahsil edenler, Sârim Paşa gibi kısa bir müddet için olsa bile orada staj görenler, Mütercim Rühdü Paşa gibi bir garp dilini iyi bilenler vardı. Reşid Paşa, Ali ve Fuad, Fethi Ahmed ve Sâdık Paşa'lar Avrupa'da sefirlüklerde ve sefâret memurluklarına yetişmişlerdi. Geri kalanların bir kısmı da muvakkat memuriyetlerle gidip gelmişlerdi. Çoğu ferdî hayatlarında eski geleneklere sıkı sıkıya bağlı olan bu vezirler, farkına varmadan veya bilerek yerli hayata Avrupa'da gördükleri şeyleri naklediyorlardı. Bu suretle Tanzimat, saray ve ekâbir konağından yalıya ve köşke geçer.” (Ahmet Hamdi Tanpınar, “İstanbul'da Hayatın Değişmesi”, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988, s. 133.)

²² Ayverdi, konak ve orta halli evler arasındaki bu farklılıkları, romanlarında eski hayatın temsilcisi olarak seçtiği kahramanlarla verir. Örneğin, “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” romanında gözlemci figür Adli'nin bakış açısından, dış görünüşte aynı olan fakat yaşam felsefeleri farklılık gösteren insanlara ait evleri anlatır. Böylece, eski ve yeni tarzdaki evleri, aynı cemiyetteki farklı ruhların temsilcileri olarak sunar. (Ayverdi, *Yolcu Nereye Gidiyorsun*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1997, s. 89.)

²³ Samiha Ayverdi'nin eserlerinde “Konak Hayatı”nı incelerken, genellikle konak sahiplerinin diğer “ev”leri olan köşk ve yalıları da ele alacağız.

²⁴ Samiha Ayverdi, Fevziye Abdullah Tansel'e göndermiş olduğu bir mektubunda, “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinin mahiyetini ve ortaya çıkışını şöyle anlatır:

“ ‘İbrahim Efendi Konağı’ isimli kitap ise, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son saltanat yıllarına, hem de âilemizin bir koluna ayna tutan gerçek bir dramdır.

İbrahim Efendi annemin amcası, Şevkiye ve Şükriye hanımlar ise amcazâdeleridir. Semt, mekân, âilenin hayat tarz ve üslûbu, cemiyet münâsebetleri, şahıslar isimler otantiktir. Yalnız, rolleri meş'um üç kişiyi teşhir etmemek için, adlarını değiştirmek suretiyle Asaf'ı Âsım; Nâim'i Zâim; Reşad'ı da Fuat yaptım.

Daha geri plânda ve büyük annemin çocukluğuna sahne olan, büyük babası Mısır Vekili Hacı Süleyman Ağa'nın çevresini anlatan kısım da, gene aile büyüklerinden dinlediğim gibidir. Meselâ, Sadrazam Hüseyin Paşa ile Mısır Vekili Hacı Süleyman Ağa –yâni büyük annemim büyük babası- yalı komşusudurlar. Paşa, dirâyetli, uyanık, akıllı ve çok da güzel bir kadın olan Mısır Vekili'nin zevcesi Zekiye Hanımı müsaâde isteyerek ziyaret etmek ister ve ‘Zekiye Hanımdan soracağım müşküllerim var!’ diyerek bâzı bâzı Hacı Süleyman Ağa'nın yalısına geçip bu akıllı kadınla karşılıklı konuşurlarmış.

Netice olarak demek istediğim şu ki, bu kitapta hayâl mahsülü denecek hemen hiçbir çizgi yoktur. Aile bağlarımız yüzünden büyük amcamız İbrahim Efendi'nin konağı ile bizim evin arasındaki münasebet çok sıkı idi. En küçük yaşından itibaren çocukluk hâfizam, muhitimden devamlı olarak fotoğraf çekmiş olacak ki, sonradan bunlar idrâkimde develope olarak kağıda döküldü ve ortaya ‘İbrahim Efendi Konağı’ isimli kitap çıktı.” (İsmet Binark, *Samiha Ayverdi'nin Mektupları*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s. 354.)

²⁵ Tekin, *age*, s. 223.

Samiha Ayverdi'nin başvurduğu temel yöntemlerden biri olur. Bu tasvirlerde, önce konakların genel görünüşlerini, sonra da iç bölümlerini vererek bütünden parçaya doğru bir anlatım tarzı kullanır.

Samiha Ayverdi'nin konak tasviri yaptığı başlıca eseri “**İbrahim Efendi Konağı**”dır. Esere de ismini veren bu konak, “büyük ve hâli vakti yerinde bir ailenin, çocuklarını, damat ve gelinlerini, torunlarını, hizmetkârlarını barındıran oldukça büyük bir konut”²⁶ tanımlamasının tam bir örneğidir. Osmanlı'nın son döneminde mevkiye en üst makamlara gelen İbrahim Efendi, bu konakta kızları, damatları ve torunlarıyla birlikte yaşar. Ayrıca, konaktaki hizmetçi kadrosunun genişliği de onun makam ve rütbesinin büyüklüğünü gösterir niteliktedir.

“**İbrahim Efendi Konağı**” isimli eserinin başlarında konağı bütün zenginliği ile tanıtan Samiha Ayverdi, eserin sonlarında ise konağın ve konak ahalisinin düştükleri yokluk günlerine değinir. Konaklarında zamanlarının en gösterişli ve en rahat hayatlarını yaşayanlar, devlet yönetiminin el değiştirmesi yani II. Meşrutiyet'in ilânı neticesinde eski düzenlerini kaybederler. Eskiden her istedikleri önlerine konan İbrahim Efendi Konağı'nın sakinleri de bu kişiler arasındadır.

Samiha Ayverdi'nin eserlerinde, konakların bu karşıt hâllerini tasvir etmesinin sebebi, toplumsal çözülüşü somutlaştırmak uğraşı ve değer yargılarının alt üst olduğu, kuşaklar arası çatışmaların yaşandığı bir dönemin portresini çizme isteğidir.

Yazar, “**Yolcu Nereye Gidiyorsun**”, “**İnsan ve Şeytan**” ve “**Mesihpaşa İmamı**” adlı romanlarında da konaklara yer verir. Bu eserlerinde konakları, kahramanların o an içinde yaşadıkları ya da hatıralarında kalan mekânlar olarak anlatırken, yine kendi yaşamındaki konaklardan faydalanır. Fakat Ayverdi, bu konaklar için “**İbrahim Efendi Konağı**”nda olduğu gibi geniş mimari tasvirler yapmaz. Bu yapıları daha ziyade kültürel yönden ele alır.

Ayverdi, konak sahiplerinin diğer “ev”lerinden, mesela; köşklere de bahseder. Eserlerinde, varlık içerisinde yüzen ailelerin yazlarını geçirmek üzere güzel manzaralı yerlerde, bahçeler içerisine inşa ettirdikleri köşklere de sıkça yer verir. Ayverdi, her birini, “*devrinin irfanına ve son haddini bulmuş zevkine birer şahit*”²⁷ olarak düşündüğü köşklere anlatarak, konaklara yüklediği “**minyatür imparatorluk**” vasfını pekiştirme gayretindedir. Yani konakların, ihtişam ve yaşam yönünden, imparatorluğun bir maketi olduğunu vurgulama isteğindedir. Bir diğer düşüncesi ise, unutulmaya yüz tutmuş bir medeniyeti hatırlatmaktır.

Yalıları, “... *Boğaziçi hattının göğsüne oturtulmuş birer tuğra...*”²⁸ şeklinde değerlendiren Ayverdi, eserlerinde bu konutların da tasvirlerine yer verir. Bu tasvirlerde yalıları, hem Boğaziçi'nin güzelliğini bütünleyen görünüşleri hem de mimari yapılarıyla ele alır.

Samiha Ayverdi'nin konakları anlatırken değindiği, ihtişamlı bir hayattan sonra gelen sefalet hikâyesi köşk ve yalılar için de geçerlidir. Bir zamanların zevk, sefa ve eğlence merkezi olan bu yapılar, o dönem insanlarıyla yaşlanır ve bir müddet sonra yok olurlar. Buralara miras yoluyla sahip olan nesil, buraları beğenmez ve yaz aylarını kulübü, oteli olan Avrupaî semtlerde geçirmeye başlar. Artık bu binalar, yaz aylarında sadece bir iki haftalığına kullanılır hâldedir. Buralara gelen kişilerin sayısı da zamanla azalır ve bu nedenle bu konutların sadece birkaç odası faal olarak kullanılır. Böylece köşk ve yalılar, senenin uzun bir bölümünde kendi kaderleriyle baş başa bırakılırlar.²⁹

Konak Halkı

Konakların en büyük özelliklerinden birisi, barındırdıkları nüfuzun geniş olmasıdır. Samiha Ayverdi, makam ve mevki göstergesi olarak algılanan bu geniş kadroya³⁰, annesinin amcası olan İbrahim

²⁶ Doğan Kuban, “Konaklar”, **Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi**, c. 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yay., İstanbul 1994, s. 51.

²⁷ Ayverdi, “Sandıkburnu”, **İstanbul Geceleri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1977, s. 64.

²⁸ “Boğaziçi”, **age**, s. 137.

²⁹ Ayverdi, “Kuzguncuk”, **Boğaziçi'nde Tarih**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s. 388-390.

³⁰ “Konakların kalabalık kadrosu bir nüfuz göstergesidir. Bu yüzden görevinden azledilen devlet adamları, çalışanların sayısını azaltmak zorunda kalmaktan hiç hoşlanmazlar.” (İnci Elçi, “Şehir Monografilerinde Konak Hayatı”, **age**, s. 34.)

Efendi'nin Konağı'nda şahit olur ve sahibinden hizmetçisine kadar tanıdığı bu konak halkını, hem hatıralarında hem de romanlarında anlatır.

Samiha Ayverdi eserlerinde konak hayatını geniş bir perspektiften ele alır. Konak halkını sadece konak sahiplerine mahsus bir algılamada içinde ele almaz, mütevazı bir yaklaşımla iyi diyaloglar kurup yakından tanıdığı hizmetli kadrosuna kadar tanıtır.

a- Hane Halkı

Dededen toruna geniş bir aile meclisine sahip bu konaklarda, hane halkı arasında dahi, hiyerarşik bir yapı vardır. Samiha Ayverdi de, konak sakinlerini bu hiyerarşideki rollerine göre ele alır. Konakta söz sahibi olan en yetkili kişi konağın beyidir.

Samiha Ayverdi'nin eserlerinde beylerin konak hayatına etkisi, genelde konağın ekonomik ve sosyal yönlerinde görülür. Görünürde konağın gündelik işlerine pek karışmayan beyler, varlıkları ve mevkileriyle konağın bu refah hayatının devamını sağlarlar. Ancak, konaktaki olaylara da her zaman hâkim olmaya çalışırlar ve konak dışına taşan bir durum olduğu takdirde, kendilerini hissettirirler.

Ayverdi'nin eserlerinde anlattığı beylerin ortak yönlerinden biri de, adlarıyla bütünleşmiş konaklarının hayatlarıyla da bütünleşmiş olmasıdır. Onların şan ve şöhretleriyle, konaklarındaki zengin ve lüks hayat doğru orantılıdır. Beyler, hayatlarının en güzel günlerini yaşarken, konaktakiler de rahat yaşamaktadırlar. Fakat onların makam ve mevkileri ellerinden alınca, konaklarındaki düzen de bozulur. Hatta beylerin ölümüyle birlikte, konaklardaki hizmetliler gönderilir, malzemeler satılır, sonunda ise konaklar elden çıkarılır.

Bu tarz çöküş yaşayan konak beyleri, Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde görev alan ve birçok yolsuzluğa, usulsüzlüğe ismi karışan kişilerdir. Yazar, çocukluğunda tanık olduğu İbrahim Efendi ve konağına ait bu hikâyeyi "*Yolcu Nereye Gidiyorsun?*" adlı romanında Ziver Paşa ve konağına uyarlar. Ziver Paşa, II. Meşrutiyetin ilânıyla büyük bir çöküş yaşayan İbrahim Efendi ile benzer bir son yaşar.

Ayverdi'nin romanlarında iyi yönlerinden bahsedilen beyler de vardır. Bu beyler, "*İnsan ve Şeytan*" ile "*Mesihpaşa İmamı*" adlı romanlarda yer alan Halim Paşa ve Namık Paşa'dır. Geriye dönüş tekniği kullanılarak roman kahramanlarının hatıralarında tanıtılan bu beyler, Ziver Paşa'nın aksine oldukça iyi vasıflarla anlatılırlar.

Samiha Ayverdi'nin *Halim Paşa* ve *Nâmık Paşa*'yı olumlu yönleriyle ele almasını, onun eskiye duyduğu özlemle bağdaştırabiliriz. Bu beylerin ve konakların, romanların o günkü dünyasında yer almamaları ve geriye dönüş tekniğiyle anlatılmaları; Ayverdi'nin idealize ettiği Osmanlı Medeniyeti'nin de geçmişte kalmış olmasıyla benzerlik gösterir. Bu açıdan, beylerin Osmanlı'nın itibarlı dönemlerindeki ideal idarecileri, konakların ise o dönemlerin ihtişamlı ve huzurlu yaşamını temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Ayverdi, romanlarında sadece köşk veya yalılarıyla değindiği beyleri ise, konaktakilerden farklı yönde ele alır. "*Son Menzil*" ve "*Batmayan Gün*" romanlarında olduğu gibi, bu konutların beylerini daha çok psikolojik yönleri, aşkları ve gündelik yaşantılarıyla sıradan insanlar olarak tanıtır. Bunda, Samiha Ayverdi'nin köşkleri konaklar kadar kültürel mekân olarak ele almamasının ve köşkların hikâyelerini anlatma gibi bir amaç gütmemesinin etkisi vardır. Ayrıca, bu konutların tatil ve dinlenme amaçlı kullanılır olması, yazarın, beylerin sanatçı veya zevk ehli olma gibi bireysel yönlerini öne çıkarmasına fırsat verir.

Konakların harem kısmının gerçek hâkimi ise hanımlardır. Her istedikleri yerine getirilen hanımlar, sadece zevk ve safa işleriyle ilgilenirler. **Balkhane Nazırı Ali Rıza Bey**'in ifadesiyle; "*hanımefendiler dairelerinde kibarlık vakar ve haysiyetini muhafaza maksadıyla hiçbir işle meşgul olmazlar. Çocukları dayeleri, dadıları, lalaları büyütür, dâhili hizmetleri kahya kadınları nezaretiyle halayıklar görür, sabah kahvaltılarını kilerci kalfalar ihzar eder, kendilerinin giyinip kuşanmalarına oda kalfaları bakar, etime-i nefiseden mürekkep olan ve perhiz yemekleri namı verilen hususî taamları dışarıdan gelir. Hanende hanımlar tatlı dilli, güler yüzlü, neşeli nedimeler kendilerini eğlendirirdi. Daima mugaddî taamlar ile tagaddî eylediklerinden günden güne semizlenirler, çehrelerinin rengi taze ve*

*parlak görünür, ekserisi yaşından daha genç göründüklerinden bu hâl-i zindegîlerinden mahzûz olurlardı.*³¹

Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey'in konak hanımları için verdiği bu özellikler, genel olarak Samiha Ayverdi'nin anlattığı hanımlar için de geçerlidir. Fakat Ayverdi, eserlerinde hanımların yaşadıkları bu zengin hayatın yanında, konakların çöküşe geçmesiyle birlikte, çektikleri sefaletten de bahseder.

Küçüklüğünde konak hayatını gören Samiha Ayverdi, kadın olması itibariyle konağın harem kısmında yaşayanları/yaşananları doğal hâlleriyle tanıma fırsatı bulur. Ayrıca, yazarın bu dönemde çocuk olması gözlemlerine katkı sağlar. Çünkü, Samiha Ayverdi'ye çocuk nazarıyla bakan hanımlar, onun yanında sırlarını çok rahat bir şekilde ortaya dökerler. Böylece Ayverdi, bir bakıma konağın gerçek hâkimi olan bu hanımların hayallerini, dertlerini, iyi ve kötü yönlerini öğrenir. Öğrendiklerini ise, eserlerine aktarır. Özellikle romanlarında kadın kahramanlarını oluştururken, bu hanımlardan faydalanır. Romanlarındaki anlatımlarda, olaylara kadın penceresinden bakabilmesinin yanı sıra duygu ve düşüncelerine vakıf olduğu bu kadınları birebir tanımanın rahatlığından istifade eder.

Konak hayatının sağladığı imtiyazlı ve rahat hayattan doğdukları andan itibaren faydalanan kesimin başında çocuklar gelir. Zengin bir ortamın etkisiyle zorluk ve sıkıntı bilmeden yaşarlar. Her türlü istekleri yerine getirilen bu çocuklar, genelde şımarık, müsrif ve geçim galesi duymayan insanlardır. Bu durumun temelinde, konak hanımlarının çocuklarıyla ilgilenmemeleri, çocukların dadıların ve mürebbiyelerin elinde büyümüş olmaları yatar.

Samiha Ayverdi eserlerinde, konak sahiplerinin çocuklarını genelde dertten kederden uzak hayatlarıyla işler. Fakat "**İbrahim Efendi Konağı**" adlı eserinde, İbrahim Efendi'nin kızları Şevkiye ve Şükriye Hanımefendilerin, eski sistemin çöküşüyle yaşadıkları sıkıntılı hayatı da anlatır.

Samiha Ayverdi'nin eserlerinde bahsedilen konak sahiplerinin çocuklarının genel özellikleri, çok rahat bir yaşam şartlarının olmasıdır. Doğdukları andan itibaren refah ve zengin bir ortamın içinde bulunan çocuklar, hiçbir sıkıntı çekmeden büyümektedirler. Gelecek kaygıları da olmadığı için, kendilerini geliştirme gayreti göstermemektedirler.

Ayverdi'nin gerek romanlarında gerekse diğer eserlerinde bahsedilen bu çocukların genel özelliklerinden birisi de, toplumdan kopuk olmalarıdır. Siyasî gelişmelerden uzak oldukları gibi, halkın durumundan da haberleri yoktur. Devletin kaç cephede savaştığıyla veya milletin yiyecek bulup bulamadığıyla ilgilenmezler. Bir bakıma onlar, konaklarında oluşturdukları bir masal dünyasında yaşarlar.

Ayverdi, konağa mensup çocuklardan bahsettiği "**İbrahim Efendi Konağı**" ve "**Yolcu Nereye Gidiyorsun**" eserlerinde bu masal diyarının çöküşünü verir. Düzenlerinin bozulması üzerine, çocukların çektikleri sefaleti anlatır. "**Batmayan Gün**", "**Son Menzil**" gibi sadece kahramanların statülerini belirtmek amacıyla köşk veyalılara yer verdiği eserlerinde ise, siyasi yapıya değinmez. Şahısları, zengin ve rahat yaşamın etkilediği kişisel özellikleriyle ele alır.

Konaklardaki hane halkının üyeleri arasında, bu geniş aile yapısına sonradan dâhil olan damat ve gelinler de bulunur. Ayverdi, evlilik yoluyla aileye karışan bu kişilerin genel niyetini, konağın maddî gücünden istifade edebilmek olarak görür. Zengin ve itibarlı bir Paşa'nın veya Bey'in çocuğuyla evlenmek, onların da aynı zenginlik ve itibardan nasiplenmeleri için bir yoldur. Yazar, hatıralarında yer alan bu tip şahıslara romanlarında da yer verir.

Samiha Ayverdi, konak halkına damat ve gelin olarak sonradan katılan kişileri genel itibariyle olumsuz tanıtır. Konak sahiplerinin çocukları, babalarının serveti ve itibarı sebebiyle, kendilerinden daha üstün vasıflara sahip kişilerle evlenebilmektedirler. Bu kişilerin evliliklerinde, gerçek bir sevgi değil; daha çok zengin ve rahat bir hayata ortak olabilmek isteği vardır. Neticede, Samiha Ayverdi'nin eserlerinde tanıtılan bu damat ve gelinlerin yaptıkları evliliklerin hiçbirinde mutlu bir aile tablosuna rastlanmaz.

³¹ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, "Kibar Konakları", **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, Haz: Ali Şükrü ÇORUK, Kitabevi Yay., İstanbul 2001, s. 363.

Samiha Ayverdi, konak sahiplerinin torunlarını bu hayatın en imtiyazlı kesimi olarak tanıtır. Bu kişileri, iyi ve kötü karakterde olanlar diye ikiye ayırmak mümkündür. Kötü vasıflarla verilen torunlar; eğlenceyi ve gezip tozmayı seven, konağın mal varlığını israftan çekinmeyen kişilerdir. Ayrıca, bu kesim, Batı kültürüne açık olmaları ve devirlerinin en teknolojik, en lüks nimetlerinden yararlanmalarıyla da dikkat çeker.

İyi nitelikleriyle tanıtılan torunlar ise, çevresindeki insanların dertleriyle ilgili ve merhametlidirler. Sakin bir hayat taraftarı olan bu torunlar, sanata ilgi duyan kültürlü insanlardır. Bağlı oldukları manevî bir merkez vardır ve genellikle diğer hane halkı tarafından anlaşıl(a)mamaktadırlar.

Samiha Ayverdi'nin eserlerinde konak sahiplerinin torunları sıfatıyla tanıttığı kişilerin genel özelliklerinin başında çok rahat ve zengin bir ortamda büyümeleri gelmektedir. Çocuklukları varlıklı ailelerinin yanında geçen bu şahıslar, sıkıntı bilmeden büyürler.

Bu kişilerin ortak özellikleri arasında iyi eğitim imkânlarına sahip olmaları başta gelir. Ayverdi'nin eserlerinde olumlu yönleriyle tanıtılan *Aliye*³², *Leyla*³³ ve *Ratibe*³⁴ için bu eğitim oldukça faydalıdır. Onların sanatla, kültürle uğraşmaları ve hatta öğretmenlik yapmaları bu sayede olur. Oysa *Mebrûre* ve *Fuat*³⁵ için bu eğitim sadece sosyete de yer edinmek, Batı kültürüne daha da yaklaşmak anlamı taşır.

Samiha Ayverdi'nin eserlerinde geçen torunların konak hayatını etkilemeleri de karakterleriyle aynı doğrultuda gerçekleşir. Romanlarında kahraman olarak yer alan *Aliye* ve *Leyla*'nın köşklerinde süren hayatı etkilemeleri söz konusu değildir. Hatta onlar bu hayattan kaçarak, kendi anlayışlarına uygun mekânlar bulurlar. Bu durum, yazarın hatıralarında yer alan *Ratibe* için de geçerlidir. O da fırsat buldukça kendisine huzur veren bir ortam olan amcası Hilmi Bey'in evine kaçar.³⁶ *Mebrûre* ve *Fuat* ise, hesapsız harcamaları, lüks düşkünlükleri ve sadece kendi menfaatlerini düşünen yapılarıyla konağın çöküşüne zemin hazırlayanlar arasındadırlar. Onların konaktan kaçmaları ise, ancak konağın maddî kaynakları tükendiği zaman olur.

b- Hizmetliler

Konak halkının büyük çoğunluğunu hizmetliler oluşturur. Hane sahiplerinin çok fazla olmamasına karşılık, konaktaki hizmetli sayısı iki-üç binlere kadar çıkabilmektedir. Özellikle vezirlerin ve üst makamdaki devlet adamlarının konaklarında hizmetli sayısı oldukça fazla tutulur. Konaklardaki hizmetli sayısının bu kadar fazla olması hem konakların büyük yapılar olmasından hem de bu durumun bir itibar meselesi olarak algılanmasından kaynaklanır.

Sayınca oldukça fazla olan bu hizmetliler arasında ise, kozmopolit bir yapıya sahip imparatorluk gibi, Osmanlı sınırlarının uzandığı her bölgeden insan vardır. Ayrıca bunların dışında, Avrupa'dan gelen ve mürebbiyelik, yabancı ders hocalığı gibi değişik alanlarda hizmet eden insanlar da bulunmaktadır.

Samiha Ayverdi, "*İbrahim Efendi Konağı*" adlı eserinde, kendi çevresindeki hizmetlileri tanıtanın yanı sıra, geniş bir hizmetli kadrosuna sahip olan vezir konaklarını göz önünde bulundurarak, konaklarda bulunan hizmetlilerin geneli hakkında bilgi verir. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru hizmetli sayılarının düşmesine rağmen bu konaklar hâlâ minyatür bir devlet/imparatorluk gibidirler. Ayverdi, devlet işlerini de konağında yürüten vezirlerin sadece idarî işlerinde bile birçok hizmetlinin görev aldığını belirtir:

³² Samiha Ayverdi, *Aliye*'yi "*Batmayan Gün*" adlı romanında, müktedir bir devlet adamı vasfını yüklediği İrfan Paşa'nın torunu olarak tanıtır. (Ayverdi, *Batmayan Gün*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001.)

³³ Yazarın "*Yaşayan Ölü*" romanında oluşturduğu kahramanlardan biri olan Leyla, anne babasının ölmesi üzerine büyükannesinin yanında köşkte büyümüş biridir. (Ayverdi, *Yaşayan Ölü*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001.)

³⁴ *Ratibe*, Ayverdi'nin annesinin amcası olan Meclis-i Maliye Reisi İbrahim Efendi'nin öz torunudur. (Ayverdi, *Ratibe*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002)

³⁵ *Ratibe*'nin üvey kardeşi olan Mebrure, on beş yıl gibi uzun bir zaman çocukları olmayan Şevkiye Hanımefendi-Doktor Salih Bey çiftinin evlatlık edindikleri bir Çerkez kızıdır. *Fuat* ise; Mebrure'nin parası için evlendiği, sarayın doktorlarından beş çocuk babası ve yaşlı İbrahim Paşa'dan olan oğludur.

³⁶ *Age*, s. 166.

“On sekizinci asır sonlarında orta hâlli bir vezir konağının kapu halkı, binlerden beş altı yüze düşmüş bulunmakla berâber, gene de bir minyatür devlet örneği vasfını muhâfaza ediyordu. Şöyle ki, bir vezir dâiresinin idâre teşkilâtı içinde yer alanlar, kethüdâ, kethüdâ kâtipleri, harem kethüdâsı, dîvan efendisi, mektupçu, hazînedar, hazîne kâtipleri ve imam gibi yüksek kademelerden sonra; vezîrin muhâfız taburunu teşkil eden gedikli iç ağaları ve bunların zâbitleriyle silâhtar ağa gelirdi.”³⁷

Kadın hizmetliler, konağın ana bölümlerinden olan harem kısmının bütün işlerini gören, konak hanımlarının her türlü ihtiyaçlarını gidererek onların çocuklarını yetiştiren kişilerdir. Hiçbir maddî sıkıntı görmeden yaşadıkları konakta, kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde yapmaya çalışırlar.

Konaklardaki kadın hizmetlilerin geneline cariyeler oluşturur. Cariyeler, esir tacirleri tarafından Hint, Gürcü, Hata, Berber, Nobe, Sûdan veya Habeş gibi memleketlerden ekseriya küçük yaşta kaçırılarak, konaklara, köşklere satılan kişilerdir. Buralarda istidatlarına göre yetiştirilen cariyeler; sütana, dadı, odalık, hanende ve sazende gibi değişik vasıflarla çeşitli işlerde görev yaparlar.³⁸

Konakta görev yapan kadın hizmetliler arasında Ermeni, Rum, Yahudi veya Avrupa'nın değişik yörelerinden kişiler de vardır. Konak sahipleri, Osmanlı toplumu içerisinde yer alan bu milletlere de çeşitli vazifeler verirler. Özellikle terzilik hususunda bu hizmetçilere başvurulur. Bunun sebebi ise, konaktaki hanımların batı tarzı giyinmeye özenmeleridir. Konakta yatılı kalmayarak, işleri olduğu vakitlerde konağa uğrayan bu terziler, hanımların kendilerine ilgisi dolayısıyla konaktaki diğer hizmetlilere karşı kaprisli bir tutum içine girerler.

Özellikle Osmanlı'daki batılılaşma hareketleri ile birlikte, konaklardaki bu yabancı hizmetçilerin etkinliği artar. Hatta varlıklı aileler, çocuklarının Avrupaî bir tarzda yetişmesi için, dadıların yanında Avrupa kökenli kişilere yani mürebbiyelere de görevler vermeye başlar. Mürebbiyeler, diğer yabancı hizmetçilerin genelinden farklı olarak, konakta kendilerine verilen odada yatıp kalkmakta ve gerek konağın hanımından gerekse diğer hizmetlilerden aşırı derecede saygı görmektedirler.³⁹

Ayverdi, mürebbiyeliği “*topsuz tüfeksiz bir imparatorluk*”a benzetir. Çocukların sorgusuz sualsiz bir şekilde mürebbiyelik müessesesine teslim edilmesini, kültürümüze, geleneğimize ve inancımıza vurulan en ağır darbelerden birisi olarak görür. Mürebbiyenin eline bırakılan çocuk, anne babasından uzak, örfünden âdetinden kopuk olarak yetişmiştir:

“Kırk sene evvel İstanbul'da mürebbiyelik, topsuz tüfeksiz bir imparatorluk demektir. Müreffeh bir Türk ailesinin içine adım atmak demek, orada asla muâhaze ve itiraza çarpılmadan saltanat sürmekle birdir. Mürebbiyenin hususî odası, hizmetine verilen cariye, kaprislerine körü körüne itaat eden bütün bir ev halkı vardır. Mürebbiye, evin içinde kimsenin anlamadığı bir dille okutup yazdırıldığı çocukla ne yapar, ne söyler kimse bilmezdi. Bilinmesi lazım olan şey varsa, onun her yaptığının her işlediğinin aynı hikmet oluşu idi. İşte bu yüzden de çocuk altı yaşına geldiği halde, «ezan okunuyor» diyeceği yerde «imam bağıyor» dedi. Henüz büyükbabası, konağında cemaatle namaz kıldığı, kendi babası Cuma namazlarını kaçırmadığı hâlde, mürebbiyenin şaheseri olan bu körpe insana, mukaddesatı bir yüz karası imiş gibi silinmek, bertaraf edilmek zevki aşılandı.

Fakat çocuk, bu darbeyi sade imanına yemedi. Din, merkezden muhite açılan iç içe halkaların hepsini birden kucakladığı için ilk kastedilen o oldu ise de, milliyeti, an'anesi, bağları, hatıraları hulâsa tek mil kıymetleri teker teker kurşun sıkılan hedefler arasında kolay kolay devrilip gitti.”⁴⁰

³⁷ Age, s. 38.

³⁸ Mehmet Zeki Pakalın, “Cariye” Mad., **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 1, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 259-260.

³⁹ “Batılılaşma hareketi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk konak, köşk ve yalılarına yabancı mürebbiyelerin girmesini de sağlamıştır. Çocukların ev içindeki eğitimini gerçekleştirmek için eve alınan ve ait olduğu kültüre göre milliyetleri de değişen mürebbiyelerin hemen hepsi kendi kültürlerini evin çocuğuna telkin etmeye, Türk çocuğundaki millî şuuru ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu yıllarda gerçek hayatta olumlu mürebbiyeye az rastlandığı gibi yazarlar da romanlarında olumlu mürebbiyelere çok az yer vermişlerdir. Hatta romanlarımızdan mürebbiye konusuna eğilenler içinde sadece tek bir olumlu yabancı mürebbiyeye rastlandığı dahi ifade edilmiştir. Bu mürebbiye, Halit Ziya'nın Aşk-ı Memnu'sundaki Matmazel de Courton'dur.” (Selçuk Çıkla, “Romanlarda Yabancı Kişiler/Mürebbiyeler”, **Kültür Değişmeleri ve Servet-i Fünun Romanı**, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 330.)

⁴⁰ Ayverdi, “Beyoğlu”, **İstanbul Geceleri**, s. 127-128.

Mürebbiyelik müessesesini sert bir dille eleştiren Ayverdi, başka görevlerle konağa gelen yabancılardan da pek iyi bahsetmez. Konağı ve buradaki hayatı beğenmez, önemsemez tavırlarla konağa gelen bu kişiler batının birer temsilcisidirler. Konak halkı onlardan bol bol Batının refahı, zenginliği, modernliği ile ilgili hikâyeler dinlerler. Kutsal bir mekândan haber alırcasına dinlenen bu hikâyeler, konaklardaki batı hayranlığının temelini hazırlayan en önemli etmenlerdendir.

Ayverdi, “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinde konağa giren bu batı kökenli ve Beyoğlu müdavimi hizmetlileri, konakların batıya açılan arka kapıları olarak yorumlar. Bu kişilere karşı duyarsız olan konak sahiplerini ise, İbrahim Efendi'nin şahsında eleştirir:

“*Acaba İbrahim Efendi, bu Olga'ların bu Fani'lerin, bu Raşel'lerin Garb'a açılan birer arka kapı olduklarını bilmiyor muydu? Biliyorsa, evin içine, Beyoğlu ile Paris'in bu kapılardan girmesi hoşuna gidiyor muydu? Ne ki, gitse de gitmese de yapacak başka bir şey yoktu. Zira hem-seviye bulunduğu ailelerin hepsinde bu Olga'lar, Fani'ler, Raşel'ler vardı. Ve Garp, Türk aristokrasisinin kapılarını bu Avrupalı taslaklarının eli, dili ve zevkiyle zorluyordu.*”⁴¹

Bu yabancı hizmetliler, ekmeğini yedikleri, parasını aldıkları Türk konaklarını hiçbir zaman beğenmemektedirler. Hatta oradaki yaşama dalga geçmektedirler. Bu durum ise, onların etkisinde kalarak Beyoğlu'nu mesken edinmiş konak gençlerinin kendi adetlerine düşman olmasına neden olur.⁴²

Samiha Ayverdi, bayan olması yönüyle konaklardaki kadın hizmetlileri daha yakından tanır ve eserlerinde onlardan sıkça bahseder. Fakat Ayverdi, konağın hizmetli kadrosunun diğer kanadına ait olan erkekleri de ihmal etmez; onları da tanıtır veya romanlarına kahraman olarak kullanır. Fakat erkek hizmetlilerin kişisel özelliklerini, kadın hizmetlilerde olduğu gibi ayrıntıya inerek anlatmaz ve bu hizmetlilerin, konak hayatında kendilerine düşen işi en iyi şekilde yapmaya çalışarak konağın itibarına yakışır tarzda giyindiklerini belirtir.

Konakların Sosyal Hayattaki Yeri

Konaklar, II. Meşrutiyet'in ilânına kadar, toplum hayatını etkileyen en önemli mekânlar arasındadırlar. Zira bu mekânlar; siyasî, teknolojik ve kültürel üstünlükleriyle/farklılıklarıyla diğer evlere örnek teşkil ederler. Vezirler ve paşalar gibi devletin yönetim kadrosunun bu binalarda ikamet etmeleri ve bürokratik işlerini buralara taşımaları, konakları halkın gözünde yüceltir. Ayrıca bu konutların, rahat ve lüks bir yaşamın mekânı olmaları, devrin bütün teknolojik gelişmelerine kısa zamanda sahip olmaları gibi hususlar, halkın buralara özenti duymasına sebep olur. Bu bakış açısı ve özenti sonucu ise halk, saraylardan sonra batılılaşmayı en kısa sürede kabul eden ve kültürel değişiklikleri en hızlı şekilde yaşayan konakları, imkânları elverdiği ölçüde taklit etmeye çalışır. Böylece konaklar bir bakıma, sosyal hayatın yönlendirici aktörleri konumundadırlar.

Siyasî Yapıya Etkileri

Yakın zamana kadar İstanbul'da kamusal binalar ve bugünkü gibi resmî daireler yoktur. Sadrazam, şeyhülislâm ve İstanbul kadısı gibi devlet erkânı, resmi işlerini kendi konaklarında görmektedirler.⁴³ Yani, her yüksek memurun konağı, ailesiyle yaşadığı mekân olduğu gibi, aynı zamanda onun ofisidir.⁴⁴ Bu yönleriyle konaklar, devletin siyasî yapısı üzerinde en etkili mekânlar arasındadırlar.

Konakların siyasî yapıya olan bu etkileri, konak hayatını her açıdan tanıtmaya çalışan Samiha Ayverdi'nin eserlerine de yansır. Yazar, “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinde konakların resmi ofis

⁴¹ Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 64.

⁴² Age, s. 160

⁴³ İlber Ortaylı, “Bâbüâlî Denen Yer”, *İstanbul'dan Sayfalar*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 68.

⁴⁴ “Özellikle Tanzimat sonrası sosyal ve resmi hayatımızda “konak”lar çok önemliydi. Buralar insanları, aileleriyle birlikte yaşadıkları, resmi işlerini gördükleri birer mekândırlar. Yani bugünkü anlamda hem evdiler hem de resmi ofis. Mesela; Mustafa Reşit Paşanın konağı çoluk çocuğuyla yaşadığı bir ev olduğu kadar resmi görüşmelerini de yaptığı bir yerdirdi. Yani özel ve iş hayatının aynı anda mekânıydı burası.” (Muharrem Dayanç, “Buldum, Evet Buldum!”, *Denemeyi Denemek*, Ebabil Yay., Ankara 2006, s. 29.)

olarak kullanılma özelliklerine de değinir. Tanzimat sonrasına kadar süren bu gelenek neticesinde, sadrazam konağının hükümet dairesi olarak kullanıldığını belirtir ve serasker Hüseyin Avni Paşa'nın, konağında düzenlenen bir vekiller heyeti toplantısı sırasında öldürüldüğünü söyler:

“Vezirlerin, vezîr-i azamların, kadıaskerlerin, seraskerlerin, şeyhülislamın ikametgahı olan konaklar, eskiden hükümet dairesi olarak da kullanılırdı. Tanzimat ötesine kadar bu an'ane yürümüş ve sadrazamın konağı, resmî devlet dairesi hüviyetini de muhafaza etmişti. Hatta Sultan Abdülaziz'in hal'ini hazırlayanların elebaşısı olan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Çerkes Hasan tarafından Mithat Paşa'nın Soğanağa'daki konağında bir vekiller heyeti toplantısında bastırılarak öldürülmüştü.”⁴⁵

Ayverdi, İbrahim Efendi'nin şahsında, konak sahibi devlet adamlarının şahsî menfaatlerini imparatorluğun menfaatlerinden daha üstün tuttuklarını anlatır. Onlar için, devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum, kendileri için bir nimettir. Bu sebepten ötürü, devlet yönetiminde söz sahibi oldukları hâlde, kendi kabuklarına çekilip ve halktan kopuk özel dünyalarında yaşarlar.⁴⁶

Konak sahiplerinin makam ve mevkileri Ayverdi'nin romanlarına da yansır, fakat yazar, onların devletin üst kademelerinde görev almalarını, paşa veya bey olmalarını, sadece sosyal statülerini ve müreffeh hayatlarını vurgulamak için kullanır. “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” romanındaki Ziver Paşa haricinde, bu paşaların ve beylerin, devletin siyasî yapısına etkilerinden bahsetmez.

Yazar, “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” romanındaki Ziver Paşa karakterini, halk tarafından “*Hafiy*” diye nitelendirilen bir Osmanlı paşası olarak tanıtır.⁴⁷ Ziver Paşa'nın, yazarın diğer romanlarındaki paşa ve beylerden farkı, elindeki siyasî gücü kendi menfaatleri için kullanmasıdır. Paşalık sayesinde kendisine ve çevresindekilere dokunulmazlık sağlamakta; istediği kişiyi istediği yere sürgün olarak gönderebilmektedir. Bu romanda, Ziver Paşa elindeki yetkiyi, sadece şahsî işleri için kullanır.

Konakların Mahalledeki Diğer Evlerle İlişkileri

Konaklar, sosyal statüleri ve yaşam tarzlarındaki farklılığa rağmen, orta hâlli evler ile aynı yerleşim birimlerinde iç içe bulunurlar. Bu yapılar, diğer konutlara göre daha iyi maddî koşullara sahip olmalarına rağmen, diğer evlerle aynı mahallede, aynı sokakta yan yana inşa edilirler. Bu durumun temel sebebi, Osmanlı toplumunda hiçbir zaman zengin-fakir ayrımının yapılmamış olmasıdır.⁴⁸

Samiha Ayverdi, varlıklı yapılarıyla konakları, mahalleyi tamamlayan unsurlar olarak görür. Hacimleri ve şekilleriyle sıradan mahalle evleri arasında sivrilmelerine rağmen konaklar, mahallenin yoksuluna, duluna ve yetimine açık kapıları ile çevrelerindeki sosyal hayatı dengeleyen yapılarıdır:

“... Nihayet bu, nice mâcerâlardan nice serencamdan arta kalmış insanlar gibi hâtıralarla yüklü sokakların üstündeki evler, bir meşverete bir muhabbete bir derin düşünceye dalmış dostlar gibi yan yana, baş başa, karşı karşıya sıralanmış büyük evler, küçük evler, boyalı evler, boyasız evler, yeni evler, eski evler ve bu evler silsilesinden hacimleri, şekilleri, planlarıyla ayrılıp sivrilen konaklar mahallenin muhtâcına, yoksuluna, duluna, yetimine kapıları açık varlıklı konaklar, dirlikli konaklar, mahalleyi tamamlardı.”⁴⁹

Ayverdi, “*Mesihpaşa İmami*” ve “*İnsan ve Şeytan*” romanlarında, konaklarla diğer evler arasındaki ilişkiyi, yukarıda bahsettiğimiz şekilde olumlu yönleriyle anlatırken, “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” ve “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserlerinde ise, olumsuz yönleriyle ele alır. Bu durumu, daha önce de ifade ettiğimiz gibi şöyle izah edebiliriz: Ayverdi'nin bu konuyu olumlu olarak aktardığı romanlarındaki konaklar, roman kahramanlarının hatıralarında ve geçmişte kalan mekânlardır. Bu bir

⁴⁵ Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 37-38.

⁴⁶ *Age*, s. 59-60.

⁴⁷ Ayverdi, *Yolcu Nereye Gidiyorsun*, s. 14.

⁴⁸ Bu tespiti, Orhan Okay'ın “*Bir Başka İstanbul*” adlı eserinde de görmek mümkündür: “Yolun Süleymaniye istikametindeki dar sokaklarında Osmanlı sivil mimarisinin çok güzel örnekleri olan üç dört katlı büyük konakları arasında tek veya iki katlı evler, zengin, orta halli ve fakir insanların, aralarında sosyal sınıf farkı gözetilmeden bir beraberlik içinde yaşadıklarının sembolü olarak duruyorlardı.” (M. Orhan Okay, “Bir Sokağın Fotoğrafı”, *Bir Başka İstanbul*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s. 200.)

⁴⁹ Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 42.

bakıma, Ayverdi'nin, Osmanlı'nın gücünün zirvesinde olduğu ve konakların diğer evlerden kopmadığı zamanlara duyduğu hasretin yansımasıdır. Konaklarla evler arasındaki ilişkinin olumsuz yansıdığı eserlerde ise zaman, devletin sıkıntıda olduğu, buhranlar geçirdiği dönemdir. Ayverdi, bu çöküntünün nedenlerinden biri olarak konaklarla evler arasındaki kopukluğu görür. Dolayısıyla, olumsuz şekilde yansıtılan bu konaklar, siyasî bunalımların oluşmasına ve sosyal çöküntülerin ortaya çıkmasına sebep olan mekânlardır.

Konak, Köşk ve Yalılardaki Kültürel Yapı

Samiha Ayverdi, anneanesi Halet Hanım gibi şahıslar ve küçükken gördüğü İbrahim Efendi Konağı gibi konaklar vasıtasıyla, imparatorluk devri konak hayatının pek çok ayrıntısını öğrenme fırsatı bulur. Ayverdi, Türk milletinin geçmişten bugüne taşıdığı örf ve âdetleri geleceğe aktarmada kendisini sorumlu bilir ve eserlerinde bu sorumluluğu yerine getirmeye çalışır. Bunu yaparken de, mekân olarak, kendi yaşamındaki evlerden istifade eder.

Örf ve Âdetler

Ayverdi, sıklıkla belirttiğimiz gibi, örf ve adetlerin toplumu oluşturan ve geleceğe taşıyan değerlerin başında geldiğine inanır. Hatta bu geleneksel yapı, yazara göre, kanunlardan daha etkilidir. *“Hukuk, bir ahlâk çizgisinden medet beklemez. Vazifesi cezâî müeyyidelerle karşımıza çıkmak sûretiyle bir ayrı sâhanın sözcüsü olmaktan ibarettir. Örf, âdet ve ahlâkın karakterinde ise objektif cezâî vasıf olmamakla berâber, içtimâî hayatta kazanmış bulunduğu tasvip ile hukuktan ileri geçerek ondan çok daha müessir, daha sözü geçkin ve daha nâfiz hâle gelmiştir.”*⁵⁰ Kanunlar, ne kadar ağır ve sıkı olurlarsa olsunlar, eğer toplum örf ve âdetlerine sahip çıkmıyorlarsa, cemiyetin temelleri de sarsılmış demektir. Bu sebepten ötürü, örf ve âdetlerin toplum yapısında önemi büyüktür:

*“...Örf ve âdetlerin tesir sâhası genişlediği ölçüde hukuka düşen işler de hafifler ve azalır. Ne ki örf ve âdetleri ne tek kuvvet kaynak olarak görmek ne de ondan vazgeçmek mümkün olduğuna göre, âmme vicdânında örf ve âdetlerin tesir ve nüfûzunu te başına kanun vâzu olarak görmemek gerekir. Zira öyle ham ve işlenmemiş toplumlar vardır ki, onları ancak cezâî müeyyideler tedip ederek korkutup yola getirir. Şu hâlde kanunlar ne kadar çok ve sıkı olursa olsun, örf ve âdetler çözülmüş ise, milli terbiye de cemiyetin temelleri de sarsılmış olarak sağlığını büyük ölçüde kaybetmiş demektir.”*⁵¹

İstanbul; güngörmüş, eyyam sürmüşlüğü zarafeti ve kıvraklığı ile kendine mahsus bir âdetler zincirine sahiptir.⁵² Senelerce, hatta asırlarca işlenen bu seviyeli yaşayış tarzının bütün incelikleriyle yansıdığı mekânların başında ise konaklar gelir.

Konaklardaki Protokol

Sahiplerinin genelde üst düzey devlet adamları olmaları ve bu mekânları resmî ofis olarak da kullanmaları nedeniyle konaklar, ağır bürokratik havanın hissedildiği yerlerdir. Yazar, kendi yaşamında, konaklardaki protokol ortamına annesinin amcası İbrahim Efendi Konağı'nda şahit olur. Meclis-i Mâliye Reisi İbrahim Efendi'yi görmenin, o kadar kolay bir iş olmadığını, konağa gelenlerin, makam ve mevkilerine göre ağırlandıklarını şöyle anlatır:

“İbrahim Efendi'nin küçüğü, Hilmi Bey'in büyüğü olan Baise Hanım, ağabeyisinin nazarında, aileye kenarından ilişmesi yetip de artacak fazladan bir insan olup kalmamış olmasını, küçük kardeşine borçluydu. Zira Hilmi Bey'in, saf ve yavaş bir kadın olan ablasına gösterdiği itibar, alaka ve şefkat, İbrahim Efendi'nin konağında da onu sıraya koymuş ve hâlâ hanımlığını teyit ettirmişti. Onun için de Baise Hanım, ağabeyisinin konağının imtiyazlı ziyaretçileri arasında bulunur, bilhassa gece yatsına

⁵⁰ Ayverdi, “Örf ve Âdetler”, *Râtibe*, s. 301.

⁵¹ *Age*, s. 302.

⁵² Ayverdi, *Ah Tuna Vah Tuna*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2004, s. 272.

geldiği zamanlar hizmetine bir veya iki halayık tahsis edilir; sofrada ve salonda daima en itibarlı yer kendisine gösterilirdi.”⁵³

İbrahim Efendi'nin misafirlerine uygulanan bu protokol kızları Şevkiye ve Şükriye Hanımefendilerin misafirleri için de uygulanır. Konağa gelen her ziyaretçi Efendi'nin kızlarını göremez. Gelenlerin birçoğu, kalfalar tarafından alt katta ağırlanır ve gönderilir. Ancak çok önemli kişiler veya imtiyazlı kimseler “hanım”larla görüştürülür:

“Şehzâdebaşı'nda iken de konağa her seviyeden her türlü misafir gelip gider idiyse de bunların mühim bir kısmı, kalfalar tarafından aşağıda ağırlanarak hanımlara ya hiç duyurulmaz, ya da beş on dakika yanlarına çıkarılırdı.”⁵⁴

Konaklarda çok sayıda hizmetlinin olması, bunlar arasında kıdem esas ve dolayısıyla üst-ast ilişkisinin bulunması, konaklardaki protokol uygulamasını oluşturan önemli faktörlerdendir. Ayverdi bu geleneği, “*İnsan ve Şeytan*” adlı romanında, romanın birinci dereceden kahramanı Şevket Bey'in, Halim Paşa Konağı'nda konak hanımının karşısına çıkışı sırasında anlatır. Babası tarafından küçük yaşta konağa getirilen Şevket Bey, bir müddet konaktaki uşakların yanında kaldıktan sonra evin kâhya kadını vasıtasıyla hanımın karşısına çıkarılır. Fakat, bu iş o kadar kolay değildir. Önce harem kısmında halayık odasına alınan küçük Şevket'in temizliği yapılır, kılığı kıyafeti düzeltilir ve evin hanımının yanına çıktığı zaman nasıl hareket etmesi gerektiği ona öğretilir.⁵⁵

Ayverdi, romanlarında, konaklardaki hizmetliler ile konak sahipleri arasındaki protokolün yanı sıra, hizmetliler arasındaki mevki farklarından da bahseder. Mesela, “*İnsan ve Şeytan*”da Nasib Hanım ve “*Son Menzil*”de Şöhret Dadı diğer hizmetliler arasında en etkili olan, yeri geldiğinde konak hanımlarına dahi sözlerini geçiren kişilerdir.

Ayverdi, “*Minyatür İmparatorluk*” olarak nitelediği konaklarda protokol uygulamalarının belli bir düzeni sağlamak için şart olduğunu söyler.

Misafirlik

Balkan Savaşları öncesi İstanbul'unun en yaygın içtimaî geleneklerinden birisi misafirliktir. Yaz ve kış dönemlerine mahsus ayrı ayrı hayatların yaşandığı İstanbul'da, yazları Boğaziçi ve sayfiye yerlerindeki köşk ve yalıların; kışları ise şehir içindeki konakların misafirleri artmaktadır.⁵⁶ Tabii ki bu durum sadece konak, köşk ve yalı halkı için değil, bütün İstanbul halkı için geçerlidir.⁵⁷

Samih Ayverdi, misafirliği; tevazu, saygı ve kadirşinaslık vasıflarıyla örülü eski Türk ananesinin en güzel âdetlerinden biri kabul eder.⁵⁸ Onun için bu gelenek, toplum içindeki birliği ve beraberliği sağlayan etkenlerin başında gelmektedir. O, yapılan bu ani ve uzun misafirliklerle, muhabbet ve sevgi ortamının oluşturulduğunu; dostlukların pekiştirildiğini düşünür.

İkramlar

Eserlerinde, Türk örf ve âdetlerine sıkça değinen Samiha Ayverdi'nin üzerinde durduğu âdetlerden birisi konaklardaki ikramlardır. Konaklarda, gerek gündelik hayatta hane halkına, gerekse misafirlere yapılan ikramlar, Türklüğün zevk ve zarafetinin göstergesi niteliğindedirler.

Ayverdi, “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinde Mısır Vekili Hacı Süleyman Ağa ve ailesinden bahsederken, konaklardaki gündelik ikramlara buradaki ikramları örnek olarak gösterir. Hacı Süleyman

⁵³ Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 15.

⁵⁴ *Age.*, s. 398.

⁵⁵ Ayverdi, *İnsan ve Şeytan*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001, s. 41.

⁵⁶ Ayverdi, “Ziyan Üstüne Ziyan”, *Küplüce'deki Köşk*, Hülbe Yay., İstanbul 1989, s. 34.

⁵⁷ “Aileler maddî durumlar ne olursa olsun, yemeğe ya da yatuya gelen misafiri ağırlamakta hiçbir fedakarlıktan kaçınmazlar, ‘misafir dokuz kismetle gelir, birini yer, sekizini bırakır’ sözünü dilden düşürmezler.” (Şennur Sezer – Adnan Özyalçiner, *İstanbul'un Taşı Toprağı Altın*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1995, s. 25.)

⁵⁸ Ayverdi, “Fakir Düşen Efendi”, *Ne İdik Ne Olduk*, Hülbe Yay., İstanbul 1985, s. 20.

Ağa'nın yalısı, "içinde millî zevkin, millî şuurun ve toplu bir medeniyet hâfızasının yer aldığı"⁵⁹ bir yerdir. Burada, en basit, en sade işler ve günlük hayat itiyatları dahi bir üslup ve nizamla yapılmaktadır.⁶⁰

Fakat yazar, Mısır Vekili Hacı Süleyman Ağa'nın yalısındaki bu zarif gündelik ikramları, romanlarında kullanmaz. "*İnsan ve Şeytan*" ile "*Mesihpaşa İmami*"nda kahramanların hatıraları şeklinde konak hayatına kısa bir yer ayıran Ayverdi, "*Yolcu Nereye Gidiyorsun*"da ise Ziver Paşa Konağı'nın iç dünyasını pek anlatmaz. "*Son Menzil*" romanında Şöhret Dadi'nin ve diğer hizmetlilerin ikramlarından bahsetse de bu ikramlar Hacı Süleyman Ağa'nın yalısındaki gibi ihtişamlı değildir.

Çırak Olma

Çırak olma, bir saraydan, bir konaktan veya bir evden hizmet müddetini doldurarak evlenip çıkmaya denir. Hizmet müddetinin dolması belirli bir süreye değil, efendinin vereceği bir emre/karara bağlıdır. "*Fakat örf ve âdet, o yolda bir nizam ve kanun hâline girmişti ki, hemen hiç bir âile teâmül çerçevesi dışına çıkamaz, hiç bir âile, hizmetindeki halayığını kocayuncaya kadar kullanamazdı.*"⁶¹

Samiha Ayverdi, konak sahiplerinin hizmetlilerini evlendirerek evden gönderdikten sonra da koruyup kolladıklarını belirtir. Hatta ev ve mücevher verilerek, ev-bark sahibi edilen köle veya cariyelerin çocukları dahi o konağın mensubu sayılır. Bu yüzden efendinin işi, bu insanları sadece evlendirmekle bitmez. Kendi kapısından ayrılan bu insanların her zaman yanında yer alır:

"Devir o devir idi ki, bir kapıdan çırak edilmek demek, şânına şerefine uygun bir düğünle evlendirilmek, mücevher sâhibi olmak, çok defa da bağışlanan bir evin dayanıp döşenmesi demektir.

Amma iş bu kadarla da kalmazdı. Efendiye, geleneğin yüklediği bir vazife daha vardı. Âile, emektârını mal ve mücevherlerle taltif ederek işin içinden çıkmış sayılmazdı. Ev-bark sâhibi edilen köle veya câriyenin çoluğu çocuğu da aynı kapının mensûbu sayıldığından, aradaki münâsebet yalnız bayramlara seyranlara inhisar etmezdi. Onun için de başı sıkılan, darda kalan bu insanların iyi günlerinde de kötü günlerinde de sığınacakları yer, efendi kapısı olurdu."⁶²

Ayverdi, çırak olma âdetini "*Mesihpaşa İmami*"⁶³ ile "*İnsan ve Şeytan*"⁶⁴ romanlarında kullanır. Ayverdi, bu güzel âdet neticesinde köle ve cariyelerin gelecek kaygısı taşımadan, rahat bir şekilde konaklarda hizmet ettiklerini belirtir.⁶⁵ Böylece konaklarda hane halkı ile hizmetli kadrosu arasında gizli bir anlaşma ve dayanışmanın varlığı hissedilir.

Bir Edebiyat Ortamı/Mekâm Olarak Konaklar

Konakların önemli yönlerinden birisi de, selâmlıklarında toplanan edebiyat, sohbet ve eğlence meclisleridir. Erkeklerin ev hayatlarının büyük bir bölümünü geçirdiği selâmlık daireleri, aynı zamanda onların arkadaşlarıyla bir araya gelerek, kendilerine veya başka sanatçılara ait eserleri okudukları, tartıştıkları ve vakit geçirdikleri yerlerdir. Gerek padişah sarayları gerekse devlet adamlarının ve belirli şahısların konakları, bu tür selâmlık meclislerinin merkezi durumundadır. Genellikle devirlerinin en ünlü simalarının katıldığı bu meclislerde, sadece edebiyata değil, güzel sanatların bütün dallarına ilgi gösterilir ve her türlü sanat eseri icra edilir.

Köklü bir ailenin üyesi olan ve varlıklı bir ortamda büyüyen Samiha Ayverdi, konakların fikir ve sanat meclislerine katılma fırsatı bulur. Çocukluğunda, yaşının küçük olması nedeniyle rahatça katılabildiği bu meclisler vasıtasıyla konak kültürünün bir yönünü daha yaşayarak öğrenir. Buralarda

⁵⁹ Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 24.

⁶⁰ *Age*, s. 26-32.

⁶¹ *Age*, s. 301.

⁶² *Age*, s. 208.

⁶³ Ayverdi, *Mesihpaşa İmami*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2000, s. 97.

⁶⁴ Ayverdi, *İnsan ve Şeytan*, s. 43.

⁶⁵ Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı*, s. 208.

edindiği izlenimlerini de, daha sonra gerek romanlarında gerek diğer eserlerinde detaylı bir şekilde anlatır.

Ayrıca, babasının düzenlediği selamlık meclislerine katılan Samiha Ayverdi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmak üzere olduğu bir dönemde o devrin en ünlü siyasetçi ve sanatçılarından bazılarını görme fırsatını yakalamış nadir kadın sanatçılarımızdandır.

Asker olan babasının selamlık meclislerine katılan Ayverdi, burada çoğu babası gibi askerlik mesleğiyle iştigal eden kişilerle karşılaşır. Çoğu devletin üst kademelerinde görevli olan ve Ayverdi'nin: “*Tanzimat'ın ekmeğini yiyip suyunu içerek beslenmiş nesillerin zürriyeti*”⁶⁶ şeklinde nitelendirdiği bu kişiler, bu selamlık odasında birlikte eğlenmekte, zaman zaman da çok ciddi konular üzerine sohbet etmekte ve tartışmaktadırlar.

Ayverdi, “*Bir Dünyâdan Bir Dünyâya*” adlı eserinde, bu kalabalık misafir grubunu tek tek tanıtır. Bunlar arasında, babasıyla en çok muhabbet eden kişilerin Ziya Paşa ile Hilmi Paşa olduğunu belirtir. Hilmi Paşa, güler yüzlü, babacan, kalender ve pembe çehresinde bir çocuk saffeti taşıyan temiz ve dürüst bir insandır. Aynı şekilde, seçkin ve köklü bir muhitin evladı olan Ziya Paşa da, ciddî, güvenilir, namuslu ve devletin büyük yükleri altına girecek kadar vatan aşkıyla dolu bir insandır.⁶⁷

Selâmlık Meclislerinde Konuşulan Konular

Samiha Ayverdi, yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, babasının pek büyük olmayan selamlık odasına gelen misafirlerin, hem devlet işleri gibi ciddî meseleler üzerine, hem de sanat-edebiyat gibi özel konular hakkında konuşmalarına şahit olur. Küçük olması sebebiyle bütün konuları kavrayamayan Ayverdi bu durumu, “*Hey Gidi Günler Hey*” adlı eserinde şöyle anlatır:

“*Bir vakitlerin cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sona kalmış birkaç paşası, babamın selâmlık odasında sık sık birleşir, buluşur, dertleşir, yârenlik ederlerdi ve küçük kızı da maskot gibi anlar anlamaz onları dinler, lafîyelerine güler, ciddî mevzûlarına ise kulak kesilerek kavramaya çalışırdı.*”

Sun'î ve zorlama şartlar vaktinden evvel yetişmesi temin edilen nebatlar gibi, bilhassa memleket umûru hakkında en küçük yaşından itibâren, hâdiselerin kendisine yüklediği mecburî vaziyetler, bilinmesi ya da bilinmemesi gereken ağır meseleler hakkında onu, kırık kopuk da olsa, bâzı bilgi ve düşüncelere sâhip etmiş oluyordu.”⁶⁸

Ayverdi, babasının selamlık odasında konuşulan konular arasında tarihî olayların da bulunduğunu söyler. Bunlar arasında yazarın hatırladıklarından birisi, Latinlerin İstanbul'u işgali ve bu sırada gösterdikleri vahşettir.⁶⁹ Yatma vaktinin gelmesi sebebiyle genellikle anlatılan olayları yarısına kadar dinleyebilen Ayverdi, yine de bu bilgilerin ileriki zamanlarına çalınan bir maya gibi olduğunu düşünür.⁷⁰

Sonuç

Edebiyat dünyasına roman yazarlığıyla giren ve yazı hayatının birinci döneminde (1938–1950) sekiz roman yazan Ayverdi, bunların altısında “konak, köşk ve yalı”lardan en az birine yer verir. Ayrıca, yazar, romanlarında kullandığı bu konut tiplerine değişik fonksiyonlar yükler. Örneğin “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” romanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesini ve ülkenin düştüğü siyasî kargaşayı somutlaştırmak ister ve bunun için “konak”ı imparatorluğun sembolü olarak kullanır. “*İnsan ve Şeytan*” ile “*Mesihpaşa İmami*” romanlarında ise, yazar, eserin ana kahramanlarına geriye dönüş tekniğiyle geçmişin ideal konaklarını anlatır. Bu romanlarda ise konaklar, birlik ve beraberliğin, düzen ve huzurun mekânıdır. Samiha Ayverdi'nin konaklardaki huzurlu ortamı sadece hatıralarla sınırlandırmasını, eski

⁶⁶ Ayverdi, “Eski İstanbul'dan Çizgiler”, *Ne İdik Ne Olduk*, s. 170.

⁶⁷ Ayverdi, *Bir Dünyâdan Bir Dünyâya*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2000, s. 46.

⁶⁸ Ayverdi, *Hey Gidi Günler Hey*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s. 49.

⁶⁹ Ayverdi, “Bizans ve Latinler”, *İki Âşinâ*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2003, s. 84.

⁷⁰ *Age*, s. 83.

zamanlara duyduğu özlemle açıklayabiliriz. Zira bu romanlarda kendisine yer verilen konakların, hâlihazıra atıfta bulunulmadan sürekli geriye dönüş tekniğiyle anlatılmaları; Ayverdi'nin idealize ettiği Osmanlı Medeniyeti'nin de eskilerde kalmış olması anlayışıyla benzerlik gösterir.

Samiha Ayverdi, romanlarında ve diğer eserlerinde yer verdiği “konak, köşk ve yalı”ları, hikâyesini anlatmak istediği olayların ve kişilerin niteliklerine göre kullanır. İmparatorluğun gerilemesini, ülkenin düştüğü siyasî kargaşayı vermek istediği eserlerinde konağı; şahısların kişisel özelliklerini vurgulamak istediği eserlerinde ise köşk ve yalıları kullanır. Böylece, bu konutların sahibi olan beylerin farklı yönlerini öne çıkarır. Konu olarak “konak”ları ele aldığı eserlerinde beyleri, ülkenin düştüğü durumdan çıkar sağlama, istediği gibi yaşama ve her şeye hâkim olma istekleriyle yansıtır. “Köşk ve yalı”ların beylerini ise, zevk ve eğlenceye düşkün olma yönleriyle ele alır.

Samiha Ayverdi'nin romanlarında geçen “konak”ların, “köşk ve yalı”lardan ayrılan özelliklerinden birisi de, II. Meşrutiyet'ten etkilenmeleridir. Yazar, özellikle “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” romanında, II. Meşrutiyet'in ilânıyla konaklardaki düzenin yıkıldığını, ihtişam ve itibarın kalmadığını vurgular. Oysa “köşk ve yalı”ları kullandığı romanlarında, II. Meşrutiyet'ten söz bile etmez. Bunun, Ayverdi'nin konakları “*minyatür imparatorluk*”lar olarak yorumlamasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Ayverdi'nin eserlerinde, konaklarla diğer evler arasındaki ilişkinin ise olumlu ve olumsuz olmak üzere iki boyutunun olduğu görülmektedir. Yazar, “*İnsan ve Şeytan*” ve “*Mesihpaşa İmami*” adlı romanlarında konaklarla diğer evler arasındaki ilişkiyi olumlu yönleriyle aktarırken; “*Yolcu Nereye Gidiyorsun*” romanında ve “*İbrahim Efendi Konağı*” adlı eserinde konuya olumsuz bakış açısıyla yaklaşır.

Ayverdi'nin, romanlarında, diğer evlerle olan ilişkilerini olumlu olarak aktardığı konaklar, roman kahramanlarının hatıralarında kalan mekânlardır. Bu, bir bakıma, Ayverdi'nin, Osmanlı'nın gücünün zirvesinde olduğu ve konakların diğer evlerden kopmadığı zamanlara duyduğu hasretin yansımasıdır.

Konaklarla evler arasındaki ilişkinin olumsuz yansıdığı eserlerde ise devir, devletin sıkıntıda olduğu, buhranlar geçirdiği bir zaman dilimidir. Ayverdi, bu kargaşa döneminin nedenlerinden birisi olarak konaklarla evler arasındaki kopukluğu gösterir. Bu yönüyle Ayverdi, olumsuz şekilde yansıttığı bu konakları, siyasi bunalıma yol açan, sosyal çöküntüye sebep olan mekânlar olarak görür.

Bütün bu söylediklerimizin ışığında Samiha Ayverdi, hem romanlarındaki mekân ve şahıs gibi temel unsurları oluşturmak; hem de geçmişin kültürel öğelerini geleceğe aktarabilmenin zeminini hazırlamak için konaklardan istifade eder.

Kaynaklar

- AKTAŞ Şerif, **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- ANDI Fatih, “Biz Heybeli’de Her Gece Mehtaba Çıkar mıydık?”, **İnsan Toplum Edebiyat**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996.
- AYVERDİ Samiha, **Ah Tuna Vah Tuna**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2004.
- AYVERDİ Samiha, **Bağ Bozumu**, Hülbe Yayınları, İstanbul 1987.
- AYVERDİ Samiha, **Batmayan Gün**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001.
- AYVERDİ Samiha, **Bir Dünyâdan Bir Dünyâya**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2000.
- AYVERDİ Samiha, **Boğaziçi’nde Tarih**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002.
- AYVERDİ Samiha, **Hey Gidi Günler Hey**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002.
- AYVERDİ Samiha, **İbrahim Efendi Konağı**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999.
- AYVERDİ Samiha, **İki Âşinâ**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2003.
- AYVERDİ Samiha, **İnsan ve Şeytan**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001.
- AYVERDİ Samiha, **İstanbul Geceleri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

- AYVERDİ Samiha, **Küplüce'deki Köşk**, Hülbe Yayınları, İstanbul 1989.
- AYVERDİ Samiha, **Mesihpaşa İmamı**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2000.
- AYVERDİ Samiha, **Ne İdik Ne Olduk**, Hülbe Yayınları, İstanbul 1985.
- AYVERDİ Samiha, **Ratibe**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002.
- AYVERDİ Samiha, **Yaşayan Ölü**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2001.
- AYVERDİ Samiha, **Yolcu Nereye Gidiyorsun**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1997.
- BACHELARD Gaston, "Mahzenden Tavan Arasına Ev, Kulübenin Anlamı", **Mekânın Poetikası**, Kesit Yayınları, İstanbul 1996.
- Balkhane Nazırı Ali Rıza Bey, "Kibar Konakları", **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, (Haz.: Ali Şükrü ÇORUK), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- BİNARK İsmet, **Samiha Ayverdi'nin Mektupları**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002.
- ÇETİN Nurullah, "II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)", **Hece Türk Romanı Özel Sayısı**, Sayı: 65/66/67, Mayıs/Haziran/Temmuz 2002.
- ÇIKLA Selçuk, "Romanlarda Yabancı Kişiler/Mürebbiyeler", **Kültür Değişmeleri ve Servet-i Fünun Romanı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- DAYANÇ Muharrem, "Buldum, Evet Buldum!", **Denemeyi Denemek**, Ebabel Yayınları, Ankara 2006.
- EVİN Ahmet Ö., **Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.
- GÜNDÜZ Osman, "Konak Hayatı ve Konağın Çöküşü", **Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema II**, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997.
- İNCİ Elçi Handan, "Türk Kültüründe Ev", **Roman ve Mekân**, Arma Yayınları, İstanbul 2003.
- KIRZIOĞLU Banıççek, "Eski İstanbul", **Samiha Ayverdi Hayatı ve Eserleri, C. 1**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Erzurum 1990.
- KUBAN Doğan, "Konaklar", **Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi, C. 5**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, İstanbul 1994.
- MİYASOĞLU, Mustafa, "Romanda Çok Seslilik", **Roman Düşüncesi ve Türk Romanı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- OKAY M. Orhan, "Bir Sokağın Fotoğrafı", **Bir Başka İstanbul**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002.
- ORTAYLI İlber, (2001). "Bâbîâli Denen Yer", **İstanbul'dan Sayfalar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZGÜL Metin Kayahan, **Samipaşazâde Sezaî'nin Küçük Şeyler'inde Fiktif Yapı**, Ankara: Gazi Üniv SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1984.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1993). "Cariye" Maddesi, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1**, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993.
- SEZER Şennur – Özyalçiner, Adnan, **İstanbul'un Taşı Toprağı Altın**, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 1995.
- TANPINAR Ahmet Hamdi, (1988). "İstanbul'da Hayatın Değişmesi", **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan KİTABEVİ, İstanbul 1988.
- TEKİN Mehmet, "Naim Efendi'den Faiz Bey'e-II, Yaprakdökümü: Evin Çöküşü", **Dergah**, Ocak 1997.
- TEKİN Mehmet, **Roman Sanatı 1**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.
- TUNCER Hüseyin, **Tarık Buğra'nın Hikayeleri Üzerinde Bir İnceleme**, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- YILMAZ Durali, **Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu**, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

TÜRK EPOS ƏNƏNƏSİNDƏ ƏCDAD KULTU

The Ancestor Cult in Turk Epos Tradition

*Rövşən ƏLİZADƏ**

Özet

Bu çalışma, Türk söylence geleneğinde ata kültü olgusunun yeniden oluşturulmasını ele almaktadır. Çalışmada, etnogenik Türk mitlerini yansıtan efsanelerde ata kültü olgusunun izlerinin çok önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Türk epik mitoloji geleneğinin ana figürlerinden olan Kurt (Boz kurt) kültürünün Azerbaycan halk folkloründe de izlerine rastlandığı ortaya konmaktadır.

Aynı izlerin restore edilmesi çalışması, kurt figürünün ilk yaratılış efsanesinden dönüştürülmesi işleminin ve semantik modelinin açıklanmasına olanak sağlamaktadır. Çalışmanın bir sonucu olarak, geleneksel yapıyı koruyan kutsal bir kişi ve ata kültü olarak bilinen Korkut Ata'nın (Dede Korkut) izlerine Oğuzname'de rastlandığı görülmektedir. Korkut Ata'nın bu özelliği, atalarının ruhuna ve Şamanizmde kutsal sayılan kişinin davranış kalıplarının bir sentezi olarak ifade edilmektedir.

Summary

The article dedicates to the reconstruction of the ancestor cult in Turk epos tradition. The investigation shows that having the extraordinary place in Turk ethnic-cultured tradition the traces of the ancestor cult are often met in the eposes which Turk ethnogenic myths are reflected. It is cleared up that the functions of wolf (Boz Qurd – Grey Wolf) being the main character of Turk epic-mythological tradition acted as an ancestor saved itself in trace form in Azerbaijan epic folklore. The restoration work carried according to the same traces give opportunity to clear up the semantic model and transformative creators of the wolf character which take place in the beginning creation. As a result of the investigation it was clear that Gorgud Ata which saved the archaic structure found its reflection in oghuznames as a sacred person and an old cult. This specification of Gorgud Ata was expressed behavior code belonging to its ancestor spirit and shamanism-sacred person sythesis in mythic essence.

Türk etnik-mədəni ənənəsində müstəsna yer tutmuş əcdad kultunun izlərinə türk etnoqonik miflərinin əks olunduğu dastanlarda rast gəlmək mümkündür. Bilavasitə Oğuz etnosunun soy-kökə sıx bağlılığı, əcdadlarına pərəstiş və tapınmaları bu toplumun yüksək mənəvi yaşam tərzini, eləcə də siyasi baxımdan mövcudluğunu şərtləndirən ciddi aktlardan biri idi.

Türk epos ənənəsindəki əcdadlar düzümündə özünəməxsus şəkildə yer almış və Ulu Türk adı ilə kodlaşmış ilkin obrazın, dünyanın yaradılması aktı ilə bağlılığı və bütövlükdə xaos-kosmos qarşıdurmasından törəməsi kosmogenez haqqındakı təsəvvür sistemini bəlli edir. Bu baxımdan Ulu Türk obrazı mədəni qəhrəmana aid cizgilərə sahib olmaqla, həm də Boz Qurd, Oğuz, Qorqud Ata və başqaları ilə yanaşı türk dünya modelinin qurucularından ilkinidir.

Türk mifoloji görüşlərində qabarıq olan bir ənənəyə görə, ilkin sudan lil yaradılır, sonra qurudulub torpaq edilir, bu torpaqdan bitkilər cücərilir, sonra həmin torpaqdan palçıq düzəldilib insanlar yaradılır. Bu proses, sonrakı mərhələdə davam edərək təbiətin digər canlı və cansız obyektlərini üzə çıxarır. Qədim türk epos ənənəsində yüksək dəyər qazanmış dastanlardan biri «Yaradılış» dastanıdır. V. Radlovun Altaydan yazıya aldığı bu dastan mətnində ilkin əcdada uyğun gələn paralellər vardır.

* AMEA Folklor İnstitutu Azərbaycan, rovsenali@yandex.ru

Dastanda deyilir: «Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. «Ağ Ana» göründü. O, Qara xana «yarat» deyib yenidən suya daldı.

Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun nə istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Tanrı Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uçmayacağını nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa «böyü!» deyərək buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona «tüpür!» deməyədi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hirsələnən Qara xan itaətsiz kişiyə «Erlük» (şeytan) adını verib özünün işıqlı dünyasından qovdu. Sonra yerdə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular.

Erlük insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlük istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların ağılsızlığını, Erliyə aldanmalarını görüb acıqlandı və onları öz başlarına buraxdı. Erliyi isə yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərindən birini insanları qorumaq üçün yer üzünə göndərdi.

Erlük Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini göndərüb həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və açıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, bu günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı Qara xan göyün on yeddinci qatında oturub kainatı idarə etməkdədir. Ondan biq qat aşağıda Bay Ülgen Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün Ana, altıncı qatında Ay ata oturmuşdur»¹

Göründüyü kimi, Tanrı Qara xanın ilkinliyi, yaradıcı funksiyası qədim türk epos ənənəsinin təməl daşı kimi mövcuddur və bu təşəkkül sistemi insan-materiya, əcdad-torpaq paralelləri ilə bağlıdır. Xaosla birgə mövcud olması Tanrı Qara xanı ilk əcdad müstəvisində göstərə bilir və Tanrı epiteti onun əcdadlıq funksiyasını kölgədə qoymur. Tanrı olan Qara xan kosmosu yaratmaqla fəvqəladə qüdrət sahibini, ilkin varlıq olaraq ən ulu əcdadı şərtləndirir.

1. Qeyd edək ki, «Oğuz Kağan» dastanında Oğuz xanın ilkin əcdad prizmasında görünüşü,² onun türk qövmünü himayə etməsi, ayrı-ayrı türk birliklərinə ad verməsi və türk dövlətini bələdan qurtarması ilə izah olunur. İlk diqqəti cəlb edən budur ki, Oğuzun doğuluğu möcüzəli yolla baş verir, o, göy üzündən enən şua ilə birgə doğulur. Bu fakt isə, yəni Oğuzun göy mənşəli olması məhz əcdad kultunu ehtiva edən elementdir. Bu baxımdan paremioloq alim A.Xəlilin fikri göstərdiyimiz arqumenti tamamlayır. Tədqiqatçıya görə «ağaca, dağa və göyə Tanrı deyilməsi yayvari gəlişmə ilə Tanrıçılığa qovuşmuş və onunla çulğuşmuş əski əcdad kultunun elementləridir».³ Aydın olur ki, epik ənənədə işıq, şua şəklində yerə enən mifik obrazlar göy oğlu adına sahib ola bilirlər. «Koroğlu» eposunun özbək variantında Koroğlunun özünü «göy elçisi» adlandırması da bu qəbildəndir. Bununla bağlı C.Bəydili yazır ki, gün işığından anasının boyuna düşməyi də onun əslinin göylərdə olduğunun bir nişanı kimi

¹ N. Atsız, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943, s.43.

² **Oğuznamələr**, Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K. Vəliyev, F. Uğurlu, Bakı 1993, s. 10.

³ Ağaverdi Xəlil, **Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər**, Bakı 2001, s. 153.

yozula bilər.⁴ «Oğuz» dastanından bəlli olur ki, Oğuzun altı oğlundan üçü göymənşəlidir və bütövlükdə onun altı oğlu (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) nizamlı kainat (dünya) yaradır və Oğuz xanın bölgüsü ilə bozoklar və üçoklar adı altında böyük türk elinin idarəçilərini çevrilirlər. Bu təyinatda Oğuz xanın hamı ruh qismində iştirakı türklərdəki patriarxal ailə münasibətlərini göstərməklə yanaşı, sonradan kultlaşacaq Gün, Ay, Ulduz və başqa varlıqların ilkin mənşəyini də müəyyənləşdirir. Kainatı, dünyanı yaradan obrazların ulu, ilkin əcdadı kimi Oğuz xan göy qızı və yer qızına evlənməklə türk dünya modelinin qurucusu olur.

Oğuzu ilkin əcdad müstəvisində təqdim edən əsas mifoloji element buynuzdur. Oğuzun orta çağ miniatürələrində buynuzlu təsvir edilməsi də əcdad, hökmdar obrazının mifik variantını səciyyələndirir. İkibuynuzlu əcdad – Oğuz, bu baxımdan özünün göy oğlu və ilkin şaman kimi rolunu büruzə verir. F. Bayat yazır ki, türk mədəniyyətində İslamın qəbulundan sonra mədəniyyətin bir sıra məsələləri islam-türk mədəniyyəti amilinə çevrildiyindən buynuz da alınıb şərq, həm də türk folklorunun mərkəzi obrazlarından biri olan İsgəndərə verildi.⁵ Bizim fikrimizcə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Göy oğlunun başlıca atributlarından biri olan buynuzun İsgəndərə transformasiyasından öncə bu ənənə Umay, Erlik, jalmauz, div, dağ ruhu və digər mifoloji varlıqların timsalında mövcud idi. Buryat, hun, oğuz mənbələri buynuzlu əcdadların mənşəyini, missiyasını əhatəli kontekstdə göstərir. Buryatların öz əcdadlarını Bukanoyon adlandırıb onu Tanrı oğlu hesab etmələri,⁶ qədim şumerlərin möhürlərindəki öküz-adam⁷ təsvirinin olması da buynuzlu əcdadların qədim türk etnik mədəniyyətində hansı yerə sahib olduqlarına işıq salır. Bu radiusdan görünür ki, əski türk etnik mədəniyyətindəki buynuzlu əcdadların aparıcı rolu tam fərqli bir əcdad xarakterini formalaşdırmış, bu xarakterin ilk variantı türk mifologiyasında mövcud olmuş və sonradan qeyri-türk mənşəli xalqlar bu əcdad obrazına sahib çıxmışlar.

İlkin əcdad və mədəni qəhrəman sferasında görünən mifik varlıqlardan biri də Ər Soqotohdur. Yakut miflərində göy oğlu kimi səciyyə daşıyan bu varlıq Elley adı ilə də bilinir. Yakut olonxoları ehtiva edir ki, Ər Soqotoh sadəcə bir qəhrəman, qımız içmə mərasiminin (ısiax) təsisçisi, icraçısı deyil, yer üzündəki ilk insan olmuşdur.⁸ İlk insan müəyyən mifik zaman daxilində ilkin əcdadla eyniləşir ki, bu da mikrokosmla makrokosm arasında yaranan uyğunluqla bağlıdır. Belə bir inanc var: ilkin əcdadlar öldükdən sonra hansısa təbii varlığa, yaxud hamı ruha çevrilə bilirlər. Görünür ki, ilkin əcdadların ölümü inisiyasiya aktındakı simvolik ölümdür və bu prosesin iştirakçısı həm cismən təzələnir, həm də ruhən yenidən qurulur.

Bir daha Oğuz dastanına nəzər yetirərək qeyd edək ki, Oğuzun əcdad kompleksində təqdimi onun qaranlıq dünyaya səfəri zamanı əhatəli və mifik radiusda görünür. Bu müstəvidə Oğuzun xaosla bağlılığı vardır: «Bədəninin hər yeri sıx tüklə örtülmüşdü».⁹ Oğuz obrazının bu tüklülüyü ilkin əcdadlıq funksiyasından gəlməklə Oğuzu mifoloji varlıq statusunda göstərən faktdır. Ümumiyyətlə, tüklülüyün mifoloji açımı ilkinlik və qeyri-adi güc ilə bağlıdır.

«Bilqamis» dastanında Bilqamis və Enkidunun, yakutların hamı meşə ruhu-əcdadı sayılan Baay Bayanayın, Altay mətnlərində Erlikin bədənlərinin sıx tüklə örtülü olması da ilkinliyin rəmzi idi. Bu tüklülüyü həm də «Koroğlu» dastanının «Paris nüsxəsi»ndə Koroğlunun şəxsində görürük. Koroğludakı tüklülük elementi Oğuzun görkəminə adekvat olan xtonik keyfiyyətdir. Oğuz kimi Koroğlu da xilaskar status daşıyır, hifzedici obrazdır. Və ilkin əcdada uyğun gələn atributların epos ənənəsində Koroğluda bərpası mif dünyasından qaynaqlanmış cizgilərdir. Bunu Koroğlunun mifik zamanla bağlı olan Koroğlu variantı təsdiqləyir.

Türkmən «Koroğlu»sunda Koroğlunun ilkin əcdadlığı və onun dağ ruhundan doğuluşuna aid işarələrin olması¹⁰ dastanın Orta Asiya variantlarında geniş şəkildə əksini tapıb. Bu variantların bəzində obrazın mənşəyi ata-baba ruhuna bağlanır ki, bu təzahür şəkli Azərbaycan variantında vardır. Türkmən

⁴ Cəlal Bəydili, *Türk mifoloji sözlüyü*, Bakı 2003, s. 138.

⁵ F. Bayat, *Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı*, Bakı 1993, s. 76.

⁶ Q. B. Ksenofontov, *Xrestes. Şamanizm i Xristianstvo*, İrkutsk 1929, s. 113.

⁷ V. K. Afanaseva, *Qilqames i Enkidu*, Epiçeskie obrazi v iskusstve, Moskva 1979, s. 25

⁸ N. Yemelyanov, *Sujeti olonxo o rodonaçalnikax plemeni*, Moskva 1990, s. 35.

⁹ Bayat, *age*, s. 124.

¹⁰ *Qor-oqlı. Turkmenskiy Qeroiçeskiy Epos*, Moskva 1983, s. 35.

«Koroğlu»sunda Koroğlunun gorda doğulması, övliya Xızırın qoca görkəmində gəlib əlini üç dəfə uşağın kürəyinə çəkməsi sonrakı mərhələdə Koroğlunu inisiyasiya aktından keçirmək üçün başlanğıc sayılır. Qəhrəmanın «Goroğlu» adlanması isə o biri dünyadan, yeraltı ölümlər səltənətindən (əcdadlar aləmindən) gəlməsi ilə əlaqəlidir. Koroğlunun gorda doğulması onun inisiyasiya aktında yenidən dirilməsi hadisəsini şərtləndirir. «Koroğlu»nın Azərbaycan variantında Koroğlu özünü qurda bənzədir. Bu iki obraz etnik-mədəni sistemin qədim laylarında funksional yaxınlıq baxımından bir-birini əvəz edə bilirlər. Semantik ölçüləri hədsiz olan Koroğlu bir epos qəhrəmanı olaraq özündə Boz Qurd, şaman, mədəni qəhrəman, trikster, dönərgə və başqa obrazları birləşdirir.

Əcdad kultu ilə bağlı elementlər digər bir türk dastanında – «Alp Ər Tonqa»da mövcuddur. Dastan qəhrəmanı Alp Ər Tonqa haqqında tutarlı bilginə əsasən iki mənbədən – M.Kaşqarlının «Divani-Lügati-it-Türk» və Y.Balasaqunlunun «Qutadqu Bilig» əsərindən alırıq. M.Kaşqarlının divanındakı 9-10 bəndlik ağı Alp Ər Tonqanı (yaxud Əfrasiyabı) mifik ulu əcdad kimi göstərir. Eləcə də Y.Balasaqunlunun «Qutadqu Bilig» əsərində taciklərin onu Tonqa Alp Ər adlandırması, Ö.Xəyyamın «Novruznamə»sində türklərin xeyli sayda hikmətli kəlam və öyüdlərinin Əfrasiyaba aid edilməsi ilə bağlı məlumatlar Alp Ər Tonqanı əcdad müstəvisində səciyyələndirir. Sözügedən mənbələrdən Alp Ər Tonqa ilə bağlı bərpa etdiyimiz dastan mətnini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Miladdan əvvəl VII yüzillikdə bütün türklərin fəvqəladə gücə malik olan tək atası Alp Ər Tonqa idi. Həmin zaman kəsiyində öz öndərliyi ilə saka türklərini (iskitləri) qəhrəman döyüşçülər halına gətirən Alp Ər Tonqanın atası Reşenq Xaqan da İran hökmdarları ilə uzun müddət müharibələr aparmış və farsların törətdikləri əməllər müqabilində müəyyən qənaətə gələrək belə qərar vermişdir: «Bu iranlıların bizə etmədiyi pislilik yoxdur. İndi Türkün öc almaq zamanı gəlmişdir!» Reşenq Xaqan öldükdən sonra Turan taxtına çıxan Alp Ər Tonqa «Aslanlarla belə çarpışacaq qədər gücüm var və İrandan öc alacağam» deyərək savaşa başlayır. Farsların genişlənmək, yayılmaq istəklərini önləməyi bacaran Alp Ər Tonqanın yüksək zəkası, yenilməz gücü farsları çıxılmaz duruma düşürür. Alp Ər Tonqanın ordusu İran üzərinə yürüyərək Dehistan bölgəsində farslara ağır zərbə vurur. Meydan ölən farsların cəsədləri ilə doludur və farsların padşahı geri çəkilib Dehistan qalasına sığınır. Ancaq Alp Ər Tonqa qalanı mühasirəyə alıb İran padşahını əsir edir. Bundan sonra İrana bağlı Kabil ölkəsinin qəhrəmanlığı ilə məşhur olan padşahı Zal farsların köməyinə gəlir. Alp Ər Tonqa çox qəzəblənir və əsir İran padşahını öldürür. Alp Ər Tonqa yenə qalibdir və Rey şəhərinə gedərək İran tacını taxmışdır. Farslar ölən padşahlarının yerinə Zevi hakimiyyətə gətirirlər. İki ordu yenə üz-üzə gəlir. Bu dəfəki müharibə dönəmində hər iki ölkədə ərzaq qıtlığı olur. «Savaş və qıtlıq insanlığı məhv etməsin» deyərək onlar barışırlar. İranın şimal əyalətləri Turanın olur. İran padşahı Zev öluncə barış yenə pozulur və Alp Ər Tonqa təkrar hücumu keçir. Qanlı müharibədən sonra yenə barış imzalandı. İran padşahı indi Keykavusdur. Alp Ər Tonqa farslara heç bir nəfəs aldurmür. Farslar bu böyük türk xanından qurtarmağın yollarını düşünməyə başladılar. Bütün müharibələrdə məğlub olmaları buna gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, türkün bütün çağlarda fəlakətinə səbəb olan fitnə, tələ və hiylə bu dəfə də farsların əlində vasitəyə çevrilir. Onlar Alp Ər Tonqanı miladdan öncə 624-cü ildə hiylə ilə öldürürlər. 100 il sonra saka türklərinin içərisində Tomris (Dəmir iz) Xatun bir günəş kimi doğur. Bu günəş Alp Ər Tonqanın soyundan idi. Buyruğu altındakı sakalarla türkün ədəbi həyatında bir fırtına kimi əsən Tomris Xatun babasının qanını yerdə qoymur və farsların şahı Keyxosrovu döyüş meydanında türkə yaraşan bir igidliklə öldürür. Türk xalqları isə Ajun (Dünya) kağanı Alp Ər Tonqanın xatirəsini dastanlaşdırıb ölmünün acısını unutmurlar.

Alp Ər Tonqa öldimü

İciz ajun qaldımu

Özlək öçin aldımu

Emdi yürək yırtılır.¹¹

Tarixi mənbələrin verdiyi informasiyalardan aydın olur ki, Qaraxanlılar və Səlcuqilər də özlərinin soyunu Alp Ər Tonqanın adına bağlamışlar. Y.Balasaqunlu «Qutadqu Bilig»ndə yazır ki, Alp

¹¹ B. Atalay, *Divanı Luqati it-Türk*, Ankara 1992, s. 41.

Ər Tonqaya Əfrasiyab da deyirdilər. «Türk bəyləri arasında adı bilgəli Tonqa Alp Ər idi. O biligi ilə tanınırdı, biligi güclü, hünərləri çox, ağılı ilə dünyada tək idi. Taciklər ona Əfrasiyab deyirdilər. Bu Əfrasiyab ellərini zənginləşdirdi».¹² Qeyd edək ki, fars mənşəli taciklər təsadüfi olaraq Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırmamışlar. Qədim farslar, şər, pişik ilahələrinə belə müraciət edirdilər. Farslar Alp Ər Tonqadan çox qorxdular üçün onu şər tanrısına bənzətmişdilər. Əfrasiyabın türk əsilli olmasını bir çox erkən qaynaqlar təsdiqləyir. Ət-Təbəriyə, əl-Birunidə, İdn Xəldunda onun genealogiyası məhz Yafəs oğlu Türkün adı ilə bağlanmışdır.¹³

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda əcdad kultu. «Dədə Qorqud» eposunun əcdad kultu kompleksində ilk diqqəti cəlb edən obrazı Qorqud Atadır. Arxaik strukturunu qoruyub saxlamış obraz kimi Qorqud Ata eposun müqəddimə və bəyrlərində həm bir övliya, həm də ulu əcdad olaraq əksini tapıb. Eposun oxunuşu zamanı aydın görünür ki, Qorqud Ata funksional baxımdan bir çox mifoloji varlıqlara (Boz qurd, Xızır, Uluq Türük, Domrul və s.) yaxınlaşmış, mərasim hamisinə xas özəllikləri daşımış və eyni zamanda mədəni qəhrəmana aid edilən cizgilərə də sahib olmuşdur. Diqqəti cəlb edən başlıca elementlərdən biri budur ki, Qorqud Ata mərasim hamisi obrazında çıxış edərək əcdadlar dünyasına, yaxud axirət aləminə bağlanır. Bu bağlantı Qorqudun möcüzəli yolla dünyaya gəlişini, yaşamını və ölümünü açıq şəkildə təqdim edir. Eposun müqəddimə hissəsindən oxuyuruq: «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata deyərlər, bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdu. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi».¹⁴ Qorqud Atanın «Kitab»da bu cür təqdimatı əcdad ruhuna məxsus abstrakt kodu və şamanlıq-övliyalıq sintezindəki mifik mahiyyəti üzə çıxarır. Bu prizmadan baxdığımızda Qorqudun «Ata» kimi funksiyasını, «Ata» adının «o dünya» ilə əlaqəsini və əcdad haqda təsəvvürləri də müəyyənləşdirmək mümkün olur. Nəzər yetirdiyimiz mifoloji qəlibdən aydınlaşır ki, Atanın qoruyucu ruh kimi daşdığı dəyər inisiyasiya aktında iştirak edən əcdad ruhunun funksiyasına adekvatdır. Və mərasim hamisi, ulu əcdad, mədəni qəhrəman timsalında görünən Qorqud Ata, ümumtürk xarakterini özündə əks etdirən digər obrazlarla (Qırğız Ata, İrkil Ata və s.) eyni semantik cərgədə dayanır.

Qeyd edək ki, qoruyucu ruh sferasında qəbul edilmiş Karlıq Ata da qaraimlərin dini-mifoloji görüşlərinə uyğun gələn mifoloji varlıq statusunu daşıyırdı. Eləcə də xarəzmlərin axırıncı şiə imamını Qaib Ata, teleutların yeraltı dünya hamisi Krlıki «Atam» deyə adlandırmaları əcdad məfhumunun qeyd aləmi ilə bağlantısını təsbit edir. Qeyd edək ki, qədim türklərin qohumluq əlaqələri heç də mürəkkəb deyildi. Nəslin bütün üzvləri, buraya daxil olan hər fərd, bilvasitə ata mülkiyyətini qoruyub saxlamağa borclu idi. Əcdad kultu qeyri-türk mənşəli xalqlarda da geniş şəkildə yayılmışdır. Yunanlarda bazilevslər, yaponlarda sintoist səcdəgahlar bu qəbildəndir. Yapon mifologiyasını geniş şəkildə tədqiq etmiş Meşeryakov yazır ki, VI-VIII əsrlərdə Yaponiyada əcdadların kult olaraq qorunması faktı mövcud idi. Hər nəslin əcdadı var idi. Nəslin icraçısı sayılan əcdada böyük hörmət bəslənilirdi.¹⁵ Səcdəgah adlarının analizi təsdiq edir ki, keçmişdə onlar mühüm vəzifə daşıyıcıları hesab olunurdular. Nəsillərin arasında gedən daimi rəqabət dövlətin formalaşma və inkişaf etmə prosesini müşayiət edərək, nəsillərin səcdəgahı – himayəçilərin funksiyaları yaddan çıxıb, ikinci plana keçirdi. Bu səbəbdən nəslin əmin-amanlığını qoruyan sintoist səcdəgahların böyük əksəriyyətinin çoxfunksiyalılığı yaranmışdır. Əgər nəsil öz irsi işini icra etmədisə, onun səcdəgahı öz əhəmiyyətini itirmirdi və onun fəaliyyətində heç bir mühüm dəyişiklik nəzərə çarpmırdı. Bu səbəbdən bizi maraqlandıran sintoizm səcdəgahlarının təsnifi «dövrü səcdəgahların funksiyaları ilə deyil, onlara sitayiş edənlərlə təyin edilməlidir» fikri ilə üst-üstə düşür.

Qazaxlar arasında dolayan mifik rəvayətlərdən birində deyilir ki, Qorqud pəri qızından, digər bir variantda yer altından çıxmış divdən doğulub. Prof. Mirəli Seyidov bu rəvayətlə bağlı yazır ki, Qorqudun anasının alagözlü div qızı olduğu qənaətinə gələn əski insan bununla həm də Qorqudun əcdadını böyük tanrıya – Ulu Toyuna, div onqonuna bağlamışdır.¹⁶ Qorqudun «alagözlü div qızından» doğulduğuna dair işarənin tədqiqatçının elmi təhlillərində yer alması Qorqud Atanı Göy mənşəli obraz biçimində də təqdim etmiş olur. Buradan görünür ki, Qorqud Atanın təsəvvürlərdə real varlıq və mistik güc kimi iz salması

¹² R. R. Arat, **Yusif Has Hacib Kutadqu Bilig**, Ankara 1959, s. 31.

¹³ X. Koroqlı, «Alp Er Tonqa i Afrasiyab po Y. Balasaqini, M. Kaşqari i druqim avtoram», **Sovetskaya turkoloqiya**, S. 4, 1970, s. 28.

¹⁴ **Kitabi-Dədə Qorqud**, Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, 2004, s. 19.

¹⁵ A. N. Meşerəkov, **Drevnyaya Japonya. Buddizm i sintoizm**, Moskva 1987, s. 45.

¹⁶ Mirəli Seyidov, **Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları**, Bakı 1983, s. 177.

onun şəcərə və əfsanələrdə müxtəlif şəkillərdə təsvirinə gətirib çıxarmışdır. Prof. Füzuli Bayat yazır ki, Azərbaycandan toplanmış bir əfsanədə diqqət çəkən yön, Qorqudun atasının, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin oğlu Türk olduğu qeydinin tapılmasıdır. Onun fikrinə, Qorqudun Nuhun nəvəsi olması, bu mifoloji tipi əcdad kultu ilə bağlayır.¹⁷ Ümumiyyətlə, Nuh soyundan gələn Türkün adı əksər mətnlərdə ilk əcdad kimi qeyd edilir. A.Acalov yazır ki, türk kosmosunun formalaşmasında önəmli rol oynayan Oğuz xan, Qorqud ata, Boz Qurd, Koroğlu, Elley, Ulu Türk, Xıdır və başqaları bəzən mifoloji prosesin fəal iştirakçısı, bəzən də mədəni qəhrəman statusunda təqdim edilir.¹⁸ Vurğulamağa gərək var ki, başqurdlar öz mərasim nəğmələrində Qorqudu bir sehrkar kimi tərənnüm etmiş, onun yaman ruhları qovmaq gücünə sahib olduğuna diqqət çəkmişlər. Qorqud Atanın fəlakətlərdən hifzətmə qüdrətinə inanmış baxışlar isə «ölü desəm, ölü eməs, tiri desəm, tiri eməs, Ata Qorqud övliya» deyir¹⁹ və bu ulu varlığı əcdad ruhunun daşıyıcısı kimi görürdülər. Qorqud Atanı «böyük ilham sahibi» deyə yad etmiş Ə.Nəvai türk xalqı arasında məşhur olan bu atanın, olacaqları öncədən xəbər verdiyinə işarə edərək Qorqud Ata adlı bir övliyanın varlığından bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə, «qədim türklərin ikinci inanc sistemi Atalar kultu»²⁰ ciddi fakt olaraq «Dədə Qorqud» eposunda əks edilmiş əcdad tipi ilə üzvi bir şəkildə bağlanır. Və bu kontekstdə əcdada aid paradigmatik məlumatlar problemin incələnməsinə imkan verir.

Qorqud Atanın «Kitab»da əksini tapmış qeybdən xəbər verməsi, ad qoyması, boy boylayıb, soy soylaması onu Oğuz elinin başbiləni statusunda səciyyələndirir. Digər tərəfdən Qorqudun eposda övliya və təbib funksiyasını yerinə yetirməsi (Dəli Qarcarın əlini qurudub sonra sağaltması), darda qalan Oğuz elinin imdadına çatması (Təpəgözü müəyyən qədər ram etməsi) kimi icraçılığı əcdad ruhunun yardımçı semantikasına uyğun gələn cəhətlərdir. Qeyd edək ki, Qorqud Atanın eposda Dədə adı ilə işarələnməsi yenə də əcdad ruhunu və övliya məzmununu daşıyan hadisə qavramında görünür. Folklorşünas alim M. Cəfərli Qorqud adına qoşulmuş sözlərlə bağlı yazır ki, qorqud adını müşayiət edən hər iki söz – ad (Dədə – Ata) eyni məzmunlu olub, Dədə Qorqudun hami funksiyasını açıq şəkildə büruzə verir. tədqiqatçının sözlərinə görə, atalıq, yaxud dədəlik əcdadlarla, əcdad ruhlarla bağlılıq deməkdir.²¹ Məsələyə bu cür yanaşma müqəddəs hesab edilən övliyalardan, ozanlardan, qamlardan «ata» adı ilə təqdim edilməsinə tam aydınlıq gətirir. Məsələn, türklər arasında sufiliyin geniş yayılması ilə şeyxlərə, hikmət və kəramət sahibi övliya dərvişlərə də «Ata» adı verilmişdir. Mənsur Ata, Zəngi Ata, Hakim Süleyman Ata, Çoban Ata, Seyid Ata, Dana Ata və s. tipli adlar bu sıradandır.

Qorqud Atanın ölümənaqəmə motivi ilə bağlı olmasına dair yetərli qədər mifoloji fakt var. Əfsanələrin dəyişik variantlarında Qorqud ağsaqqal, qopuzu yaradan şaman olaraq göstərilir. Belə bir təyinat Qorqudu həm mədəni qəhrəman, demiurq qismində təqdim edir, həm də onu Altay miflərindəki şaman Erliklə eyni funksiyanın (qopuzu şeytanların yardımı ilə düzəltməsi) daşıyıcısı kimi göstərir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud» eposunda şaman tipində funksiya yerinə yetirən digər bir obraz Bayındır xandır. Bunu onun adındakı «bay» sözü və atasının Qam (şaman) olması da təsdiqləyir.²² Bu baxımdan Bayındır xanın sakral ritualları yönləndirməsi, Qalın Oğuz elinə nəzarət etməsi, eləcə də eposda əksini tapmış «Bayındır xanın ağ meydanında», «Bayındır xanın yağışını basan» tipli formullar hakim-şaman funksiyasına uyğun detallardır. Və Qorqud Ata ilə Bayındır xanın ata-qam laylarında işarələnməsi bu obrazların eposdan görünən əcdadlıq statusundan qaynaqlanır. Folklorşünas alim Hüseyin İsmayılov ata adının mahiyyətinə dair yazır: «Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir. İcma başçısıdır. Sonra şaman-kahindir: qam ata».²³ Məsələ burasındadır ki, gələcəkdən xəbər vermə, təbiblik, nəsil artımını təmin etmək, kahinlik kimi keyfiyyətlərin Qorqud Atanın və Bayındır xanın icraçılığında cəmlənməsi bu iki obrazı özəl biçimdə – əcdadlar kompleksində büruzə verir. Mifoloq alim Seyfəddin Rzasoy eposda fəal obraz kimi yer tutmuş Beyrəyi də Qorqudla eyni sırada görərək yazır ki, qam-şamanlıq Beyrəyi Dədə Qorqudla eyni funksional sıraya qoymuş olur. Beyrək sonuncu boy süjetində Qorqudun Qalın Oğuz kosmosu kontekstində yerinə yetirdiyi işi görür.²⁴ Göründüyü kimi, tədqiqatçıların çox hissəsi şamanların

¹⁷ Füzuli Bayat, **Korkut Ata Mifolojiden gerçəkliyə Dedi Korkut**, Ankara 2003, s. 7.

¹⁸ Arif Acalov, **Mifologiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, Bakı 2004, s. 58.

¹⁹ V.V. Radlov, **Obrazı narodnoy literature turkskix plemen**, T. III, Sp, 1870, s. 47.

²⁰ Rəfik Özdək, **Türkün qızıl kitabı**, Bakı 1992, s. 12.

²¹ Məhərrəm Cəfərli, **Dəstan və mif**, Bakı 2001, s. 80.

²² Seyidov, **age**, s. 57.

²³ Hüseyin İsmayılov, **Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri**, Bakı 2002, s. 16.

²⁴ Seyfəddin Rzasoy, **Oğuz mifinin paradigmatları**, Bakı 2004, s. 76.

fərqli xüsusiyyətlər daşdığını qeyd edirlər. Şamanların adı bir tərzdə fəaliyyətinə önəm verən araşdırıcıların bir qismi əfsanələrə istinadən bildirirlər ki, onlar dəli-cinli olan adamları acıqlı ruhların cəngindən qurtara bilir. C.Bəydili qeyd edir ki, qədim türk çağında «şaman» anlamında həm «ilvici», həm də «kam» adının varlığı burada şamanların dəyişik səciyyəli olduğunu göstərir. Tədqiqatçı alim daha sonra yazır: «Tanrıçılıq mərasimini icra eləyən tayfa ağsaqqallarından da onu fərqləndirirdilər. Belə ki, Tanrıya verilən kütləvi qurban mərasimlərinə şamanları axın burazılmırdılar. Çünki ruhlar aləmi ilə bağlı olan şaman eləcə də xtonik aləmin gücləri ilə əlaqələndirilirdi».²⁵ Bu fikirlər şamanın türk sosisumunda hansı yeri tutduğuna dair yazılıb. Qeyd etməyə gərək var ki, qədim türklərin qohumluq əlaqələrinin mürəkkəb olmaması şaman-kahin paralellərinin məhz bu yönümlü təhlil müstəvilərindən yer almasını şərtləndirmişdir.

Eposda ulu əcdad statusunda görünən və yol göstərici, hamı funksiyalarını icra edən obrazlardan biri də Boz Qurddur.

Məlumdur ki, qədim türklərin inam sistemində Boz qurd öncül rəmz kimi dəyər qazanıb və epik-mifoloji düşüncədə türklərin atası (əcdad kultunun daşıyıcısı) olaraq şifrələnibdir. Araşdırmalar nəticəsində o də aydın olub ki, hunların və göytürklərin sakral əcdadı sayılan Boz qurd oğuz türklərinin də qoruyucusu və hamisi statusunu daşımışdır. Eposun ikinci boyunda Boz Qurdu Qazanla rastlaşması hadisəsi bu obrazın əcdad-xilaskar semantikasının olduğunu bəlli edir. Qazan xanın Boz Qurddan yurdunu xəbər alması, ona əcdadı kimi üz tutması bu baxımdan fikrimizə əsaslı sübut sayıla bilər:

Ordumun xəbərin bilürmisin, degil mana!

Qara başım qurban olsun, qurdum, sana!²⁶

Boz Qurda ünvanlanmış bu müraciət Qazan xanın öz əcdadına bütün varlığı ilə tapındığını, Boz qurdu bələlərdən qurtaran güc olaraq gördüyünü təsdiqləyir.

Qeyd edilən kontekstdə yanaşma «Dədə Qorqud kitabındakı» Boz qurd obrazının müxtəlif funksiyalarını aşkarlamağa imkan verir. eposun zaman arealı və funksional missiyası ilə bağlı konkret qənaətlərə gəlməyə şərait yaradır. Sözügedən boyda Salur Qazanın qurda müraciətində «Qaranqu axşam olanda günü doğan»²⁷ formulu (ifadəsi) qurdu mifoloji obraz kimi funksional hərəkət sxemi və həmin hərəkətin zaman strukturu ilə bağlı dəyərli bilgi kimi diqqəti cəlb edir. Məhz bu zaman kəsiyi Boz qurdu hərəkət fəallığının zaman işarəsi kimi üzə çıxır. Eyni zamanda, Boz qurdu göy işıqla əlaqəsini aydınlaşdıran detaldan da eposun bu boyunda bəhs olunmuşdur: işıq içində göy üzündən enmiş qurd, parlaq şəkildə yalnız axşam vaxtı, qaranlıq çökən zaman gözə görünə bilər.

Eposda qurdu funksional strukturunun Salur Qazan tərəfindən bəyanlanması onun qurda müraciətində xüsusi təhkiyə formulu üzrə davam edir:

Qar ilə yağmur yaqanda ər kimi duran...²⁸

Qazanın qurda ikinci müraciəti Boz qurd-Oğuz münasibətlərinin mifoloji semantikasını üzə çıxarır. Məhz Oğuz-qurd münasibətlərinin arxaik semantikasının araşdırılması Oğuzun obrazında qurd obrazına məxsus mifoloji cizgiləri təsdiqləyir. «Dədə Qorqud kitabı»ndakı qurdu Salur Qazan tərəfindən «ər» adlanması faktı Oğuzun funksiyasının qurdu funksiyasından fərqlənmədiyini göstərir. Hər iki obraz «Ər» semantemində birləşir. Bu halda «Ər» semantemi Oğuz və Bozqurd obrazlarının törəmə başlanğıcı kimi də çıxış edir. Qeyd edilən məqam digər mifik qatlara da işıq salır.

Bəlli olduğu kimi, «Oğuz Kağan» dastanında qurdu yalnız Oğuz görür. Və bu detal da dolayı yolla «Dədə Qorqud kitabı»na transformasiya olunub. Eposdakı ərənlər içərisində yalnız Qazanın qurdu ilə rastlaşması Oğuz-qurd təmasından gəlməklə sözügedən əlaqənin ilkin semantikasını ortaya qoymuşdur: Oğuz-Boz qurd mifik münasibətləri Qazan-qurd epik münasibətlərində paradizləşmişdir. Bu halda

²⁵ Xəlil, age, s. 332.

²⁶ **Kitabi-Dədə Qorqud**, s. 41.

²⁷ Age, s. 41.

²⁸ Age, s. 41.

Qazan-qurd epik münasibətləri bizə Oğuz-Bozqurd mifik münasibətlərinin «detallarını» aşkarlamaq üçün etibarlı material verir.

Qazanın qurda üçüncü müraciəti də mifik təfəkkürdəki elementləri qabardır:

Qaraquç atları gördüğündə kişnəşdirən...²⁹

Bu müraciət variantı da türk xalqlarının inamlarındakı epizodları xatırladır. Əski türklər inanırdılar ki, qəhrəmanların atları Günəşdən gəlir³⁰ və «Dədə Qorqud kitabı»nda qurdun atla qarşı-qarşıya qoyulması göy üzündən enmiş varlıqların (atın və qurdun) mifik-kosmik bağlantılarını əks etdirir.

Eposda Salur Qazanın qurda müraciətində onu «Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçulayan»³¹ deyimi ilə səciyyələndirməsi də mifoloji semantikaya malikdir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud kitabı»nda Salur Qazanın qurdla rastlaşması faktı təsadüfi motiv deyil, həm də böhranlı zaman kontekstində baş verən hadisədir. Salur Qazanın evinin yağılar tərəfindən talanması, ailəsinin əsir düşməsi bir növ qurdun peyda olmasına zəmin hazırlayır və qurd Salur Qazana rast gəlir. Sonrakı mərhələdə Qazanın oğuzlarla birgə düşmən üzərində qələbə çalması məhz Boz qurdu uğur müjdəçisi kimi yada salır.

Bəllidir ki, Boz qurdun qiyamət günü türkləri xilas edəcəyi ilə bağlı əski bir inam mösüddür və bu inam türk qəhrəmanlarının dastan obrazlarında variasiya olunub. Bu baxımdan, «Dədə Qorqud kitabı»nda öz əksini tapmış qurdun xilaskarlıq missiyası da onun digər funksiyaları qədər qabarıq görünür.

Mifoloji antalogiyalara müraciət edək. Yakut şamanlara tanrı oğlu olan qurdu hörmətlə «Tanqara yola» (Tanrı oğlu), bəzi variantlarda «ayın yola» (bu da «Tanrı oğlu» deməkdir), bəzən də «tanqara ita» (Tanrı iti) – deyə çağırırdılar. Buryatlar ağ qurdu göy – səma itləri adlandıırırdılar. Buryatlara görə, ağ qurdlar ancaq Tanrının göstərişi ilə hərəkət edirlər. Onlar başlarını göyə qaldırıb ulayanda Tanrıdan özlərinə yemək istəyirlər. Tanrı da onlara yeməyin yerini, rəngini və qədərini bildirir. Buryatlar qoyuna qurd soxulanda bunu yaxşı əlamət kimi yozurdular.³²

Azərbaycanda da qurdun parçaladığı heyvanın mürdar hesab edilməməsi yuxarıdakı mifik cizgiləri təsdiqləyən faktdır. Bu, bilavasitə qurdun xilaskar obrazının xalq yaddaşında bərqərar olması ilə bağlıdır. Saka türklərinin dövründə Oğuz-qurd xilaskar obrazının türk dövlətini qurmaqda rolu məlumdur. Şübhəsiz, bu, Oğuz dövlətin, hərbi və inzibati bölgünün yaradıcısı kimi görmək cəhdindən meydana çıxırdı. Füzuli Bayat bu barədə yazır: «Türk tayfalarında Boz qurd, əsasən, əcdaddır (məsələn, ciğil, yağma, karluq tayfalarında). Göy Türklərdə əcdadlıq xilaskarlıq funksiyası ilə birləşib: əcdad-xilaskar şəklində rəsmiləşdirilib».³³ Z. Toğan isə yazır ki, oğuzlarda, qıpçaqlarda qurd xilaskardır.³⁴ Bahaeddin Ögel də «türklərin öz simvolları olan müqəddəs qurda «Kök-Börü», yəni Göy Kurt demələrinin səbəbi var. Kök, yəni göy, göyün rəngi olan mavilik idi», – deyə bu məsələyə diqqət çəkmişdir.³⁵ Tədqiqatçının bu təyinatı qurdun rəng simvolikası ilə üzvi bağlılığını göstərir. Bəlli olur ki, göy rəngin Tanrı simvolu olması Boz qurdun yer üzündəki təmsilçilik missiyası ilə çarpazlaşan faktdır. Bununla bağlı «Köç» dastanında da epizodlar mövcuddur: «Müqəddəs buyruğa əməl edən xalq böyük bir yurdu tərk edərək köçə hazırlaşdı. Yolu düzəldilər. Durub dayanmadan, yorulmaq bilmədən getdilər, getdilər. Hara getdiklərini, harda dayanacaqlarını bilmirdilər. Bu zaman onların qarşısına göy tükli, göy yallı bir qurd çıxdı və onların qabağına düşdü. Uygurlar da qurdu tanrının göndərdiyini başa düşüb onun dalınca getdilər. Qurd gətirib onları dümdüz ovalıq bir yerə çıxardı. Uygurlar burada yerləşib yurd saldılar».³⁶ B.Ögel daha sonra Ramstedtə istinadən qeyd edir ki, monqollar qurda Çinə, yaxud Çinu deyirdilər. Çingiz xanın ilk ataları erkək qurdla dişi maraldır. «Monqolların gizli tarixi»ndə bu ata qurda Börtə – Çinu adı verilmişdir. Börtə və ya Berte monqolca bir rəng adıdır. Kök baxımından bizim boz rənglə də bir əlaqəsi var.³⁷ Bu təyinatla bağlı Yean-Paul Roux da qeyd edir ki, qurdla dişi keyikin

²⁹ Age, s. 41.

³⁰ A. Şükürov, *Mifologiya*, Bakı 1997, s. 93.

³¹ *Kitabi-Dədə Qorqud*, s. 41.

³² Q.P. Qaldanova, *Dolamantskie verovaniya buryat*, Novosibirsk 1987, s. 36.

³³ Bayat, *age*, s. 47.

³⁴ Z. V. Toğan, *Oğuz dastanı. Reşideddin Oğuznəməsi, tərcümə və təhlili*, İstanbul 1972, s. 134.

³⁵ Ö. Bahaeddin, *Türk mifolojisi*, Ankara 1998, s. 42.

³⁶ *Bozqurd*, Azadlıq nəş. Bakı 1992, s. 37.

³⁷ Bahaeddin, *age*, s. 43.

birlişməsindən böyük bir soyağacının gövdəsini təşkil edəcək şəxs doğulmuşdur. Bu soyağacı Çingiz xan öncəsi Monqol dönməndən, (onun – R.Ə.) fateh Dobun Mergen adlı yaxın tarixli atasına qədər bütün nüansları əhatə etməkdədir.³⁸ Daha sonra Çingiz xanın soy əfsanəsindən bəhs edən tədqiqatçı yazır: «Çingiz xanın soy əfsanəsini anladan ikinci mətn olan Altan Tobci, təməl ünsürləri qorumaqla birlikdə Gizli Tarixdən uzaqlaşmış görülür. İlk soyağacı üç oğlanın atasına aparır: Bozocu, Sibağacı və Börteçine. Bunlar dava edincə, Börteçine (Bozqurd) qəzeyə getdi və dənizi aşdı, Monqol xalqının torpağına yetişdi. Burada əri olmayan Toa Maral adlı gənc bir qızla evləndi və bu xalqın torpağına yerləşib Monqol boyu oldu».³⁹ Deməli, qurdun sonradan təyin ediləcək «qutsal» özəlliklərə daha o zamandan sahib olduğu qətidir. Həqiqətən də, türklər (ti-kiular) özlərinə «mavi türklər», yəni «göksəl türklər» anlamına gələn Gök Türk (ya da Kök Türük) adını vermişdilər. Yean-Paul Roux tarixi faktlara istinad edərək yazır ki, türklərdən qalan və daha öncə qurd əfsanəsinə əsaslanmayan kitabələr, Bumın və İsteminin üzərində hökm sürdükləri insan oğullarının Göy ilə Dünya arasında ortaya çıxışını bəlli edir və göydən gələn hökmdarın göyə bənzədiyini, göydən gəldiyini (tenqri Teq, Tenqride bölmüş) isbatlayır.⁴⁰ Boz qurd «Dədə Qorqud kitabı»nda mübarək sayılır və Qazan xanın ona müraciət etməsi, ondan kömək istəməsi Boz qurdun yol göstərməsini, sonrakı davranışlarında rəhbərlik etməsini istəməsidir.⁴¹

Bundan başqa, Qazanın eposda: «Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» - deməsi onun soyunun (salurların) qurdla bağlantısını üzə çıxarır. Prof. M. Seyidovun yazdığı kimi, qurd vaxtı ilə geniş yayılmış onqon olmuşdur. Çünki çox məşhur onqonu soyun kökü sayırmışlar. Bəlkə də, həmin qurd toteminin Qazanla əlaqədar əfsanəsi də mövcud imiş.⁴² «Dədə Qorqud kitabı»nda qurdun yalnız Qazanla bağlı xatırlanması da qeyd olunan məsələyə bağlanır. Hazırda Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «Qurdu söymək olmaz», «Qurdu görəndə salavat çevir» kimi deyimlərin mövcudluğu qurdun əcdad funksiyasını özündə yaşadır. Eposda Qazanın öz soyunu erkək qurdla bağlaması qurdun başlıca onqonlardan (totemlərdən) biri olduğunu təsdiqləyir.

Tədqiqatçılar qurdu Günəşin bəlgəsi, yəni Günəşlə bağlı mifik obrazlar kimi də təsdiqləmişlər: «...Qurd Günəşin bəlgəsidir... Salur Qazan xanın kökünün qaplanla, aslanla (bu zoomorfik onqon da Günəşin bəlgəsi sayılmışdır), sunqur quşu ilə ilişgilənməsi onun uzaq keçmişlərlə, mifik dünya ilə bağlı olduğunu ehtimal etməyə imkan verir».⁴³

Boz qurdun eposda əcdad-xilaskar kimi dəyər qazanmasından əlavə, onun mediator səciyyəsi də qorunub qalmışdır. Belə ki, qurdun ritual-mifoloji səciyyəsi onun arxaik strukturunu bərpa etməyə kömək edir.⁴⁴ Yəni qurdun yaman ruhlara qarşı dayanması, təhlükəli məqamlarda gözə görünməsi eposda təsadüfi xarakter daşımır. Altayların Umayı, Yakutların Ayıısı, demək olar ki, oğuzların Boz qurduna bənzəyir. Məsələn, Qaqauz türkləri yenə də «canavar bayramı» keçirir və bu ritualla yaman ruhlardan qorunduqlarını zənn edirlər. Eposda «qurd üzü mübarəkdir» deyimi də qurdun xeyir-dua verməsi, uğur bəxş etməsi deməkdir. «Mübarək» ərəb sözü olub, «bərəkət» sözü ilə eyni köklüdür. Qurdun üzünün mübarək sayılması onun bərəkət verməsi deməkdir. Bu da qurdun Oğuz etnosunun inkişafı ilə bağlı hami statusunu bərpa etməyə imkan verir, yəni qurdun üzü əski əcdadların hami obrazının inikası olaraq eposda təzahür edir. Nəzərə alsaq ki, Boz qurd türk etnik mədəniyyətində bir çox funksiyaları yerinə yetirir, o zaman onun həmin mədəniyyətdəki yerini müəyyənləşdirmək çətin olmaz. Məsələn, bəzi faktlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, turduşlar öz əcdadlarını qurd başlı təsəvvür edirdilər.⁴⁵ Türk tayfalarından kimandinlər də qurdu dağ ruhu hesab edirdilər. Belə dağ ruhunun sarışın saçlı, göy gözlü, qızı isə it şəklində təsəvvür olunurdu.⁴⁶ Füzuli Bayat yazır ki, geniş semantik dairədə Boz qurd, Öküz və Oğuz Tanrı oğludurlar. Tanrı oğlu motivinin transformasiya, variasiya olunmuş şəkildə türk epik ənənəsində sistem yaratması Boz qurd mifoloji obrazından da görünür. İslamı yayan müsəlmanlara

³⁸ R. Jean-Paul, *Orta Asyada kutsal bitkilər və hayvanlar*, 2005, s. 310.

³⁹ Jean-Paul, *age*, s. 312.

⁴⁰ *Age*, s. 307.

⁴¹ H. Cavad, *Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış*, 1993, s. 78.

⁴² M. Seyidov, *Yar bayramı*, Bakı 1990, s. 31.

⁴³ *Age*, s. 78.

⁴⁴ *Age*, s. 48.

⁴⁵ N. P. Şastına, *Sledı primitivnıx reliqiy v şamanskoy misterii*, Moskva 1974, s. 312.

⁴⁶ N.P. Drenkova, *Oxotniçiy leqendi kimandinsev. Sb. Muzeya antropoloqii i etnoqrafii*. T. XI, M-L, 1949, s. 131.

kömək edən qurd obrazı, əslində, heç də dəyişmədən müsəlman tarixlərinə də düşürdü.⁴⁷ Füzuli Bayat B.Ögələ istinadən qeyd edir ki, belə bir qurd müsəlman dinini qorumaq üçün türklərə: «qalxın – deyə, onları Şərqdən qərbə doğru aparır və türklərin önündə gedir».⁴⁸

Deməli, «Dədə Qorqud» eposunda əksini tapmış qurdu adi bir zoomorf obraz kimi yox, etnik-mədəni sistemdə yer almış sakral biçimli Boz Qurd olaraq dəyərləndirmək gərəkdir. Qazanın eposda «Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» deməsi də onun kökünün ilkin əcdada – Boz Qurda bağlandığına aid işarədir. M.Seyidov qeyd edir ki, Qazan xan «vaxtilə əsatir aləminin «vətəndaşı» olduğuna görə onun kökü zoomorfik totemlərlə, o cümlədən qurdla bağlıdır».⁴⁹

«Dədə Qorqud» eposunda Salur Qazanın qurda müraciət etməsi kimi hadisə, əslində qədim bir ritualın – Oğuz türklərinin savaştan öncə ulu əcdada, Boz Qurda tapınmalarının izi olaraq diqqəti cəlb edir. Bu isə onu göstərir ki, Boz qurd savaş ruhunun daşıyıcısı rolunda əcdad kultuna daxil olan güc, hərbi və sosial nizamı qoruyan hamidir. Eposda əcdad kimi funksiyalar yerinə yetirən Boz qurd, bilavasitə kosmoqonik aktın iştirakçısı qismində təqdim edilir. Oğuznamə motivlərində şəkillənmiş Boz qurdun göy oğlu səciyyəsi, əski qatlardan «Dədə Qorqud»a transformasiya olunaraq ilkin və ulu əcdad paralellərində status qazanmış və dağ, torpaq, vətən hamisinə çevrilmişdir. Boz qurdun əcdadlıq missiyasını sübut edən ən əski mənbələrdən biri də Göytürklərin yadigarı olan Buqut abidəsidir. Bu abidə üzərində Boz qurddan süd əməm qolları kəsik türk uşağının təsvir edilməsi sonrakı epos yaradıcılığında əcdad, xilaskar obrazının (Boz qurdun) təcəssümünə səbəb olmuşdur. Beləliklə, türk etnik-mədəni ənənəsində fəal yer tutmuş Boz qurdun, ulu əcdad timsalında icra etdiyi funksiyalar müəyyən qədər üzə çıxmış oldu. Aydın oldu ki, bütövlükdə əcdadlar iyerarxiyasındakı sakral varlıqların (Qorqud Ata, Boz qurd və s.) fəaliyyəti mifik zamanla bağlıdır. Və deməli, bu varlıqlar demiurqlar, mədəni qəhrəmanlar kimi dünyanın yaradılması aktında iştirak edə bilirlər.

Ədəbiyyat

- ACALOV A., **Mifologiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, Bakı 2004.
- AFANASEVA V.K., **Qilgames i Enkidu. Epiçeskie obrazi v iskusstve**, Moskva 1979.
- ATALAY B., **Divanü Luqatı it-Türk**. Ankara 1992.
- ATSIZ N., **Türk edebiyatı tarixi**, İrfan Yayınevi İstanbul 1943.
- BAHAEDDİN Ö., **Türk mifolojisi**, Ankara 1998.
- BAYAT F., **Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı**, Bakı 1993.
- , **Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut**. Ankara 2003.
- BƏYDİLİ C., **Türk mifoloji sözlüyü**, Bakı 2003.
- Bozqurd**, Azadlıq nəş, Bakı 1992.
- CAVAD H, **Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış**, CƏFƏRLİ M (2001); **Dastan və mif**. Bakı 1993.
- DIRENKOVA N.P., **Oxotniçiyə leqendı kimandinsev**. Sb. Muzeya antropoloqii i etnoqrafii. T. XI, M-L 1949.
- XƏLİL A., **Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər**, Bakı 2001.
- İSMAYILOV H., **Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri**, Bakı 2002.
- JEAN-PAUL R., **Orta Asyada kutsal bitkilər və hayvanlar**, 2005.
- Kitabi-Dədə Qorqud**, Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı 2004.
- KSENOFONTOV Q. B., **Xrestes. Şamanizm i Xristianstvo**, İrkutsk 1929.
- KOROQLI. X., “Alp Er Tonqa i Afrasiyab po Y. Balasaqini, M.Kaşqari i druçim avtoram”, **Sovetskaya Turkoloqiya Dergisi №4**, 1970.
- MƏŞƏRƏKOV A.N., **Drevnyaya Japoniya. Buddizm i sintoizm**, Moskva 1987.
- ÖZDƏK R., **Türkün qızıl kitabı**, Bakı 1992.

⁴⁷ Füzuli Bayat, **Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı**, Bakı, 1993, s. 51.

⁴⁸ **Age**, s. 52.

⁴⁹ Seyidov, **age**, s. 36.

- 📖 RADLOF V.V., **Obrazı narodnoy literature turkskix plemen**. T. III, Sp. 1870.
- 📖 RZASOY S., **Oğuz mifinin paradiqmaları**, Bakı 2004.
- 📖 SEYİDOV M., **Yar bayramı**, Bakı 1990.
- 📖 ----- **Bözi-qurt**, Bakı 2006.
- 📖 ----- **Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları**, Bakı 1983.
- 📖 ŞASTINA N.P., **Sledı primitivnix reliqiy v şamanskoy misterii**, Moskva 1974.
- 📖 ŞÜKÜROV A., **Mifologiya**, Bakı 1997.
- 📖 TOĞAN Z. V., **Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili**, İstanbul 1972.
- 📖 VƏLİYEV K., UĞURLU F., **Oğuznamələr. Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri**, Bakı 1993.
- 📖 YEMELYANOV N., **Sujeti olonxo o rodonaçalnikax plemeni**, Moskva 1990.
- 📖 **Yusif Has Hacib. Kutadqu Bilig**, Ankara 1959.
- 📖 QALDANOVA Q.P., **Dolamantskie verovaniya buryat**, Novosibirsk 1987.
- 📖 QOR-OQLI, **Turkmenskiy Qeroiçeskiy Epos**, Moskva 1983.

GÜNEY AZERBAIJAN'DA, KAFKASYA İSLAM ORDUSUNDA VE AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİNDEKİ MİLLİ MÜCADELELERDE Y. Z. TALİBZADE'NİN ROLÜ

(1917-1918)

Activity of Y. Z. Talibzade in South Azerbaijan in the Ranks of the Caucasus Islamic Army in the Government of Azerbaijan National Republic

Minahanım ESEDLİ*

Özet

Mekalede Y.Z.Talibzadenin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemindeki faaliyeti araştırılır, habele Güney Azerbaycandakı ve Kafkasya İslam Ordusu sıralarındaki hizmetlerine tokunulur. Onun istimai-siyasi ve esgeri faaliyeti ile yanaşı elmi-publisistik yaradıcılığının bezi mekamları dövri matbuat ve arhiv senedleri esasında ışklandırılır.

Anahtar Kelimeler: Y. Z. Talibzade, Güney Azerbaycan, Kafkasya İslam Ordusu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.

Abstract

An article analyses Y.Z.Talibzade's activity in the government of Azerbaijan National Republic and also is mentioned some moments of his activity in South Azerbaijan and service in the ranks of the Caucasus Islamic Army. On the base of archive materials an article brighten his social and political activity and theoretical and political creative work.

Key Words: Y. Z. Talibzade, South Azerbaijan, Caucasus Islamic Army, Azerbaijan National Republic.

Yusif Ziya Talibzadenin çökyönlü faaliyetinin araştırılması bele bir tarihi gerçekliyi bir daha tesdikleyir ki, XX yüzyilin ilk onillikleri Azerbaycan türklerinin tarihinde milli intibah dövrüdür. Müterekki dünyagörüşlü, intibah ruhlu bu universal şahsiyetler gergin ve böhranlı anlarda bele ruhdan düşmemiş, ekideleri yolunda çarpışmış, ictimai fikrin formalaşdırılması için bütün mövcud tebliğat vasitelerinden istifade etmişler. Dövri matbuatda müntezem çıkışları ile yanaşı, Y.Z.Talibzade hem de Bakıda teşekkül tapıb faaliyet gösteren bir çok medeni-maarif cemiyetlerinin rehberliyinde temsil olunmuşdur. Maarifçilik seyleri daha kabarık nezere çarpan hemin cemiyetlerin faaliyetine o da öz töhfelerini vermişdir. Yusif Ziya, İlk tamaşası 1910-cu il noyabrın 19-da Bakı şehir teatrında 'Nicat' cemiyeti dram heyeti tarafından oynanılmış 'Ermenüse' (Ömer ibn As) faciesinin müellifidir. O, hemçinin de ilk tamaşası 1912-ci il sentyabrın 28-de 'Nicat' cemiyeti dram heyeti tarafından oynanılmış 'Halid idn Velid' – Şamın fethi ve ereblerin Roma ile müharibesi' adlı dram eserinin müellifidir¹.

Y. Z. Talibzade'nin milli ekidesinin, siyasi mensubiyetinin göstericilerinden biri de onun adının 'Müsavat' partiyasının ilk yaradıcıları arasında yer tutmasıdır. M.E.Resultzadenin emisi oğlu Memmedeli Resultzade (Resultoğlu) 'Müsavat Partiyasının kuruluşu' adlı hatire yazısında bu hakda melumat vererek bildirir ki, 'Partiye ilk aldığımız arkadaşlar şunlardır: Veli Mikailoğlu (ikinci dünya savaşında İrana girmiş bolşevikler tarafından Zencan şehri civarında çalınarak yok edildi), Seyyit Hüseyin Sadık (Sibiryaya sürüldü), Abdürrahim (eceliyle vefat etti), Yusif Ziya, 'Ahunt Yusuf' (Türküstanda

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İnceneset Üniversitesi – Bakü.

¹ Mövsüm Eliyev, "Yusif Ziya bey Talibzade", **Ulduz**, 1989, № 2 (262), s.94.

bolşeviklere karşı Basmaçılarla beraber savaşırken şehit düştü). Seyyid Musevi (Çar ajanlarının tahrikiyle öldürüldü)².

Bakü hayriye cemiyetlerinin ve 'Müsavat' Partiyasının Türkiye ile elakelerini sahlayan en feal şahsiyetlerden biri mehiz Y.Z.Talibzade olmuştur. Onun Azerbaycan-Türkiye elakelerinin yaradılması sahesinde gördüyü işler menbelerde, o cümleden aile üzvlerrinin hatirelerinde tesdiklenmekdedir. K.Talibzadenin elyazması halında olan³ hatire yazılarında birinde ohuyuruk: 'Men hele lap küçük yaşlarında olanda emim Yusif Ziya mövzusu ailemizin esas söhbet mövzularından idi. Ancak görürdüm ki, büyükler bu barede ancak teklikde olanda, bir az da ehtiyatla danışirlar. Aile üzvlerreri ve kohumlarımız kimi men de ona sadece olarak Yusif emi deyerdim. Onu da deyim ki, ondan en çok nenem Mehri hanım, anam Şahzade hanım, bibim oğlu Husneddin (Sonralar Bakü Dövlert Universitetinin dosenti olmuş Husneddin Rzayev – M.E.) ve bibim kızı Kövkeb danışar, kırık-sökük hatireler söyleyer, men de marakla dinlerdim. Ancak atam heç vaht kardaşından söhbet acmaz, çalışardı ki, bu baredeki danışıklarda iştirak etmesin. Çok zaman bizimle yaşayan yegane oğlu Telet de atası baresinde danışmağı sevmezdi. Sonralar men, bütün bu Yusif Ziyaya mühtelif münasibetlerin yaranmasının sebebini öyrendim. Yusif Ziya Talibzadenin adı, artık 1923-cü ilde Baküdan köçüb Türksütana gedenden sonra Azerbaycandaki sovetperestlerin, rus çekasının kara siyahısına düşmüşdü, buna göre atamın da, emim oğlu Teletin de gözü kölgeli idi. O yadımdadır ki, nenem büyük oğlunun tez-tez harice, hüsusen Türkiyeye getmesinden, aile kayğlıları ile o keder maraklanmadığından şikayetlenirdi'.

Türkiyede esgeri tehsili, Balkan herbinde gönüllü iştirakı, Birinci Cahan savaşında Osmanlı ordusu terki binde Kafkasya cebhesindeki fedakarlıkları ile beraber o özünü Azerbaycanın ictimai-siyasi heyatından da tecrid etmir, dövrü matbuat sehifelerinde mühtelif mövzulu mekalelerle çıkış edir.

Y. Z. Talibzade'nin bu yıllarda Güney Azerbaycan'daki faliyeti de, demek olar ki, tamamiler tedkikatdan kenarda kalmışdır. Bu hakda bezi menbelerde yalnız natamam melumatlar verilir. Tebii ki, onun bu fealiyetleri Osmanlı ordusu ve islam ittihadçılarının planları çerçivesinde heyata keçirilmişdir. Bele ki, Birinci Dünya müharibesinde Güney Azerbaycanı işgal etmiş çar ordusunun, 1917-ci il oktyabr inkilabı ile elakedar zebt olunmuş erazileri terk etmesi Osmanlı ordusu için elverişli imkan yaratdı. Bu yolla Güney Azerbaycan Osmanlı ordusu terefinden ele keçirildi. Bu tarihi hadisenin mahiyyetine ve burada Y.Z.Talibzadenin iştirakına aydınlık getiren Doktor Cavad Heyet bildirir ki, bu hadise erefesinde Urmiya; Hoy ve çevrelerindeki hristian-müselman tokkuşmasında bütün bölgede tekriben 130 min nefer insan öldürülür. O, Ehmed Kaviyanpura istinaden yazır: 'Bu zaman Rus silahlı güçleri müselmanları terki silah etmek için emr çıkarır, ferman verir.

Bu elanda yazılmışdı: Azerbaycanda İnan dövlerti terefsizliyini sahlaya bilmediyi için mütteliklerin kerarı ile harici Osmanlı ordusunun Azerbaycana girişinin karşısını almak meksedile milli Hristian ordusu teşkil edilir. Müselmanlar aşağıdaki şartlere riayet etmelidirler:

1. İstipanyans başkanlık ve liderliyinde 16 neferlik bir meclis teşkil edilir.
2. Şeherde fövkelade veziyyet elan olunduğundan, polis idaresinin reisi bu meclis terefinden teyin edilmelidir.
3. Müselmanlar 48 saat içerisinde silahsızlanmalı ve silahlarını tehvil vermeli dirler.
4. İnan kazak birimleri Rus zabitlerine tabe olunmalıdırlar⁴.

Araşdırmalar gösterir ki, Osmanlı ordusunun Güney Azerbaycana girmesinin kökünde heç de yalnız işgalçılık niyyeti deyil, hem de soydaş ve dindaşlarını soykırımdan kurtarmak meksedi dururdu. Çünkü artık bu zaman ermeni generalı Andranik 3 minlik öz silahlı ordusu ile Araz çayından keçib Hoy şehrini mühasire edir ve hoyluları kırdıktan sonra, Urmiyaya teref getmek, hristian küvvelerle birleşerek, Hristian dövlertinin teşkil olunacağı yerde, her ehtimala göre, Osmanlı ordusu hücumunun

² Mehmetali Resulzade, 'Müsavat' Partisinin Kuruluşu, 'Azerbaycan' (Ankara), Azerbaycan Kültür Derneği Aylık Yayın Organi, sayı:167 (2), Şubat 1966, s.13.

³ Kamal Talibzade, Yusif Ziya Talibzade, A.Şaikin Menzil Muzeyinde sahlanan elyazması, kovluk 4.

⁴ Cavad Heyet, Dr. Turec Etabekinin 'Azerbaycan' kitabı üzerine bir deyerlendirme ve tek millleşdirme. Medeniyet dünyası, VI burahlış, Azerbaycan Dövlert Medeniyet ve İncesenet Universiteti, 2003, s.79.

karşısını almak isteyir. Andranik öz planlarını realize etme ve büyük Ermenistan yaratma yönünde Rus ve İngiliz komandanlarının razılığını almıştı. Osmanlı Türk ordusu yalnız bele bir şeraitde Azerbaycana gelir, Hoy ve Salmasda Andraniki ve diğer Hristian kuvveleri meğlub edir. Andranik öz ordusu ile ferar etmek mecburiyyetinde kalır. Bununla bele milli düşmenlerimizin Güney Azerbaycanda müstakil Hristian devleti yaratmak planı 130 min nefer insan öldürülmesi ile neticelenir.

Teessüfler olsun ki, Osmanlı imperatorluğunun müvekketi barışma imzalaması neticesinde Osmanlı ordusu tezlikle Güney Azerbaycandan çekilir. Türk ordusunun Güney Azerbaycanda olduğu vaht halkımızın milli devletçiliyi bakımından yaranmış tarihi şeraitin elden verilmesine teessüflenen Ehmed Karaca 'Azerbaycanın yakın tarihine kısa bir bakiş' adlı eserinde yazır: 'Burada Osmanlı imperatorluğu büyük bir sehv eledi. Güney Azerbaycanda fealiyet gösteren Şeyh Mehemed Hiyabaninin devlet kurmasına yol vermediler ve onu Karsa sürgün etdiler. Halbuki, Şeyh Hiyabani Güney Azerbaycanda türk devletini kurmuş olsaydı, aynı vahtda Şimali Azerbaycanda kurulan Azerbaycan Demokratik Respublikası ile birleşerek, vahid 'Azerbaycan devleti' yaranacaktı'⁵. Eslinde bu fikirde tarihi hekikete birterefli münasibet özünü gösterir. Çünkü regiondaki karışık ve dolaşık münasibetlerde Hiyabani terefdarları Müsavatçılardan çok bolşeviklere ümid besleyirdiler.

Doğrudur, Osmanlı ordusu geri çekilenden sonra Şeyh Mehemed Hiyabani Karsdan Tebrize kayıdır ve 1920-ci ilde Azadstan Respublikasını kurur. Suretli islahat işlerine başlanılır. Azerbaycan türkcesi resmi devlet dili olur. Lakin İngilizlerle bolşeviklerin şiddetli mühalifeti, pozucu ve kızışdırıcı fealiyetleri ile karşı-karşıya gelen Azadstan Respublikası rus, İngiliz ve İran orduları terefinden yihılır. Şeyh Mehemed Hiyabani Tebrizde son küvvesine keder vuruşur ve şehid olur.

Osmanlı ordusunda 'İttihadi-İslam' cemiyetinin nüfuzu ve tutduğu mövkeyi şerh eden Doktor Cavad Heyet Y.Z.Talibzadeni Osmanlı İslam İttihadının başkanı kimi dekdim edir. O, 'Dr.Turec Etabekinin 'Azerbaycan' kitabı üzerine bir deyerlendirme ve tekmillleşdirme' adlı eserinde yazır: 'Menim atam merhum müctehid Mirze Eli Heyet ki, halk terefinden saykı ile karşılanar ve Azerbaycanda hükümetin teimsilçisi olan Kacar veliehdi Mehemed Hesen Mirze ile de çok yahşı münasibetleri var imiş. Osmanlılarla da yahşica ilişkileri olmuş ve onlarla birlikde 'İttihadi İslam' cemiyetini teşkil etmiş ve özü de İran üzre bu cemiyetin başkanlığını (Osmanlı İslam İttihadının başkanı merhum Yusif Ziya bey idi) yapmışdır. Osmanlıların sonraki davranış ve terkileri barede bele revayet ederdi: Rus, İngiliz ordusunun, Fransız ve Amerika missionerlerinin himayesini arhasına alan Asuriler, Ermeni daşnakları ve Andranik ordusu Urmiyede, Salmasda, Hoyda ve etraf kendlerinde müselmanalrı ümumi kette uğratdıktan sonra, Osmanlı ordusu yetişdi ve onların hücumu neticesinde, hristian güçleri meğlub olub, ekseriyyeti ferar etdiler...'⁶. Müellif, Yusif Ziya beyle bağı keydinde bele bir açıklama da verir ki, Osmanlı ordusunun albayı Yusif Ziya paşa Kuzey Azerbaycanlı ve Bakü Üniversitesinin müellimi Abdulla Şaikin kardaşı olmuşdur. Sovyetler Birliyi kurulduktan sonra, Yusif Ziya Nerimanov terefinden devet edildi ve bir neçe ay Nahçıvanda Azerbaycana hidmet etdi⁷.

Y.Z.Talibzadenin Güney Azerbaycandaki faliyetini tesdikleyen möteber menbelerden biri de 'Abdulla Şaikin Menzil Muzeyi'nde mühafize olunan fotoşekildir. Kıymetli bir sened kimi, muzey fondunda sahlanılan bu fotoşekil Yusif Ziyanın Güney Azerbaycanla bağlantısına tutarlı delil olmakla yanaşı, onun hem de 'İttihadi İslam' cemiyetinin rehber simalarından biri olduğunu tesdikleyen eyani sübutdur. Burada dövrün dini, esgeri ve siyasi hadimlerinin ehatesinde (merkezde) esgeri geyimli Y.Z.Talibzadenin ve Doktor Cavad Heyetin atası – müctehid Mirze Eli Heyetin yanaşı tesvirleri ön plandadır.

Sonralar – Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilk vahtlarında İttihadçılar, bele demek mümkünse, hem de ilhakçılarla aynı cebhede olan Yusif Ziyanın AHC rehberleri ile bezi anlaşılmazlıklara sebep olan mövke ferkliliklerinin mahiyetine aydınlık getirmek için 1915-ci il Güney Azerbaycan hadiseleri de marak doğurur. T.Svietoshovski 'Rus Azerbaycanı 1905 – 1920' eserinde melumat verir ki, Helil Paşa, komandanlığındaki güclendirilmiş küvvetlerle 1915-ci ilin yanvarında Tebrizi zebt ederek, Rus

⁵ Ahmet Karaca, "Azerbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış", Ankara, Azerbaycan Kültür Dernegi Yayınları, 1982, s. 16.

⁶ Cavad Heyet, **Dr. Turec Etabekinin 'Azerbaycan' kitabı üzerine bir deyerlendirme ve tekmillleşdirme**, Medeniyet dünyası, VI burahılış, Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İnceneset Universiteti, 2003, s. 79-80.

⁷ **Age**, s. 80.

Azerbaycanının kapısına dayanmışdı. Bu zaman Osmanlı Dövlətinin Kafkasya siyasetinin rehberi Ömer Naci idi ve o, Şerki Kafkasya İttihad ve Terekki Komitesi Müfettişi teyin edilmişdi. T.Svietoshovskiye göre vezife osmanlıların iki Azerbaycanı birleştirmeye isteklerine ve bunun Osmanlı Dövlətinin himayesinde gerçekleşeceğine işareti idi⁸. Lakin Osmanlı Ordusu Tebrizde çok davam getire bilmeyir. Sarıkamış meğlubiyetinden sonra Tebriz derhal rusların eline keçir. Sonrakı cehdler, Enver Paşanın gözlediği ve umduğu 'Türkçülük' semereleri de netice vermedi. Tedikatçılardan Fevzi Çakmak, Kurat, Sünbül, B.Aslan, Svietochovski ve digərleri tesdikleyir ki, hüsusile Ömer Nacinin Tebrizde olduğu esnada, ister İran Azerbaycanında ve isterse de Şerki Kafkasyada ruslara karşı üsyanlar başladı. Bu herekatların merkezi 'Difai' teşkilatının güçlü olduğu Gence idi. Bu arada Azerbaycan türklerinin bu teşkilat vasitesile Osmanlı Dövləti ile münasibetler yaratdığı anlaşılır. Hemçinin 1915-ci ilin fevralında Feteli han Hoyskinin kardaşı oğlu Emir-aslan han gizlice serhedi keçerek Erzuruma gelmiş ve Türkiye selahiyetlileri ile elake kurmuşdur. O, 'Difai' teşkilatının nümayəndesi kimi Transkafkasya müsəlmanlarının müstəkil bir dövlət kurmaq arzularını açıklamışdır. Onun teklifine göre Bakü, Gence, İrevan kuberniyalarıyla Terek ve Dağistanı dahil edərək İsveçre tipli müstəkil bir dövlət kurulması mümkündür. Kafkasyada Türkiye ile Rusiya arasında bele böyük bir tampon dövlət kurulması fikri Enver Paşa tərəfindən də müvafiq sayılmasına bahmayarak Ruslar karşısındaki meğlubiyət bele bir planın gerçekleşmesine mane olmuşdu⁹.

Y.Z.Talibzadenin sonrakı herbi-siyasi faliyeti Osmanlı ordusu ve Azerbaycan könüllülerinden ibaret 'İslam ordusu'nda davam edir. 1918-ci yıl iyun ayının 4-de 'Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azerbaycan Respublikası arasında dostluk mükavilesi' imzalanır. Hemin mükaviləni Türkiye tərəfindən edliyyə naziri Helil Menteşe, Kafkasya cəbhəsinin Baş komandanı Vehib Paşa, Azerbaycan tərəfindən harici işlər naziri M. H. Hacinski ve Milli Şuranın sedri M.E.Resulzade imzalayırlar. Azerbaycan Respublikasının harici dövlətlərə imzaladığı ilk mükavilə 11 maddədən ibarət idi. Mükavilənin Azerbaycan üçün çox mühüm olan dördüncü maddəsində göstərilirdi ki, 'Dinlik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün eger ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azerbaycan Respublikasına əsgeri yardım göstərməyi öz üzərinə götürür'¹⁰.

Təbii ki, I Cahan herbənin sonlarına doğru herbi-siyasi vəziyyəti son dərəcə gərgin durumda olan Osmanlı dövlətinin Azerbaycana ordu göndərməsinin bir sıra müşkülətləri vardı. Bu addım neinki karşı cəbhə dövlətlərinin, habelə müttəfik Almaniyanın da mükaviməti ilə karşılandı. Bunun üçün də Türkiye hökuməti Osmanlı ordusu ilə Azerbaycan könüllülerindən ibarət Kafkasya İslam Ordusu yaradılması qərarını verir. Ve bu işin, Azerbaycanı hər yöndən yaxşı tanıyan herbçi və siyasetçilər olmadan başanlı olacağını mümkünsüz hesab edən ordu rəhbərliyi, hər iki ölkənin ictimai-siyasi heyətində kifayət kəder nüfuzları olan və həmin dövrdə Türkiyədə çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Ahund Yusif Talibzadə kimi şəxsiyyətlərin orduda təmsil olunmalarını zəruri və çox faydalı bilmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun herbi müşavir olduğu bu ordunun könüllülərdən ibarət Yardım alayının başında Yusif Ziya dururdu. Mühacir Azerbaycan ziyalılarından Əbdülvəhəb Yurdsever bu haqda yazır: 'Ahund Yusifin türkçülüyündə və turançılığında kimsənin şübhəsi olmasa gərəkdir. Xarakter etibarlı ilə Şaikin tamamilə hilafına olaraq feal bir siyaset adamı və usanmaz bir mücadiləçi bulunan Ahund Yusif çarlık dönəmində bir müddət Bakü real lisesində türkce və şəriət öyrətməliyini yaptıqdan sonra, Balkan herbələrində Türkiyəyə gedərək, orduya könüllü keyd olmuş və rəşadətini sayəsində çabuk irəliləyərək kəndi iradəsinə görə minbaşlı rütbesinə kəder yüksəlmişdir. İstiklal dövrümüzdə Ahund Yusif Azerbaycana dönərək könüllü yardım alayının komitəsini kəndi üzərinə almışdı. Ahund Yusif kayət hərəkətli və feal bir mücadilə adamı idi. Hətta deyilə bilər ki, kabına sığmayan xarakterdə bir insandı. Eyni zamanda 'Musavat' partiyasının ən eski əzalarındandı'¹¹.

⁸ Todeusz Svietochovski, **Müslüman cəməatən ulusal kimliyə Rus Azerbaycanı 1905-1920** (Türkcesi: Nuray Mert), Bağlam yayınları, Ankara 1988, s.113-114.

⁹ Bətül Aslan, **I. Dünya savaşı əsnasında 'Azerbaycan türkləri'nin 'Anadolu türkləri'ne 'Kardaş köməgi (yardımı)' və Bakü müsəlman cəmiyyət-i hayriyesi**, Ankara, Atatürk kəltür mərkəzi başqanlığı yayınları, 2000, s.72.

¹⁰ İsa Həbibovun Kamal Talibzadəyə məktubu (21 may, 1987-ci il, Naçivən şəhəri), **Əbdulla Şaikin Mənzil Muzeyinin arhivi**, kəvlük 4, s.90.

¹¹ Əbdülvəhəp Yurtsever, "Əbdulla Şaik vefat etti", 'Azerbaycan'(Ankara), Azerbaycan Kəltür Dərnəgi yayınları, sayı 4-5, 1959, s.14.

Akademik K.Talibzade de bu faktarı tesdikleyerek yazır ki, Yusif Ziya '1918-ci ilde türk ordusu ile beraber Baküya kayıdır. Demokratik Respublika döneminde 'Musavat' partiyasının orkanı 'Azerbaycan'da ve dövrün başka matbuat orkanlarında feal iştirak edir, maarif-medeniyet mövzularına dair mekaleler neşr etdirir. Bezi siyasi meselelerin hellinde Demokratik Respublika rehberleri ile razılaşmadığı için yeniden Türkiyeye kayıdır'¹².

1918-ci il iyun ayının evvelerinde türk esgeri destelerinin Gence istikametine hareketi başlamışdı. Lakin ordu rehberliyi Genceye daha tez gelmişdi. Türkiyeli tarihçi Halil Bal tarihi senedlere istinaden bildirir ki, Kafkasya İslam Ordusu Komandanı teyin edilen Nuri Paşa 25 may 1918 tarihinde Genceye dahil olmuşdu. Vezifesi – özü ile beraber getirdiyi zabıt heyetinden faydalanarak Azerbaycanda Kafkasya İslam Ordusunu kurmak ve Bakını bolşeviklerden kurtarmak idi. Şimali Kafkasyaa yardım ancak bundan sonra mümkün ola bilerdi. Nuru Paşa vaht keçirmeden Azeri köüllülerden Kafkasya İslam ordusunun kuruluşuna başlamışdı, amma düzenli Türk küvvetleri getirmeden Bakı meselesinin hell edilmesinin mümkün olmadığı anlaşıldı¹³.

Belelikle, Kafkasya İslam Ordusuna Türkiyeden bir-birinin ardınca yeni-yeni küvveler celb edilir. Türkiye koşunlarının bir kısmı Kars ve Aleksandroproldan keçib Karakilse-Dilican-Kazah ve Ağstafa vasitesile, diger hissesi ise Güney Azerbaycan-Karabağ istikametinden hareket edirdi. Mürsel Paşanın başçılık etdiyi Türkiye ordusunun en yahşı diviziyalarından olan 5-ci diviziya iyun ayının evvelerinde Genceye dahil oldu. Keyd etdiyimiz kimi, bu vaht artık Türkiyenin Kafkasyada olan esgeri hisselerinin yeni baş komandanı, Enver Paşanın ögey kardaşı Nuru Paşa öz kerargahı ile Gencede idi.

Demeli, Osmanlı ordusunun Kafkasyaa, o cümleden Azerbaycana doğru hareketi hele 4 iyun Batum mükavilesinden önce başlamışdı. 'Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920' eserinde amerikalı yazar Tadeusz Svietochovski bu hakda yazır: 'Nuri Paşa daha Osmanlı-Azerbaycan anlaşması imzalanmadan, 2 Haziranda, 'Bağımsız, İslami Azerbaycan Cumhuriyeti kurulması talebi doğrultusunda' müslümanları Bolşevik idaresinden kurtarmak üzere askeri hareket başlatma emri almıştı'¹⁴.

Bakının alınmasınadek – 1918-ci il sentyabrın 15-e keder keçilmiş şerefli döyüş yolunda Osmanlı esgerleri ile yanaşı, azerbaycanlı köüllülerin ve hüsusile de köüllülerden ibaret yardım alayının komandiri Ahund Yusifin şücaeti şeksizdir. Eger Balkan müharibesinde Azerbaycan türklarının hemreyliyini bildiren beyanmelerin İstanbulda yayılması Yusif Ziyanın adı ile bağı idise, Bakının alınması erefesinde Ahund Yusifin de ön sıralarda döyüşdüğü Kafkasya İslam Ordusunu ruhlandıran, bu işin tarihi ehemiyetini türk esgerlerine aşıl原因 ve bu şansın elden verilmesi ile onsuz da düşmen zülmü altında inleyen bacı ve kardaşlarımızı hansı taleyin gözlediğini gizlin müraciet ve beyanmelerde yayanlardan biri de onun küçük kardaşı Abdulla Şaik idi. Heç şübhesiz ki, A.Şaikin mübarizlik ruhunun, türkçülük ve turançılığın en güçlü dayağı, en küvvetli hamisi böyük kardaşı Yusif Ziya olmuşdur¹⁵. Ebdülvahab Yurdseverin bir yazısında tesdiklenir ki, 'Ayrıca bir çok şeirlerinde Abdulla Şaikin fikri siması üzerinde merhum ağabeyisi Ahund Yusif (Yusif Ziya) Talibzadenin (bu mefkureye bağılığını seraheten isbat etmişdir) böyük tesiri olmuşdur'¹⁶.

'Abdulla Şaikin türkçülüğü'nü araşdıran Mübariz Süleymanlı haklı olarak bele bir mekanı hüsusile vurğulayır ki, Ahund Yusifin küçük kardaşı Abdulla Şaikin bu dövrde yazılmış eserlerinin hamısı Azeri türklarının milli varlıklarının tehlukeye meruz kaldığı, ölüm-dirim savaşına kalhdıkları tarihi mekamlarla bağıdır. 'İki mücahid', 'Vetenin yanık sesi', 'Arazdan Turana', 'İntizar karşısında' ve bu sepkili diger eserlerin çap olunduğu tarihlerin özü tedkikatçılara çok şey demektedir. Bunlardan biri –

¹² Kamal Talibzade, "Ahund Yusif Talibzade", **Medeniyet dünyası**, Azerbaycan Dövlət Medeniyet ve İncesenet Universitetinin neşriyyatı, 2001, II burahılış, s.44.

¹³ Halil Bal, "Kuzey Kafkasyanın istiklalı ve Türkiyenin askeri yardımı, 1917-1918", **Kafkas araşdırmaları**, C. III İstanbul, 1997, s. 50.

¹⁴ Todeusz Svietochovski, **Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam yayınları, 1988, s.179.

¹⁵ Mübariz Süleymanlı, "Abdulla Şaikin türkçülüğü", **Medeniyet dünyası**, Azerbaycan Dövlət Medeniyet ve İncesenet Universitetinin neşriyyatı, 2001, II burahılış, s.57.

¹⁶ Abdülvahab Yurtsever, "Abdulla Şaik vefat etti", 'Azerbaycan'(Ankara), Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, sayı 4-5, 1959, s.14.

‘Neçin böyle gecikdin’ şeirin tarihçesine dikket yetirsek, onun hansı bir tarihi şeriatde yazılmış olduğu aydınlaşar. Osmanlı ve Azerbaycan türklerinin esgeri birleşmelerinden ibaret ‘Kafkasya İslam ordusu’ ile rus ve ermeni küvvelerinden ibaret bolşevik koşunlarının Gence ve Bakı arasındaki kanlı çarpışmalarına şahidlik eden bu iller türk tarihinin şanlı sehifelerini teşkil etmektedir¹⁷.

Sensiz kelbim kırık, sönük, çeynenmiş, hırpalanmış,
Ömür şüşem daşa deymiş, heyatım parçalanmış.
Kırık bir saz kimi sızlar kanlı, yorğun telleri,
Yakılar da, yakar bütün kaygı vurmuş elleri.
Şu vetenin öksüzleri, gelinleri, dulları,
Göz yaşıyla sulanmış hep keçdiyiniz yolları.
Yolunuzu beklemekten benizleri saralmış,
Heç gelmedin. O şen, güler ürekleri kem almış.
Sen gelmesen, dolumsanmış ürekler heç şad olmaz,
Sen gelmesen, herabaya dönen kelb abad olmaz.
Sen gelmesen, güneş doğmaz, ümid gülüm açılmaz,
Dodaklarım gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz.
Başkasını istemem de, ey türk, çabuk sen gel, sen,
Beklemekten yoruldum, eh, işte gec kaldın, neden?
Yollarına daşmı kalanmış? Ya azğın kuldurlar
Burakmıyor? Daş, demir, ya polad olsa da onlar,
Üreyinde şölenenen metin, kızğın ateşle
Yak onları, erit, söndür, çeyne, boğ, ez, hırpala!
Hain, alçak düşmenlere kol gücünü hep göster,
Aç yolları, çabuk gel ki, kelbim seni pek ister¹⁸.

A.Şaikin bu şeiri – 1918-ci ilin 12 iyununda Gence ermenilerini itaet altına alan, 30 iyunda Göyçayı, 2 iyulda Salyanı, 5 iyulda Ağsunu, 10 iyulda Kürdemiri, 19 iyulda Şamahını, nehayet 15 sentyabrda Bakını işğaldan azad etmiş Türk ordusunun intizarında olan halkın heyecanının tercümanıdır. Ona göre de müellif şeire hem de ‘İntizar karşısında’ adı vermişdir.

Bu günün özünde de bele bir şeir gözlerimiz önünde minlerle türk kehremanlarının şücaetini canlandırmaktadır. M.Süleymanlının tebirince desek, ‘A.Şaikin ‘İntizar karşısında’ şeiri tarihi, romantik, remzi, real menalarda, sözün geniş ve dar anlamında, millet ve aile çerçevesinde umulan kardaş kömeyinin, kardaş intizarının mücessemesidir. Heddi-hüdudu bilinmeyen ermeni amansızlığının tüğyan etdiyi Bakıda, türk-müselman ehalisinin ümid ve arzularının ifadesidir¹⁹.

Hem Osmanlı ordusu terkinde gelen, hem de gönüllü azerbaycanlılardan yüzlerle şehid vermiş kehreman türk ordusunun Bakı uğrunda 5 avkustda başladığı birinci hücumu herbi sursat kılığından uğursuz olmuşdu. Türk hücumunun def edilmesi düşmen cebhesinde ruh yüksekliyiye sebeb oldu. 6 avkustdan etibaren Bakıda eli silah tutan 15-65 yaşlar arasında olan kişiler esgeri hidmete çağırılarak mecburen silahlandırıldı. Buna karşı çıhib esger getmek istemeyen türklerden 600 nefer edam edildi. Dehşetler, iztirablar içerisinde inleyen Bakı türkleri, esgerlerin ruh yüksekliyini kaldırmak ve onları daha

¹⁷ Mübariz Süleymanlı, *age*, s. 56-57.

¹⁸ Abdulla Şaik, *Arazdan Turana* (Çapa hazırlayan, tertibçi ve keydlerin müellifi: Minahanım Esedli), Bakı Nurlan 2003, s.61.

¹⁹ Mübariz Süleymanlı, *age*, s. 57.

da cesaretlendirmek meksedi ile 10 avkust 1918-ci ilde 'Milyonlar şeheri adlanan Bakının kapıları önünde neçe gündür kelebe kuşunun kanadlarını tutmak isteyen Türk Ordusuna' başlıklı müraciet hazırlamış ve onu 'Kafkasya İslam Ordusu' içerisinde yaymışlar.

Bele bir vahtda Bakıda olan Azerbaycan ziyalıları Türk Ordusuna ünvanlanmış bu müracietle yanaşı, dövrü matbuat sayfelerinde de Türk esgerlerini ruhlandıran, halkımızın istek ve arzularını eks etdiren yazılarla çıxış edirdiler. Bele yazılardan biri de temeli 1915-ci ilde M.E.Resultzade tarafından yazılmış ve Bakının alınması erefesinde gizli şekilde neşr olunan 'Açık söz' gazetesinin redaktörü Abdulla Şaikin tezlikle diller ezberi olmuş mehiz 'İntizar karşısında' şeiri olmuşdur²⁰.

Bakının azad edilmesinden sonra sabitlik ve emin-amanlık yaratmak yolunda ciddi işler görmüş Türk Ordusuna Azerbaycanı terk etmek emri verilende bele, ordunun ekser zabıt ve esgerleri Azerbaycan vetendaşlığını kabul edib burada kalmaya karar vermişdiler. Ve tebi ki, eslen azerbaycanlı olan herbçiler de müstakil Azerbaycan dövlətinin teşekkülünde hizmetlerini esirgemirdiler ki, onların içerisinde Y. Z. Talıbzade çokyönlü faliyeti ile dikkət merkezinde olanlardandır.

Y. Z. Talıbzade Cumhuriyet döneminde dövrü matbuatda, hüsüsile de 'Müsavat' partiyasının organı olan 'Azerbaycan' gazetesinde medeniyetin mühtelif problemlerine dair müntezem çıxışlar edir. Bir müddet Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin siyasi heyatında kızgın fealiyet gösterir. 'Azerbaycan' gazetesinde derc etdirdiyi 'Müsavat kurultayında dahili siyasetimiz'²¹, 'Ekmek meselesi'²², 'Kafkasiyaya bayram tebriki'²³, 'Cemiyeti ekvam'²⁴, 'Efkanistan'²⁵ ve s. başlıklı mekalelerinden aydın olur ki, Y. Z. Talıbzade Azerbaycanla bu ve ya digər şekilde bağlantısı olan beynelxalk hadiselerə bigane kalmamış, milli hökumetin yanlısı ve küsurlü tedbir ve icraatını tenkid etməkdən çekinmemişdi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin elan olunduğu tarihi şeriatın mürekkəbliyi, beynelxalk veziyyetdəki keyri-müeyyenlik, Dünya dövlətlərinin Azerbaycan siyasetindəki gerginlik, mühtelif meslek və cəbhələrə hidmət edən dahili siyasi kruplar arasındakı çarpışmalar, hətta nəticə etibarını ilə eyni ekidə və amal uğrunda mübarizə aparən kruplar arasında bele mübahiseli mekamlar ortaya çıxarırdı.

1911-ci ilde 'Müsavat' firkesinin teşekkülünü bildiren beyanamedən və partiyanın sonrakı proqramlarından islam amiline ne derecede mühüm yer verildiği aydın görünür. 1911-ci ilde neşr olunmuş proqramın esas bəndləri islam ittihadına həsr edilmişdi. 1-ci maddədə deyilirdi: 'Milliyyət və mezheb ferki koymadan bütün müsəlmanların birləşməsi'²⁶. Sonrakı partiya proqramlarında (1917, 1919, 1936) bu prinsiplərdə əsaslı dəyişiklik olsa da, islam amili heç vaxt kölgədə kalmamışdır. Müsavatın ilk beş üzvü sırasında yer tutan Y.Z. Talıbzadəni də, heç şübhəsiz, ilk vahtlar türkcülükdən çox din amili, daha dəqiq desək, islam ittihadı maraklandırmışdır. Şeyh Cəmələddin Efkaniden üzü bəri müsəlman dünyasında islahatçılıq fikrinin təbliğatçıları, Osmanlı dövlətini islamiiyyətin mərkəzi və sultanı da helifə kimi görür və sonradan 'turañçılıq' ideyasının bir çox yaradıcıları müsəlman-türk topluluqlarının kurtuluşunu Osmanlı dövləti ilə ittihadda görürdülər. Y.Z.Talıbzadənin heyat və yaradıcılığı da onun əsasən bu ekidənin daşıyıcısı olduğunu təsdiqləyir. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ideoloqları ilə olan fikir ayrılıqları da mehiz bu məqamla bağlı olmuşdur. Demokratik Respublikanın ilk günlərində, hüsüsile də Kafkasya İslam Ordusu rəhbərliyi ilə milli hökumət rəhbərləri arasındakı mübahisələrdə bu əmil də az rol oynamamışdır.

Müstəkiliyyə gədən yolun çətinliyini təsevvür etmək üçün siyasi küvvələr arasındakı çekişmələrə dikkət yetirmək kifayətdir. Cumhuriyyətin tələyinin həll edildiyi məqamda isə əsas təhlükələrdən biri də kardaş köməyinə gəlmiş Osmanlı ordusundan öz kara əməlləri üçün istifadə etməyə çalışan mürtece küvvələrin baş kaldırması idi. Bu zaman həm rus hakimiyyəti, həm də inkilab nəticəsində zərər çəkmiş mürtece küvvələr üçün Osmanlı dövlətinin ictimai və siyasi rejimi çox əlverişli idi. Bele bir situasiya Azerbaycanı nəticə etibarını ilə əsli vəziyyəte salacaq ilxakçılıq üçün də çox münasib bir fürsət yaradırdı.

²⁰ Mübariz Süleymanlı, *age*, s.21.

²¹ Yusif ZiyaTalıbzadə, "Müsafat kurultayında dahili siyasetimiz", 'Azerbaycan' gez., Bakı, 1919, № 343.

²² Yusif ZiyaTalıbzadə, "Ekmek meselesi", 'Azerbaycan' gez., Bakı, 1919, № 326.

²³ Yusif ZiyaTalıbzadə, "Kafkasiyaya bayram tebriki", 'Azerbaycan' gez., Bakı, 1919, № 369.

²⁴ Yusif ZiyaTalıbzadə, "Cemiyeti ekvam", 'Azerbaycan' gez., Bakı, 1919, № 348.

²⁵ Yusif ZiyaTalıbzadə, "Afganistan", 'Azerbaycan' gez., Bakı, 1919, № 350.

²⁶ Mirza Bala Memmedzadə, *Milli Azerbaycan hərəkatı*, Bakı Nıcat 1992, s.44.

Daha doğrusu, ‘Azerbaycan hökümetinin deveti ile ve müeyyen müdahileye göre kömeye gelmiş İslam ordusu komandanlığının, hökümetle mürteceler arasındaki mübarizelerde ‘bitereflik’ elan etmesi, azerbaycanlılar üzerinde çok ağır tesir yaratmışdı. O yalnız bitereflik elan etmemiş, hökümetin ve Milli Şuranın tamamile dağılmasını ve mövkeyini paşanın öz arzusu ile teşkil edeceyi hökümete vermesini isteyirdi. Teşkil olunacak bu ‘Hökümet’ ise rus çarizminin sabik kapıkulları ile şeyhülislamdan ibaret olacaktı’²⁷.

Eslinde Milli Şura haricinde Paşanın öz arzusu ile teşkil edilecek hökümetin mövcudluğu yeni hükuki veziyyet yaradacaktı.

Bununla da Azerbaycan müstakil bir devlet olmakdan çıkarak Türkiyenin bir hissesi şekline girecekti. Halbuki bu, 1918-ci il 4 iyun Batum mükavilesine, Brest-Litovsk mükavilesine ve elece de müstekillik yolunda kazanılmış bütün uğurlarla daban-dabana zidd bir yanaşma idi. Bele bir mekamda hetta milliyetçiliklerine şübhe edilmeyen bezi tanınmış şahsiyetler de Azerbaycanın kurtuluşunu yalnız Türkiyeye birleşmekte görürdüler ki, bir terefdan islam ittihadı tebliğatçısı, diger terefdan de Kafkasya İslam Ordusunun kifayet keder nüfuzlu zabiti olan Y.Z.Talıbzade de heç şübhesiz bu ideya terefdarlarından idi. ‘Ehmed bey Ağaoğlu kimi büyük şahsiyet bele Azerbaycanın müstakil yaşaya bilmeyeceyini ve Rusiya ile Türkiyeden birine arhalanmasının vacib olduğunu, Türkiye meğlub olduktan sonra Rusiya ile anlaşmaktan başka çare kalmadığını Bakıda çihan bir rus gazetesine verdiyi müsahibede beyan edirdi’²⁸. Tebii ki, Azerbaycanın üzleşdiyi belalar fonunda ve gergin ictimai-siyasi şeraitde halkın kurtuluş yolunu arayan bu ekide sahiblerinin siyasi bahışlarının hakk kazandırılan terefleri de var idi. Nehayetde Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin hemin tarihi şeriatde taleyi yine Milli Şura ve Hökümet rehberleri ile Kafkasya İslam Ordusu terkinde selahiyyet sahibleri olan E.Ağaoğlu ve A.Yusif kimi eslen azerbaycanlı ideolokların birge diskussiyaları, fikir mübadileleri sayesinde hell edildi.

Belke de ele yuharıda keyd olunan mübahiseli meseleler ve fikir ayrılıkları sebebendendir ki, Y. Z. Talıbzadenin cumhuriyet illerindeki faliyetinde anlaşılmaz mekamlar ortaya çıhr. Bununla bağlı menbelerde ziddiyyetli melumatlara rast gelinir. M.Sarvan ‘Borçalı alimleri’ kitabında Y.Z.Talıbzadenin ‘Bezi siyasi meselelerin helli için yeniden Terkiyeye kayıtmasından’ behs edir²⁹. K.Talıbzade ise yazır ki, o hemin dövrde ‘Bezi siyasi meselelerin hellinde Demokratik Respublika rehberleri ile razılaşmadığı için yeniden Türkiyeye kayıdır’³⁰. Y. Z. Talıbzadenin bacısı oğlu Hüsneddin Rzayevin K.Talıbzade terefinden yazıya alınmış hatirelerinde³¹ bu hakda iki yerde behs edilir. Birinde keyd olunur ki, ‘Müsavat hökümetinde Ahund Yusif kalmır. Eşitdiyime göre Ahund Yusif istemirdi Müsavat ingilislerle elakeye girsin. Ahund Yusif müstakil siyasetin terefdarı idi’. Diger bir yerde ise ohuyuruk: ‘Nesib bey Yusifbeyov ile zidd idi. Hanhoyski ile Kerim bey Vekilov ingilis terefdarı oldukları için onlara da münasibetleri pis idi. Ketı şekilde Türkiye terefdarı idi’. Buradan da aydın olduğu kimi, Y.Z.Talıbzade neinki hemin yıllarda, ondan sonraki faliyetini de türk-islam ittihadçılığı uğrunda mübarizeye hesr etmişdir.

Dünya herbi illerinde Y.Z.Talıbzadenin Osmanlı ordusu terkinde Güney Azerbaycandaki faliyetine tokunmuşduk. K.Talıbzadenin keydlerinden melum olur ki, o, cumhuriyet döneminde de Güney Azerbaycanda siyasi-ideoloji fealiyetle meşğul olmuşdur. Y.Z.Talıbzadenin Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin siyasi heyatında kızgın fealiyet göstermesine öteri tokunduktan sonra akademik yazır: ‘1919-cu ilde Osmanlı devleti nümayende heyetinin başçısı kimi Tebrize gedir (Yusif Ziya nezerde tutulur – M.E.), orada hemkarları ile Güney azerbaycanlıların azadlık mübarizesini destekleyen ‘İttihadi-islam’ cemiyetini yaradır’³².

Evvelde de tohunduğumuz kimi, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin dahili ve harici siyaseti ile bağlı, ümumilikde ise Azerbaycanın ideoloji perspektivlerine dair siyasi bahışlardaki ferkler Osmanlı

²⁷ Age, s.99.

²⁸ Age, s.108.

²⁹ M. Sarvan, “Borçalı Alimleri”, **Azerbaycan Milli Ensiklopediyası**, Bakı 2001, s.427.

³⁰ Kamal Talıbzade, “Ahund Yusif Talıbzade”, **Medeniyet dünyası**, Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Universitetinin neşriyyatı, 2001, II burahılış, s .44.

³¹ Hüsneddin Rzayev, Ahund Yusif Ziya Talıbzade (K.Talıbzade terefinden yazıya alınmış hatirelerin elyazması, kovluk 4), A.Şaikin Menzil Muzeynin arhivi.

³² Kamal Talıbzade, Yusif Ziya Talıbzade, A.Şaikin Menzil Muzeyinde sahlanan elyazması, kovluk 4, s.9.

Ordusu nümayendelerinin Genceye geldiği günden daha keskin karakter almıştı. Nuru Paşanın özü bele müstekilliyini yenice elan etmiş respublikanın siyasetine müdahile etmek cehtden tereddüd etmir, 'Azerbaycanist' düşüncede olmalarından narahat ola bilecek solçu ve ya müsavatçılara karşı mühafizekar ve panislamist çevrelere olan yakınlığını gizletmirdi. Hüsusile de, Rus inkilabının bir mehsulu hesab etdiyinden Milli Şuraya da çok ciddi yanaşmırdı.

Osmanlı devletinin hem şimali, hem de Güney Azerbaycanla bağlı siyasetini araştıran tedkikatçıların ekseriyyeti bu fikirdedir ki, bu siyaseti heyata geçirenler her cür müstekillik fikrine mühalifetde olmuş, milli istiklal önderlerini mübarize meydanından uzaklaştırmak için bir sıra tedbirler görmüşler. T.Svietochovskinin kenaetine göre, ümumilikde, Osmanlı esgeri idaresi altında heyata geçirilen siyaset Rus inkilabının demokratik sahadeki nailiyyetlerini zedeleyirmiş kimi görünürdü. Tedkikatçı-alim diğer araştırmacılara – R.Pipes, Ş.Tağiyeva ve başkalarına istinaden yazır: 'Osmanlı yöneticileri, aralarında Resulzadenin de olduğu birkaç Azerbaycanlıyı Türkiyeye uzunca bir ziyarete davetle yerlerinden oynatmışlardı. İşgalçı kuvvetler Tebrizde daha da sert tedbirlere başvuruyorlardı, Azerbaycan Demokratik Partinin radikal öncüsü ve Sattar Hanın eski dostu Şeyh Muhammed Hiyabani Karsa sürülmüş, Demokratik Parti yasaklanmış, İttihad benzeri ve Osmanlı yanlısı İslam Birliği dışında heç bir yasal siyasal örgüt bırakılmamıştır'³³.

Tarihi hadiseler izlenildikde bele bir kenaet hasil olur ki, 'İttihadi-islam' cemiyetinin önderlerinden biri kimi Y.Z.Talibzadenin Güney Azerbaycandaki faliyeti netice itibarıyla hem müsavatçıların siyasi hettine, hem de Hiyabani herekatına muhalif ruhda olmuştur. Eslinde cenubdaki milli herekatla Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin siyasi kurslarında da farklı ve bir-birine zidd mövkeler müşahide edilmekdeydi. 'Bakı ve Tebriz idareçileri arasındaki yakınlama (İranla-Azerbaycan arasında 1920-ci ilin martında bağlanmış dostluk ve ticaret anlaşması nezerde tutulur – M.E.) ve müsavatçıların katı ingilis terefdarlığı, Hiyabani önderliliğinde işgala karşı güçlenen ve hüsusen bu herekatın genişlendiği Tebrizde mühalif reaksiyaya sebep oldu. Bu herekat Tehrandaki merkezi hükumete olduğu keder, ingilis hakimiyetine de karşı idi, bununla beraber Azerbaycan Cumhuriyetine de düşmançılık beslemeye başlamıştı. Hiyabani ve terefdarlarının Müsavat rejimine katı, soldan mühalifetde olan Hümmet ve edalet kruplarının simpatiyasını kazanması çok teeccüblü sayılmazdı, belece inkilabçı pan-Azerbaycan hemreyliliği tekrar gündeme gelmişti'³⁴.

Eslinde Hiyabani, imperialist devletler tarafından tanınan müsavatçılarla Azerbaycan birliyi için hemrey deyildi; bolşeviklerin Bakı çevrilişini müsbet karşılamıştı, bu hadiseni eski hümmetçilerin bir zeferi olarak görürdü. Ancak kısa bir müddetden sonra, Bakıda son sözün ruslarda olduğunu ve bolşevizmin vüset aldığı derk edince bahışlarını deyişdirmişti. Bolşevizmin İrana doğru hereketinin sonraki inkişafında hiyabaninin sovetlere karşı şüpheleri getdikce artır. O, Tehrana karşı üsyanı devam ettirmekle beraber, hem de hiddetli bir İran vetenperveri olmuşdu. İngiliz olsun, rus olun – yabancıların İranın dahili işlerine müdahileye hakkı olmadığını bildirir, bolşevikler İranın her hansı bir yerini ilhak etmeye karar verdikleri tekdirde İran azerbaycanlılarının onlara karşı bir nefer kalıncaya keder vuruşacaklarını beyan edirdi. Bele bir durum meydana gelmedi, feket Azadistan kısa bir müddet erzinde Araz çayının şimalındaki Sovet iktidarına mühalif olanların sığınağı haline geldi'³⁵.

Dünya devletlerinin Azerbaycan siyasetindeki menafe mühtelifliyi, Türkiyede Dünya herbende meğlub olmuş Osmanlı iktidarı ile Atatürkün rehberlik etdiği milli herekatdan doğan ikihakimiyetlilik Azerbaycandaki veziyyeti daha da mürekkebleşdirirdi. Hem Zakafkasyayadaki, hem de Anadoludaki türkler Azerbaycan hükümetinin ince diplomatik durumunu çok dikkete almırdılar. Mustafa Kamala gelince, o, Türkiyenin harici siyasetine bağlı olarak panislamizm ve pantürkizmi tamamilere redd edir, belece 1918-ci ilden sonra da bu ideyaları destekleyen ittihadçıların siyasetinden keti surette ayırılırdı. Onun fikrinde, pantürkizm ve panislamizm sadece Türkiyenin Rusiyanın dostluğuna olan ehtiyac ile zidd olmakla kalmır, 'önce Türkiye' düşüncesine dayanan milliyetçiliyi ile de tezad teşkil edirdi. Bununla bele, Azerbaycanda Anadolu milli azadlık herekatına reğbet besleyenlerin sayı oldukça çok idi ve

³³ Todeusz Svietochovski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920** (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam yayınları. 1988, s.180.

³⁴ **Age**, s. 209.

³⁵ **Age**, s. 246-247.

getdikce de artırdı. Bu durum ise çok farklı siyasi menzere yaradırdı: bunlar arasında, sonunda ittihadçuların milliyetçilerin yerini alacağına inanan panislamistler, Türkiyedeki hareketin dünya çapında bir anti-imperialist partlayışın başlangıcı olduğunu düşünen solçular ve ümumilikde mehdud, dar Azerbaycan milletçiliğine karşı olan değişik siyasi düşüncelere sahip kimseler vardı. Nesib bey Yusifbeylinin ikinci kabineti, bu geniş reğbet hisslerinden doğan bir hoş niyyet göstericisi olarak, dekabr 1919-cu ilde Mustafa Kamala maddi (pul) yardımı etdi. Lakin ‘Bu hareket, genel durumu değıştirmedigi gibi, Azerbaycanda bulunan Türklerin aslında Azerbaycan Cumhuriyyetinin yıkımına yol açacak faaliyetlerini de durduramamıştı. Halil Paşanın dahi çocukça davrandığını söylediği Nuri Paşa, kökü 1918 haziran krizine dayanan Müsavatçılara karşı büyük kiniyle, tüm gücünü Bolşevikleri desteklemeye vermişti. Kendisi ve İttihat ve Terekki takipçilerine Azerbaycanda siyasi destek sağlayan ittihad krubuyla yakın ilişkisi işte bu tarihlerde başlamıştı³⁶. Milli hükümete karşı tezyikler hem ittihadçılar, hem de Mustafa Kamal terefdarları tarafından gösterilirdi. Rus işğalı erefesinde bu tezyik daha sert bir şekil almışdı. Anlaşılmazlık o seviyyede idi ki, hetta bu arada ittihadçılar hükümete karşı küçe nümayişlerinde, kerbyönlü müsavat liderlerini Kızıl Ordunun Türkiyenin yardımına getmesini engellemekle günahlandırıldılar.

Heç şübhesiz ittihadçı ve panislamizmin katı terefdarı olan Yusif Ziya birbaşa olmasa da, sonuc itibarile Azerbaycan Halk Cumhuriyyetinin istiklal ideyalarına hemrey olmamışdır. O da dövrün bir çok türk böyükleri kimi Azerbaycanın kurtuluşunu en yahşı halda Osmanlı hüdudlarına katılmakda görürdü. Onun ister rus işğalından evvel, isterse de sonraki yıllardaki panislamizm ve ittihadçılık faaliyetleri onun ideoloji bahışlarındaki farkleri aşkar biruze verir. Milli hükümetle münasibetlerdeki anlaşılmaızlıklar da mehız siyasi bahışlardan ireli gelirdi. Rus işğalına keder, daha çok Türkiye ve İran hüdudlarındaki çalışmaları da onun ittihadi-islam ekidesine sedaketinden doğurdu. Y.Z.Talibzadenin sovet döneminin ilk illerinde Azerbaycandaki faaliyetine son koyub doğma yurdu terk etmesi ve Türkiyeye – Mustafa Kamal önderliyindeki milli azadlık hareketına deyil, Orta Asiyaya – panislamit ve pantürkist Enver Paşanın başçılık ettiği ‘Basmaçılar’ hareketına doğru üz tutması, ve islam birliyi mefkuresi uğrunda şehidlik mertebesine yükselmesi ise, fikrimizce, meslek ve ideya bahımdan heç bir mübahiseye revac vermir.

Kaynaklar

- 📖 ABDULLA Şaik, **Arazdan Turana** (Çapa hazırlayan, tertibçi ve keydlerin müellifi: Minahanım Esedli), Bakı Nurlan 2003.
- 📖 ASLAN Betül, **I. Dünya savaşı esnasında ‘Azerbaycan türkleri’nin ‘Anadolu türkleri’ne ‘Kardaş kömegi (yardımı)’ ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- 📖 BAL Halil, “Kuzey Kafkasyanın istiklalı ve Türkiyenin askeri yardımı, 1917-1918”, **Kafkas araştırmaları**, c. III İstanbul, 1997, s.29-91.
- 📖 CAVAD Heyet, “Dr. Turec Etabekinin ‘Azerbaycan’ kitabı üzerine bir deyerlendirme ve tekmilleştirme”, **Medeniyet dünyası**, VI burahılış, Azerbaycan Dövlət Medeniyet ve İncesenet Universiteti, 2003, s.68-80.
- 📖 ELIYEV Möhsün, “Yusif Ziya bey Talibzade”, **Ulduz**, 1989, № 2 (262), s.93-94.
- 📖 **İsa Hebibovun Kamal Talibzadeye mektubu (21 may, 1987-ci il, Nahçıvan şeheri)**, Abdulla Şaikin Menzil Muzeyinin arhivi, kovluk 4.
- 📖 KARACA Ahmet, **Azerbaycanın yakın tarihine kısa bir bakış**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1982.
- 📖 MEMMEDZADE M. B., **Milli Azerbaycan hareketi**, Bakı Nicat 1992.
- 📖 RESULZADE M.A., ‘Müsavat’ partisinin kuruluşu, ‘Azerbaycan’ (Ankara), Azerbaycan kültür derneği Aylık Yayın Orkanı, sayı:167 (2), şubat 1966, s.12-18.
- 📖 RZAYEV H., Ahund Yusif Ziya Talibzade (K.Talibzade tarafından yazıya alınmış hatirelerin elyazması, kovluk 4), A.Şaikin Menzil Muzeyinin arhivi.

³⁶ Age, s. 215-216.

- 📖 SARVAN M., “Borçalı alimleri”, **Azerbaycan Milli Ensiklopediyası**, Bakı 2001.
- 📖 SÜLEYMANLI M.A., “Abdulla Şaikin türkçülüğü”, **Medeniyet dünyası**, Azerbaycan Dövlət Medeniyet və İncəsənət Universitetinin neşriyyatı, 2001, II burahılış, s.19-59.
- 📖 SVIETOCHOVSKI Todeusz. **Müslüman cemaatten ulusal kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam yayınları. 1988.
- 📖 TALIBZADE K.A., “Ahund Yusif Talibzade”, **Medeniyet dünyası**, Azerbaycan Dövlət Medeniyet və İncəsənət Universitetinin neşriyyatı, 2001, II burahılış, s.42-47.
- 📖 _____ “Yusif Ziya Talibzade”, A.Şaikin Menzil Muzeyinde sahlanılan elyazması, kovluk 4.
- 📖 TALIBZADE Y.Z., “Müsafat kurultayında dahili siyasetimiz”, ‘**Azerbaycan**’ gez., Bakı, 1919, № 343.
- 📖 _____ “Ekmek meselesi”, ‘**Azerbaycan**’ gez., Bakı, 1919, № 326.
- 📖 _____ “Kafkasiyaya bayram tebriki”, ‘**Azerbaycan**’ gez., Bakı, 1919, № 369.
- 📖 _____ “Efkanıstan”, ‘**Azerbaycan**’ gez, Bakı, 1919, № 350.
- 📖 _____ “Cemiyeti ekvam”, ‘**Azerbaycan**’ gez., Bakı, 1919, № 348.
- 📖 YURTSEVER Abdülvahap, “Abdulla Şaik vefat etti”, ‘**Azerbaycan**’ (Ankara), Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, 1959, sayı 4-5.

KARAKALPAKİSTAN'DA FOLKLOR ÇALIŞMALARI

Folklor Studies in Karakalpakstan

Pınar DÖNMEZ FEDAKAR*

Özet

Yaşadıkları merkezî coğrafya nedeniyle Karakalpak kültürü gibi, Karakalpak folkloru da geniş ve zengin Türk kültürünün âdeta bir yansımasını oluşturmaktadır. Buna karşın, Karakalpak folkloru üzerine Türkiye’de yapılan yayınların sayısı son derece azdır. Karakalpakistan’da yapılan folklor çalışmalarını tanıtmak amacıyla hazırladığımız bu makalede, Karakalpakistan’daki folklor çalışmaları kronolojik olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Karakalpak, Özbekistan, Folklor Çalışmaları, Halk Bilimi.

Abstract

Karakalpak folklore constitutes almost a reflection of rich and comprehensive Turkish culture just as Karakalpak culture due to the central geography it located. After all, the number of studies on Karakalpak folklore held in Turkey is still too low. Within this article, which is written to introduce the folkloric studies in Karakalpakstan, the folkloric studies of Karakalpakstan will be analyzed in a chronological order.

Keywords: Karakalpak, Uzbekistan, Folkloric Studies, Folklore.

Orta Asya’da yer alan Türk Cumhuriyetleri ve özerk bölgelerin folkloru hakkında yapılan incelemelerin hemen hepsi, Rus Çarlığı tarafından görevlendirilen bilim adamlarının yaptıkları bilimsel geziler ve özellikle Avrupalı seyyahların gözlemlerine dayanan çalışmalarla başlamaktadır. Rus Çarı tarafından görevlendirilen bilim adamlarının ülkelerinin siyasi ve ekonomik çıkarları için yaptıkları bu araştırmalar, Orta Asya Türk kültürü hakkındaki ilk bilimsel çalışmaları oluşturmaktadır. Bu çalışmalar, diğer Türk boylarında olduğu gibi, Karakalpak folklor çalışmalarının da başlangıcını oluşturmuştur.

Bu makalede, Karakalpakistan’daki folklor çalışmaları kronolojik olarak tanıtılacak ve söz konusu çalışmaların Karakalpak folklor çalışmalarına katkısı tartışılacaktır. Bunun yanında, siyasi, sosyal ve ekonomik yapının folklor çalışmalarına etkisi de değerlendirilecektir.

Karakalpak folkloru, özellikle destanlar başta olmak üzere, sözlü folklor ürünleri hakkında bilgi veren kaynakların pek çoğu 18. ve 19. yüzyıllara aittir. Fakat sözlü kültürü nesilden nesile aktaran Karakalpak destan anlatıcıları olan juravlar hakkındaki anlatımlar, Karakalpak sözlü folklor ürünlerinin ve bilhassa destan geleneğinin daha eski tarihlere dayandığını göstermektedir. Bazı eserlerde Karakalpak sözlü folklor ürünleriyle ilgili 14. yüzyıla ait yazılı kaynaklardan bahsedilmekle birlikte, Karakalpak folklor çalışmalarının başlangıç tarihi 18. yüzyılın ilk yarısı olarak kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak, 18. yüzyılın ortalarında Rus Çarlığı tarafından görevlendirilen bilim adamlarının gezileri sırasında yaptıkları derlemeleri Karakalpak folkloru hakkındaki ilk çalışmalar olarak kabul etmek mümkündür.¹

Karakalpak bilim adamı K. Maksetov ve E. Tejimuratov, Rus Çarlığı tarafından Orta Asya ve Sibirya’da yürütülen derleme gezilerinin amacını şöyle açıklamaktadır: “Orta Asya halklarının dili, folkloru, tarih ve etnografisinin incelenmesinin sebeplerinden biri sömürge siyaseti olmakla birlikte, bu çalışmaların bilimsel bakımdan pek çok faydası da olmuştur.”² Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, söz konusu çalışmaların temelinde Rus Çarlığının siyasi ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek

* Arş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Kabil Maksetov, **Karakalpak Halkının Korkem Avızeki Döretpleri (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları)**, Bilim, Nukus 1996, ss. 14-15.

² Kabil Maksetov, **age**, s. 15.

politikaların belirlenmesi için Orta Asya ve Sibirya’da yaşayan toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarının tanınması amaçlanmaktadır. Başta Türkler olmak üzere, bu bölgede yaşayan bütün toplumlara yönelik tanıma ve bilgi toplama amaçlı bu geziler, Sovyet hükümeti zamanında da devam etmiş ve Rus Çarlığında olduğu gibi, Sovyetler Birliği döneminde de siyasi yaklaşımların yönünü belirlemiştir. Siyasi ve ekonomik nedenlerle yapıldığı açık olan bu faaliyetlerin aynı zamanda Türk folklor çalışmaları için önemini de göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Diğer Türk boylarında olduğu gibi, Karakalpak folklor çalışmaları da Rus Çarının emriyle 18. yüzyılın ortalarında, Orta Asya’ya yapılan gezilerle başlamıştır.

H. V. Hanıkov’un “Gladişev ve Muravin’in 1740-1741’de Orsk’tan Hive’ye Seyahati ve Geri Dönüşü” adlı makalede verdiği bilgiye göre, jeodezi* uzmanı Gladişev ve Muravin adlı bilim adamları Rus Çarının emriyle 1740-1741 yılları arasında Hive’ye yaptıkları seyahatte, Karakalpakların etnografik ürünleriyle de ilgilenmişlerdir. İki bilim adamı yaptıkları gezilerde Karakalpak sözlü folklor ürünlerinden çeşitli örnekler derlemişlerdir. Derledikleri malzemeler 1851 yılında N. V. Hanıkov tarafından yayımlanmıştır. Gladişev ve Muravin tarafından başlatılan ilk derleme faaliyetleri, 1750 yılında Karakalpakistan’a gelen Riçkov adlı Rus bilim adamı tarafından sürdürülmüştür. Riçkov, Karakalpak masallarını, “Karakalpak” adının kaynağı hakkındaki anlatmaları ve Cengiz Han hakkındaki efsaneleri derleyerek 1759 “Soçineniya i Pervodi” (Eserler ve Tercümeleler) adlı dergide yayımlamıştır.³

Bu dönemde Rus bilim adamları tarafından başlatılan derleme faaliyetleri Rus Çarlığı yönetimindeki diğer milletlerin bilim adamları tarafından da yürütülmüştür. Rus bilim adamları dışında, Karakalpak folklor malzemelerini derleyen bilim adamlarından biri de meşhur Kazak bilim adamı Şokan Velihanov’dur. Velihanov, 1857 yılında Hokand, Buhara, Taşkent şehirlerinde ve Talas Nehri kıyısında yaşayan Karakalpaklardan derlediği anlatmalarla, koşuk ve atasözlerine çalışmalarında yer vermiştir.⁴

Daha önce belirttiğimiz gibi, Karakalpak folklor çalışmalarının başlangıcı siyasi sebeplerle sıkı sıkıya ilişkilidir. Karakalpak folklor faaliyetlerinin sadece başlangıcı değil, hemen her aşamasının siyasi çıkarlar, yönetimler ve değişikliklerle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. 18. yüzyılın ortasında başlayan folklor çalışmalarının bu yüzyılın ikinci yarısında bir anda arttığı görülmektedir. Bu ilginin nedeni, Karakalpakların 1873 yılında Rus Çarlığı yönetimine girmesidir. Bu dönemden sonra, bilim adamları tarafından yapılan derleme gezilerindeki artışı, bu gezilerde derlenen malzemelere dayanan incelemelerin yer aldığı yayınlardaki artış izlemiştir.

1873 yılından sonra A. V. Kayl’bars, A. L. Kün, İ. Avdakuşin, N. A. Karazin, P. Riçkov, Rıza-Kuli Mirza, K. M. Razganov, G. N. Potanin, Ş. Velihanov, Abubekir Divaev, İ. A. Belyaev ve N. A. Karaziy gibi pek çok bilim adamı Karakalpak tarihi, dili, edebiyatı ve folkloru hakkında çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu dönemde yayımlanan tarih ve dil ile ilgili çalışmalar yanında, N. Ostomov’un 1891 yılında yayımladığı “Türkistan Ülkesindeki Halkların Atasözleri” ve 1889 yılında A. Rossikova’nın “Nauçnoe obozrenie” (Bilimsel Yorum) adlı dergide yayımladığı Karakalpak masalları ve efsaneleri, dönemin önemli folklor çalışmaları arasında yer almaktadır. Ayrıca, V. Radloff’un 1885 yılında “Lirik ve Epik Karaktere Sahip Kırgız Şiirinin Örnekleri” ve aynı yazarın 1896 yılında “Türk Halk Koşuklarının Örnekleri” adlı Karakalpak folklor ürünlerine de yer veren çalışmaları Petersburg’ta yayımlanmıştır.⁵

1902 yılında Taşkent’te basılan “Sbornik materialov dlya statistika Sırdar’inskoy oblasti na 1902 g” (1902 Yılı Sirderya Bölgesi’nin İstatistiği İçin Materyaller Kitabı) adlı seri eserin 10. cildinde Alpamış Destanı’nın Karakalpak versiyonuna yer verilmiştir. Karakalpakistan’ın Törtkül bölgesinden Jiyemurad Bekmuamedov’dan derlenen bu metin, Alpamış Destanı’nın Karakalpak varyantının ilk neşridir. İ. A. Belyaev, 1903 yılında Karakalpakistan’a yaptığı iki aylık gezide derlediği malzemeleri ise “Edige Destanı”, “Şecire (Şercere)”, “Şingıs Han Hakkındaki Legenda (Cengiz Han Hakkındaki Efsaneler)” adıyla 1917 yılında basılan “Protokolı Zasedanii i Soobşeniy çlenov zakaspiyskogo krujka lyubiteley arhiologii i istorii Vostoka (Doğu Tarihi ve Arkeoloji Gönüllüleri Hazar Derneği Üyelerinin Haber ve Toplantı Belgeleri)” adlı çalışma içinde yayımlamıştır. Belyaev’in çalışmaları, Karakalpak sözlü folklor

* Jeodezi, yerkürenin şeklini tespit ve yeryüzünü ölçme işlemlerini konu edinen bir bilim dalıdır.

³ Kabil Maksetov ve E. Tejimuratov, **Karakalpak Folklorı**, Karakalpakistan Baspası, Nukus 1979, s. 51.

⁴ Kabil Maksetov, **Karakalpak Folkloristikası**, Karakalpakistan Baspası, Nukus 1989, s. 81.

⁵ Kabil Maksetov ve E. Tejimuratov, **age**, ss. 52-54.

ürünleri üzerine yapılan ilk bilimsel inceleme niteliği taşımaktadır. Karakalpaklar arasında çok yaygın olan “Yusuf Ahmet” destanı H. Vambery tarafından derlenmiş, daha sonra Almancaya tercüme edilerek 1911 yılında “Çağatay Etüdüleri” adlı çalışmanın içinde yayımlanmıştır.⁶

1917 Ekim İhtilali'nden sonra 1924 yılında Karakalpak Otonom Bölgesi ilan edilmiştir. Bu siyasi gelişmelerin hemen ardından 1926-1945 yılları arasında, ileride Karakalpak Türkçesi ve kültürü için en önemli hizmetler verecek olan N. A. Baskakov, Karakalpakistan'a gelerek dil ve etnografya alanında malzemeler derlemiştir. Baskakov, Karakalpak topraklarında geçirdiği bu uzun süre zarfında derlediği Karakalpak masalları, koşukları, atasözleri vb. türlere ait malzemeleri 1951 yılında “Karakalpak Dili” adlı iki ciltlik eserde yayımlamıştır. 1933 yılında Moskova'dan Harezmi Bölgesi'ne gelen ve içinde SSCB İlimler Akademisi Muhabir Üyesi tarih profesörü S. P. Tolstov ile Profesör T. A. Jdanko'nun da bulunduğu ve A. A. Sokolov başkanlığındaki bilimsel heyet derleme faaliyetlerine başlamıştır. Harezmi'de yapılan geziler sırasında Karakalpakların sözlü folklor ürünleri bu bilimsel heyet tarafından derlenmiştir. Rus bilim adamlarının yaptığı folklor çalışmalarına, 1930 yılından sonra Karakalpak bilim adamlarının çalışmaları da eklenmeye başlar. 1936 yılında Nejim Davkaraev, “Kenes Muğallimi” adlı dergide “Karakalpak Folkloru” adlı yazıyı yayımlar. Bu yazı, Karakalpak folklor tarihi hakkındaki ilk çalışmadır. Karakalpak folklorcusu Kallı Ayımbetov, 1939 yılında “Karakalpak Edebiyatı Hem İskustvosı” (Karakalpak Edebiyatı ve Sanatı) adlı derginin 36. sayısında “Karakalpak Folkloru” adlı makaleyi yayımlamıştır.⁷

1950'li yılların başına kadar Karakalpak folkloru hakkında pek çok çalışma yayımlanır, fakat bu çalışmalar, derlenen metinlerin yayımlanması ya da bazı anlatmalara dair kısa incelemelerden ibarettir. Karakalpak folkloru ve edebiyatı hakkında yapılan ilk bilimsel incelemelerin 1950'li yıllarda başladığını söylemek yerinde olur. Elbette, bu incelemelerin temelinde de daha önce yapılan bilimsel gezilerde elde edilen malzemeler bulunmaktadır. Söz konusu kapsamlı bilimsel çalışmaların ilki Nejim Davkaraev'in 1951 yılında yayımlanan “Karakalpak Edebiyatı Tarihi Yazıları” adlı doktora tezidir. Bu eserin “Karakalpak Sözlü Halk Yaratmaları” adlı ilk bölümünde Karakalpak folklor türleri incelenmiştir. Karakalpak folkloru hakkında yine aynı tarihte yayımlanan bir diğer bilimsel inceleme ise N. A. Baskakov'a aittir. A. Baskakov'un bu çalışması “Karakalpakskiy Yazık” (Karakalpak Dili) adını taşımaktadır. Baskakov'un başta Karakalpak destanları olmak üzere, Karakalpak folklorunun hemen bütün türlerinden yaptığı derlemelerin yer aldığı bu eser hem Rusça hem de Karakalpak Türkçesinde basılmıştır.⁸ 1959 yılında Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpak Bölümü Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü açılmıştır. Bu tarihten sonra Karakalpak folklorunun derleme ve inceleme çalışmaları hız kazanmış, genç folklorcular yetişmeye başlamıştır. Bu kurumun arşivinde başta Rus ve Karakalpak bilim adamlarının derlemiş olduğu yaklaşık 150.000 el yazması bulunmaktadır. Enstitünün kurulmasının ardından, burada çalışan bilim adamlarının derlemeleri yayımlanmaya başlamıştır. 1962 yılında Kabıl Maksetov'un “Karakalpak Kahramanlık Destanı Kırk Kız”, 1963 yılında İ. T. Sagitov'un “Karakalpak Halkının Kahramanlık Destanı”, 1965 yılında Kabıl Maksetov'un “Karakalpak Kahramanlık Destanının Poetikası” ve 1967'de “Karakalpak Folklorunun Estetiği” ve 1968 yılında Kallı Ayımbetov'un “Halk Danalığı” (Halk Bilgeliği) adlı eserleri yayımlanmıştır.⁹

1960'lı yıllardan itibaren Karakalpak folklor çalışmaları içinde destan metinlerini derleme ve yayımlama faaliyetleri artar. Buna paralel olarak aynı dönemde destan incelemelerinde de artış görülür.¹⁰ 1961 yılında H. Tejmuratov'un Bekmurat Baksı'dan derlediği “Garip Aşık” adlı anlatma Nukus'ta yayımlanmıştır. Kabıl Maksetov, Ö. Erpolatov ve K. Mambetnazarov'un Bekmurat Baksı ve Narbay Baksı'dan derledikleri Göruğlı (Köroğlü) dairesi destanlarından “Kırmandeli” (Harmandalı) ve “Bezırgan” bölümleri 1963 yılında Nukus'ta yayımlanmıştır. Bu dönemde Karakalpak folklorunun diğer türleriyle ilgili yayınlar da yapılmaya başlanmıştır. Örneğin, 1960 yılında “Ömirbek Anekdotları” ve

⁶ Kabıl Maksetov, **Karakalpak Folkloristikası**, Karakalpakistan Baspası, Nukus 1989, s. 182.

⁷ Kabıl Maksetov ve E. Tejmuratov, **age**, ss. 55-57.

⁸ Kabıl Maksetov, **age**, s. 113.

⁹ Kabıl Maksetov ve E. Tejmuratov, **age**, ss. 217, 219.

¹⁰ Karakalpakistan'da destan çalışmaları için bk. Fikret Türkmen, “Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları” **VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (Mersin 18-22 Haziran 2001), Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Sektör Bildirileri**, Kültür Bakanlığı-Hagem Yayınları, Ankara 2002, s. 269-275.

1962 yılında “Karakalpak Halık Legendaları” (Karakalpak Halk Efsaneleri) adlı kitaplar Kabil Maksetov, N. Kamalov, K. Mambetnazarov tarafından yayımlanmıştır. 1965 yılında S. Abbazov “Jumbaklar” (Bilmeceler) adlı eseri yayımlamıştır.¹¹

1970-1975 yılları arasında Karakalpak Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü “Karakalpak Folkloru” adlı 20 ciltlik büyük eseri hazırlanmaya başlamıştır. 1977-1990 yılları arasında yayımlanan bu çalışmanın ilk iki cildinde Karakalpak masalları, üçüncü ciltte Karakalpak bilmeceleri, dördüncü ciltte Karakalpak atasözleri, beşinci ciltte koşuklar, altıncı ciltte Kabil Maksetov tarafından yazılmış “Önsöz”le birlikte Kurbanbay Jırav’dan derlenmiş “Kırk Kız Destanı”, yedinci ciltte 1981’de Kallı Ayımbetov tarafından Ögiz Jırav’dan derlenmiş “Alpamış Destanı”, sekizinci ciltte Esemurat Jırav’dan derlenmiş “KoblanDestanı”, dokuzuncu ciltte 1981 yılında Kurbanbay Jırav’dan derlenmiş “Er Ziyvar Destanı”, “Kaşayım Destanı” ve “Kurbanbek Destanı”onuncu ciltte 1982 yılında Kıyas Jırav’dan derlenen “MaspatşaDestanı”, 1982 ve 1983 yıllarında on bir ve on ikinci ciltlerde aytışlar, 1984 yılında on üçüncü ciltte “Şaryar Destanı”, 1985 yılında on dördüncü cilt Eşan Kospolatov’dan derlenen “Garip Aşık” ve M. Matsapaev’den derlenen “Sayathan-Hemire”, 1986 yılında yayımlanan on beşinci ciltte “Göroğlı” ve “Avezhan”, “Kırmanteli”, “Bezirgan”, “Avez’in Düğünü” ve “Arap Reyhan” destanları, 1986’da yayımlanan on altıncı ciltte “Hürlıka-Hemira”, 1987 yılında yayımlanan on yedinci ciltte “Şıyrın-Şeker”, 1988’de yayımlanan on sekizinci ciltte Kurbanbay Jırav’dan derlenen “Menlihal”, “Selimhan”, “Hatamtay”, “Gülneher”, 1989’da yayımlanan on dokuzuncu ciltte Kurbanbay Jırav’dan derlenen “Bozoğlan”, “Gülıstan”, “Kız Palvan”, “Karaman” anlatmaları ve 1990 yılında yayımlanan yirminci ciltte yine Kurbanbay Jırav’dan derlenen “Jahanşa”, “Er Sayım”, “Boz Jigit”, “Zıynep-Altıngül” anlatmalarının metinlerine yer verilmiştir.

1971 yılında Kabil Maksetov’un “Karakalpak Eposu” adlı eseri yayımlanmıştır. Bu kitapta Kurbanbay Jırav’dan derlenen destan metinleri yer almaktadır. 1977 yılında yayımlanan Kallı Ayımbetov’un “Karakalpak Folkloru” adlı eserinde Karakalpak folklor çalışmaları tarihine yer verilmiştir. Eserde folklor türleri de örnekleriyle incelenmiştir. 1979 yılında E. Tejimuratov ve K. Maksetov’un “Karakalpak Folkloru” adlı çalışması yayımlanmıştır. Bu eserde folklor türleri tasnif edilmiş, Karakalpak folklorunun tarihi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. 1980 yılında E. Kojıkbaev’in “Karakalpak Tarihi Koşukları” adlı çalışması yayımlanmıştır. Kojıkbaev bu çalışmasında tarihi koşukların türlerini kısaca tanıtmış ve örnek metinlere yer vermiştir. 1983 yılında “Karakalpak Jırav ve Baksıları” adlı eser yayımlanmıştır. K. Maksetov tarafından hazırlanan çalışma, Karakalpak destan anlatıcılarının adlandırılması, destan anlatıcıları ve repertuarları hakkında bilgi vermektedir. 1986 yılında Nukus’ta yayımlanan K. Mambetnazarov’un “Karakalpak Ertekleri” (Karakalpak Masalları) adlı kitapta masal türünün tasnifi konusu üzerinde durulmuş ve masal örneklerine yer verilmiştir. 1990’lı yıllarda da Karakalpak destan metinlerinin yayımına devam edilmiştir. 1990 yılında K. Maksetov başkanlığındaki bir ekip tarafından yayımlanan “Edige Destanı” adlı eserde Erpolat ve Kıyas Jıravdan derlenen metinler yer almaktadır. 1992 yılında Sarıgül Bahadırova’nın “Kitab-ı Dede Korkut, Koblan ve Edige ve Günümüz Edebiyatı Hakkındaki Fikirler” adlı çalışması yayımlanmıştır. Aynı yıl S. Bahadırova’nın “Folklor Terimleri Sözlüğü” adlı eseri neşredilmiştir. Bu çalışmada folklor terimleri alfabetik olarak açıklanmaktadır. Edige Destanı 1995 yılında K. Allambergenov tarafından “Karakalpak Halk Destanı Edige” adıyla yayımlanmıştır. 1997 yılında Nukus’ta bulunan Davkaraev Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından “Karakalpak Halk Destanı Kırk Kız” adında uluslar arası bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansa Azerbaycan Türkiye Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistangibi ülkelerden bilim adamı katılarak, Kırk Kız Destanı hakkında değerli bildirimler sunmuşlardır. 1996 yılında K. Mambetnazarov’un “Karakalpak Avızeki Halık Döretpleri” (Karakalpak Sözlü Halk Yaratmaları) adlı kitabı Nukus’ta yayımlanmıştır. İki ciltlik bu eserde folklor türleri ayrı başlıklar altında ele alınarak tasnif edilmiş, Karakalpak folklorunun kaynakları ve tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Yine aynı yıl yayımlanan Kabil Maksetov’un “Karakalpak Halkının Kırk Kız Avızeki Döretpleri” (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları) adlı çalışmasında Karakalpak folklor çalışmaları tarihine geniş yer verilmiş, folklor çalışmaları ve siyasî gelişmeler bir arada değerlendirilmiştir. Folklor türlerinin tasnifi meselesi de ayrı bir başlık altında ele alınarak tartışılmıştır. 1990’lı yıllarda folklor çalışmalarında metin neşriden çok

¹¹ Kabil Maksetov ve E. Tejimuratov, *age*, ss. 60-61.

inceleme çalışmalarının yoğunlaştığı, Karakalpak folklor araştırmacılarının eserlerinin inceleme yönünden ağırlık kazandığı görülmektedir.¹²

Sonuç olarak, Karakalpak folklor çalışmalarının başlangıcı siyasi ve ekonomik çıkarlarla sıkı sıkıya ilişkilidir. 18. yüzyılın ortasında başlayan folklor çalışmaları, Rus Çarlığı ve Avrupa'nın Orta Asya üzerindeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını sağlayacak politikalar geliştirmek amacıyla, bölgeyi tanıma çabalarının bir parçasıdır. Karakalpaklar 1873'de Rus Çarlığının yönetimi altına girdiklerinde folklor çalışmaları artmıştır. Bolşevik İhtilali'nden önce folklor çalışmalarının hız kazandığı görülmektedir. Türkistan'ın ve dolayısıyla Karakalpakların "Ekim Devrimi"ne destek vermesinde bu çalışmaların etkisinden bahsetmek mümkündür. Karakalpak folklor çalışmaları Sovyetler Birliği zamanında da artarak devam etmiştir. Bu dönemde çalışmaların rejimin ve yöneticilerin halk tarafından benimsenmesine hizmet etmek amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. 1980'li yılların sonuna doğru çalışmaların azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni ise yaşanan rejim değişikliği ve ekonomik sıkıntılardır. 1990'lı yıllarda Karakalpak folklor çalışmalarının ulusal kimlik ve ulusal birlik noktasında yoğunlaştığı görülmektedir. Karakalpakistan, Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde yer almasına rağmen, ulusal kimliğin korunması ve kazanılması yönündeki siyasi çabalar folklor çalışmalarını da yakından etkilemiştir. Son dönemde yaşanan ekonomik zorluklar nedeniyle Karakalpakistan'da yapılan folklor çalışmalarının sayısı azalmasına rağmen, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgenin kazandığı siyasi ve ekonomik bakımdan önemli stratejik konum nedeniyle, Karakalpak tarihi ve kültürü hakkında yabancı bilim adamları tarafından yapılan çalışmaların yeniden hız kazandığı görülmektedir.

Kaynaklar

- 📖 MAKSETOV Kabıl, **Karakalpak Folkloristikası**, Karakalpakistan Baspası, Nukus 1989.
- 📖 MAKSETOV Kabıl, **Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpleri**, Bilim, Nukus 1996.
- 📖 MAKSETOV Kabıl ve E. Tejimuratov, **Karakalpak Folklorı**, Karakalpakistan Baspası, Nukus 1979.
- 📖 TÜRKMEN Fikret, "Karakalpakistan'da Destan Çalışmaları." **VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (Mersin 18–22 Haziran 2001), Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Seksiyon Bildirileri**, Kültür Bakanlığı-Hagem Yayınları, Ankara 2002.

¹² Kabıl Maksetov, **Karakalpak Halkının Körkem Avızeki Döretpleri (Karakalpak Halkının Bedii Sözlü Yaratmaları)**, Bilim, Nukus 1996, ss. 96-102.

TATAR TÜRKÇESİNDE BİTME VE TAMAMLANMA BİLDİREN BİRLEŞİK FİİL YAPILARI

Completive and Terminative Auxiliary Verbs in Tatar

*Fatma ŞAHAN GÜNEY**

Özet

Bu makalede Tatar Türkçesinde bitme veya tamamlanma bildiren bir grup tasviri fiil, anlam ve işlev açısından incelenmiştir. Çalışmada önce, Tatar Türkçesinde tamamlanma ve bitme bildiren tasviri fiiller ve genel anlamda Türkçede tasviri fiil sistemi konusuna yaklaşımlar gözden geçirilmiştir. Bu yaklaşımlardan ilki, bu çalışmada incelediğimiz bitme veya tamamlanma bildiren tasviri fiilleri, geleneksel çizgiye bağlı kalarak, bitimlilik görünüşünü bildiren dilbilgisel yapılar olarak gören yaklaşımdır. İkinci görüş ise söz konusu tasviri fiilleri kuramsal bir çerçeve içerisinde birer kılımlı işlemcisi ya da niteleyicisi olarak görmektedir. Bu çalışmada, geleneksel ya da kuramsal yaklaşım ayrımı gözetmeksizin, Tatar Türkçesinde bitme ya da tamamlanma bildiren birleşik fiil yapılarının çeşitli anlam ve işlevleri örnek cümleler esasında betimlemeli olarak tanıtılmış ve tanımlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tatar Türkçesi, tasviri fiil, birleşik fiil.

Abstract

In this study, we examined a group of auxiliary verbs which express completion and termination in Tatar. We first summarized various approaches to the topics of completive and terminative auxiliary verbs in Tatar in specific, and of the Turkic auxiliary verb system in general. One approach to the topic of auxiliary verbs expressing completion and termination in Tatar considers them, along with the traditional approaches, as grammatical units indicating perfective aspect. The second view, on the other hand, having more theoretical orientation, regards the completive and terminative auxiliary verbs in Tatar as actional specifiers or actional operators. This study focuses merely on introducing and explaining the various meanings and functions of the fore-mentioned auxiliary verbs on descriptive grounds, without paying much attention to one or the other approach.

Key Words: Tatar, descriptive verb, auxiliary verb, compound verb

1. Giriş

Tatar Türkçesinde zarf fiil ekli bir asıl fiil ile söz konusu lehçede bulunan sınırlı sayıdaki tasviri fiillerden (söz konusu eylemler için çeşitli çalışmalarda “yardımcı fiil” ya da “deskriptif fiil” terimleri de kullanılmaktadır) birinin getirilmesiyle kurulan birleşik fiil yapıları oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Kullanıldığı lehçenin gramerinin önemli bir parçası olduğu gözlenen söz konusu yapılar, diğer Türk lehçelerinin hemen hepsinde yaygın olarak bulunmakla birlikte, her bir lehçede kullanılan tasviri fiil sayısı, bunların asıl fiillerle birleşerek birinci fiili betimleme işlevinde kullanılma sıklığı ile semantik ve dilbilgisel işlevleri lehçeden lehçeye değişmektedir. Örneğin İran’da konuşulan Oğuz lehçesinde, bu türden birleşik fiil yapılarının, Farsçanın etkisiyle neredeyse tamamen kaybolduğu bildirilirken¹ ve Gagavuz ve Karaim Türkçelerinde Slav dillerinin etkisine bağlı olarak tasviri fiil sisteminin bulunmadığı belirtilirken², Kazakça³, Özbekçe⁴, Uygurca⁵ ve Tatarca⁶ gibi lehçelerde birleşik

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. E-mail: fsahan2003@yahoo.com.

¹ S. Ağcağül, Grammaticalization of Turkish geç- as a postverb, **11. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı**, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa (KKTC) 7-9 Ağustos 2002, s. 1.

² D. M. Nasilov, “Formı vırajeniya sposobov glagol'nogo deystviya v altayskix yazıkax (v svyazi s problemoy glagol'nogo vida)”, O. P. Sunik (ed.), **Oçerki sravnitel'noy morfologii altayskix yazıkov**, Leningrad 1978, s. 138.

fiiller oldukça sık kullanılmakta, yanı sıra, söz konusu yapılarda kullanılan tasviri fiiller sayıca ve anlamca çok zengin bir çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Tatar Türkçesinde –A veya –P zarf fiil eklerinden biriyle kurulan 30 kadar birleşik fiil yapısı ve söz konusu eklerden biri veya her ikisi ile birleşerek birleşik fiil kuran yaklaşık 20 değişik tasviri fiil tespit edilmiştir.⁷ Bunlar, *al-*, *bar-*, *başla-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *çıgar-*, *kal-*, *kara-*, *kil-*, *kit-*, *kuy-*, *taşla-*, *tor-*, *töş-*, *uz-*, *üt-*, *yör-*, *yaz-* gibi fiillerdir.

2. Tatar Türkçesinde Tamamlanma ve Bitme Bildiren Birleşik Fiil Yapıları

2.1. Dilbilgisel Yaklaşımlar

Tatar Türkçesinde –p zarf fiil ekleriyle kurulan *al-*, *at-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *uz-*, *üt-* fiillerinden oluşan bir grup tasviri fiilin kullanıldığı ve genel olarak bitme ve/veya tamamlanma bildiren birleşik fiil yapıları konusunda belli başlı iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, doğrudan Tatar Türkçesinde kullanılan –p *al-*, *at-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *uz-*, *üt-* tasviri fiillerine dayanarak, bu fiilleri görünüş (aspekt) ulamı ile ilişkilendirirken, ikinci görüş, söz konusu yapıların, söz konusu fiilleri tümcede asıl eylemin belirttiği hareket ya da halin kılışımı (Aktionsart) niteleyen ya da belirleyen unsurlar olarak görmektedir.

Birinci yaklaşım, Tatar Türkçesinde kullanılan *al-*, *at-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *citker-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *uz-*, *üt-* gibi bir grup tasviri fiili “bitmişlik” görünüşü (perfective aspect) ile ilişkilendirmektedir.⁸ Söz konusu eylemlerin Tatar Türkçesinde asıl eyleme “birdenbirelik” ya da “şiddetlilik” gibi değişik anlamlar katmasının yanı sıra, ortak olarak “tamamlanma” bildirdiği ya da “bitmişlik” görünüşünü ifade ettiği ileri sürülmekte ve bu yönüyle de söz konusu tasviri fiiller Tatar Türkçesinde “bitmişlik görünüşünü” (perfective aspect) perifrastik yollardan ifade eden şekiller olarak değerlendirilmektedir.⁹ “Bitmişlik” görünüşü, fiillere ait bir görünüş kavramı olup, herhangi bir hali, iç zaman yapısına gönderme yapmaksızın bir bütün olarak görmek olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Rus gramerlerinin geleneksel çizgisine bağlı kalınarak “perifrastik” ya da “analitik” (periphrastic/ analytical perfective) olarak da¹¹ adlandırılan ve aşağıda inceleyeceğimiz *al-*, *at-*, *bir-*, *cibär-*, *cit-*, *çık-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *töş-*, *bet-*, *uz-*, *üt-* gibi “tasviri fiiller” ile kurulan birleşik fiil yapıları başka dillerin yanı sıra Tatar Türkçesinde de bitmişlik görünüşünü ifade etmede kullanılan leksik unsurlar olarak önerilmektedir.¹²

Söz konusu tasviri fiillerin, anlam olarak “tamamlanma”, “bitme” ya da “sonuç bildirme” gibi işlevlerinin yanı sıra, harekete “çabukluk”, “anilik”, “birden birelik” ve “bir defalığına”¹³ gibi, genellikle zarflarla bildirilen anlamlar katmaları bunların basit ve etkin birer görünüş unsuru olarak

³ K. Demirci, **Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs**, Dunwoody Press., Maryland, USA 2006; K. Koç, **Kazak Tilindegi Kürdeli Etistikter** (Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller), Kazakistan İlimler Akademisi, Almatı 2001, s.268.

⁴ D. M Nasilov, **age**.

⁵ W. E. Scharlipp, **Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang**, Islamkundliche Untersuchungen 87, Berlin 1984.

⁶ C. Schönig, **Hilfsveben im Tatarischen**, 1984 Zakiev (ed.), **Tatarskaya Grammatika II: Morfologiya**, 1993, ss. 184-199.

⁷ Zakiev (ed.), **Tatarskaya Grammatika II: Morfologiya**, 1993s. 186.

⁸ Zakiev (ed.), **age**, ss. 186-190; T. Maisak, **Multiple periphrastic perfectives: another case of “bounder perfectivization”, Language Typology: Proceedings of electronic conference (May 15-25, 1999)**. Web Journal of Formal, Computational & Cognitive Linguistics. CD Edition, 2000, s. 24.

⁹ T. Maisak, **age**, s. 4.

¹⁰ B. Comrie, **Aspect**, Cambridge 1976, s. 12.

¹¹ Maisak (2000: 2), bu terimin açılımını şu şekilde vermektedir: “Bir dilde birden fazla (12 ya daha fazla olabilir) niteleyici unsur bitmişlik görünüşünü ifade etmek için kullanıldı durumda, “çoklu perifrastik bitimlilik”ten (**multiple periphrastic perfectives**) söz edeceğiz.” Burada sözü edilen, cümledeki asıl fiili niteleyen unsurların görünüş kategorisine ait bir işlevi, bitimlilik işlevini yerine getirmeleri ve bu işlevin ekler gibi bağlı biçimbirimler yardımıyla değil, örn. Türk lehçelerindeki tasviri fiiller gibi ayrı ayrı leksik unsurlar tarafından yerine getirilmesidir.

¹² T. Maisak, **age**, s. 4.

¹³ Zakiev (ed.), **age**, s. 198.

göremeyeceğimiz konusunda ipuçları vermektedir. Öte yandan söz konusu fiillerin asıl fiillerle girdikleri çok yönlü anlam ilişkisi ve asıl fiilin anlamı ve iç zaman yapısında meydana getirdikleri değişiklikler ve de sonuç olarak ortaya çıkan anlam bu fiillerin basit birer görünüş işaretleyicisi olmadıkları konusundaki kanıyı güçlendirmektedir. Dolayısıyla, tasviri fiillerle ifade edilen “bitimlilik” görünüşünü kategorik anlamda düşünmemek gerekir. Çünkü söz konusu tasviri fiiller, birer zaman ve görünüş eki olan –*GAN* ve –*DI* ekleri gibi genel bir kullanıma, az ya da çok sabit bir işleve sahip değildir. Genellikle bu tür fiillerin kullanımı belli fiillerle sınırlı olup işlevleri, yani asıl fiille birlikte sonuç olarak ifade ettikleri anlamlar çeşitlidir. Örneğin, Tatar Türkçesinde *al-* tasviri fiili –*A* zarf fiil eki ile birlikte yeterlilik bildiren modal bir yardımcı fiil olarak kullanılırken, –*p* zarf fiil eki ile birleştiğinde öznenin yararına yapılan iş oluş ya da hareketi ifade etmek, hareketin genellikle kısa bir zaman süresi içerisinde tamamlandığını ve –eğer varsayarsanız nesnenin tamamını etkileyecek şekilde gerçekleştiğini bildirmek gibi çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde tamamlanma, bitme bildiren tasviri fiilleri “kılınış” (aktionsart) temelinde açıklayan ikinci yaklaşımı ise, genel anlamda Türkçede,¹⁴ başka lehçe ve hatta dillerdeki¹⁵ görünüş ve kılınış ulamları ile, Kıpçak Türkçesi¹⁶ ya da Kıpçak Türkçesi dışındaki lehçelerde¹⁷ bulunan tasviri fiil sisteminin kılınış (aktionsart) ve görünüş (aspekt) ulamları içerisindeki yerini tartışan teorik çalışmalarla ilişkili olarak değerlendirilmelidir. Tasviri fiiller ile “kılınış” ulamı arasındaki etkileşimin varlığı ve bu etkileşimin gerçekleşme biçimi Kıpçak Türkçesi örneğinde Johanson tarafından tartışılmaktadır. Buna göre, Karaycanın dışında bütün Kıpçak lehçelerinde ve dolayısıyla bu kolda yer alan Tatar Türkçesinde bir zarf fiil ile bir tasviri fiilin birleşmesinden oluşan çok sayıda “hareket niteleyicileri” (actional specifiers) bulunmaktadır ve bunların ya birleşik fiil içerisindeki asıl fiil ya da fiil öbeklerinin işaret ettiği eylemi nitelik ya da nicelik yönünden betimlemek ya da eylemin özüne ait iç zaman yapısını, yani kılınışını oluşturan başlangıç, hal ve bitiş (final) safhalarından birini seçerek bu safhayı nitelemek gibi iki farklı işlevi vardır.¹⁸ Örneğin, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Tatar Türkçesinde de çok sık kullanılan *tor-* “dur-“ tasviri fiili –*A* zarf fiil ekli bir asıl fiille birleştiğinde, eylem ya da eylem öbeğine “devamlılık”, “tekrar” ve “aynı halin değişmeden devam etmesi” gibi “nicel” anlamlar yüklemektedir. Dolayısıyla, söz konusu yapıda bulunan *tor-* tasviri fiili yukarıda sözü edilen birinci, yani eylem ya da eylem öbeğini nitelik yönünden tasvirleme işlevinde kullanılmaktadır. Diğer yandan, aynı fiil –*P* zarf fiil ekli bir asıl fiilden sonra gelerek ikinci, yani eylem ya da eylem öbeğinin özgün iç zamanını (kılınışını) oluşturan safhalardan birini tasvirleme işlevini yerine getirmekte ve örneğin *tot-*, *utr-* gibi, Johanson’un kılınış yönünden “müphem” dediği fiillerin işaret ettiği eylemin iç zamanına ait başlangıç ve hal safhalarından “hal”i seçerek bu safhayı nitelemekte ve böylece eylemin kılınışında var olan müphemliği gidererek anlamı belirginleştirmektedir: örn. *Totip tor-* “tutmaya devam etmek”, (“tutmaya başlamak” değil); *utrıp tor-* “oturmaya devam etmek”, (“oturmaya başlamak” değil).¹⁹

Schönig, büyük ölçüde Johanson’un Türkçedeki “aspekt” ve “aktionsart” konuları üzerinde derinleşen teorik çalışmalarına dayanarak, Tatar Türkçesindeki tasviri fiil sistemini kılınış ulamı çerçevesinde açıklamıştır. Buna göre, Tatar Türkçesindeki fiil ya da fiil öbekleri (Almanca: Aktionalphrase) “başlangıç dönüşümlü” (Almanca: initialtransformativ), “son dönüşümlü” (Almanca: finaltransformativ) ve “dönüşümsüz” (Almanca: nontransformativ)²⁰ olarak sınıflandırılır. Başlangıç

¹⁴ L. Johanson, *Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.) Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971

¹⁵ Lars Johanson, Viewpoint operators in European languages. Dahl, Östen (ed.): *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 2000, ss. 27-187.

¹⁶ Lars Johanson, 1999, Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic. Abraham, Werner & Kulikov, Leonid (ed.), *Tense-aspect, transitivity and causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov*. (Studies in Language Companion series 50.) Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, ss.171-184.; Claus Schönig, *age*.

¹⁷ Julian Rentsch, Actionality operators in Uyghur, *Turkic languages* 10:2, 2006, ss. 193-219.

¹⁸ L. Johanson, *age*, 1999, s. 173.

¹⁹ L. Johanson, *age*, 1999, s. 174.

²⁰ Bu ve benzeri terimlere Türkiye Türkçesinde önerilen başka karşılıklar ve Johanson’ın seçici kuram temelinde şekillendirdiği Türkçede “aspekt” ve “aktionsart” konularına yaklaşımının özeti için bkz.: Y. Aksan, *age*, ve M. Uğurlu, “Türkiye Türkçesinde “Bakış” (“Aspektotempora”)", *Türkbilim*, 2003/5, 124-133.

dönüşümlü fiiller, *tor-*, *yat*, *utr-* gibi, dinamik ve dönüşümlü bir başlangıç aşaması ile dönüşümsüz ya da son noktasız bir sonuç aşamasından oluşan iki aşamalı fiillerdir. Türkçede ve Tatar Türkçesinde bulunan bu tür fiillerin dönüşümlü ve dönüşümsüz aşamalarının her biri, başka dillerde ayrı ayrı fiillerle karşılanır: Örneğin: *utr-*: Rusça: *sest' - sadit'sya, sidet'*; Almanca: *sich hinsetzen – sitzen* gibi. *öl-* gibi fiiller, ikinci grup, yani kesin bir dönüşüm ya da bitim noktasına işaret eden son dönüşümlü (finaltransformativ) fiillerdir. *İç-*, *oyna-*, *oku-* gibi fiiller ise, kesin bir dönüşüm noktasına işaret etmeyen dönüşümsüz (nontransformativ) fiillerdir.²¹ Tatar Türkçesindeki tasviri fiillerin asli görevi fiilin bildirdiği eylemin ya da fiil öbeğinin işaret ettiği kılımlı birliğin (Aktionalphrase) aşama yapısını ayrı ayrı göstermek ya da belirginleştirmek, ikincil işlevleri ise asıl fiilin gerçek anlamını etkilemek olarak tanımlanır. Örneğin *-p al-* ve *-p bir-* birleşik fiil yapılarını kuran *al-* ve *bir-* tasviri fiillerinden ilki, ikincil işlevi gereği, eylemi gerçekleştiren kişinin yararına yapılan hareketi bildirirken, ikincisi konuşan kişiden uzaklaşan bir eyleme işaret eder.²² Schönig'e göre, Tatar Türkçesinde kullanılan birleşik fiil yapıları, tıpkı aynı lehçede bulunan basit fiiller gibi, kılımlı temelinde üç grupta incelenir. Bunlardan ilki, yalnızca dönüşümsüz (Almanca: nontransformativ) ya da son-noktasız (Almanca: nondesinent) eyleme işaret eden *-p tor-*, *-p utr-*, *-p yat-*, *-p yöre* gibi birleşik fiil yapıları (Schönig: "yardımcı fiil yapısı"); ikincisi, eylemin son noktalı (Almanca: desinent) aşamasına işaret eden *-p cibär-*, *-p kit-* ve *-p kal-* gibi birleşik fiil yapıları; üçüncüsü de eylemin son dönüşüm (Almanca: finaltransformativ) aşamasına işaret eden *-p al-*, *-p bir-*, *-p bet / -p beter-*, *-p cit- / -p citker-*, *-p ırgıt-*, *-p kuy-*, *-p sal-*, *-p taşla-* gibi birleşik fiil yapılarıdır.²³ Görüldüğü gibi, Schönig, bizim bu çalışmada yer verdiğimiz *al-*, *-p bet/beter-*, *-p bir-*, *-p cibär-*, *-p cit-/citker-*, *-p kal-*, *-p kit-*, *-p kuy-*, *-p sal-*, *-p taşla-* gibi birleşik fiil yapılarını, eylemin son noktalı aşamasına işaret edenler ve son dönüşümlü eylemi ifade edenler olmak üzere iki başlık altında toplamış olmakla birlikte her iki gruptaki tasviri fiiller de, esas olarak dönüşümlü (transformativ) eylem türünü nitelemektedir.

Bilindiği üzere, Tatar Türkçesinde başlı başına görünüş ve kılımlı kategorilerini ifade eden dilbilgisel birimler mevcut değildir. Her iki ulam da bu lehçede farklı ek ya da leksik unsurlar tarafından işaretlenebilmektedir. Diğer yandan, örneğin görünüş ulamı, asıl olarak, *-GAn* gibi zaman, görünüş ve kiplik bildiren çok işlevli dilbilgisel şekiller (biçimbirimler) yoluyla doğrudan ve morfolojik olarak işaretlenebildiği gibi tekar ya da devamlılık bildiren ve artık dilbilgisel bir şekil olarak Tatar Türkçesinde yerleşmiş olan *-A torgan* yapısında olduğu gibi anlam ve dilbilgisel işlevleri yönünden çeşitlik gösteren tasviri fiilleri kullanmak suretiyle de ifade edilebilmektedir. Öte yandan kılımlı, yani fiilin ya da fiil öbeklerinin iç zaman yapısına ait özellikler, fiil kök veya gövdelerinin kendi anlamı içerisinde kodlanabildikleri gibi, sonradan istemine uygun olarak fiile getirilen nesne gibi cümle öğelerinin varlık ya da yokluğuna, söz konusu öğelerin belirtili olup olmayışına ya da nicelik yönünden tanımlanmış olup olmayışına ve ayrıca cümlede zarf ya da yer tamlayıcısı gibi seçimlik unsurların bulunup bulunmayışına ve bunların çeşidine bağlı olarak belirlenebilen ya da değişebilen bir dilgisi ulamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *Babayga xat yazdım* cümlesinde bulunan *xat yaz-* fiil öbeği, yazma işinin tamamlanıp tamamlanmaması konusunda fikir vermediği, hareketin doğal bir sonucu olmadığı ve gerçekleşmesi halinde bir sonuç içermeyen bir hareketi bildirdiği için bir devinim (activity)²⁴, *Babayga öç xat yazdım* cümlesinde geçen *öç xat yaz-* fiil öbeği ise mektupları yazma işinin tamamlanmasına gönderme yaptığı (*-dl* görülen geçmiş zaman eki olmaksızın da) ve söz konusu eylemin doğal bir sonu ve gerçekleşmesi halinde de bir sonucu bulunduğu için bir tamamlanma (accomplishment) türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son zamanlarda Türkçenin çeşitli kolları ve lehçelerinde yaygın olarak kullanılan tasviri fiiller de bir fiilin ya da fiil öbeğinin kılımlı özelliklerini niteleyen, belirleyen ya da değiştiren dilbilgisi unsurları

²¹ C. Schönig, *age*, ss. 33-35.

²² C. Schönig, *age*, s. 50.

²³ C. Schönig, *age*, ss. 48-50.

²⁴ Kılımlı ulamına çeşitli yaklaşımlar ve bu yaklaşımlar çerçevesinde kullanılan bu ve benzeri terimlerin tanımları ve açıklamaları için bkz. Y. Aksan, *age*, ss. 68-81.

olarak görülmeye başlanmıştır. Örneğin, Tatar Türkçesinde hem “tutmak, yakalamak”, hem de “tutmaya devam etmek” anlamlarını ifade eden *tot-* fiilindeki müphemlik, söz konusu fiille birlikte *al-* veya *tor-* tasviri fiilleri kullanıldığında ortadan kalkmaktadır: *totp al-* “tutmak, yakalamak”, “tutmak, tutmaya devam etmek” değil; *totp tor-* “tutmak, tutmaya devam etmek”, “tutmak, tutmaya devam etmek” değil. Tasviri fiillerin kılınış ulamı ile olan etkileşimi konusunda bir başka örnek te Tatar Türkçesinde kullanılan *bar-* “git-, ulaş-” fiilidir. Tatar Türkçesinde bulunan *bar-* fiili, Türkiye Türkçesindeki ses ve anlam olarak yakın karşılığı olan *var-* eyleminden kılınışı itibariyle ayrılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *var-* fiili yalnızca “ulaşma” sürecini ifade ederken ve anlık bir eylemi bildirirken, Tatar Türkçesindeki *bar-* fiili bir yere “ulaşma” noktasından önce gerçekleşen hareketi, yani “gitme” sürecini de ifade ettiği için, bir yere ulaşma anlamını ifade etmek istendiğinde, söz konusu fiile genellikle *-p* zarf fiil eki eşliğinde *cit-* tasviri fiili getirilmektedir: *barıp cit-* “(bir yere) ulaşmak”. Dolayısıyla Tatar Türkçesinde kullanılan *cit-* tasviri fiili kılınış yönünden belirsiz konumda olan *bar-* eylemini belirgin hale getirmektedir.

2.2. Tatar Türkçesinde Bitme veya Tamamlanma Bildiren Tasviri Fiiller

Bu çalışmanın konusu olan tasviri fiiller, cümledeki temel fiilin anlamını değiştiren tasvir fiilleridir. Bazılarına göre, “Türkçedeki tasviri fiil sisteminde cümlede zarf fiil eki alan temel fiilin anlamındaki farkları ikinci fiil, yani tasviri fiil ya da yardımcı fiil anlatmakta olup, bu yardımcı fiiller sistemi en iyi “aktionsart” (Rusça “sposobı deystviya”) terimi ile anlatılabilir.”²⁵ Bu bağlamda, Türkçede kullanılan tasviri fiiller, bir taraftan “deskriptif fiil”, “yardımcı fiil”, “modal yardımcı fiil” gibi çeşitli adlar altında incelenirken, diğer taraftan Wurm (1959), Lisowski (1974), ve Johanson (1971) gibi dilciler tarafından “kılınış” (Aktionsart) ve “kılınış ifade eden birleşik yapılar” olarak da tanımlanmıştır.²⁶ Bu çerçevede, Ganiyev (1963), açıkça “kılınış” terimini telaffuz etmese de Tatar Türkçesindeki fiilleri kılınış özelliklerine göre üç gruba ayırmaktadır: son noktalı (Ganiyev: “predel’nie”, Comrie: “telic”, Rundgren: “verba transfotmativa”, Schönig: “grenzbezogene”), “son noktasız” (“nepredel’nie”, “atelic”, “non-transformative”, “nichtgrenzbezogene”) ve “değişken” ya da “nötr” (Ganiyev: “neytral’nie”, “dvoystvennie”) dediği, iki grup arasında kararsız olan ve bu kararsızları ancak bağlam (kontekst) içerisinde belirginleşen fiiller. Birinci grup içerisinde yer alan son noktalı fiiller eylemin başlangıç ya da bitim noktasını vurgulayabilir. Buna göre *ker-*, *başla-* gibi fiiller eylemin başlangıç noktasına, *ül-* gibi fiiller de bitim noktasına işaret eder. Öte yandan, *yöre-* gibi eylemler son noktasız, *yat-* gibi eylemlerde nötr, ya da değişken gruba girer.²⁷

Öte yandan, tasviri fiilin asıl fiilin anlamında meydana getirdiği değişiklikler, bazılarına göre “aspekt” (Rusça “vid”) ulamı çerçevesinde tanımlanmalıdır. Örneğin, Yuldaşev Başkurt Türkçesindeki bulunan ve bizim bu çalışmada Tatar Türkçesindeki benzerlerini incelediğimiz *-p al-*, *-p bir-*, *-p bet-* (Baskurt Türkçesi: *-p böt-*), *-p cibär-* (Baskurt Türkçesi: *-p yebär-*), *-p kit-*, *-p kuy-*, *-p bir-*, *-p taşla-*, gibi birleşik fiillerin “bitmişlik görünüşü”nü (Rusça: “soversenniy vid”) bildirdiğini (1958: 83), *-p utır-* (Baskurt Türkçesi: *-p ultır-*), *-p yat-*, *-p yöre-* birleşik fiil yapılarının ise “bitmemişlik görünüşünü”ne (Rusça: “nesoversenniy vid”) işaret ettiğini söyler.²⁸ Türkçedeki tasviri fiiller konusunda yapılmış olan çalışmaların sonucunda ortaya çıkan ve söz konusu yapıların incelenmesi sırasında benimsenen görüşleri “görünüş” ve “kılınış” olmak üzere başlıca iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Bu iki farklı görüşün ayrıntıları ve her bir görüş doğrultusunda yapılan çalışmalar, Schönig’in Tatar Türkçesindeki tasviri fiilleri inceleyen monografisinde ayrıntılarıyla tartışılmaktadır.²⁹ Ayrıca, Schönig’in Tatar Türkçesindeki birleşik fiil yapılarını ve bu yapıları kuran tasviri fiilleri (Schönig’in terimiyle “yardımcı

²⁵ Uli Schamiloğlu, “Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1996, ss. 153-168.

²⁶ C. Schönig, *age*, s. 27.

²⁷ C. Schönig, *age*, ss. 30-37.

²⁸ C. Schönig, *age*, s. 17.

²⁹ C. Schönig, *age*, ss. 13-72.

fiilleri) kılınış ulamı temelinde açıklayan çalışması,³⁰ Tatar Türkçesindeki söz konusu yapılar üzerinde bugüne kadar yapılmış olan en ayrıntılı ve en sistemli bir çalışma olarak karşımızda dururken, diğer Türk lehçelerindeki benzer yapılar üzerinde yapılacak benzer çalışmalar için de çok önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışmada amaç, Tatar Türkçesi gramerinin çok önemli bir parçasını oluşturan birleşik fiil yapılarının işlev ve anlam yönünden tanımlanması ve açıklanmasıdır. Bilindiği gibi lehçeler arası aktarmalarda karşılaşılan güçlüklerden birisi ve belki de en belli başlısı, birleşik fiillerin sık kullanıldığı lehçelerden yapılan aktarmalarda, bu yapıların kaynak lehçedeki anlam ve işlevlerinin tam olarak saptanıp hedef lehçeye doğru olarak aktarılmasıdır. Bu anlamda, Tatar Türkçesi de çok sayıda tasviri fiili olan ve birleşik fiil yapılarını çok sık kullanan bir lehçe olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu çalışma, Tatar Türkçesinde anlam ve işlev açısından birbirine yakın duran *al-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cibâr-*, *cit-*, *citker-*, *-çık-*, *-kal-*, *kit-*, *kuy-*, *sal-*, *taşla-*, *uz-*, *üt-* gibi tasviri fiiller ile *-p* zarf fiil ekli bir asıl fiilden oluşan bir grup birleşik fiil yapısının Türkiye Türkçesine tam ve doğru olarak aktarılabilmesi için söz konusu yapıların Tatar Türkçesi grameri esasında, çeşitli işlevlerinin tanıtılmasını ve açıklanmasını içermektedir. Bu çalışma, söz konusu yapıların, yukarıda tanıtılan aspekt ya da Aktionsart temelinde yapılan kuramsal çalışmalara katkıda bulunan bir çalışma olmaktan öte, birleşik fiillerin betimlemeli olarak tanımlanması ve Türkiye Türkçesinde tanıtılması gibi pratik hedefleri olan bir çalışmadır.

2.21. -p al-:

Çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır:

1. Hareketin çok kısa bir zaman dilimi içerisinde yapılıp bitirilmesini ifade eder: *karap al-*, *sugıp al-* vb. Bu anlam, *al-* tasviri fiilinin semantik açıdan belli özellikleri taşıyan bazı fiillerle kullanılması sonucu ortaya çıkar. Bunlar çoğu zaman devinim (activity) fiilleridir. Bu tür fiillerin *-p al-* yapısı ile birlikte kullanılması sonucu, hareketin çok kısa zaman diliminde çabucak tamamlanması ifade edildiği gibi, bazı fiillerle hareketin art arda tekrarlanması gibi seri hareketi bildiren fiillerle birlikte “bir defalığına” anlamın da ifade edilmektedir:

Sine bir karavulçı da kürmes, tayagın bilen yozaklarga az gına tiderep alsañ, alar şunda uk açılıp kitärlär. (Gilmanov)

“Seni hiçbir bekle de görmez. Sapanla kilitlere biraz dokunursan hepsi o anda açılır.”

2. Bir eylemin kısa bir süre boyunca devam ettikten sonra bitirilmesini anlatır. *-p al* yapısı birlikte kullanıldığı asıl fiillerle bu işlevde kullanıldığında, eylemin “bir süre için” ya da “bir süreliğine” yapıldığını bildirir: *yoklap al-* “bir süre uyumak” *söyläşep al-* “bir süre sohbet etmek”, *kitap ukıp al-* “bir süre kitap oku-”, *eşläp al-* “bir süre çalışmak” vb.

Min biraz yoklap altım (Altın Balık, s. 87)

“Biraz uyuyayım.”

Kitap ukıp aldım. (Zakiyev (ed.)1993, s. 196)

“Kısa süre kitap okudum.”

Zavodta eşläp aldım. (Zakiyev (ed.)1993, s.196)

“Bir süre fabrikada çalıştım.”

³⁰ C. Schöning, age.

3. Hareketin çabucak gerçekleşmesi ve bunun hemen ardından ortaya çıkan sonucu ifade eder: *totıp al-*, *kırıp al-*, *sizep al-*, *añlap al-*, *kürep al-*, *sugıp al-*?. Bu anlam, genellikle *-p al-* birleşik fiil yapısının kılınış yönünden iki aşamalı eylemlerle kullanılması sonucu ortaya çıkar. Johanson böyle fiilleri “başlangıç dönüşümlü” olarak adlandırır (Johanson 1999: initiotransformative verbs):

*Yortning hizmätçese monı **kürep alıp** yırtkıçlardan aralap ala.* (Altın Balık, s. 53)

“Evin hizmetkarı onu o anda görüp vahşi hayvanların arasından çekip alır.”

*Möhäcirlärneñ nindi yomış belän kilülären ul şunduq **añlap aldı** bulsa kiräk.* (Galäw)

“Göçmenlerin hangi iş için geldiklerini o an anlamış olmalı.”

4. Hareketin, etkilenen nesnenin tamamını kapsayacak şekilde gerçekleşmesini ifade eder. Buradaki fiiller tamamlanma noktasından önce eylemin tamamlanmasına yönelik bir süreç aşaması da bildirebilir. Ancak *-p al* yapısı ile vurgulanan bu süreç noktası değil, hareketin tamamlanma noktasıdır: *cıyıp al-* “toplamak, yağmak”, *cıynap al-* “toplamak, yağmak”, *äyländerep al-* “çevrelemek”, *biläp al-* “kaplamak” vb.:

*Yort tiräle tikmä belän **äyländerep alungan.*** (Altın Balık, s. 52.)

“Evin etrafı çitle çevrilmiş.”

*Küçep kitüçelärne şatlıq qatış şomlı ber xis **biläp aldı.*** (Galäw)

“Göç edenleri mutlulukla karışık hüznü dolu bir his sardı.”

4. Özneye dönük, sonuçları birinci derecede özneyi etkileyen eylemi ya da öznenin kendi yararına gerçekleştirdiği iş oluş ya da hareketi bildirir *tartıp al-*, *sorap al-* *çakırıp al-* vb.

2.2.2. -p at-

Tatar Türkçesinde nadir karşılaşılan bir birleşik fiil yapısıdır. Schönig (1984), Tatar Türkçesinde *at-* tasviri fiili ile kurulan bir birleşik fiilden söz etmemektedir. Eylemin sonucunu, gerçekleşmesi sırasındaki çabukluk ve kolaylığa özel bir vurgu yaparak bildirir: *yazıp at-*, *eşläp at-*.³¹

*Ber xat **yazıp attım.*** (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Çabucak bir mektup yazdım.”

2.2.3. -p bet-

1. Eylemin tamamlanması, tamamen yapılması, tam ve bir bütün olarak gerçekleşmesini bildiren *-p bet* birleşik fiil yapısı, anlamca ve bazı dilbilgisel özellikleri itibarıyla birbirine yakın olan *şin-* “sol-”, *yan-*, *kip-* “kuru-” gibi bir grup fiil ile birlikte kullanıldığında eylemin gerçekleşmesinin ve dolayısıyla da özne üzerinde olan etkisinin maksimum/en son derecede olduğunu ifade eder. Nakipoğlu (2000)’na göre Türkçede de *bulunan sol-*, *eri-*, *kuru-*, *don-*, *art-*, *azal-*, *karar-*, *büyük-*, *ilerle-*, *olgunlaş-* gibi fiiller dilbilgisel açıdan “kılıcsız geçişsiz” (unaccusative) olarak nitelendirilen fiil grubu içerisinde görünüş ve anlambilimsel roller çerçevesinde başka bir grup oluşturur. Aksan, “bir durumdan diğerine geçiş bunun

³¹ Zakiev (ed.), *age*, s. 186.

sonunda tamamen farklı bir durum kazanmayı anlatan türemiş ve yalın olarak karşımıza çıkan” bu türden fiilleri “durum değişikliği (girişmeli) eylemleri” olarak adlandırmaktadır.³²

Tatar Türkçesinde bu türden fiillerle birleşen *bet-* tasviri fiilinin işaret ettiği eylem “tamamen”, “iyice” gibi derece bildiren zarflar ile nitelendirilebilir: *yanıp bet-* “tamamen yanmak”, *şinep bet-* “tamamen solmak, *kibep bet-* “tamamen kurumak” vb.:

Änä cäylären bötenläy kibep betü torgan ineş (Zakiev (ed) 1993, s. 222)

“İşte, yazları tamamen kuruyan çay.”

2. İş, oluş ya da hareketin, etkilenen varlık ya da nesnenin tamamını kapsamı, varlık ya da nesnenin birden fazla olması durumunda ise elemin hepsini tamamlayacak şekilde gerçekleşmesi anlamlarını ifade eder:

Anıñ bite qorımğa buyalıp betkän bulsa da, küzläre yılmayıp, söyep qarıylar ide. (Galäw)

“Bütün yüzünü kurum kaplamış olsa da gözleri gülümseme ve sevecenlikle bakıyordu.”

İşäklär östendäge yöklär töşerelep, busatılıp betkäc, quşçı töreklärne dä qaytarıp cibärdelär. (Galäw)

“Eşeklerin üstündeki yüklerin hepsi indirilince kuşçu Türkleri de geri gönderdiler.”

Şulay äkrenläp barlıq äyber satılıp bette diyärlek. (Galäw)

“Böyle yavaş yavaş malların nerdeyse hepsi satıldı.”

3. *-p bet-* birleşik fiil yapısı bazı fiillerle birlikte kullanıldığında asıl fiilin bildirdiği iş oluş ya da hareketin çok şiddetli bir şekilde gerçekleşmesini bildirir. Bu anlam, daha çok *üşü-*, *üzül-*, *kork-* *yorul-* gibi anlamca birbirine yakın fiillerle birlikte kullanıldığında görülür. Ayrıca bu tür fiillerle birlikte kullanılan *-p bet-* yapısı, eylemin şiddetini abartılı bir biçimde yansıtmayı itibarıyla çok tipik bir anlam etkisi yaratır: *zarıgıp bet-* “çok yorulmak, yorgunluktan ölmek”, *tuñıp bet-* “çok üşümek, haddinden fazla üşümek”, *xafalanıp bet-* “telaşlanmak, heyecanlanmak”, vb.:

Yañğırdan bötenläy cılanıp bettem.

“Yağmurdan sırlıklam oldum.”

Ul anda xafalanıp betkänder inde, meskenem... (Galäw)

“Şimdi orada iyice telaşlanıp heyecanlanmıştır zavallı.”

2.2.4. *-p bet-*

-p bet- birleşik fiil yapısına benzeyen işlevlerde kullanılır. *-p bet-* yapısı geçişsiz fiillerle birleşirken,

-p bet- geçişli fiillerle birlikte kullanılarak şu işlevleri yürütür:

³² Y. Aksan, *age*, s. 79.

1. Tamamlanma, bitme, tamamen yapma bildirir: *satıp beter-* “hepsini satmak”, *yasap beter-* yapmak, tamamlamak”, *uqıp beter* ‘baştan sona okumak, hepsini okumak”, *äytep beter-* “sözünü bitirmek, tamamlamak”:

*Barlık kitaplarını **ukıp beterdem***

“Bütün kitapları okudum.”

*Kemneder asarğa alıp baralar buğay, – dide ul, läkin süzen **äytep beterä** almadı, (Galäw)*

“Birisini asmaya götürüyor olmalılar, dedi o, fakat sözünü tamamlamadı.”

2. Eylemin, varlık ya da nesnenin tamamını, bütünüyle etkilemesini bildirir: *watıp beter-* “kırmak”, *yabıştırap beter-* “bütün yüzeyini yapıştırmak”, *buyap beter-* “bütün yüzeyini boyamak”.

3. Eylemin varlık ya da nesne üzerindeki etkisinin derece ve şiddetini belirtir: *bozıp beter-* “iyice bozmak”, *tinterätep beter-* “son derece yormak, tüketmek”, *onutıp beter-* “tamamen unutmak”, *añlap beter-* “iyice anlamak” vb.

2.2.5. –p bir-

Sonuç süreci olan bir eylemin bir varlık ya da nesneye dönük ya da onun yararına gerçekleşmesini bildirir: *söyläp bir-, eşläp bir-, yazıp bir-*.³³

*Soldat häzer **söylep birü** inde baştan kiçkännäre. (Altın Balık, s. 53)*

“Asker, şimdi, başından geçen her şeyi anlatır.”

*Ayu dus minem telemne **yukartıp birsänä**, dip äytän, di. Ayu büreneñ telen yukartırğa riza bulgan di. (Altın Balık, s. 170)*

“Ayı kardeş, benim dilimi inceltiversene, demiş. Ayı kurdun dilini inceltmeyi kabul etmiş.”

-p bir birleşik fiil yapısı ile birlikte kullanılan asıl fiilin işaret ettiği eylemin her zaman gözle görülür bir sonucu olmayabilir (*söylep bire* yüklemde olduğu gibi). Ancak bu yapıdaki asıl eylemin, - cümlede açık olarak ifade edilsin edilmesin- herhangi bir varlık ya da nesneye dönük olarak ya da onun yararına gerçekleştiği tespiti yerinde bir tespit olarak görünmektedir.

-p bir- birleşik fiil yapısı için söylenebilecek bir başka önemli husus da bu yapı ile birleşen esas fiillerin tümünün geçişli olması ve mutlak surette bir nesnesinin bulunmasıdır. Tatar Türkçesinde fiiller kesin olarak geçişli ve geçişsiz olarak ayrımlanabildiği gibi, *söylä, yaz-, ve ukı- ve eşlä-* gibi bazı fiiller hem geçişli hem de geçişsiz olabilmekte, nesneli ya da nesnesiz olarak kullanılabilir.

Örn: *Marılar nk **eşli** dä, nk eçä dä..(Gilmanov)*

“Mariler güzel çalışırlar, güzel de içerler.”

Ni kuşsañ şunu eşlibez.

“Ne buyurursan onu yaparız.”

Ancak, bu fiillerden birisi -p bir birleşik fiil yapısı ile kullanıldığı zaman fiilin her zaman nesneli şeklinin tercih edildiği görülür:

*Şulay da Zöfär, **üzeneñ kürgännären** inde yözençe tapkır **söyläp birergä** irenmäde. (Gilmanov)*

“Yine de, Zöfer, gördüklerini yüzüncü kez söylemeye üşenmedi.”

³³ Zakiev (ed), *age*, s. 187.

*Miña bura **esläp birä** almassız mı?* (Gilmanov)

“Bana evin dört duvarını (tomruklardan) yapabilir misiniz?”

Öte yandan *bir-* tasviri fiili *-a* geniş zaman zarf fiil eki ile birleşik fiil yapısı oluşturduğunda, bu yapıda kullanılan asıl fiile “ne olursa olsun hiç duraklamadan devam etme, durmadan yapma”⁵⁴ bildirir: *yöri bir-* “durmadan yürümek”, *eşli bir-* “durmadan çalışmak”. Burada altı çizilmesi gereken bir nokta, *-a bir* birleşik fiil yapısı ile kullanılan asıl fiil, her zaman geçişsiz bir fiildir ve yukarıda sıraladığımız *söylä-*, *yaz-*, ve *uki-* ve *eşlä-* gibi nesneli ya da nesnesiz olarak kullanılabilen fiillerin yalnızca nesnesiz şekli *-a bir-* yapısı ile kullanılabilir.

2.2.6. *-p cibär-*

Bu birleşik fiil yapısı, ansızın ve hiç beklenmedik bir anda, birdenbire yapılan eylemi bildirir. *Cibär-* tasviri fiili, eylemin yapılışındaki çabukluk ya da birdenbirelik yanında şiddet ve yoğunluğu da ifade eder:

*Gäräy morzanı bu xəbär şunduq **canlandırıp cibärde.*** (Galäw)

“Gäräy Morza’yı hemen canlandırdı.”

... *Yanığızda küpme aqçağız bar sezneñ?*

– *İke yöz täñkäläp bulır, şät.*

– *Bik yaxşı... Eşne **başlap cibärgä** şul citep torır.* (Galäw)

“... Yanınızda ne kadar para var?”

– İki yüz tenke kadar

– Çok güzel, işe hemen başlamak için bu kadarı yeter.”

Zakiev (ed.) 1993, bu birleşik fiil yapısı için şu işlevlerden söz etmektedir:

1. Bir eylemin ansızın ve birdenbire başlaması: *sugıp cibär-* “vurmak”, *kışkıırıp cibär-* “bağırarak”.

2. Anlık bir eylemin yoğun ve şiddetli bir biçimde yapılmasını ifade eder: *sızgırıp cibär-* “ışlık çalmak (birdenbire ve bir defa), *sulap cibär-* “derin bir nefes almak (bir defalığına)”, *siltäp cibär-* (el, vb.) bir defa sallamak).

2.2.7. *-p cit-/p citker-*

-p cit- birleşik fiili geçişli, *-p citker-* ise geçişli fiillerle birlikte kullanılır. Zakiev (ed.) 1993 bu birleşik fiil yapısı şu işlevlerinden söz etmektedir:⁵⁵

1. Hareketi belirli bir nesneye (noktaya, yere, kişiye) kadar yapıp ulaşmayı bildirir: *kuwıp cit-* “yetişmek”, *barıp cit-* “varmak”, *kiterip citker-* “getirmek”

*Alar çatka **barıp cittelär.*** (Zakiev (ed.) 1993, s. 199)

“Yol ayrımına geldiler (ulaştılar).”

⁵⁴ Zakiev (ed. age, s. 187.

⁵⁵ Zakiev (ed), age, s. 190.

*Menä ber zaman kart öyenä **kaytıp citken**.* (Altın Balık, s. 178)

“Bir süre sonra yaşlı adam evine dönmüş.”

2. Sonuç içeren, belirli bir sınıra, noktaya ulaşan eylemi, oluş ya da kılışı ifade eder: *aynıp cit-*, *cılınıp cit-* “(su vb. için) ısınmak”, *añlap cit-* “anlamak”, *cılıtıp citker-* “ısıtmak”.

*Su **cılınıp citte**.* (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Su iyice ısındı.”

2.2.8. –p çık-

Zakiev (ed.)1993 bu birleşik fiil yapısı için on değişik işlev tespit etmiştir:³⁶

1. Bir yerin ya da bir şeyin içinden dışına doğru yönelen eylemi bildirir: *alıp çık-*, *teşep çık-* “deşip çık-”;

*Yeget, şarnı **alıp cıgıym** dip, barıp totınıp karagan ide, urınınnan da kuzgata almadı.*

(Altın Balık, s. 148)

“Yiğit, küreyi alıp çıkayım, diyerek gidip küreyi tutmaya çalıştı, fakat yerinden bile kımlıdatamadı.”

2. Bir zaman diliminin başından sonuna kadar devam eden eylemi bildirir: *yagıp çık-* “hepsini yakmak”, *söyläşep çık-* “belirli bir süre boyunca söyleşmek”, *yazıp çık-* “belirli bir süre boyunca yazmak”.

3. Nesnenin bütün yüzeyini etkileyen eylem: *buyap çık-* “bir nesnenin tüm yüzeyini boyamak, boyayıp tamamlamak”, *yabıştırıp çık-* “bir nesnenin tüm yüzeyini yapıştırmak”.

4. Bir yerden dışarı ya da yukarı yönelen hareketi bildirir: *bäreşep çık-* “dışarı çık-, görün-”, *taşıp çık-*, (örn. “süt” için kullanıldığında) “taşmak”.

5. Eylemin, bütün nesneyi kapsayacak şekilde başından sonuna yapıлып tamamlanması: *ukıp çık-* “baştan sona okumak”.

6. Eylemin, nesnenin bildirdiği birden fazla kişi ya da varlığın tümünü kapsayacak şekilde gerçekleştirilmesi: *übeşep çık-* “herkesi, hepsini öpmek”, *sanap çık-* “hepsini saymak”.

7. Eylemin ansızın, birdenbire, hiç beklenmedik anda gerçekleşmesini bildirir: *kileşep çık-* “ansızın gelmek”.

8. *Yöre-* “yürü” ve *äylän-* “dönmek” gibi fiillerle birlikte kullanılarak eylemin, bir yerin ya da mekanın tamamını kapsayacak şekilde gerçekleştirilip tamamlanmasını bildirir: *yörep çık-* “bir baştan bir başa yürümek”, *äylänep çık-* “bütün etrafını dolaşmak”.

9. Sonuç içeren bir hareketi bildirir: *ciñep çık-* “yenmek”.

10. Hareketin bir nesneyi ya da yeri geçerek gerçekleştirilip tamamlanmasını bildirir: *yözep çık-* “yüzüp çıkmak”, *atlap çık-* “atlayıp çıkmak”, *sikereşep çık-* “sıçrayıp çıkmak”.

Zakiev (ed.) 1993’te saptanan bu işlevlerin bazıları birbirine benzer işlevlerdir ve bunların tümü, bu birleşik fiil türünün 9. maddedeki “sonuç bildirme” işlevi dışında kabaca iki başlık altında toplanabilir:

³⁶ Zakiev (ed), *age*, s. 189.

1. Bir yerden ya da bir nesnenin içinden dışına doğru gerçekleşme, yani yönelme bildirir: *alıp çık-sikerep çık-* “sıçrayıp çıkmak”.

2. Nesne tekil ise tamamını, çoğul ise hepsini etkileme, cümlede ifade edilen belli bir yerin tamamı ya da belli bir zaman dilimi boyunca hareketin yapılp tamamlanmasını bildirir: *buyap çık-* “bir nesnenin bütün yüzeyini boyamak, boyayıp tamamlamak”, *sanap çık-* “hepsini saymak”, *yörep çık-* “bir baştan bir başa yürümek”, *söyläşep çık-* “bir zaman dilimi boyunca söyleşmek”.

Bu birleşik fiil yapısının bildirdiği eylem, kendiliğinden tamamlanma, bitme bildirmez, ancak eylemin belirli bir zaman dilimi boyunca yapılp bitirilmesini bildirir. Burada, *-p çık-* birleşik fiil yapısının ifade ettiği bitme, tamamlanma anlamının, eylemin gerçekleşme sürecini sınırlayan ve belli bir zaman dilimine bağlayan *tön buyı* “bütün gece” gibi zarflar yardımıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz:

Tön buyı söyläşep çıktık. (Zakiev (ed.)1993, s. 196)

“Gece boyunca konuştuk.”

Öte yandan, *-p çık-* birleşik fiil yapısının işaret ettiği “tamamlanma”, “bitme”, “tam olarak gerçekleşme” anlamları yukarıda sözü edilen zaman zarflarının yanı sıra, nesne, yer zarfı gibi –cümlede açık olarak ifade edilsin ya da edilmesin-, eylemin gerçekleşme süresini ya da sürecini sınırlayan başka cümle unsurları yardımıyla da gerçekleştirilebilir. Aşağıdaki örnekte, *yörep çıktım* yüklemine işaret ettiği “tamamlanma”, “tam olarak yapıma” anlamı, *çık-* tasviri fiilinin yanı sıra, onunla birlikte kullanılan nesne konumundaki “bütün orman” sözcük öbeğinin, hareketi belirli bir mekânın bütünüyle sınırlaması olarak açıklanabilir:

Böten urmanı yörep çıktım.

“Ormanı bir baştan bir başa yürüdüm.”

2.2.9. –p kal-

Bu birleşik fiil türü birden bire anda gerçekleşen eylemi ve eylemin gerçekleşmesinden hemen sonra ortaya çıkan hali ifade eder. *aptırap kal-* “şaşırp kalmak”, *tnıp kal-* “birden bire susmak” gibi.

Genellikle *dur-*, *sus-*, *şaşıp-* gibi bir anda ya da anlık (momentary) olarak gerçekleşen, eylemlerle birlikte kullanıldığında asıl fiil aynı zamanda “hiç beklenmedik bir anda” gerçekleşen olayı ifade. Bazen de çok kısa süren bir hareketi bildirir: *söyläşep kal-* gibi.

Zakiev (ed) 1993’te bu birleşik fiil yapısı için şu işlevler tespit edilmiştir:³⁷

1. Sonuç içeren eylemi bildirir: *tuktap kal-* “durmak”, *tnıp kal-* “susmak”.

2. uzun veya kısa süre devam edecek bir hal sürecine girilmek üzere eylemin tamamlanması ya da yapılmasının durdurulmasının: *ozatıp kal* “uğurlamak”-, *söyläşep kal-* “bir süre söyleşmek”.

Bügen Azatnıñ tuğan küne. Bez aña isänlek sawlık teläp kaldık.

“Bugün Azat’ın doğum günü. Ona esenlik ve sağlık diledik.”

3. Özneyi bütünüyle etkisi altına alan eylem: *aptırap kal-* “şaşırp kalmak”.

-p kal- birleşik fiil yapısının birlikte kullanıldığı bir çok fiil ile birlikte eylemin tamamlanmasının yanı sıra, gerçekleşmenin hemen ardından ortaya çıkan ve durağan hali bildiren “sonuç” sürecine işaret etme işlevi aşağıdaki örneklerde daha açık görülmektedir:

³⁷ Zakiev (ed), *age*, s. 187.

*Ayuniñ yokıga kitüwe bula, tölke torıp, täpännäreneñ töbenä **yabışıp kalgan** bal-maynı kırıp alıp, ayuniñ korsagina sılap kuya.* (Altın Balık, s. 181)

“Ayı uykuya dalar dalmaz, tilki kalkıp fıçılarnıñ dibine yapışıp kalmış olan bal ve yağı sıyırarak alıp ayının karnına sürer.”

2.2.10. -p kit-

Zakiev (ed) 1993'te bu birleşik fiil türü için şu işlevler tespit edilmiştir:³⁸

1. Çıkış noktasından ya da konuşandan uzaklaşan, aksi istikamete yönelen hareketi bildirir: *kaytıp kit-* “dönüp gitmek”, *yögerep kit-* “koşarak gitmek”, *çaptırıp kit-* “acele acele gitmek”.

2. Herhangi bir özellik ya da niteliğin kazanılması; mevcut sıfat ya da niteliğin ileri dereceye ulaşması: *usallanıp kit-* “aksileşmek”, *batırlanıp kit-* “cesurlaşmak”, *duslaşıp kit-* “dost olmak”.

*Ağaçlar **yäşellänep kitte.*** (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Ağaçlar yeşillendi.”

*Alar **duslaşıp kittelär.*** (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Dost oldular.”

3. Hareketin başlamasını bildirir: *yörep kit-*, *söylep kit-* “konuşmaya başlamak”.

*Ukıy ukıy baş **awırtıp kitte.*** (Zakiev (ed.) 1993, s. 196)

“Okuya okuya birden başım ağrıdı.”

4. Hareketin çabucak yapılması ya da birdenbire gerçekleşmesini bildirir: *yaktırıp kit-* “birdenbire aydınlanmak”, *açılıp kit-* “birdenbire açılmak”, *agarınıp kit-* “birden bire beyazlaşmak”.

*Zal **yaktırıp kitte.*** (Zakiev (ed.) 1993, s. 198)

“Salon birdenbire aydınlandı.”

2.2.11. -p kuy-

Zakiev (ed) 1993'te bu birleşik fiil türü için şu işlevler tespit edilmiştir:³⁹

1. Çok kısa bir süre içinde, çabuk ve kolay bir şekilde ve genellikle bir defalığına gerçekleşen eylemi ifade eder: *sikerep kuy-* “bir defa sıçramak”, *etep kuy-* “bir defa itmek”:

*Bu yegetneñ patşası, kaytıp kerü belän **äytep kuya** inde böten sanatlarına.* (Altın Balık, s. 47)

“Bu yiğidin padişahı döner dönmez, derhal yardımcılarına der”

2. Sonuç içeren eylemi bildirir: *yarıp kuy-* “odun kesmek”, *tözep kuy-* “inşa etmek”, *yazıp kuy-* “yazıp tamamlamak”:

*Utın **yarıp kuydık*** (Zakiev (ed) 1993, s. 198)

“Odunların hepsini kestik.”

2.2.12. -p sal-

(Zakiev (ed) 1993, bu birleşik fiil yapısının sonuç içeren eylemi ya da eylemin beklenmedik bir anda ve birdenbire yapılmasını ya da gerçekleşmesini ifade ettiğini bildirir:⁴⁰ *äytep sal-* “birden bire söylemek”, *kisterep sal-* vb.:

³⁸ Zakiev (ed), *age*, s. 188.

³⁹ Zakiev (ed), *age*, s. 188.

Nigä monı äytep saldıñ? (Zakiev (ed) 1993, s. 198)

“Niye bunu söyledin?”

2.2.13. –p taşla-

Zakiev (ed) 1993’e göre, bu birleşik fiil yapısının şu işlevleri vardır:

1. Enerjik bir biçimde gerçekleşmesine yapılan özel bir vurgu ile sonuç içeren eylemi bildirir: *özep taşla-* “koparıp atmak”, *eşläp taşla-* “çabucak yapıp bitirmek” vb.

Çülmäkçe ber çülmäk eşläp taşladı. (Zakiev (ed) 1993, s. 199)

“Çömlekçi (çabucak) bir çömlek yaptı.”

2. Genellikle beklenmedik bir zamanda ve birdenbire yapılan eylemi bildirir: *äytep taşla-* “birdenbire, ansızın söylemek”, *söyläp taşla-* “birdenbire, ansızın söylemek”.

2.2.14. –p uz- (üt-)

Zakiev (ed) 1993’de bu birleşik fiil yapısı için iki farklı işlev belirlenmiş olduğu halde bunlardan yalnızca ikincisi *üt-* fiilinin tasviri fiil olarak kullanılmasının sonucu ortaya çıkan anlama işaret etmektedir.⁴¹

1. Geçerken, yoldayken yapılan iş oluş ya da hareket: *beleşep uz-* “sorup geçmek”

2. Hareketin tam ve bir bütün olarak gerçekleştirilmesini ifade eder: *söyläp üt-* “hepsini söylemek”

3. Özet ve Sonuç

Tatar Türkçesinde kullanılan ve yukarıda incelediğimiz bir grup birleşik fiil yapısı söz konusu lehçede genel olarak tamamlanma, bitme, sonuç bildirme gibi işlevleri yerine getirirken, bunlardan bazıları bir anda, çabucak, hiç beklenmedik bir anda ve bir defalığına gerçekleşme gibi özel anlamlar da ifade edebilmektedir. Yukarıda, sırasıyla *-p al-*, *-p cit-/citker-*, *-p bet-*, *-p beter-*, *-p bir-*, *-p çık-*, *-p kal-*,

-p kit-, *-p kuy-*, *-p sal-*, *-p taşla-* tasviri fiillerinin hemen hemen hepsi *-p* zarf fiil eki ile birleşerek, asıl fiilin işaret ettiği eylemin gerçekleşmesi ve bu gerçekleşme sırasındaki değişme, bir halden başka bir hale geçme ve bu anda gerçekleşen dinamik dönüşümü ifade ederler. Ancak bu grupta yer alan tasviri fiillerden bazıları (*al-*, *cibär-*, *kit-*, *sal-*, *taşla-* gibi), hareketin gerçekleşmesi ya da tamamlanması sırasındaki kolaylık, çabukluk ve birdenbirelik gibi tarz özelliklerini de dile getirerek eylemi tıpkı bir zarf gibi niteler. Diğer yandan, *bet-*, *beter-*, *çık-* gibi tasviri fiiller olayın tamamlanmasını, yapıp bitirilmesini ifade ederken, *al-*, *kal-* gibi bazı tasviri fiiller de eylemin gerçekleşmesini ya da tamamlanmasını izleyen sonuç süreci üzerine odaklanır.

Bizim yukarıda incelemiş olduğumuz tasviri fiiller belli başlı iki işlev esasında tasnif edilmektedir: ⁴² 1. hareketin yapılması ya da gerçekleşmesindeki birdenbirelik, çabukluk, kolaylık gibi tarz bildirme işlevi; 2. tamamlanma ve sonuç bildirme işlevi. Buna göre, *al-*, *cibär-*, *kit-*, *sal-*, *taşla-* gibi tasviri fiiller bir anda, birdenbire ve çabucak gerçekleşen iş oluş ya da hareketi bildirirken, *al-*, *bir-*, *bet-*, *beter-*, *cit-*, *kal-*, *kit-* *kuy-*, *çık-*, *çığar-*, *üt-*, *uz-* gibi fiillerin oluşturduğu bir başka grup tasviri fiil ise tamamlanma ya da sonuç ifade etmektedir.

⁴⁰ Zakiev (ed), *age*, s. 188.

⁴¹ Zakiev (ed), *age*, s. 189.

⁴² Zakiev (ed), *age*, s. 198.

Birinci gruptaki *al-*, *cibär-*, *kit-*, *sal-*, *taşla-* tasviri fiillerinin ifade ettiği işlevler şu şekilde belirlenmiştir:⁴³

1. Bir anda, birdenbire olma ya da yapma: *ciber-* ve *kit-* tasviri fiiller yardımıyla ifade edilir: *Soldat kışkırp cibärde; Zal yaktırıp kitte.*

2. Genellikle hiç beklenmedik bir anda, ansızın gerçekleşen eylemi bildirir: Bu işlev, *kal-*, *sal-*, *töş-* gibi tasviri fiiller yardımıyla gerçekleştirilir: *Nigä äytep saldıñ?; Tutaş apturap kaldı;* vb.

3. Eylemin bir anlığına (ya da bir defalığına) ve çabucak gerçekleşmesini bildirir: Bu işlev, *al-* ve *kuy-* tasviri fiilleri yardımıyla yerine getirilir: *Gıylmanov...sikerep kuydı; Miña karap aldı.*

İkinci grupta yer alan tasviri fiillerin yürüttüğü işlevler ile bunların hangi fiiller tarafından yerine getirildiği ise aşağıdaki gibi açıklanmıştır:⁴⁴

1. Tamamlanma bildirir: *bet-*, *beter-*, *çık-*, *üt-*, *uz-* tasviri fiiller yardımıyla gerçekleştirilir: *Kitapnı ukıp beterdem; Kitapnı ukıp çıktım; Yañadan söylöp üttek.*

2. Sonuç bildirme: *al-*, *bet-*, *beter-*, *bir-*, *cit-*, *kuy-*, *çık-*, *çıgar-* tasviri fiiller yardımıyla gerçekleştirilir:

3. Herhangi bir nitelik ya da özelliğin ortaya çıkmasını bildirir: Bu işlev *kit-* tasviri fiili yardımıyla gerçekleştirilir: *Ağaclar yaşellänep kitte; Alar duslaşıp kittelär.*

4. Hareketin kısa ya da süren uzun süren bir sonuç sürecine girecek şekilde tamamlanıp bitirilmesi veya bir yerde durdurulmasını ifade eder: *katıp kal-, tınıp kal-: Öçese dä tınıp kaldılar.*

5. Enerjik ve dinamik bir tarzda gerçekleşmesine özel bir vurgu yapılarak, sonuç içeren eylemi bildirmek: *yazıp at-, eşläp taşla-*.

6. Özne ya da nesneyi saran ve son derece etkileyen eylemi bildirmek: *zarıgıp bettem.*

7. Eylemin, tekil ise nesnenin tamamını, çoğul ise hepsini etkilemesini ifade etmek: *Al'bonniñ öç bitenä räsemnär yabıştırap betergän; Kitär aldınnan barsın da übep çıktı*

8. Eylemi yapıp bir nesneye ya da yere ulaşmayı bildirir: *Alar çatka barıp cittelär.*

Taranan Eserler

- 📖 Altın Bahk: **Tatar Xalq Äkiyätläre**, Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan 1999.
- 📖 GALÄW Mähmüt, **Möhäcirlär**, <http://kitap.net.ru/mohajirlar.php>
- 📖 GILMANOV Galimcan, **Albastılar**, <http://kitap.net.ru/gyilmanov/albastylar.php>

Kaynaklar

- 📖 AĞCAGÜL Sevgi, "Grammaticalization of Turkish geç- as a postverb", **11. Uluslar arası Türk Dilbilimi Konferansı**, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa (KKTC) 7-9 Ağustos 2002.
- 📖 AKSAN Yeşim., Kılınış Ulamına Yaklaşımlar ve Türkçe'de Kılınış, A. Kıran et. al (eds.) **Günümüz dilbilim çalışmaları**, Multilingua Publications, 68-81, İstanbul 2003.
- 📖 DEMİRCİ K., **Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs**, Dunwoody Pres., Maryland, USA 2006.
- 📖 GANİEV Fazıl A., **Vidovaja xarakteristika glagolov tatarskogo jazyka**, Kazan 1963.
- 📖 COMRIÉ Bernard, **Aspect**, Cambridge 1976.

⁴³ Zakiev (ed), **age**, s. 198.

⁴⁴ Zakiev (ed), **age**, 198-199.

- JOHANSON Lars, **Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystem**, (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.) Almqvist & Wiksell, Stockholm 1971.
- JOHANSON Lars, "Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic" Abraham, Werner & Kulikov, Leonid (ed.), **Tense-aspect, transitivity and causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov**, (Studies in Language Companion series 50.) Amsterdam & Philadelphia: Benjamins 1999, ss.171-184.
- JOHANSON Lars, "Viewpoint operators in European languages", Dahl, Östen (ed.), **Tense and aspect in the languages of Europe**. Berlin & New York 2000: Mouton de Gruyter. ss. 27-187.
- KOÇ K., **Kazak Tilindegi Kürdeli Etistikter** (*Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller*), Kazakistan İlimler Akademisi, Almatı 2001, s. 268.
- MAİSAK T., "Multiple periphrastic perfectives: another case of 'bounder perfectivization'", **Language Typology: Proceedings of electronic conference (May 15-25, 1999)**, 2000; Web Journal of Formal, Computational & Cognitive Linguistics, CD Edition, 24 s. [ayrıca bkz. http://fccl.ksu.ru/winter.99/lang_typ/ogl.htm].
- NAKİPOĞLU Mine, "On the aspectual properties of unaccusatives", **Studies on Turkish and Turkic Languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics**, 67-74, Harrassowitz Graphics 2000.
- NASİLOV D. M., "Formı vırajeniya sposobov glagol'nogo deystviya v altayskix yazıkax (v svyazi s problemoy glagol'nogo vida)", O. P. Sunik (ed.), **Oçerki sravnitel'noy morfologii altayskix yazıkov**, Leningrad 1978, ss. 88-177.
- RENTZSCH Julian, "Actionality operators in Uyghur", **Turkic languages** 10:2, 2006, 193-219.
- SCHAMİLOĞLU Uli, "Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1996, ss. 153-168.
- SCHARLIPP W. E., **Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang**, Islamkundliche Untersuchungen 87, Berlin 1984.
- SCHÖNIG Claus, **Hilfsverben im Tatarischen: Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen**, (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, 35.) Wiesbaden Steiner 1984.
- UĞURLU M., "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora")", **Türkbilgi** 2003/5, ss. 124-133.
- YULDAŞEV A. A., **Analitičeskie formy glagola v tjurkskix jazykax**, [Periphrastic verbal forms in Turkic languages] Moskva 1965.
- ZAKIEV M. Z. (ed.), **Tatarskaja grammatika II: Morfologiya**, Tatarskoye knižnoe izdatel'stvo, Kazan 1993.

TÜRKLERİN UZAKDOĞU SİYASİ VE KÜLTÜR TARİHİNE ETKİLERİ (T'ang ve Yuan Hanedanlığı Dönemi Örneği)

The Impacts of Turks on the Cultural and Political History of Far East (The Case of T'ang and Yuan Dynasty)

*Alimcan İNAYET**

Özet

Çin'in T'ang (618-907) ve Yuan Hanedanlığı dönemi (1271-1368) Çin tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Bu dönemde Çin, gerek siyasi, gerek askeri, gerekse kültürel bakımdan dünyanın süper gücü idi. Bu süper gücün oluşumunda, Türklerin rolü asla küçümsenemeyecek kadar büyük olmuştur. Çin tarih kitapları ve tarih araştırmaları bunu net bir şekilde göstermektedir. Bu yazıda, Türklerin Tang/T'ang ve Yuan hanedanlığı döneminde Uzakdoğu üzerindeki siyasi ve kültürel etkileri ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Çin, Türk, Tang, Yuan, Kore.

Abstract

The era of T'ang Dynasty (618-907) and Yuan Dynasty (1271-1368) is considered as one of the most sparkling era of Chinese history. During that era, China was world's superpower in cultural, military and political aspects. The role of Turks was so big that could not be denied in that sparkling era of China. Chinese history books and researches on history prove that reality purely. In that paper, the impact of Turks on political and cultural history of Far East during the dynasty of T'ang and Yuan will be analyzed.

Key words: China, Turk, Tang, Yuan, Korea.

Çin'in T'ang Hanedanlığı dönemi (618-907) Çin tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Bu dönemde Çin, gerek siyasi, gerek askeri, gerekse kültürel bakımdan dünyanın süper gücü idi. Bu süper gücün oluşumunda, Türklerin rolü asla küçümsenemeyecek kadar büyük olmuştur. Çin tarih kitapları ve tarih araştırmaları bunu net bir şekilde göstermektedir. Bu yazıda, Türklerin Tang/T'ang ve Yuan hanedanlığı döneminde Uzakdoğu üzerindeki siyasi ve kültürel etkileri ele alınacaktır.

A. Türklerin Tang/T'ang Hanedanlığı Döneminde Çinliler Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri

Tang/T'ang Hanedanlığı, Göktürklerin büyük desteği ile kurulan bir devlet idi. Sui Hanedanlığı'nın son dönemlerinde, hanedanlığa bağlı çeşitli bölgelerde ayaklanmalar meydana geldiği zaman, Tai Yuan vilayetinin valisi Li Yuan, kendi adamlarından Liu Wen-jing'i Doğu Türk devletinin kağanı İşbara'ya gönderip, Sui Hanedanlığı'na karşı birlikte saldırmayı teklif etmişti.¹ Li Yuan, Sui Hanedan ailesinden olup, onun asıl niyeti Sui Hanedanlığı'nı yıkmak değil, kendi istediği adamı tahta geçirmektir. Ancak İşbara Kağan, Li Yuan'ın kendisinin tahta geçmesi şartıyla yardım edeceğini bildirdi.² Anlaşma gereği, Sui Hanedanlığı'ndan alınan topraklar Li Yuan'a ait olacak; ancak para, kıymetli eşya ve

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

¹ Enver Baytur ve Heyrinisa Sıdk, **Şincangdiki Milletlerin Tarihi** (Doğu Türkistandaki Milletlerin tarihi), Milletler Neşriyatı, Pekin 1999, s. 326-327.

² Wang Xia-fu, **Tang Hanedanlığı'nın Türklere Karşı Savaşı** (Tang-chao Dui Tu-jue De Zhan-zheng), Hua-xia Neşriyatı, Guangdong Halk Neşriyatı, 1997, s. 40.

kızlar İşbara Kağan'a verilecekti. Li Yuan “ Kağana baş koyup saygı gösterme ve bağlılık kuralını bozmama” konusunda İşbara Kağan'a söz verdi. Li Yuan Sui Hanedanlığı'na karşı 30 bin kişilik ordusuyla ayaklandığı zaman, İşbara Kağan ona yardım ve destek için 500 süvari ve 2000 at gönderdi.³ Sonuçta, ayaklanması başarılı olan, Li Yuan M. S. 617'de kendisini kağan ilan ederek Tang/T'ang Hanedanlığı'nı kurmuş ve Chang-an şehrini başkent yapmıştı. Li Yuan (Tang Gao-zu) tahta oturduğu dönemde Göktürlere karşı saygıda kusur etmemiş, hatta İşbara Kağan'ın elçisini kendi tahtına oturtmuştu.⁴ Tang/T'ang Hanedanlığı'nın ilk yıllarında, Çin'deki bazı idari ve askeri unvanlar Göktürk kağanlarının onayını aldıktan sonra verilebilirdi.⁵ 757 ve 762'de Tang/T'ang Hanedanlığı'nın 330 bin kişilik ordusuna kumandanlık eden An Lu-shan ve Shi Si-ming adlı komutanlar Türk asıllıydı. Bu komutanlar çeşitli nedenlerle 757'de ve 762'de Tang/T'ang Hanedanlığı'na karşı isyan ettiklerinde, Çinlilerin yardımına yine Uygur Türkleri koşmuş ve isyanı bastırarak Tang/T'ang Hanedanlığı'nı korumuşlardı.

O dönemde Tang/T'ang Hanedanlığı'nın değişik bölgelerine yerleştirilen Uygur Türklerinin sayısı da yüz binleri bulmuştu. Binlerce Uygur Türk ailesi, başkent Chang-an'a yerleşmişti. Sui ve Tang hanedanları dönemindeki pek çok siyasi ve askeri faaliyetlerde Türklerin⁶ ve Çinlileşmiş Türklerin etkisi büyüktü⁷. Dolayısıyla Tang/T'ang Hanedanlığı'nın hükümdar sülalesinin nesebi de Türklerle karışmıştı⁸. Hanedanlık yönetiminde görev alan 369 vezirin 36'sı Türk asıllıydı. Zira Tang/T'ang iktidarı büyük ölçüde yabancıların kuvvetine dayanıyordu.⁹

Türklerin Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde, Çinliler üzerindeki kültürel etkileri ise şaşırtıcı boyutlardaydı. Sinolog Edward Schafer'e göre, Türk kıyafetleri, Türk yemekleri ve Türk müziği Tang/T'ang Hanedanlığı toplumunda bir tutku hâline gelmişti. Özellikle Shen-yang ve Luo-yang Türk modasının en yaygın olduğu şehirlerarasındaydı. Toplumda Türk kıyafetleri taklit ediliyordu. Erkekler ve kadınlar sefere çıktıkları zaman, özellikle ata bindikleri zaman “Türk kalpağı” giyerlerdi. M. S. 7. yüzyılın ilk yarısında soylu hanımlar başörtüsü olan ceketleri seviyorlardı. Şapkası ve peçesi birlikte bulunan bu tür kıyafete o dönemde “mu-li” denirdi. Gerçekte bu, güneş ışığı ve yağmurdan koruyan şapkaya benzer bir kıyafet olup, yüz ve vücudun büyük bir kısmını örterdi. Bu, kibirli hanımların hem kimliğini saklamalarını sağlar hem de onları kaba insanların meraklı nazarından korurdu. M. S. 8. yüzyılın ilk yarısında, kadınlar başlarına Türk kalpağı giyer, hatta güzel makyajlı yüzlerini ortaya çıkarıyorlardı. Çin'deki erkekler ata binerken Türk erkekleri gibi kıyafet ve çizmeleri giyerek, sokaklarda kamçı çalıp at koşturuyorlardı. M. S. 8. yüzyılda saray hanımları arasında “Uygur saç modeli” yaygınlaşmıştı. Türk yaşam tarzını takip etme uğruna bazı soylular pek de rahat olmayan çadır hayatına katlanıyor, hatta şehir içine bile çadır kuruyorlardı. Şair Bai Ju-yi, kendi avlusuna iki gök çadırı kurdurmuştu. Misafirlerini çadırda ağırlar, onlara çadırın yararlarını anlatırdı. Şehirdeki çadırlarda ikamet edenlerin içerisinde en ünlülerden biri, Yüce İmparator Tang Tai-zong'un oğlu Li Cheng-qian idi. Veliht Cheng-qian gündelik yaşamın her alanında Türkleri taklit etmeye çalışırdı. O, sadece Türkçe konuşurdu Çince konuşmazdı. Üstelik sarayına resmi işlerin de yürütüldüğü gerçek bir gök çadırı kurdurmuştu. Kendisi de gerçek Türk kağanı gibi giyinir, çadırın önündeki kurt başlı bayrağın altında oturur, haşlanmış kuzu etlerini bıçağıyla sıyrarak yerdi. Ona hizmet eden köleler de Türk elbisesi giyerlerdi. O dönemde, Tang/T'ang Hanedanlığı'nın tebaası dışarıdan gelen yiyecekler arasında, en yaygın olarak değişik biçimlerdeki küçük “Türk Börekleri”ne düşkün idi. Bunların içerisinde susamlı “zheng-bing”(aralarına yağ sürülerek yapılan bir tür katlama börek) ile “jian-bing” Çinlilerin beğenisini kazanmıştı. O dönemde Türkçe konuşmak da popüler olmuştu. Tang/T'ang Hanedanlığı mensuplarından bazı kişiler Türkçe konuşuyorlardı, hatta o dönemde aydınlar arasında kullanılan “Türkçe-Çince Sözlük” bulunuyordu. Ayrıca Tang/T'ang Hanedanlığı'na ait bazı şiirlerde, Türk şarkılarının Tang şiiri üzerindeki etkileri de

³ Enver Baytur, *age*, s. 328.

⁴ Wang Xia-fu, *age*, s. 42.

⁵ Wang Xia-fu, *age*, s. 39.

⁶ Çin tarih kitaplarında geçen “Hu” veya “Hu-ren”, isimleri başta Türkler olmak üzere kuzey ve batıdaki Çinli olmayan milletler için kullanılmıştır. Dolayısıyla metinde geçen “Hu” veya “Hu-ren” teriminin “Türkler” olarak aktarılmasını sakıncalı görüyoruz.

⁷ Fei Xiao-tong, *Zhong-hua Min-zu Duo-yuan Yi-ti Ge-ju / The Pattern of Diversity in Unity of the Chinese Nation* (Çin Milletinin Çok Boyutlu Birliği), Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, Pekin 2003, s. 174.

⁸ Fei Xiao-tong, *age*, s. 174-175.

⁹ Fei Xiao-tong, *age*, s. 175.

görülüyordu. Tang/T'ang Hanedanlığı dönemindeki bu Türk modasından rahatsız olan bazı kişiler de vardı. Tang/T'ang Hanedanlığı fermanla Çinlilerin Türk taklitçiliğini yasaklamaya çalıştıysa da bir faydası olmamıştır.¹⁰

Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde Türklerin Çin kültürünü etkileyen örf ve âdetlerinden biri kartal ve şahinle avlanma idi. Tang/T'ang Hanedanlığı imparatorlarından Tang Tai-zong ve Tang Xuan-zong kartalla avlanmaktan büyük zevk alıyorlardı.¹¹

Üzüm ve üzüm şarabı da Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde Çinlilere intikal etmiş en önemli Türk ürünü idi. O dönemde Romalılar, Araplar ve Batı bölgesindeki (Türkistan'daki) Uygurlar, üzüm yetiştirme ve üzüm şarabı yapma konusunda usta idiler. Tang/T'ang Hanedanlığı Türkistan'ı (Çinlilere göre Batı bölgesi) istila ettikten sonra, Koçu devleti Tang/T'ang sarayına üzüm ve üzümden üretilmiş çeşitli ürünleri göndermeye başlamıştı. Şarap üretiminde kullanılan üzüm türü de bu dönemde Tang/T'ang Hanedanlığı'na getirilmişti. Bu üzüm, ünlü "Ma nai-zi" (at sütü) adı verilen üzümdür. Bu üzüm türü, M. S. 647 yılında, Türk yabgusu tarafından Tang/T'ang imparatoruna hediye edilmişti. Tang/T'ang Hanedanlığı'na Türkistan'dan sadece üzüm ve üzüm şarabı gelmemiş, aynı zamanda şarap üretim teknikleri de gelmiştir.¹²

Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde, Türklerin Çinlilere öğrettikleri en önemli ekonomik sektörlerden biri pamukçuluktur. Doğu Türkistan'da M. S. 6. yüzyılda pamuk üretiliyordu. Koçu'da (Bugünkü Turfan Bölgesi) üretilen pamuk Tang/T'ang Hanedanlığı'nda ünlüydü. Koçulular pamuk eker, pamuktan ip yapar, kumaş dokur ve bunları Tang/T'ang Hanedanlığı'na götürüp satarlardı. Koçu'nun istila edilmesiyle, pamuk üretimi Tang/T'ang Hanedanlığı'nda da başlamıştır.¹³

M.S. 7. yüzyılın ortalarında, Tohri prensi Tang/T'ang Hanedanlığı sarayına iki adet özel "ma-nao kandil ağacı" hediye etmişti. "Ateş ağacı" da denen bu yapma ağaç, Tang/T'ang Hanedanlığı'nda en coşkuyla kutlanan yeni yıl bayramında kullanılıyordu. Üç gün süren bayramda her aile süslü kandiller asardı. Bu âdet, Batı bölgesinde eskiden beri kutlanan yeni yıl bayramından gelmişti. Koçu'daki Tang/T'ang dönemine ait resimlerde de bu manzara görülmektedir. M. S. 6. yüzyılda bu tür kutlama âdeti Çin'e ulaşmış, bayramın tarihi de yeni yıldan ayın on beşine, yani ayın dolduğu geceye alınmıştır.¹⁴

Ortaçağda, Çin'de altın sikke yoktu. M. S. 6. yüzyılda, Tang/T'ang Hanedanlığı'nda Türkistan bölgesinin, özellikle Kuça'nın altın ve gümüş sikkeleri rağbet görüyordu. M. S. 7. ve 8. yüzyılda, Türkistan'daki devletlerde bu tür altın ve gümüş sikkeler kullanılıyordu. İnsanların ellerinde Roma, Fars ve Bizans sikkeleri bulunuyordu. Koçu'da bulunan bir erkek cesedin ağzındaki gümüş sikke de bunu teyit etmektedir. Bu sikkenin bir yüzünde Ahura Mazda'nın, diğer yüzünde ise Halife Muaviye'nin adı bulunmaktadır. Bu sikkeler, o zamanlar Çinlilere çok ilginç geliyordu.¹⁵

Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde, Türkistan'da müzik çok gelişmişti. Tang/T'ang Hanedanlığı sarayında Türkistan'dan davet edilen çok sayıda müzik ustası bulunuyordu. Dolayısıyla, o dönemde müzikte kullanılan nota sistemi de Çin'e Türkistan'dan girmişti.¹⁶ Yabancı müzisyenler, yani müzik icracıları, şarkıcılar, dansözler ve bunların getirdikleri çalgı aletlerinin Çin müziği üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur. Çin'de Türkistan bölgesinin müziğine olan rağbet Sui hanedanlığı döneminde en üst seviyeye ulaşmış ve bu eğilim Tang/T'ang Hanedanlığı dönemine kadar devam etmişti.¹⁷

Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde, Çin müziğini derinden etkileyen müzik Kuça müziği idi. Özellikle Kuça müziği içerisindeki "Tef Dansı Melodisi" çok seviliyordu. Kuça çalgı aletleri de Çinlilerce çok sevilmişti. Kuça müziğinde en önemli çalgı aletlerinden biri, "dört telli pipa" idi.

¹⁰ Edward Schafer, **Tang dai de wai-lai wen-ming** (Tang Döneminde Dışarıdan Gelen Medeniyet), Eserin orijinal adı: The Golden Peaches Of Samarkand - A Study Of Tang Exotics, (Çince'ye çeviren: Wu Yu-gui), Shanxi Shi-fan da-xue Chu-ban She (Shanxi Pedagoji Üniversitesi Yayınevi), 2005, s.55-57.

¹¹ Edward Schafer, **age**, s. 133.

¹² Edward Schafer, **age**, s. 193-194.

¹³ Edward Schafer, **age**, s. 264.

¹⁴ Edward Schafer, **age**, s. 319-320.

¹⁵ Edward Schafer, **age**, s. 317.

¹⁶ Edward Schafer, **age**, s. 344.

¹⁷ Edward Schafer, **age**, s. 82.

Tang/T'ang Hanedanlığı dönemi pop müziğindeki 28 oktav, “dört telli pipa”nın icra tekniği ve melodisi temelinde kurulmuştu. “Bili” ve “düz ney” Kuça müziğinde önemli yere sahipti. Dolayısıyla bu iki çalgı aleti de Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde çok yaygındı. Ancak Kuça müziğinde, Çinlilerin en çok sevdiği gövdesi küçük, boyalı “keş davulu”¹⁸ idi. Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde Kuça müziği ile Çin müziğinin sentezinden ortaya çıkmış olan “Xi-liang Müziği”, 8. ve 9. yüzyıl şairleri tarafından çok övülmüştür.¹⁹

Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde kuzeylilerin müziği askeri müzik ile sınırlıydı. Boru, kös ve zil gibi çalgı aletleriyle icra edilen bu müzik insanı coşturduğu için saraydaki törenler ve zafer kutlamaları için uygundu.²⁰

Tang döneminde bazı müzikler Japonya'ya kadar ulaşmıştı. Bunların içerisinde, en ilginç olanı “Su-muz.”²¹ oyunudur. Bu kışın gelmesiyle icra edilen bir dans çeşididir. Bu dans, bir grup çıplak Türk ve Çinli genç tarafından icra edilirdi. Onlar yüzlerine maske takarak davul, pipa, kong-hou gibi çalgı aletlerinin eşliğinde zıplayarak dans ederler, birbirlerine soğuk su serperler, hatta yoldan geçenlere de su saçarlardı. Bu oyun, kaba görüldüğünden, M. S. 714 yılından itibaren Tang Xuan-zong tarafından fermanla yasaklanmıştır.²²

Tang/T'ang Hanedanlığı döneminde, sihirbazlık, ip can bazlığı, ateş yutma ve cüce oyunu gibi çeşitli oyunları oynayanlara “san-yue” (rakkas) denirdi. Türkistan ve Hindistan'dan gelen pek çok rakkas, Tang/T'ang Hanedanlığı'nın çeşitli bölgelerindeki şehirlerde bulunuyordu. Liang-zhou ve Luo-yang gibi yerlerdeki Mani tapınaklarında belirli günlerde sihirbazlık gösterisi yapılıyordu.²³

Çin'de deri ve kâğıttan yapılan gölge oyunları varsa da, iple kukla oynatma tekniği M. S. 7. yüzyılda Türkistan'dan gelmiştir.²⁴

Çinlilerin bugün de çok rağbet gösterdiği yeşim taşı Doğu Türkistan'ın Hoten bölgesinden temin edilmiştir. M. S. 8. yüzyılda, Tang imparatoru bir elçiyi Hoten'e gönderip yeşim taşından yapılmış çeşitli ürünler getirtmiştir.²⁵ Bilindiği gibi, İpek Yolu'ndan önce Doğu Türkistan ile Çin arasında “Yeşim Taşı Yolu” vardı. Hoten bölgesindeki Yorongkaş Deryasından (Yorong < Ürüng “ak, beyaz”. Kaş “süs taşı”) çıkan yeşim taşı Doğu ve Batı bölgelerine götürülüp satılıyordu. Bu taşın Çinliler için çok özel anlamı bulunmaktaydı.

B. Türklerin Yuan Hanedanlığı Döneminde (1279-1368)Çinliler ve Koreliler Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri

13. ve 14. yüzyıllar Türklerin Uzakdoğu'nun siyasi ve kültür hayatında çok önemli rol oynadıkları dönem olmuştur. Bunun için, sadece Türklerin Çin'de Moğolların kurdukları Yuan Hanedanlığı yönetiminde üstlendikleri görevlere ve kültür yaşamındaki faaliyetlere bakmak yeterlidir. Yuan Hanedanlığı döneminde Kubilay Han'ın baş veziri olan Lien Şi-şen, maliye bakanı olan Ahmet ve Sanga/Senge; din ve eğitimden sorumlu bakan Argun Salı, denizci İletmiş ve Ukmış, hekimlerden Yuçurıç, Sadımuş, Nezer; diyetsiyen Koskuy; Nesturi misyoneri ve elçi Rabban Sauma ve Markos, edebiyatçılardan Guan Yun-şı, Seydullah, Şue Ang-fu, Ma Zu-çang; tercümanlardan Arasang, Pracnaşırı ve Karunadas Uyгур Türklerinden idi.²⁶ Bunlar Yuan Hanedanlığı döneminde Çin'de siyasi, ekonomi, askeri ve kültürel alanda çok önemli rol oynamakla beraber Çin'deki imar faaliyetlerinde de çok

¹⁸ Keş davulu. Keş: Ülke adı.

¹⁹ Edward Schafer, *age*, s. 84.

²⁰ Edward Schafer, *age*, s. 84.

²¹ Bu terim Çince'de “Po-Hu-Qi-Han-Xi” (Türklerin su saçıp kış dileme oyunu) olarak geçmektedir. Oyunun içeriği “Su-muz” oyunu ile aynı olduğu için bu terimi “su-muz” olarak aktarılmıştır.

²² Edward Schafer, *age*, s. 86.

²³ Edward Schafer, *age*, s. 86.

²⁴ Edward Schafer, *age*, s. 86.

²⁵ Edward Schafer, *age*, s. 291.

²⁶ Geyretcan Osman, *Uygurlar Şerkte ve Ğerbte*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 2002, s. 110-162.

etkili olmuştur. Bugün Çinlilerce “Bei-jing” batılılarca “Pekin” olarak bilinen şehrin mimarları arasında Uygur Türkleri de bulunuyordu. Dolayısıyla Pekin’e Türkçe “Hanbalık” da denilmiştir. Koro krallığı 1270 yılında Yuan Hanedanlığı’nın hakimiyeti altına girince, Moğollarla birlikte Kore’ye çok sayıda Müslüman Türk gelmişti. Yuan Hanedanlığı’na tâbi Koryo Krallığı’nda çok önemli görevleri üstlenmiş olan Türkler, özellikle bürokrasi alanında üstün başarılar göstermişti. O dönemde Koryo sarayında görevli Uygur Samga bunlardan biriydi.

Samga hakkında, Koreli bilim adamı Hee Soo-lee’nin “İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması.”²⁷ adlı kitabının “Müslüman (Hui-hui) Samga’nın Menşei ve Kore’deki Türk Toplumunu” başlıklı bölümünde önemli bilgiler bulunmaktadır.

Dr. Hee Soo-lee’nin naklettiği bilgilere göre, Samga Koryo sarayında Chang Sun-ryong adıyla bilinmekteydi. Ona bu adı, Koryo kralı Ch’ung-yol vermişti. O bir Hui-hui (Müslüman) kökenliydi. Onun esas ismi Samga (bazen Senge, Sanga) olup, babası Kyong (Çince: Ch’ing) Kubilay Han (Shih-tsu)’ın katipliğini yapmıştı. Samga prenses Chekuk²⁸, un mabeyincisi olarak Koryo’ya gelmişti, mevkii hızla yükselerek Nang-chang unvanı²⁹, Chang-kun (General)³⁰, Son-mu general³¹, bölge komutanı, Doğu Fetih Bürosu başkomutanı, Bu-chi-mil-chik³² gibi görevleri üstlendi. 44 yaşında, yani 1298 yılında chom-ii-ch’om-ri³³ mevkiinde iken öldü. Samga’nın, yani Chang Sun-ryong’un kurduğu Dok-su Chang ailesinin şeceresi de bu bilgileri doğrulamaktadır. Şecereye göre, o 44 yaşında vefat ettiğinde, Yang, Ye ve Son adlı üç oğlu vardı.

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Samga Koryo sarayında üst düzey görevler almış bir Uygur Türküydü. Koreli bir kadınla evlenmiş ve Kore toplumuyla kaynaşmıştır. Onun 25 kuşaktan torunları bugün Kore’nin orta bölgelerinde kalabalık bir cemaat hâlinde yaşamakta ve Dok-so Chang ailesi olarak bilinmektedir. Bu ailenin şeceresinde, Chang Sun-ryong’dan itibaren 25 nesil boyunca süregelen aile tarihi ayrıntılı biçimde muhafaza edilmiştir. Bu 25 neslin soy ağacı şöyledir:

1. Kurucusu: Sun-ryong, 2. Yang, 3. U-bin, 4. An-chi, 6. Maeng-hyong, 7. Hi-an, 8. İk, 9. Se-gol, 10. İn-pil, 11. Ki, 12. Sung-in, 13. Hong-chom, 14. Yop, 15. Hu-ch’ang, 16. Song-mun, 17. Chun, 18. Hyon-kın, 20. Hun, 21. Se-ch’on, 22. İi-chin, 23. Sun-hi, 24. Hak-su, 25. Kyong-ki

Ailenin Dok-su ailesi olarak bilinmesindeki sebep, Dok-su kasabasının kral Ch’ung-yol tarafından Chang Sun-ryong’a tımar olarak verilmesidir. Bu kasaba daha sonra P’ung-dok kasabası olarak değiştirilmiş, Dok-su Chang ailesi de P’ung-dok Chang olarak anılmıştır.

Kore’nin eski ve seçkin ailelerinden biri olan Dok-su Chang ailesi, Koryo ve Choson Hanedanları boyunca bakan, âlim, general, filozof ve şair gibi çok sayıda büyük adamlar yetiştirmiştir. Şimdi 12 kola ayrılarak büyük bir cemaat hâline gelen bu aile, Kore’nin daha ziyade orta eyaletlerinde oturmakla beraber, ülkenin dört tarafında dağınık şekilde yerleşmişlerdir. Başlıca yerleşim merkezleri de şunlardır:

P’yong-taek, Chin-ii, Pung-dok, Ham-ch’ong, Kua-Ch’on, A-san, Mun-kyong, Ye-san, Yong-İn, İn-ch’on kasabaları.

Bu aile 15. yüzyılda Choson hanedanlığı döneminde uygulanan asimilasyon politikası sonucunda kendi kimliğini kaybetmiştir. Şimdi Türk izlerini taşımayan bu aile kendi atalarının Arap olduğuna inanarak yaşamaktadır.³⁴

Yuan Hanedanlığı döneminde, Moğolların Kore ile olan diplomatik ilişkilerini yürüten Şie Sun (楔遜 : Xie Sun), Şie Çang-şou (楔長壽 : Xie Chang-shou) ve Şie Si (楔斯 : Xie Si) adındaki

²⁷ Hee-Soo Lee, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988.

²⁸ Yüan imparatoru Kubilay Han ve karısı A-su-chen-k’o-tun’un kızı olup asıl Moğolca ismi Hudur kalımış idi. Koryo sarayının kraliçesi olan ilk Moğol prensesidir. Hee-Soo Lee, **age**, s. 136.

²⁹ Koryo sarayının 6. dereceli bir idari rütbesidir. Hee-Soo Lee, **age**, s. 136.

³⁰ Koryo sarayının 4. dereceli bir askeri rütbesidir. Hee-Soo Lee, **age**, s. 136.

³¹ Koryo sarayının askeri eğitimden sorumlu generali. Hee-Soo Lee, **age**, s. 136.

³² Yüan sarayının ikinci dereceli yüksek rütbesidir. Hee-Soo Lee, **age**, s. 136.

³³ Koryo sarayının ikinci dereceli nadir rütbesidir. Hee-Soo Lee, **age**, s. 136.

³⁴ Hee-Soo Lee, **age**, s. 145.

Türklerden de bahsetmek gerekir. Çin kaynaklarına göre bu zatlar Göktürk devletinin veziri Tonyukuk'un soyundan gelmektedirler. Uygur bilim adamı Geyretcan Osman'ın araştırmasına göre, Göktürk devleti yıkıldıktan sonra, Tonyukuk ve onun sülalesi Uygur devletinde de önemli görevler üstlenmiştir.³⁵ M. S. 840 yılında Uygur devleti yıkıldıktan sonra, Tonyukuk'un torunları Uygurlarla birlikte batıya göç etmişler ve Turfan'da kurulan İdikut Uygur devletinde de vezirlik görevine devam etmişlerdir. Yuan Hanedanlığı döneminde yaşayan yazar Ou Yang-xuan, "Xie soylular Uygurlardan olup, onların ataları Tonyukuk'tur" demektedir.³⁶ Onun "Koçulu Xie (Şie) Soyluların Biyografisi" adlı kitabına göre, Tonyukuk'un torunları Uygurların vezirleri olmuşlardır.³⁷ Yine Yuan Hanedanlığı dönemi yazarlarından Huang Jin "Wei Vilayetindeki Hanım Uygur Soyluların Mezar Taşı" (黃縉：魏郡夫人偉吾氏墓志銘) adlı eserinde, "Xie (Şie) soylular aslında Türklerin aristokrasisinden olup, T'ang Hanedanlığı'ndan itibaren Uygurların baş veziri olagelmüşlerdir. Onların ataları Tonyukuk'tur" diye belirtmiştir.³⁸ Tarih kaynaklarında, Tonyukuk'un torunlarından Keçipur adında bir zatın 13. yüzyılda İdikut devletinin veziri olduğu belirtilmektedir.³⁹ Buradan anlaşıldığına göre, Tonyukuk'un torunları bu görevi Yuan Hanedanlığı dönemine kadar kesintisiz sürdürmüşlerdir.

Yuan Hanedanlığı döneminde, İdikut Uygur devletine mensup pek çok siyasetçi, ekonomist, diplomat, tercüman ve teknisyenin Hanbalık'ta (Bugünkü Pekin) görevlendirildiğini yukarıda dile getirmiştik. Tonyukuk'un torunları da Hanbalık'ta görev alanlar arasında bulunmaktadır. Ancak Tonyukuk'un torunları, Hanbalık'ta; Çin kültürünün etkisiyle Çince soyad kullanmaya başlamışlar. Bunlar kendilerine "Xie" (Şie) kelimesini soyad olarak seçmişlerdir. "Xie" (Şie) ise "Selenga nehri"nin Çince transkripsiyonu olan "Xie-lien-jie-he" (楔鞏杰河) isminin ilk hecesidir. Tonyukuk'un torunları Çince "Xie" (Şie) soyadını aldıktan sonra, onlara "Xie soylular" ya da "Selengalılar" denmiştir.⁴⁰ Daha önce bahsettiğimiz Samga/ Senge adının da "Selenge" den gelmiş olması mümkündür. Tonyukuk'un torunlarının 13. yüzyılda bile Türklüğün kutsal mekânlarından biri olan Selenga'yı soyad olarak kullanmaları, onların vatan sevgisini, vatana bağlılığını ve Türklük şuurunun ne denli yüksek olduğunu göstermektedir.

Xie soyluların bir kısmı Yuan Hanedanlığı döneminde Kore'ye gitmiş ve Kore'de önemli görevler üstlenmişlerdir. Bunlardan Xie Ji-du'nun oğlu Xie Sun 1359 yılında çocuklarıyla birlikte Kore'ye gidip Song-jing (松京) şehrine yerleşmiş, Ağustos 1360 yılında ona "Koço beyi" unvanı verilmiş. Daha sonra "Fu-yuan beyi" namı da verilerek Kore'de önemli imtiyazlara sahip olmuştur. O, Kasım 1360 yılında 42 yaşında vefat ettiği zaman geride Chang-shou, Yan-shou, Fu-shou, Qing-shou ve Qian-shou adında beş oğlu ve üç kızı kalmıştı.⁴¹ Xie Sun'un büyük oğlu Xie Chang-shou (1341-1399), Kore'de Xin-yu (Şinyu) kral iken vezirlik yapmıştır.⁴² 1388 yılında, Kore generali Li Qing-gui askeri darbe yaparak kralı devirdiği zaman, Xie Chang-shou kralın veliahtları arasında arabuluculuk yapmış, bu olaydan sonra, o daha önemli işlerden sorumlu vezir olarak görev almıştır.⁴³ Xie Chang-shou 1370, 1387, 1388, 1391, 1396, 1398 yıllarında Kore krallığı tarafından Çin'e elçi olarak gönderilmiştir.⁴⁴ 1394 yılında ayrıca Tercümanlar Dairesi'nin başkanı olan Xie Chang-shou 1399 yılında 59 yaşındayken vefat etmiştir. Xie sülalesinden Xie Si de önemli bir devlet adamı idi. O, Yuan Hanedanlığı sona erdikten sonra Ming Hanedanlığı yönetimini kabul etmiş, 1368 ve 1369 yıllarında, Ming Hanedanlığı tarafından Kore'ye elçi olarak gönderilmiştir.⁴⁵

³⁵ Geyretcan Osman, **age**, s. 168.

³⁶ Geyretcan Osman, **age**, s. 172.

³⁷ Geyretcan Osman, **age**, s. 169.

³⁸ Geyretcan Osman, **age**, s. 172.

³⁹ Geyretcan Osman, **age**, s. 170.

⁴⁰ Geyretcan Osman, **age**, s. 170-171.

⁴¹ Geyretcan Osman, **age**, s. 176.

⁴² Geyretcan Osman, **age**, s. 178.

⁴³ Geyretcan Osman, **age**, s. 179.

⁴⁴ Geyretcan Osman, **age**, s. 180-181.

⁴⁵ Geyretcan Osman, **age**, s. 183.

Kore'ye giden Türkler, sadece Kore'nin siyasi yaşamına değil, edebiyat ve kültür yaşamına da renk katmış, Kore kültürünün zenginleşmesine vesile olmuşlardır.

Xie Sun ve onun oğlu Xie Chang-shou önemli devlet adamı olmanın yanı sıra, Kore edebiyat tarihinde çok önemli yeri olan şairlerdendi. Xie Sun'un Çin'de ve Kore'de yazdığı 700'den fazla şiiri bulunmuştur. Bu şiirler Kore'de toplanıp "Yeni Zikir-name Hatıraları" (近思齋逸稿) adıyla basılmıştır. Bu şiirler, sonraki çeşitli şiir antolojilerinde yer almıştır.⁴⁶ Xie Chang-shou da aynı zamanda bir şairdir. "Qi Şiirleri" (其雅), "Qingqiu Manzaralarıyla İlgili Şiirler" (青丘風雅) adlı şiir antolojilerinde, ona ait 10 bentlik şiir bulunmuştur.⁴⁷ "Söğüt Dalları", "Bahar İntibaları", "Olaylar", "Balıkçı Dede", "Bahar Endişeleri" başlıklı şiirler ona aittir.⁴⁸

Çinilerce Hu-yue denilen Orta Asya müziği, Kore'de Ho-ak olarak bilinmekteydi. Orta Asya müziğinin Kore'ye girmesiyle Kore müziği de bu müzik ve müzik aletlerinden etkilenmişti. Ho-mu denilen Orta Asya dansı ve Ho-ka denilen Orta Asya şarkısı Korelilerce icra ediliyordu.⁴⁹ 14. yüzyılda, Ho-chok denilen Orta Asya çalgısının da Kore'de çalınmakta olduğunu Dr. Hee Soo-Lee'den öğreniyoruz.⁵⁰

Bunların dışında, Orta Asya'da üretilen kavun, karpuz, üzüm ve pamuk gibi zirai ürünler de Türklerin etkisiyle Kore'de yetiştirilmeye başlamıştır.⁵¹

Hatta ham kristalden yapılan gözlük de Orta Asya'dan gelen Türklerden öğrenilmiş. Kristal gözlük 14. yüzyılda önce Çin'de kullanılmaya başlamış ve sonra da Kore'de yapılmaya başlamıştır.⁵²

Bunların dışında şehriye ve hamur tatlısı gibi tatlı türleri de Türklerle birlikte Kore'ye girmiştir.⁵³

13. yüzyılın ikinci yarısından 14. yüzyılın ortalarına kadar, Kore'de Uygur yazısı ve Uygur dilinin kullanımı çok yaygınlaşmış ve gayr-i resmi bir saray dili hâline gelmiştir.⁵⁴ 15. yüzyılda bile, Uygurca Kore'de çok önemli bir yabancı dil konumundaydı.⁵⁵ Kore'de yaşayan Uygurlar bu avantajından faydalanarak öğretim üyesi ve tercüman olarak çalışıyorlardı.⁵⁶

Sonuç itibariyle, Çin ve Kore gibi Uzakdoğu ülkelerindeki siyasi ve kültürel oluşumda ve bu alanlardaki gelişmelerde Türkler hiç de inkar edilemeyecek kadar önemli rol oynamışlardır. Günümüzde belirgin bir şekilde hissedilen Türk ve Uzakdoğu kültüründeki bazı benzerlik ve yakınlıklar yukarıda belirtmeye çalıştığımız hususlarla alakalıdır.

⁴⁶ Geyretcan Osman, *age*, s. 177.

⁴⁷ Geyretcan Osman, *age*, s. 180.

⁴⁸ Geyretcan Osman, *age*, s. 180.

⁴⁹ Hee-Soo Lee, *age*, s. 173.

⁵⁰ Hee-Soo Lee, *age*, s. 173.

⁵¹ Hee-Soo Lee, *age*, s. 174.

⁵² Hee-Soo Lee, *age*, s. 174.

⁵³ Hee-Soo Lee, *age*, s. 174.

⁵⁴ Hee-Soo Lee, *age*, s. 175.

⁵⁵ Hee-Soo Lee, *age*, s. 176.

⁵⁶ Hee-Soo Lee, *age*, s. 176.

DİVANÜ LUGATI'T-TÜRK'TEKİ DİYALOGLAR ÜZERİNE

On the Dialogs in the Divanü Lugati't-Türk

Zeki KAYMAZ*

Özet

Bu makalede, Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı Türk dilinin ilk ansiklopedik sözlüğü olan Divanü Lugati't-Türk'te geçen diyaloglar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk, diyalog.

Abstract

In this article, we focus on the dialogs in the Divanü Lugati't-Türk which is the first encyclopedical dictionary of Turkish, written by Kaşgarlı Mahmud.

Key Words: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk, dialog.

"Ben onların (Türklerin) en uzun dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaşım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi düzenle düzenlemişimdir."¹ diyen Mahmut Kaşgarlı'nın sözlerinden onun geniş bir coğrafyada yerleşmiş olan Türk boylarının illerini oymak oymak gezdiğini ve onların lehçelerini öğrendiğini anlıyoruz. Kaşgarlı Mahmut ulaşımın çok güç olduğu bir devirde, Türk diline ait malzemeleri tek başına toplayarak günümüze çok değerli bir sözlük bırakmıştır. Bütün Türk dünyası için eşsiz bir armağan olan bu eser günümüzde bilim adamları için bir "el kitabı" niteliğini taşımaktadır.

Kendisine sonsuz bir ün, araştırmacılara bitmez tükenmez bir azık olsun diye bu kitabı yazdığını belirten Kaşgarlı Mahmut'un eseri pek çok yönden incelenmiş ve incelenmeye de devam etmektedir. Biz de bu makalemizde Divanü Lugati't-Türk'teki karşılıklı konuşmalar üzerinde duracağız.

Makalemizi hazırlarken çıkış noktamız, 11. yüzyılda Türklerin birbirleriyle nasıl konuştuğu sorusuna cevap aramak olmuştur. Bunun cevabını da Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lugati't-Türk'ünde aramayı düşündük.

DLT, yapısı itibarıyla – kelimelerin açıklamaları Arapçanın kurallarına dayalı olarak yapıldığı için- karşılıklı konuşmaların çok olmadığı bir eserdir. Ancak az da olsa, diyaloglar eserin değişik yerlerinde serpiştirilmiş olarak görülmektedir. İşte bu makalede farklı yerlerdeki veriler bir araya getirilmeye çalışılacaktır.

DLT.'te ikisi bir yerden olan kimseler "yerdeş" denir. Hemşehri anlamındadır (I, 407).

Yerdeş: Hemşehri. Yerdeş kişi = Hemşehri adam. Bu iki kişinin bir şehirden olmasıdır. Birbirine " yerdeş" derler. Oğuzca III , 40

Adaş: Arkadaş, Dost I, 61

Yukarıdaki açıklamalardan o dönemde insanların birbirlerine "adaş" veya "yerdeş" diye

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü –İzmir / Türkiye.

¹ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, s. 4.

seslendiklerini düşünebiliriz. Yine karşılıklı konuşma için gerekli olan sen ve siz zamirleri için şu bilgiler verilmektedir:

Senletti: Ol anı senletti: "O ona karşı "sen" dedirtti: (O, birisini ona küçüklere karşı söylenen, aytanan sözle aytattı) Yukarıda söylemiş olduğumuz üzere Türkler, büyüğe "siz" diye aytarlar; kurca kendilerinde aşağı olana sen diye aytarlar. Bundan da alarak "ol anı senletti" derler ki, " O, onu küçültmek için "sen" diye hitap ettirdi demektir.

Sizlettim: Men anı sizlettim: Ben birini ona "siz" diye hitap ettirdim (II, 346-347).

Siz: Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere aytanan bir kelimedir."Sen" demektir. Asıl anlamı sizdir. Küçük olanlara "sen" diye aytanır. Oğuzlar bunun aksini yaparlar (III, 124).

Bunlara göre iki kişi karşılaştığında birbirlerini şöyle söyleyerek tanımaktadırlar:

-Boy kim? (Hangi kabiledensin?)

-Salgur. III , 141 (Salgur'danım.)

Kâşgarlı Mahmut bu konuda şunları söyler: birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selamlaşırlar, sonra "Boy kim?" diye sorarlar. "Hangi kabiledensin?" demektir. "Salgur" diye cevap verir. Yahut kitabın baş tarafında söylediğim boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yahut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımış olur (III, 141).

Burada Kaşgarlı iki adamın karşılaştığında önce selamlaştıklarını belirtmektedir. Ancak selamlaşma sırasında neler dediklerini ne yazık ki kaydetmemiştir.

Uzak bir yerden gelen evlat ile anası veya babası arasındaki konuşma şöyle olmuş olmalıdır.

-Kańça bardıń ay ogul (I, 74), Kańan keldiń (I, 403) Esen müsen (I, 77), yiniń sag mu? (III, 154) (Oğul nereye gittin?, Ne zaman geldin, İyi misin?, Sağlığım iyi mi?)

-Temin keldim (I, 409) (Demin geldim).

Bir kişi konuğuna ikramda bulunmak istemektedir. Ancak konuğu hastadır. Bu durumda şöyle konuşabilirler:

-Üzüm yegil azu kagun yegil (I, 88) Bir çöp yegil (I, 318).

(Üzüm ye, kavun ye, bir parça tutmaç ye)

-Özüm ağrıdı. (I, 46) Ot içtim (I, 35) Bir öpüm mün (I, 75) bergil (I, 35).

(Karnım ağrıdı ilaç içtim, bir yudum çorba ver)

Bir kişiye şöyle seslenilmektedir:

-Aç, Otamış (I, 96) (Hey, Otamış).

-Uva! (I, 40)

-Aç, berü kel, yim keldür (II, 144) Atka ot bergil (I, 35).

(Hey, buraya gel, yemek getir, ata ot ver!)

Kızılan birisine ise şöyle seslenilmektedir:

-Körüp neçük kaçmadın

Yamar suvın keçmedin

Tavarınnı saçmadın

Yisün seni ar böri (I,79)

Emdi yat, kuşka bolup et (I,36)

(-Beni gördün de neden kaçmadın,

Niye Yamar suyunu geçmedin,

Malını niye dağıtmadın?

Artık seni sırtlan yesin!

Şimdi yat, kuşlara et ol!)

Veya şu konuşmalar da geçmiş olabilir:

-Ol menden öndüñ bardı (I, 40)

(O, benden önce gitti)

-Andık (I, 42)

(Yemin et!)

-Sen bargıl köreyin (III, 130)

(Sen git göreyim)

-Men añar yarmak ötnü/ötünç berdim (I 113)

(Ben ona ödünç para verdim)

-Neçe yarmak berdiñ (III, 220)

(Kaç para verdin?)

Yigirmi yarmak (III, 48 / III, 220)

Sende sag yok (III, 154)
(-Sende akıl yok!)

Bir oyunda ise çocuklar birbirlerine oyun gereği şöyle seslenmektedirler:

-Müñüz müñüz
-Ne müñüz (III, 363)
-Tewey

-Müñüz müñüz
-Ne müñüz (III, 363)
-Eşgek (I, 111)

Irmağın kenarında oynanan bir oyundur. Oyunda birisi (ebe) boynuzlu hayvanları peş peşe söylemeğe başlar. Etrafındaki çocuklar da bunu tekrar ederler. Arada deve ve eşek gibi boynuzsuz hayvanların da adını söyler. Diğer çocuklardan biri dikkat etmeyip bu hayvanların adını söylerse çaya atılır.

-Meniñ bargum yaktı (II, 69)
(Benim gitmem yaklaştı)
-Seniñ barguñ/barasun kaçan (II, 69)
(Senin gitmen ne zaman?)
-Yol ogur bolsun (I, 53), Yol yarasun (III, 87)
(Yol uğurlu olsun, yol dileğine uygun olsun!)
-Sende yarmak bar mu (III, 147)
(Sende para var mı?)
-Bar/yok (III, 147)
(Var/yok!)

DLT'teki örnekler tabii ki benim gösterdiklerimle sınırlı değildir. Ancak bir makale çerçevesindeki bu örneklerin bir fikir verebileceği inancındayım. Makalemi Besim Atalay'ın şu sözleriyle bitirmek istiyorum: “*Divanü Lûgati't-Türk bir hazinedir; onun üzerinde üç, beş kişinin çalışması yeterli değildir. Divanın üzerinde yüzlerce kişi çalışacak ve her çalışsan yeni bir cevher bulacaktır.*”

Kaynaklar

- 📖 ATALAY Besim, **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- 📖 ATALAY Besim, **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi II**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- 📖 ATALAY Besim, **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi III**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

DEDE KORKUT METİNLERİ ÜZERİNDE YENİ DÜZELTMELER (3)

The New Corrections on Dede Korkut Manuscripties

*Sadettin ÖZÇELİK**

Özet

Bu makalede, Dede Korkut metinlerinde yanlış okunmuş veya yanlış anlamlandırılmış bazı kelimelerle ilgili yeni düzeltmeler ve bazı tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Yanlış Okumalar, Yanlış Anlamlandırmalar, Düzeltmeler ve Tespitler.

Abstract

In this article, it is discussed that new corrections of some words or structures which were reading or meaning by mistake or wrong in Dede Korkut text.

Key Words: Dede Korkut, Wrong or Missing Word, Correction, Reading and to Give Meaning.

Drs.5a.12 - 5b.3 (ME 6.12 - 7.3) Soylamada sıra yanlışlığı ve eksiklik

“Dizin başup oturanda **helâl** görkli,

Dulumından ağarsa **baba** (13) görkli,

Ağ südin toya emzürse **ana** görkli.

Yanaşup (5b.1) yola girende **çara buğur** görkli.

Sevgili **kardeş** görkli.

Yağal ala (2) év yanında dikilse **gerdek** görkli,

Uzunca **tenefi** görkli. **Oğul** (3) görkli.”

Dede Korkut'taki bazı soylamalarda sıralama yanlışlıkları veya eksiklikler görülür. Yukarıdaki soylamanın dizelerinde de sayılan isimlere dikkat edildiğinde sıralamanın yanlış olduğu ve eksiklikler bulunduğu anlaşılıyor. Soylamada sırasıyla *helâl*, *baba*, *ana*, *buğur*, *kardeş*, *gerdek*, *tenef*, *oğul* anılmaktadır. Bence hem bu sıralamada -buğur (erkek deve) ve oğul kelimelerinin yeri bakımından- bir karışıklık olmuş hem de soylamada unutulmuş veya atlanmış kısımlar bulunmaktadır. Yani, soylama ile ilgili olarak şu sorular sorulabilir: *Buğur*, neden *kardeş* ve *oğul*'dan önce anılmıştır? Aynı şekilde *gerdek*, neden *oğul*'dan önce anılmıştır. Ayrıca, “Sevgili kardeş görkli” ve “Oğul görkli” cümleleri diğerlerine göre çok kısa, eksik ve kopuk ifadeler gibi görünüyor. En azından diğer sayılanlar için birtakım sıfatların kullanılmış olması da bunu gösteriyor. Bu karışıklık ve eksiklikler, anlatıcı ozan(lar)dan kaynaklanmış olmalıdır.

Drs.7a.3 (ME 10.3) **aşanmış-idi, aşanmış(ı)dı, eşenmişidi** → esenmişidi; esen-: gerilmek, uzatılmak, açılmak.

“Ala şayvānı gök yüzine ʎĈĖŪöēÒ

Biñ yërde ipek hālîcesi döşenmişidi.”

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, sozcelik@dicle.edu.tr.

Yukarıdaki ilk cümle, Dresden nüshasında beş yerde geçer. Diğer dört cümle ve kelimenin geçtiği yerdeki yazılışları ise şöyledir:

Drs.35b.1: “Ala śayvan gök yüzine ηĈĖŪŪēō”

Drs.63a.12: “ala śayvan gök yüzine ηĈĖŪŪēō”

Drs.103a.2: “Ala śayvan gök yüzine ηĈĖŪŪēō”

Drs.119b.7: “ala śayvān gök yüzine ηĈĖŪŪēō”

Buna göre, üzerinde durduğumuz kelimenin Dresden nüshasında toplam beş yerde geçtiği ve üç farklı şekilde yazıldığı anlaşılıyor:

1. ηĈĖŪŪēō (Drs.7a.3);
2. ηĈĖŪŪēō (Drs.35b.1, 63a.12)
3. ηĈĖŪŪēō (Drs.103a.2, 119b.7)

Araştırmacılar bu kelimeyi, yazım şekliinden dolayı, farklı farklı okumuş ve anlamlandırmışlardır. Şimdi, araştırmacıların Dresden nüshasında üç ayrı şekilde yazılmış olan bu kelimeyi okuyuşları ve - varsa- tercüme veya verdikleri anlamları ayrı ayrı görelim:

Muharrem Ergin

yazım	ηĈĖŪŪēō (7a.3)	ηĈĖŪŪēō(35b.1, 63a.12)	ηĈĖŪŪēō (103a.2, 119b.7)
okuma	aşanmış-idi		
tercüme	yükselmişti (1975: 8, 53, 96, 159, 185)		
anlam	“aşan-: yükselmek (??)” (DKKII: 21)		

Orhan Şaik Gökyay

yazım	ηĈĖŪŪēō (7a.3)	ηĈĖŪŪēō (35b.1, 63a.12)	ηĈĖŪŪēō (103a.2, 119b.7)
okuma	aşanmışıdı		
tercüme	yükselmişti (1995: 31)	yücelmişti (1995: 55)	şavk vermişti (1995: 82)
anlam	Sözlükte verilmemiş		

Semih Tezcan

yazım	ηĈĖŪŪēō (7a.3)	ηĈĖŪŪēō (35b.1, 63a.12)	ηĈĖŪŪēō (103a.2)	ηĈĖŪŪēō (119b.7)
okuma	eşenmişidi	eşenmişidi	eşenmişidi (dipnotta yazım şekline dikkat çekilmiş)	esenmişidi
anlam	“esen- (eşen-? asan? aşan-?) ‘yükselmek’ (?)” (DKON: 408)			

Sadettin Özçelik

yazım	ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ (7a.3)	ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ (35b.1, 63a.12)	ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ (103a.2, 119b.7)
okuma	aşanmışıdı	eşenmişidi	eşenmişidi (dipnotlarda yazım şekline dikkat çekilmiş)

Dresden nüshasında beş yerde geçmiş olan bu kelime, Vatikan nüshasında dört yerde (60b.2, 67b.8, 91b.11, 100a.8) geçer ve ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ şeklinde yazılmış olup ilk üç yerde ‘*esenmişidi*’, 100a.8’de ise ‘*esenmişdi*’ okunacak şekilde harekelenmiştir. Şimdi de araştırmacıların, bu kelimeye ait Vatikan nüshasındaki örneklerini okuyuşlarını ve kelimeye verdikleri anlamları görelim:

Semih Tezcan

yazım	ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ (60b.2, 67b.8, 91b.11, 100a.8)
okuma	esenmişidi
anlam	“ <i>esen- (eşen-? asan? aşan-?) ‘yükselmek’ (?)</i> ” (DKON: 408)

Mustafa S. Kaçalın

yazım	ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ (60b.2, 67b.8, 91b.11)	ᲒᲘᲚᲗᲗᲗᲗᲗᲗ (100a.8)
okuma	asanmış-ıdı	asanmışıdı ¹
anlam	“ <i>asan-: (<yas-a-n-) ‘açılmak, yayılmak’ TDK: DS: XI, 4192b. S.’daki örnek, anlamlandırmağa bakılırsa yas+a-n- ‘yaslanmak’tan gelebilir gözükiyorsa da buradaki yapı buna imkân tanımaz</i> ” (KBO: 147)	

Yukarıdaki bilgiler, kelimenin Dresden nüshasındaki yazım şeklinde tutarsızlık olduğunu, tercüme ve anlamının tespitinde karışıklık bulunduğunu göstermektedir. Bu karışıklıklar içerisinde önce yazım şekillerinden hareketle kelimenin nasıl okunması gerektiği üzerinde durmak gerekir. O halde, Vatikan nüshasındaki tutarlı yazılışından hareketle kelimenin kalın sıradan (*asanmışıdı*) mı ince sıradan (*esenmişidi*) mi okunması gerekir? Kaçalın, kelimeyi kalın sıradan okumayı tercih etmiş “*asan-: (<yas-a-n-) ‘açılmak, yayılmak’*” (KBO: 308) şeklinde anlamlandırmıştır. Ancak, aynı kelime için kitabının 147. sayfasında yukarıdaki açıklamayı yapar.

Bence, metinde cümlenin kafiyeli olduğu bir önceki cümlenin sonunda yer alan *döşenmişidi* ve Vatikan nüshasında harekelenişi dikkate alındığında kelimenin *esenmişidi* okunması gerekir. Düşüncemin gerekçeleri:

1. DLT’de *esin-* fiili şöyle geçiyor: “*esin-: Bir şeyi çekmek, germek, uzatmak*”, (DLT 1986: 195). Ayrıca aynı fiil kökünden *esil-*, *esiş-* ve *esit-* kelimelerinin anlamları “*esil-: uzamak, uzatılmak*” (DLT 1986: 194), “*esiş-: İp ve benzeri şeyleri -çekmek, germek, uzatmak-ta yardım ve yarış etmek*” ve “*esit-: uzatmak*” (DLT 1986: 195), şeklinde verilmiştir.

Bu anlamlardan hareketle ‘*sayvan*’ın gerilerek kurulduğu düşünüldüğünde kelimenin geçtiği yerde “*açılmıştı, gerilmişti*” şeklinde tercüme edilmesi metne uygun düşmektedir. Çünkü, *sayvan* direkler üzerine gerilmiş gölgeliktir. Vatikan nüshasında tutarlı ve doğru yazılan bu kelimenin Dresden nüshasındaki yazılışında karışıklık bulunması, yazıcı veya anlatıcıdan kaynaklanmış olmalıdır.

2. Şimdi de *otak*, *çadır*, *günlük*, *ev*, *gerdek*, *mudbak* ve *sayvan* kelimeleri için Dresden nüshasında hangi fiillerin kaç defa kullanıldığını bir tablo üzerinde sayfa ve satır numaralarıyla birlikte görelim:

¹ Her iki okuma şekli, harekeye göre yapılmıştır.

İsim	İsim İçin Kullanılan Fiil ve Geçtiği Yerler		
	dik-	kur-	esen-
otak	8a.13, 38b.11, 40a.5, 62b.9, 63a.10, 72a.1, 78b.9, 96b.11, 113a.12, 137b.2, 149a.7	7a.7, 43a.13, 153b.6	
çadır	9a.5, 65a.12, 90b.7, 91a.6, 97a.9, 102a.11, 132b.10, 144b.9, 145a.1, 145a.13, 147a.12, 148b.11, 153b.6		
günlük	7a.2, 102a.13, 103a.1, 104a.12, 112b.3, 148a.12		
ev	20a.3, 24a.7, 34b.5, 35b.1, 56b.12, 119b.6		
gerdek	5b.2, 46b.6, 46b.7, 96b.12		
mudbak	24a.10		
sayvan	37b.3, 38b.11 ²		7a.3, 35b.1, 63a.12, 103a.2, 119b.7
Toplam	43	3	5

Tablodan çıkan sonuçlar:

2.1. *Otak*, *çadır*, *günlük*, *ev*, *gerdek*, *mudbak* için 43 defa *dik-* fiili kullanılmıştır.

2.2. Ayrıca, *otak* için sadece 3 yerde *kur-* fiili kullanılmıştır.

2.3. *Sayvan* için 5 yerde *esen-* fiili kullanılmıştır.

2.4. *Sayvan* için 2 yerde *dik-* fiili kullanılmıştır. Bunlardan biri *otak* ve *sayvan* için ortak kullanılmıştır.

Sonuç: Dede Korkut'ta *sayvan* için özellikle *esen-* fiili seçilmiş ve kullanılmıştır. Çünkü, *sayvan* diğerlerinden farklı olarak sadece *gölgelik* amacıyla kurulur yani duvarı yoktur. Dolayısıyla *sayvanla* ilgili olarak *açmak* ve *germek* fiilleri öne çıkıyor. Nitekim diğerleri için *dikmek* fiilinin kullanıldığı görülüyor.

3. Dresden nüshasında sin (Ē) yerine yanlışlıkla şın (Ĝ) yazılmış olan başka örnekler vardır:

75a.11: sürer c̄c̄Ÿē

150b.4: sünjümi zūŸŸē

Bu durumda, fiilin Vatikan nüshasında doğru yazıldığı ve harekelendiği kafiyeli olduğu 'döşenmiş idi' fiilinden de anlaşılmaktadır. O halde Dresden nüshasındaki sin'li örneklerin yazılışı doğru, şın'lı yazılmış olan örneklerin yazılışı yanlıştır. Buna göre, 'döşenmiş idi' fiili ile kafiyeli olduğu dikkate alındığında kelimenin '*esenmişidi: gerilmişti, açılmıştı*' okunması ve anlaşılması gerektiği anlaşıyor.

Drs.7a.10 (ME 10.10) **ol-(an)**: bulun-(an, mevcut olan)

“Oğlı olanı ağ otağa, kızını olanı kızıl otağa konduruñ.”

Ergin, yukarıdaki cümlede geçen *olan* kelimesini “*ol- olmak*” (DKKII: 232-235) şeklinde işlemiş ve anlam vermiştir. Gökyay, kelimeye “*olmak (türlü yerlerde) olmak, sebep olmak, meydana gelmek, vukubulmak, doğmak*” (DKK: 265) anlamlarını vermiştir.

² Bu örnekte otağ ve sayvanın yüklemi ortaktır: “Çetir[li] otağ, ala sayvan dikdürdi.”

Bu anlamların yukarıdaki cümlede kullanılışa uygun düşmediği açıktır. Kelimenin cümledeki sözlük anlamı ‘*bulunmak mevcut olmak*’ olmalıdır. Nitekim, aşağıdaki örneklerde de *olan* fiili, aynı anlamda kullanılmıştır:

Drs.7a.12: “Oğlı kıızı olmayan Allāh teŖālā qarğayubdur”

Drs.8a.3: “Oğlı kıızı olmayan Tanrı teŖālā qarğayubdur”

Drs.8b.2: “oğlı kıızı olmayan kara otağa konduruñ.”

Drs.8b.7: “Oğlı kıızı olmayan Tangrı teŖālā qarğayubdur”

Drs.29a.11: “Hey ana, Ŗarabî atlar olan yêrde, bir kulunı olmazmı olur?”

Drs.29a.12: “Kızıl develer olan yêrde, bir köşegi olmazmı olur?”

Drs.29a.12: “Ağca koyunlar olan yêrde, bir kuzıcağı olmazmı olur?”

Drs.31b.11: “Kara boğa derisinden beşiginün yapuğı olan (...) Kara Göne”

Drs.33b.6: “Ol gün cigerinde olan er yigitler belürdi.”

Drs.42a.10, 11: “Oğlı olan evermiş kıızı olan göçürmiş.”

Drs.76b.13: “Kara boğa derisinden beşiginün yapuğı olan (...) Kara Göne”

Drs.78a.3: “Ol gün cigerinde olan er yigitler belürdi”

Drs.88b.11: “Kañlı Koca bu başları ve bu cânvarları gördi, başında olan bit ayağına dèrildi.”

Drs.91a.12: “CemiŖ yanında olan kızlar al gèymişleridi”

Drs.101b.4: “şöyle kim başında olan bit ayağına èndi.”

Drs.112a.9: “İki olan birin vèrdi, biri kaldı.”

Drs.113a.7, 8: “Dört oğlı olan birin vèrdi, üç olan birin vèrdi, iki olan birin vèrdi.”

Drs.152a.10: “Hep anda olan begler ağlaşdılar.”

Ayrıca bk. Drs.59a.6, 110b.2 notu.

Drs.10a.10 (ME 16.10) Metinde eksiklik

“Oğlan (8) yumruğıyla boğanuñ alnına kıya tutup çaldı. Boğa götin götin (9) gètdi. Boğa oğlana sürdi gerü geldi. Oğlan, **yene** boğanuñ (10) alnına yumruğıyla kıtı urdı. [...] Oğlan, **bu kıatla** boğanuñ alnına (11) yumruğıyı tayadı, sürdi meydānuñ başına çıkardı.”

Yukarıdaki metinde anlatılan olayların akışı ve cümlelerin yüklemeleri incelendiğinde son cümleden önce atlanmış bir kısım olmalıdır. Çünkü, arka arkaya gelen iki cümleden birincisi “Oğlan, **yene...**”, ikincisi “Oğlan, **bu kıatla...**” şeklinde başlıyor. Bu durumda arada atlanmış olan cümlelerin olması gerektiği açıktır. Eksiklik, anlatıcı veya yazıcı ozan(lar)dan kaynaklanmış olmalıdır.

Drs.40b.4-5 (ME 77.4-5) sormak Ŗayb olmasun

“Ammā sormak Ŗayb (5) olmasun, bu otağ kimüñdür? dèdi.”

Bu deyim, Türkiye Türkçesinde de aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmaktadır: “*Densizlik saymazsanız sormak istiyorum, affedersiniz bir şey soracağım*” (Aksoy 1988: 1042). Örnekleriyle Türkçe Sözlük’te deyim için “*Sorulması teklifsizlik sayılan pek de uygun olmayan bir şeyi sormadan önce özür dilemek için kullanılır*” (ÖTS: 2587) şeklinde bilgi verilmiştir. Şu anda, Türkiye Türkçesinde bunun kısaltılmış şekli *sorması ayıp* ve benzer bir şekil olan *söylemesi ayıp* kalıpları da kullanılır.

Drs.54a.6 (ME 104.6) aşup → geçüp

“Mere ozan, karşı yatan kara tağdan aşup

geldüğünde geçdüğünde

Beyrek adlu bir yigide bulışmaduñmı?

Faşkun taşkun suları ýÿēō **aşup** → ýÿİş geçüp

geldüğünde geçdüğünde

Beyrek adlu bir yigide bulış[ma]duñmı?

Ağır ulu şehirlerden

geldüğünde [geçdüğünde]

Beyrek adlu bir yigide bulışmaduñmı?

Mere ozan, gördünise dēgil maña,

Qara başum qurbān olsun, ozan saña!”

Yukarıdaki metinde kelimenin **aşup** okunacak şekilde (ýÿēō) yazılmış olması yanlıştır; kelime **geçüp** (ýÿİş)olmalıdır. Bu düzeltme ile ilgili gerekçelerim şunlardır:

1. Dede Korkut’un başka yerlerinde geçen metinlerde birer doğal engel olan *dağ* için **aş-**, *su* için **geç-** fiili kullanılır. Örneklerini söz konusu kelimeleri koyu punto ile yazarak sunuyorum:

Drs.39b.6-8: “Karşı yatan kara qarlı **tağ**lardan **aşar** olsa

Allāh teŖālā senün oğluña aşut vērün!

Qanlı kanlu **şulardan geçer** olsa geçüt vērün!”

Drs.43b.9: “Karşı yatan kara **tağ**uñı **aşmağa** gelmişem,

Akın-dılı görklü **şuyuñı geçmege** gelmişem.”

Drs.91b.6: “Karşı yatan kara **tağ**uñı **aşmağa** gelmişem,”

akın-dılı [görklü] **şuyuñı geçmege** gelmişem,”

Drs.95a.8: “Arhu Bēli Ala **Fağ**ı dünin **aşduñ**,

Akındılı [görklü] **şuyın dünin geçdün**”

Drs.95a.12: “Qara kara **tağ**lardan haber **aşa**,

Qanlı kanlu **şulardan haber geçe**,”

Drs.121b.3: “Arqu Bēli Ala **Fağ**dan dünin **aşduñ**,

akındılı görklü **şudan dünin geçdün**,”

Drs.121b.11: “Arqu Bēli Ala **Fağ**dan dünin **aşdum**,

Akındılı görkli **şuyu dilüp dünin geçdüm**,”

Drs.124a.6: “Qara kara **tağ**lardan haber **aşmış**,

Qanlı kanlu **şulardan haber geçmiş**.”

Drs.130a.1-2: “kara kara **tağ**lardan haber **aşdı**,

kanlı kanlu **şulardan haber geçdi**,”

Drs.135b.5: “Arqu Bēli Ala **Fağ**dan dünin **aşan** [yigit]

Akındılı görkli **şuyu dilüp geçen** [yigit]”

2. Vatikan 78a.5'te de cümlede *su* için, **geç-** fiili kullanılmıştır:

“Taşkun taşkun **şuları geçüp** geldün”

3. Tonyukuk yazıtında da *dağ* için **aş-**, *ırmak* için **geç-** fiilleri kullanılmıştır:

“Altun **yışığ** yolsuzun **aştımız**, irtiş **ögüzüg** keçigsizin **keçtimiz** = Altun dağını yol olmaksızın aştık, İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik” (Tonyukuk K.11).

Buna göre, anlatıcı veya yazıcı ozanın Drs.54a.6'da *geç-* yerine yanlışlıkla *aş-* fiilini kullandığı anlaşılıyor. Buradaki fiil *geçüp* olmalıdır.

Drs.59a.6, 110b.2 (ME 114.6, 217.2) **olanca**: bütün

“Büy! Deli, boğma çıkaracak, olanca Öaybumuzı [başumuza] kaçdı.”

Drs.110b.2: “Bir şordı, olanca südin aldı.”

Ergin, yukarıdaki iki cümlede geçen *olanca* kelimesini “*ol- olmak*” (DKKII: 232-235) fiilinin altında işlemiş ve ‘*olanca*’ (1971: 88, 170) şeklinde tercüme etmiştir. Gökyay, kelimeye “*olanca, bütün, hep, ne var ne yok*” (DKK: 265) şeklinde anlam vermiş; ‘*olanca*’ (1995: 76, 128) şeklinde tercüme etmiştir.

Bu durumda, tercümede bir sıkıntı yoktur. Ancak, her iki cümleye uygun olan anlam, ‘*mevcut, bütün*’ olmalı ve sözlükte işlenmelidir. Bu düşüncemizi yukarıdaki Drs.7a.10 notundaki örnekler de destekler.

Drs.77b.13 (ME 151.13) Metinde eksiklik

“Arı şudan abdest aldılar,
[ağ alınların yere kodılar],
iki rekÖat namaz kıldılar”

Yukarıdaki cümlede gösterdiğim tamirin başka yerlerde geçen şu kalıp kullanılış örneklerine göre gerekli olduğu anlaşılıyor:

Drs.33b.2-3: “Arı şudan abdest aldılar, ağ alınların yere kodılar, iki rekÖat namāz kıldılar.”

Drs.62a.3: “Kılın Oğuz begleri, arı şudan abdest aldılar, ağ alınların yere kodılar, iki rekÖat namāz kıldılar,”

Drs.68a.4: “Arı [şudan] abdest aldı, ağ alının yere kodı, iki rekÖat namaz kıldı”

Drs.98b.7: “Amennā ve şaddağna, maşşūdumuz Hāğ teÖālā dergāhında hāsıl oldı dēyüp arı şudan abdest aldı, ağ alını yere kodı, iki rekÖat namaz kıldı.”

Drs.92a.11 (ME 180.11) **yırtar** → partar; part-: yere vurup parçalamak.

“Kāfirler eydür: Şimdi yigidi atar yıkar, serer dōĀĎN partar.”

Ergin, yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilen kelimeyi *pırtar* okumuş, dipnotta yazım şekline dikkat çekmiş; söz dizininde anlamını “*pırt-: delmek, delip etini dışarı çıkarmak, sivri bir şeyle (meselâ boynuzla) delik deşik etmek*” (DKKII: 250) diye vermiş; tercümesini ise, “...*delik deşik eder*” (1971: 141) şeklinde yapmıştır.

Gökyay, aynı kelimeyi *yırtar* okuyarak “*yolmak, tırnaklamak, tırnakla çizmek, yaralamak, bölmek, parçalamak, zorla kırmak, zorla koparmak*” (DKK: 312) anlamlarını vermiş ve “...*yırtar*” (1995: 111) şeklinde tercüme etmiştir.

Tezcan'ın kelimeyi okuyuşu, yazdığı nottaki yorumu ve dizindeki açıklamaları ise, birbirine uygun düşmüyor: Tezcan, kelimeyi *yırtar* okumasına karşılık kelimeyle ilgili olarak şu notu yazmıştır: “*Ergin yırtar, Gökyay yırtar. Oysa EDPT 358 bert- ‘to injure, hurt’, sonsesteki t’nin etkisiyle ön sesteki tonsuzlaşma ile pert-!*” (DKON: 248). Tezcan'ın dizinde verdiği notlar ise, şöyledir: “*pert- ‘yaralamak’ (belki: yırt- ‘parçalamak’) (← pırt-)*”; “*pırt- (→ pert- ‘yaralamak’ ya da yırt- ‘parçalamak’)*” (DKON: 417); “*yırt- ‘parçalamak’(?)(← pırt-)*” (DKON: 423).

Ben, kelimeyi Gökyay gibi *yırtar* okumuştum.

Derleme Sözlüğü 3402’de *partmak* fiili, *yere vurup parçalamak* anlamında Denizli Acıpayam’dan “*Karpuzu partta yiyelim*” örnek cümlesiyle derlenmiştir ki bu anlam ve kullanılış metnimize gayet uygun düşüyor. Ayrıca, ADİL 442’de aynı fiil kökünden gelen ‘*partaxlamax*’ için ‘*doğramak*’ anlamı verilmiştir.

Buna göre, metinde d’ōĀĎŃ şeklinde yazılmış bulunan bu kelimedeki yanlışlık sadece re (ç) yerine ze (d) yazılmış olmasıdır. Kelime, ‘*partar*’ şeklinde okunmalı ‘*yere vurup parçalamak*’ olarak anlaşılmalıdır.

Drs.108a.3 (ME 212.3) **kalın** → *qalan* begler: Diğer beyler

Bu notta, önce üzerinde duracağım kelimenin araştırmacılar tarafından okunuş şekillerini vermek istiyorum:

Ergin: “Yigenek babası-y-ile görüşti. Andan *qalan* bigler görüşti.”

Gökyay: “Yegenek babasıyla görüşdü.” (DKK: 103.28)

Tezcan: “Yegenek, babasıyla görüşti, andan *qalın* begler [ile] görüşti.”

Özçelik: “Yegenek, babasıyla görüşti, andan *qalan* begler [ile] görüşti.”

Gökyay, cümlelerin ikinci kısmını atlamış ve herhangi bir düzeltme yapmamıştır. Ergin, metinde *qōš* yazılmış olan kelimeyi *qalan* okumuş, Tezcan ise, *qalın* okumayı tercih etmiştir. Sözüün gelişine göre Ergin’in okuyuşunun doğru olduğu anlaşılıyor.

Yukarıdaki metinde, bir savaştan sonra düşman elinden Yegenek’in kurtardığı babası Kazılık Koca ile görüştüğü, ardından diğer beylerin de Kazılık Koca ile görüştikleri anlatılmaktadır. Kelimenin burada *qalın* olma ihtimali çok zayıftır. Çünkü, Dede Korkut’ta *Qalın oğuz begleri* tamlaması geçiyor, fakat *qalın begler* şeklinde bir tamlama hiç geçmiyor. Bu nedenle kelime ‘*qalan: diğer*’ şeklinde okunmalı ve anlaşılmalıdır.

Ben, önceki okuyuşumda kelimeyi *qalan* okuyan Muharrem Ergin’in haklı olduğunu söylemiş, her iki cümlelerin öznesinin Yegenek olduğunu düşünerek Tezcan’ın cümleye yaptığı eklemeyi (ile) doğru bulmuş ve cümlelerin “*Yegenek, babasıyla görüşti, sonra diğer beyler ile görüşti.*” şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemişim. (Özçelik 2005: 233-234)

Ancak, buradaki iki cümleden birincisinin öznesi *Yegenek*, ikincisinin ise, *Qalan Begler* olması gerekiyor. Çünkü, savaş sonrasında, önce Yegenek babası (Kazılık Koca) ile görüşüyor sonra diğer beyler de aynı kişiyle görüşüyor.

Dede Korkut’taki şu örneklerde de *qalan* kelimesi, *diğer* anlamında sıfat olarak kullanılmıştır:

Drs.128a.6: “**Qalan** kâfirler yilup meydâni şalup kaçdı.”

Drs.139b.7: “Qızcuğazuñ bēlini üzer yer altında qızcuğazuma binerimiş. **Qalan** ölülerümüzi cem’ēderimiş.”

Drs.147b.13: “Faş Oğuz beglerinden Aruz, Emen ve **qalan** begler bunı eşitdiler, eyitdiler”

Bu durumda, İsmet Cemiloğlu’nun “*Andan qalan bigler görüşti.*” cümlesindeki *qalan* kelimesi için “*İç Anadolu Bölgesi ağızlarında halen yaşamakta olan ve ‘sonra’ anlamına gelen bir son çekim*

edatıdır.” (2001: 46) şeklindeki değerlendirmesinin de yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, kelimenin cümlede ‘*diğer*’ anlamında sıfat olduğu açıktır. Bu kelimeden önceki ‘*andan*’ kelimesi ‘*sonra*’ anlamında olduğuna göre ‘*kalan*’ın aynı anlamda kullanılmış olduğu söylenemez. Nitekim Ergin, cümleyi şöyle tercüme etmiştir:

“*Yigenek babasıyla görüştü. Ondan sonra geri kalan beyler görüştü.*” (1971: 167)

Drs.119a.6 (ME 234.6) *sevinç vèr-*: Müjde vermek

“At ağızlı Aruz Koca evine çapar geldi, atasına Basatun **sevinç vèrdi**: Muştuluk! Oğlun Depegözi depeledi, dedi.”

Semih Tezcan, yukarıdaki cümlede geçen *sevinç ver-* fiili için şu notu yazmıştır: “*Ergin II, 266 ‘sevinç, müjde’, Gökyay, Söz Dizini 278 sevinç ‘ferah, neşe, sevinç, şadlık’, 279 sevinç ver- ‘sevindirmek, sevinilecek haber vermek’. Bunlar arasında Ergin’in verdiği ‘müjde’, Gökyay’ın verdiği ‘sevinilecek haber’ karşılıkları doğrudur. Ancak sözcük Tar.S.ne girmemiş ve başka Türk dillerinde buna yaklaşan bir anlamı bulunduğu belirlenmemiştir. Bu yüzden şu eklemeleri yapmayı gerekli buluyorum: Karaçay-Rus. 590 süyümçü = süyünçü ‘iyi bir haber, bir müjde karşılığı verilen armağan’; DerS. 3790 süyümcü ‘muştucu’ (Kadıçiftliği-Ist., yani Tatar veya Kafkasya göçmenleri)” (DKON: 318).*

Tezcan’ın bu tespitine bazı örneklerle katkıda bulunmak istiyorum. Kısasü’l-Enbiya’da *sevinç ‘müjde’, sevinç ver- ‘müjde vermek’* ve *sevinç keltür- ‘müjde getirmek’* deyimleri geçer:

“Ey ata sewünç saña bıçak üze teñri atı bitiglig turur, boguzum neteg keser tedi.” (KE: 51v.8)

“...ogul kız tugurmas evlügümnü salahğa keltürdi, İsmail ve İshak atlıg peygamber ogullardın sewünç berdi, düşmenim Nemrudnı helak kıldı” (KE: 210r.12)

“Korkmagıl biz ferışteler-biz, saña sewünç keltürdük Saredin oğlun bolur tep.” (KE: 59v.15)

Ayrıca, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*’nde *müjde* kelimesinin karşılıkları şu şekilde verilmiştir: “*süyünşi, kıvanıştı (Kazak), cakşı kabar (Kırgız), huşhabar (Özbek), söyiniçli habar (Tatar), hoş habar (Türkmen), söyünçe (Uygur)*” (KTLS: 618-619).

Drs.126a.7 (ME 248.7) *altumda* → altumda[ki]

“Altumda → altumda[ki] al ayğırum ne begenmezsin? Seni gördi oynar.

Egnümdeki demür tonum çignüm kısar.”

Yukarıdaki mısralar, Begil oğlu Emren’e ait bir soylamanın başında geçer. İkinci mısranın başında geçen “*egnümdeki demür tonum*” tamalamasına göre birinci dizedeki tamlamanın “*altumda[ki]* al ayğırum” şeklinde tamir edilmesi gerektiği anlaşılıyor. Ayrıca, bu soylamaya verilen cevapta da tamlama, teklif ettiğim yapıya uygun şekilde geçmektedir:

Drs.126b.4: “**Altunđađı** al ayğırnı bilürüz, Begilün-đür, Begil kıanı?

(...)

Egnünđađı demür tonun Begilün-đür, Begil kıanı?”

Bu, anlatıcı veya yazıcıdan kaynaklanan bir eksikliklerdir.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- AKSOY Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1988.
- ERGİN Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.
- GÖKYAY Orhan Şaik, *Bugünkü Dille Dede Korkut*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963.
- GÖKYAY Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995.

- 📖 ÖZÇELİK Sadettin, **Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin**, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
- 📖 ÖZÇELİK Sadettin, **Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar**, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

- ADİL** : **Azerbaycan Dialektoloji Lügati I**, (Redaktörler: Akad. M. Ş. Şireliyev, M. İ. İslamov), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1999.
- DerS** : **Derleme Sözlüğü C. I-XI**, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1965-1979.
- DKII** : ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)**, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1991.
- DKK** : GÖKYAY Orhan Şaik, **Dedem Korkudun Kitabı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.
- DKO** : TEZCAN Semih; Boeschoten, Hendrik, **Dede Korkut Oğuznameleri**, Yapı Kredi yayınları: 1441, İstanbul 2001.
- DKON** : TEZCAN Semih, **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**, Yapı Kredi yayınları: 1457, İstanbul 2001.
- DLT** : ATALAY Besim, **Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi**, Türk Dil Kurumu yayınları (4 Cilt), Ankara 1986.
- Drs.** : Dede Korkut'un Dresden nüshası.
- KBO** : KAÇALIN Mustafa S., **Dedem Korkudun Kazan Bey Oğuz-nâmesi**, Kitabevi, İstanbul 2006.
- KE** : ATA Aysu, **Kısaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)** (2 cilt), Türk Dil Kurumu yayınları: 681-1, 2, Ankara 1997.
- KTLS** : ERCİLASUN Ahmet Bican (vd.), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ME** : ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 169, Ankara 1989.
- ÖTS:** KARDAŞ Nevin vd., **Örnekleriyle Türkçe Sözlük** (4 cilt), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 2000.
- Vat.** : Dede Korkut'un Dresden nüshası.

TÜRKÇEDE ÇİFT GEÇİŞLİ FİİLLER

Ditransitive Verbs in Turkish

*Jale ÖZTÜRK**

Özet

Nesneye derin yapıda bakılınca, geçişli fiillerin aldıkları yönelmeli öğelere de nesne denilebilir. Yönelmeli nesnelerin varlığını kabul ettiğimiz takdirde de bazı fiillerin hem yüklemeli hem yönelmeli zorunlu öge aldıklarını görmekteyiz. Bu şekilde hem yüklemeli hem yönelmeli zorunlu öge alan bu tür fiillere çift geçişli fiil diyebiliriz. Öyle ise fiiller nesne alma durumlarına göre geçişsiz, geçişli ve çift geçişli olmak üzere üç kısımda incelenebilir.

Anahtar Kelimeler: Nesne, Yükleme, Yönelme, Çift Geçişli Fiil.

Abstract

When we look at deep structure of the object, it can be said that transitive verbs which take dative elements are also objects. If we accept the existence of dative objects we can also see that some verbs take both accusative and dative mandatory elements. These kinds of verbs (that take accusative and dative elements) can be called ditransitive verbs. Thus, verbs can be classified under three headings as transitive, intransitive and ditransitive according to their states of taking objects.

Key Word: Object, Accusative, Dative, Ditransitive .

Giriş

Fiilleri içerikleri bakımından üçe ayırmak mümkündür; oluş fiilleri kılış fiilleri ve durum ve tasvir bildiren fiiller. Bunlardan oluş bildiren fiiller geçişsiz, kılış bildiren fiiller geçişli, durum ve tasvir bildiren fiillerin ise çoğu geçişsiz olmakla beraber birkaç fiilin de geçişli olduğu görülmektedir.¹ Oluş fiilleri kendi kendine yapma ifade ettiği için her hangi bir nesne almazken, kılış fiilleri zorunlu olarak bir nesneye ihtiyaç duyarlar. Bu açıdan zorunlu öge olarak nesne isteyen fiillere geçişli, nesne istemeyen fiillere geçişsiz fiil denmektedir. Biz bu çalışmada öncelikle geçişli fiilin zorunlu ögesi olan nesne kavramına derin boyutlu bakacağız. Nesne teriminin yalnızca ekli veya eksiz yükleme hâlinde olan öge için kullanılması ne kadar doğrudur? Türkçede yönelmeli hattâ çıkmalı nesnelere de yok mudur? Bu yazıda çıkmalı nesnelere çok, özellikle öteden beri bazı araştırmacılar tarafından öne sürülen yönelmeli nesne konusuna açıklık getireceğiz. Türkçe Sözlük'ten (TDK) zorunlu öge olarak hem yönelmeli hem yüklemeli öge isteyen fiilleri tespit ederek bu fiillere **çift geçişli (ditransitive)** fiil diyebilir miyiz sorusunun cevabını arayacağız.

Öncelikle geçişli fiilin zorunlu ögesi olan nesne kavramı üzerine araştırmacıların neler dediklerine bakalım:

Nesne için “Yüklemin etkisini üzerine alan, öznenin yaptığı eylemden etkilenmiş varlık ya da niteliği gösteren tümce ögesine **nesne** denir.” diyen Dizdaroğlu, nesnenin bulunduğu her cümlede etkilenme olduğunu belirtir ve bu etkilenmenin nesne aracılığıyla olduğuna dikkat çeker.²

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, ozturkj@gmail.com

¹ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 531-533.

² Hikmet Dizdaroğlu, **Tümcebilgisi**, TDK Yayınları, Ankara, 1974, s. 77.

Ergin ise ,“*Fiilin tesir ettiği nesneyi, şahsı, şeyi karşılayan cümle unsurudur. Fiillerin bir kısmı yapma, bir kısmı olma ifade eder. Yapma ifade edenlerin hareketi fiilden başka bir nesneye yönelir, ona tesir eder. Olma ifade edenlerin hareketi ise faile yönelir, onun üzerinde kalır. Demek ki geçişli fiiller tesir edecek bir nesne isterler. İşte bu nesneyi karşılayan cümle unsuru nesnedir. Şu hâlde nesne, yalnız fiili geçişli cümlelerde bulunur*, der. Fiilin etkilediği unsurun nesne olduğunu, nesneyi yalnızca geçişli fiillerin istediğini ifade eden Ergin, fiilin tesir ettiği şeyi karşılama özelliği üzerinde durmuş, ancak nesnenin yalnızca ekli veya eksiz akuzatifle yüklemle bağlandığını dile getirmiş, fiilin tesirini üzerine alan diğer hâl çekimli unsurlardan hiç söz etmemiştir.³

Nesne için “*Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge nesnedir. Nesne, sadece yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde bulunur. Geçişli fiiller, nesneye yönelerek onu etkiler. Nesne, geçişli fiil cümlelerinin zorunlu ögesidir. Yani geçişli fiilin gösterdiği hareketin nesne olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir. Geçişsiz fiillerde ise kılış ve oluş öznenin üstündedir. Böyle fiiller nesne istemez.*”, diyen Karahan, geçişsiz fiillerde kılış ve oluş öznenin üzerinde iken geçişli fiillerin nesneye yönelerek onu etkilediğini söyler ve nesnenin geçişli fiillerin zorunlu ögesi olma özelliğine dikkati çeker.⁴

Bilgegil,“*Yüklemi geçişli fiil olan bir cümlede, bu yüklemnin etki alanını ifade eden kelime veya kelime grubu nesneyi teşkil eder*, diyerek nesnenin geçişli fiilin etki alanını ifade etme özelliğine vurgu yapar ve –i hâlinde olanların belirtili, yalın hâlde bulunanların belirtisiz nesne adı aldıklarını belirtir.⁵

Kahraman da “*Adın ekli ve eksiz nesne durumunda bulunan tümleçlerdir*” şeklinde tanımladığı nesnenin belirtili ve belirtisiz nesne olarak ikiye ayrıldığını ifade eder.⁶

Eker, *bir tümce veya yan tümce içinde yüklemle doğrudan ilişkili olan ögedir. Geçişli eylemlerle oluşturulan yüklem nesne olabilir. Belirtili nesne ve belirtisiz olmak üzere iki türlü nesne vardır* dedikten sonra, Boz’un bu konudaki çalışmasına atıfta bulunarak *tümce öğelerini belirlemede derin yapının göz önüne alınması durumunda +Dan ekli öğelerin de nesne olabileceği görüşü* olduğundan söz eder.⁷

Banguoğlu “*Cümlede kimsenin dolayısı ile yüklemnin etkilediği kişiyi veya şeyi temsil eden kelimeye nesne diyoruz.*” şeklinde tanımladığı nesnenin adların kimi ve kim hâllerinde olduğunu belirtir ve “*istem yönünden ortada fiillerden ve kime hâlinde nesne isteyen fiillerden bahsettik. Gerçekten az sayıda bazı fiiller anlamca geçişli olmakla beraber kime hâlini isterler.*” diyerek şu örnekleri verir: “*Hemşire hastaya bakıyor. Bu çocuğa kıymayın. Kamyon bir ineğe çarptı çocuklar erkenden işe başladılar.*” Verilen bu örneklerde de açıkça görüldüğü gibi, yönelmeli bazı isimlerin de cümlede nesne olabileceğine işaret eden Banguoğlu, bu bakış açısıyla, Dizdaroğlu, Ergin, Karahan, Bilgegil ve Kahramandan farklı olarak *kimi hâli yanında kime hâlindeki nesnelere de var olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca burada dikkat çeken başka bir durum da Banguoğlu’nun bak- ve kıy- eylemlerini geçişli olarak değerlendirmesidir, hâlbuki bilindiği üzere bak- ve kıy- fiilleri yüklemeli bir tamlayıcı almazlar. çarp- fiilinde de dikkati çeken yüklemnin etkisini üzerine alan ögenin bazen yönelmeli, bazen yüklemeli öge almasıdır: arabayı çarp-, arabaya çarp-, bazen de ikisini de aynı cümlede alabilmektedir. Kafayı pencereye çarp- gibi.*⁸

Banguoğlu gibi farklı bir düşünceye yer veren bir başka araştırmacı da Emre’dir. Emre, *ikinci nesne tümleci* adını verdiği cümle ögesini şu şekilde izah ediyor: “*İkinci nesne tümleci: Vermek fiiliyle ve anlam değeri buna yakın fiillerle kurulan cümlelerde iki nesne tümleci bulunur; e- belgili olanlara ikinci nesne tümleci denilir: Çocuğa annesi bir kitap verdi. Öğretmen sınıfa matematik dersi verdi. –Alınan haberler gönüllere sevinç getirdi. – Dadı hasta çocuğa ilâcını içirdi.- Anne yaramaz çocuğa ceza verdi.*

³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s.400.

⁴ Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 25.

⁵ Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul, Güzel Sanatlar Matbaası 1963, s. 31-32.

⁶ Tahir Kahraman , *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara, 1996, s. 188.

⁷ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2004, s. 455-456.

⁸ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 528.

v.b.**Gönder-** , **göster-** , **yolla-**, **ısmarla-**... ve anlamca yakınları fiillerle kurulan cümleler de ikinci nesne tümleci alır".⁹

Yine aynı makalede Emre , +Dan ekli nesnelere de söz etmekte, ancak bir farkla , yönelmeleri ikinci nesne tümleci diye adlandırırken, çıkmalı olanların nesne rolünü oynadıklarını belirtmiştir. *Ten tümleci nesne (object) rolünü oynayabilir: "Vekil uzun uzun ekonomik işlerden bahsetti. – Kendisini gördüm ama o işten söz açmadım. – Herkes ondan şüpheleniyor. vb."* Ayrıca Emre'nin verdiği örneklerde Banguoğlunun verdiği örneklerden farklı olarak hem yüklemeli hem yönelmeli zorunlu etkilenen görülmektedir.¹⁰

Banguoğlu ve Emre gibi yönelmeli nesnelere söz eden bir başka araştırmacı da Eckmann'dır. Yönelmeli nesnelere Eckmann da *dolaysız nesne* terimi ile karşılama ve bu nesne türünden örnekler vermiştir:

"**Nesne**, Fiilin ifade ettiği harekete uğrayan şahıs veya nesneyi belirten bir kelime veya kelime grubudur. Nesne, dolaysız (akuzatif hâlinde) veya dolaylı (datif hâlinde) olabilir."(Eckmann, 1988; 152) diyen Eckmann, aynı konuya **datifin kullanışları** bölümünde de yer vermiştir; "birçok isim veya fiil, vasıta ve gâye ifadesi için datif eki alırlar (dolaylı nesne datifi) : ol kentni Hacı Benging vârisleri-ga bedri " o şehri Hacı Bey'in varislerine verdi"Z 15b:5, eyesige kaytardum eşyasını " eşyasını kendisine iade ettim" İsk. 211a:3, Hazret-i Sahib Kıranga haber boldı " Hazret-i Sahipkırana (Timur'a) haber ulaştı." Z 38b:9s. 60152" Eckmann'ın verdiği örnek cümlelerde de fiillerin hem yönelmeli ve hem yüklemeli zorunlu öge aldıkları görülmektedir.¹¹

Şimşek ise nesne türleri başlığı altında *dolaylı nesne* adını verdiği nesneyi şu şekilde izah etmiş: "Türkçede kimi yönelmeli ve çıkmalı tümleçlerle araç tümleçlerinde nesne özelliği görülmektedir. Örneğin "Otomobil ağaca çarptı/ Hasta verilen muhâlebiden yedi/ **Onunla** Ankara'da karşılaştım tümcelerinde italik dizili tümleçler, nesne özelliği taşımaktadır. Çünkü bağlandıkları kılıştan doğrudan etkilenmektedirler, dedikten sonra dolaylı nesnelere; yönelmeli nesne, çıkmalı nesne, araçlı nesne, ilgeçli nesne olmak üzere dörde ayırmıştır. Şimşek, bu duruma pek az kaynakta yer verildiğini belirtmiş ve nesne, kılışın etkisini doğrudan alan öge olduğuna göre bu tür öğelerin de nesne olarak değerlendirilmesi gerektiğini özellikle belirtmiştir.¹²

Samim Sinanoğlu da Türkçede -i'li ve -e'li olmak üzere iki çeşit nesnenin olduğunu ve bazı fiillerin anlam farkı bile olmadan iki çeşit nesne ile kullanılabilirdiğini şu örnekler üzerinde izah eder: *birini vurmak- birine vurmak, bir yeri teşrif etmek- bir yere teşrif etmek*.¹³

Banguoğlu, Emre, Eckmann, Sinanoğlu ve Şimşek'in verdikleri örneklerden ve değerlendirmelerinden şu sonuca ulaşıyoruz: Bazı geçişli fiiller yönelmeli nesne alırlar.

Boz bu konuda yaptığı tespitlerde +A ekli nesne için; anlamca geçişli fiillerin +I yerine +A' yı zorunlu öge olarak almaları durumunda bu öğeler +A ekli nesne olarak kabul edilebilir diyerek +A ekli (yönelmeli) nesnenin varlığını kabul eder.¹⁴

Deny de bak- ve şaş- fiillerini geçişli fiil olarak kabul eder ve bu fiillerin aldıkları yönelmeli zorunlu öğelerin fiilin etkisini üzerine aldıklarını, yani nesnelere olduklarını kabul eder.¹⁵

Aliyeva yönelmeli, bulunmalı ve çıkmalı öğelerin hepsinin dolaylı tümleç olarak değerlendirilemeyeceğini ve bu ekleri alan öğelerin ne zaman yer zarflığı (dolaylı tümleç), ne zaman nesne olacağını şu örnekler üzerinde izah etmiştir:

⁹ A. Cevat Emre Türkçede Cümle, TDAY- Belleten 1954, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, s. 128

¹⁰ A.Cevat Emre, **age**, s. 128

¹¹ Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, Çev: Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 59.

¹² Rasim Şimşek, **Örneklerle Türkçe Sözdizimi**, Kuzey Gazetecilik ve Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş. Trabzon 1987, s. 111-115.

¹³ Samim Sinanoğlu, Basit Cümlede Nesne ve Tümleç, **Türk Dili**, C. 6, S. 67, TDK Yayınları, Ankara 1957, s. 368-371.

¹⁴ Erdoğan Boz, Türkiye Türkçesinde +Dan Ekli Nesne Ögesi Üzerine, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 501-511.

¹⁵ Jean Deny, **Türk Dili Grameri**, Çev: Ali Ulvi Elöve, TDK Yayınları, Ankara 1941, s. 185.

Bu kitabı ona ver. ona (dolaylı nesne)

Yalanlarına artık kimse inanmıyor.yalanlarına (dolaylı nesne)

Ben kimsenin işine karışmam. kimsenin işine (dolaylı nesne)

Bunu kimden duydun. kimden (dolaylı nesne)

Dostlarım arasında öyle biri yok. dostlarım arasında (yer zarflığı)

Güneş güler, kuşlar uçar havada. Havada (yer zarflığı)¹⁶

Aliyeva'nın da belirttiği gibi 1. cümlede **ver-** fiilinden **bu kitabı** ögesi yanında **ona** ögesi, inanma- fiilinden de **yalanlarına** ögesi, **karışma-** fiilinden **kimsenin işine** ögesi, **duy-** fiilinden **kimden** ögesi etkilenmektedir. Ancak **dostlarım arasında** ve **havada** ögeleri yüklemden etkilenmemekte, yüklem anlamını yer açısından tamamlamaktadırlar.¹⁷

Aynı görüşe Börekçi de rastlıyoruz: *Sana baktım, âşık oldum Türkiye* cümlesinde “Sana” tamlayanı “yalın” ya da belirtme durumunda olmadığı için, bak- fiilinin geçişli kabul edilmediğini, hâlbuki işlevsel niteliği ile yaklaşıldığında bak- fiilinden etkilenenin **sana** ögesi olduğunu söyleyen Börekçi, bak- fiilinin geçişli sayılması gerektiğini ifade eder. *Sokakta ayak üstü konuştuk oradan buradan* cümlesindeki *oradan buradan* ögesini de +Dan’lı nesne olarak değerlendirmesiyle klasik nesne anlayışının dışına çıkmıştır.¹⁸

Dikkati çeken başka bir durum da yükleme ve yönelme hâlinin Anadolu ağızlarında birbirinin yerine kullanılmasıdır. Özellikle Korkmaz “*Batı Anadolu ağızları içine serpilmiş bulunan bu görünüm, böyle bir yaygınlık ve kurallılık göstermemekle birlikte yer yer öteki bazı Anadolu ağızlarında da göze çarpmaktadır.*” diyerek Batı Anadolu ağızlarında bu duruma sık rastlandığını söylemiştir.¹⁹ Günay da Rize ağızından benzer örnekler tespit etmiştir.²⁰ Bu eklerin birbirinin yerine kullanılması eklerin işlevlerinin birbirine yakın olduğunu gösterir.

Yalnızca Anadolu ağızlarında değil, tarihî Türk lehçelerinde de yönelme ve yükleme hâllerinin işlev yakınlığı dikkat çekmektedir. Çağataycada yönelme hâlinin bu görevine Eckmann *dolaylı nesne datifi* adını vermektedir.²¹ Karamanlıoğlu da Kıpçak Grameri adlı eserinde Kıpçakça’da yönelme hâli hakkında bilgi verirken Kıpçak gramerlerinde **yönelme hâli**’nin yükleme hâli –nı/ni ile birlikte “mef’ulü bih” olarak beraber ele alındığını, ancak aradaki farkın belirtilmediğini ve yükleme hâline birinci mef’ul, yönelme hâline de ikinci mef’ul dendiğini belirtmiştir.²²

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere nesne, yüklemi geçişli fiil olan bir cümlede, bu yüklem etkisi alanını ifade eden ekli ya da eksiz yükleme hâlli (akuzatif) kelime veya kelime grubudur ifadesini şüphesiz karşılamak gerekir; bazen yüklem etkisi alanını ifade eden öge yükleme yönelmeli veya çıkmalı olarak hatta vasıta hâli ile de bağlanmış olabilir. Nesne kavramını derin yapıda düşünürsek, fiilin gerçekleşebilmesi etkileyeceği varlığa bağlıdır, fiil, ancak o varlık üzerinde gerçekleşebilir. Örneğin *okuyacağımız bir şey* olmadan *okuma* eylemi, *atacağımız bir şey* olmadan *atma* eylemi gerçekleşemez. O hâlde bizim bir ögeye nesne diyebilmemiz için iki şartın yerine gelmesi gerekir. Birincisi eylemin gerçekleşebilmesi için o ögenin zorunlu olması, ikincisi eylemin etkisinin o öge üzerinde hissedilmesi. Bu açıdan baktığımızda Banguoğlu’nun²³, Emre’nin²⁴ ve Eckmann’ın²⁵, Şimşek’in,²⁶ Sinanoğlu’nun,²⁷

¹⁶ A Hatire Aliyeva, “Türkiye Türkçesinde İsmi Hâlleri ve Nesnenin İfade Vasıtaları”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 158-161.

¹⁷ Hatire A Aliyeva, **age**, s. 158-161.

¹⁸ Muhsine Börekçi Türkçe, Öğretimi Açısından Çatı Kavramı, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 487-499.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekim Ekleri ve Fonologie- Morfologie Bağlantısı, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 2.Cilt**, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 223.

²⁰ Turgut Günay, **Rize İli Ağızları**, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

²¹ J.Eckmann, **age**, s. 60-61.

²² Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 67-68.

²³ Tahsin Banguoğlu, **age**, s. 528.

²⁴ A.Cevat Emre, **age**, s. 128.

²⁵ J.Eckmann, **age**, s. 60-61.

Aliyeva'nın²⁸, Börekçi'nin²⁹ de belirttikleri gibi geçişli fiillerin aldıkları bazı yönelmeli ögelere de nesne denilir Bu durumda, geçişli fiil, yalnızca yükleme hâlini zorunlu etkilenen öge olarak isteyen fiil değildir, yönelmeli veya çıkmalı nesneye ihtiyaç duyan fiiller de geçişli fiildir.

Şimdiye kadar bazı nesnelerin yönelme hâli ile de fiile bağlanabileceğini izah ettik. Hem Emre³⁰ ve hem Sinanoğlu³¹ bir başka şeye daha işaret ediyorlar:

Bazı fiiller, biri yüklemeli, biri yönelmeli olmak üzere iki nesne almaktadırlar. Yani hem yönelmeli hem yüklemeli zorunlu etkilenen öge alan bu fiillere de çift geçişli fiil (ditransitive) diyebiliriz. Bu durumda fiiller, nesne alma durumları açısından **geçişsiz**, **geçişli** ve **çift geçişli fiiller** diye üçe ayrılırlar.

Konuya açıklık getirmek için Türkçe Sözlükteki³² hem yönelmeli hem yüklemeli öge alan, çatı eki almamış fiilleri aşağıdaki tabloda görelim:

Yönelme ve yükleme hâlinde iki zorunlu öge isteyen fiillerin listesi:

ada-, as-, ata-, at-, başışla-, bağla-,bahşet-, ban-,bele-,bırak-, boya-, bula-,buyur-,cebret-, contala-,çak-, çek-, çivile-, danış-,daya-,devret-, dik-,dire-,diz-dola-,dök-,ebrula-,ek-₂, ekle-₂, eklemle-, fısılda-, gammazla-, giy-, göm-, hakket-, hasret-, kapla-, iğnele-, kat-, kaydet-, kaz-³³, kirala-, leffet-, lütfet-, mezcet-, mihla-, muştula-, müjdele-, nakşet-, nasbet-, nezret-, sağla-, sağ-, sakla-, sal-, sapla-, sar-, sat-, ser-,sor-,sok-³⁴, söyle-, sun-, sür-, taşı-, tazele-, temizle-, tıka-, tak-, tosla-, ula-, ur-, uyarla-üfle-, vakfet-, ver-, vur-, yay-, yor-, zorla-, zumla-

Hem yönelmeli hem yüklemeli öge alan fiilleri bir de örnekler üzerinde görelim³⁵:

ada- : *Arkadaş, ben kendimi bu işe adadım*, örneğinde görüldüğü üzere **ada-**eylemi hem *kendimi* hem de *bu işe* ögelerini zorunlu olarak istemekte ve iki öge de yapılan eylemden etkilenmektedir.

as-: *Ceketini dolaba as.* bu cümlede de **as-** eyleminin gerçekleşmesi için hem **ceket**, hem de **dolap** zorunludur ve her ikisi de **as-** eyleminden etkilenmektedir.

ata-: *Köyümüzdeki öğretmeni kasabaya atadılar.* **ata-** eyleminin gerçekleşmesi de hem *köyümüzdeki öğretmeni* ve *kasabaya* ögelerine bağlıdır ve her iki öge de eylemden etkilenmiştir.

at-:*İnsanlar denize takma dişlerini bile atmışlar.* Bu örnekte **at-** eyleminden *takma dişler* ve *deniz* etkilenmektedir ve **at-** eyleminin gerçekleşebilmesi için, atılacak varlık ve atılacak yerin olması zorunludur.

bağla-: *Atı bahçedeki çam ağacına bağlamışlardı.*

Bu örnekte de bağlama eyleminin gerçekleşebilmesi için bağlanacak varlık kadar bağlanacak yer de zorunludur. Ayrıca bağlama eyleminden **at** yanında *bahçedeki çam ağacı* da etkilenmektedir.

ban-: *Ekmeğimi tuza banarım.*örneğinde de **ban-** eyleminin gerçekleşebilmesi hem *ekmeğe* hem de *tuza* bağlıdır ve ikisi de eylemden etkilenmektedir.

²⁶ Rasim Şimşek, **age**, s. 111-115.

²⁷ Samim Sinanoğlu, **age**, s. 368-371.

²⁸ Hatire A ALİYEVA,**age**, s. 158-161.

²⁹ Muhsine Börekçi, **age**, s. 487-499.

³⁰ A.Cevat Emre, **age**, s. 128

³¹ Samim Sinanoğlu, **age**, s. 368-371.

³² **Türkçe Sözlük I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

³³ Türkçe Sözlükte yüklemeli ve yönelmeli öge aldığı belirtilmiştir, ancak **kaz-** fiili yönelmeli ögeyi zorunlu olarak istememektedir. *Toprağı kazdım, çiçekleri ekdim.*

³⁴ Türkçe Sözlükte yalnızca yüklemeli öge aldığı belirtilmiştir, ancak **sok-** fiili yönelmeli ögeyi de zorunlu olarak istemektedir.

³⁵ Örnekler herhangi bir metinden alınmamış olup, durumu net olarak gösterecek basit cümleler oluşturulmuştur.

bele- *Ellerini una beleyecek, ondan sonra kıymadan küçük toplar yapacaksın*, örneğinde görüldüğü gibi **bele-** eylemi zorunlu olarak hem **una** ögesini hem de **ellerini** ögesini istemekte ve yapılan eylemden her iki öge de etkilenmektedir.

bula- *Üstünü başını toza toprağa bulamıştı*, cümlesinde de iki zorunlu ögemiz var ve iki öge de yapılan eylemden etkilenmektedir.

cebret- *Bizi erken yatmaya cebretti*, örneğinde de iki zorunlu öge var ve ikisi de yapılan eylemden etkilenmektedir.

çak-: *Çiviye duvara çaktım*, **çak-** eyleminin gerçekleşmesi için **çiviye** ve **duvara** ihtiyaç vardır ve her iki öge de yapılan eylemden etkilenmektedir.

çek-: *Salatayı önüne çek*. Bu örnekte de iki öge de zorunlu öge olup, yapılan eylemin etkisindedirler.

çivile- : *Kulağımı duvara çivilerim*. Bu örnekte de **çivile-** eyleminden iki öge de etkilenmekte ve çivileme eyleminin gerçekleşmesi için her iki öge de zorunludur.

danış-: *Yatay geçiş işlemlerini nasıl yapacağınızı öğrenci işleri bürosuna danışacaksınız*. **Danış-** eyleminin gerçekleşmesi, danışılacak bir şeye ve danışacak birine bağlıdır ve eylemin etkisi iki öge üzerinde de hissedilmektedir.

daya-: *Sırtını bir duvara dayamasa idi düşecekti*. **daya-** eyleminin gerçekleşmesi için **duvar** ve **sırt** zorunludur, ikisi de **daya-** eyleminden etkilenmektedir.

devret-: *Bütün kitaplarımı, bölüm kitaplığına devrediyorum*. **devret-** eyleminden **bütün kitaplarım** da **bölüm kitaplığı** da etkilenmektedir ve eylemin gerçekleşmesi için ikisi de zorunludur.

dola-: *Unutmamak için parmağına ip dolamıştı ama ne fayda! Ne ? İp Nereye ? Parmağına*. **Dola-** eylemi her iki ögeyle ve iki ögenin üzerinde gerçekleşmektedir.

dök-: *Üstüne çay döktüğü için eve gitmek zorunda kaldı*. **dök-** eyleminin etkisi hem **çay** hem de **üst** üzerine geçmektedir.

ek-2 : *Tarlaya tohumları ekti*. Bu örnekte de her iki öge de zorunlu olup, **ek-** işinden etkilenmektedirler.

Aşağıdaki diğer örneklere de bu açıdan bakıldığında, aynı şekilde, eylemin gerçekleşmesinin biri yüklemeli biri yönelmeli olmak üzere iki ögeye de bağlı olduğu ve eylemin etkisinin her iki öge üzerinde de olduğu görülmektedir:

ekle-2: *Senin paranı da benimkine eklersek sinema parası çıkar*.

fısılda-: *Sorunun cevabını sana fısıldamıştım*.

gammazla-: *Düşmana bizi gammazladığını yıllarca kimse bilmedi* .

göm-: *Savaştan sonra kaçanlar altınlarını toprağa gömmüşler*.

hasret-: *Bütün zamanını bu araştırmaya hasrettiği için çocuklarını epeyce ihmal ettiğinin farkındaydı*.

kat-: *Süte su katmışlar*.

kaydet-: *Resimleri bilgisayara kaydetmiş*.

mihla-: *Bakışları, adeta beni olduğum yere mihlamıştı*.

muştula-: *Babama kardeşimin doğduğunu muştuladım*.

müjdele-: *Sınavı kazandığımı aileme müjdeledim*.

nakşet-: *Sesini beynime nakşetmiş, adeta başka ses duymuyordum*.

nasbet-: *Sular İdaresi Müdürlüğüne kendisinin yerine arkadaşımı nasbettiklerini duyunca pek de sevinmemişti.*

nezret-: *Rahmetli bütün hayatını hayvanlara nezretti.*

sağla-: *Bize bu imkânı sağladığınız için, size minnettartız.*

sakla-: *Kitapları buraya saklamıştım.*

sal-: *Arkasına kaç kere adam saldım, ama hâlâ ortada görünmüyor.*

sapla-: *Bıçağı karnına saplamış.*

sar-: *Kuşağı beline sarmalısın.*

sat-: *Malları kime satacağız.*

ser-: *Örtüyü masaya serdim.*

sor-: *Soruları kime soracaksın?*

sok- (sözlükte yok): *Parmağımı gözüne sokmadım, herhâlde.*

söyle-: *Çocuklara bunları söylemiştim.*

sun-: *Konuyu sınıfa sen sunacaksın.*

tıka-: *Gazeteleri borunun ağzına tıkamışlar.*

tak-: *Kulağına hiç küpe takmazdı.*

ula-: *Parçaları birbirine uladım.*

uyarla-: *Konuyu bizim hayatımıza uyarlamışlardı.*

vakfet-: *Hayatımı sana vakfettim.*

ver-: *Bütün kazandıklarını karısına vermişti.*

yay-: *Sofra bezini yere yaymıştı.*

Sonuç

1. Nesnenin yüklem etkisini üzerine alan, öznenin yaptığı eylemden etkilenmiş varlık ya da niteliği gösteren zorunlu öge olduğu hemen her araştırmacının birleştiği bir gerçektir.
2. Nesneyi geçişli fiiller alır. bak- , kıy- , başla- fiilleri Banguoğlu³⁶ ve Börekçi³⁷ gibi bazı araştırmacılar tarafından geçişli olarak kabul edilmiştir.
3. Geçişli olarak kabul edilen başla-, bak-, kıy- gibi fiillerde fiilin etkisi yönelmeli bir öge üzerinde görülür.
4. O hâlde bazı fiiller yönelmeli nesne almaktadırlar. Bu durumda geçişli fiillerin zorunlu ögesi olan nesneyi, sadece yükleme hâli almış ögeyle sınırlayamayız.
5. Bu açıdan bakınca yukarıda listesini ve örnek kullanımlarını verdiğimiz fiiller de hem yüklemeli hem yönelmeli olmak üzere iki nesne istemektedirler. Bu tür fiillere de çift geçişli fiiller (ditransitive) diyebiliriz. O hâlde fiilleri nesne alma durumlarına göre **geçişsiz**, **geçişli** ve **çift geçişli** fiiller olarak üç grupta inceleyebiliriz.

³⁶ Tahsin Banguoğlu, *age*, s. 528.

³⁷ Muhsine Börekçi, *age*, s. 487-499.

Kaynaklar

- ALİYEVA Hatire A, “Türkiye Türkçesinde İsmi Hâlleri ve Nesnenin İfade Vasıtaları”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- BİLGEGİL Kaya, **Türkçe Dilbilgisi**, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 1963, s. 31-32.
- BOZ Erdoğan, Türkiye Türkçesinde +Dan Ekli Nesne Ögesi Üzerine, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- BÖREKÇİ Muhsine, Türkçe Öğretimi Açısından Çatı Kavramı, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- DENY Jean, **Türk Dili Grameri**, Çev: Ali Ulvi Elöve, TDK Yayınları, Ankara 1941.
- DİZDAROĞLU Hikmet, **Tümcebilgisi**, TDK Yayınları, Ankara, 1974, s. 77.
- ECKMANN Janos, **Çağatayca El Kitabı** (Çeviren Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988.
- GÜNAY Turgut, **Rize İli Ağzları**, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1978.
- EKER Süer, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara 2004, s. 455-456.
- EMRE A. Cevat, Türkçede Cümle, **TDAY- Belleten 1954**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, s. 128.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 400.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- KAHRAMAN Tahir, **Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**, Ankara, 1996.
- KARAHAN Leyla, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 25.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- _____ Batı Anadolu Ağzlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekim Ekleri ve Fonologie- Morfologie Bağlantısı, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 2**, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- SİNANOĞLU Samim, Basit Cümlede Nesne ve Tümleş, **Türk Dili**, C. 6, S. 67, TDK Yayınları, Ankara 1957, s. 368-371.
- ŞİMŞEK Rasim, **Örneklerle Türkçe Sözdizimi**, Kuzey Gazetecilik ve Matbaacılık ve Ambalaj San. AŞ, Trabzon 1987.
- Türkçe Sözlük I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

MİRZA BALA MEHMETZADENİN “KURTULUŞ” MECMUESINDAKİ YAZILARI HAKKINDA

About Mirza Bala Mehmetzade’s Writings in “Kurtulush”(“Revival”) Magazine

*Mübariz SÜLEYMANLI**

Özet

Makalede, Azerbaycanın milli devletçiliğinin ideoloğlarından biri, ictimai-siyasi hadim, istedadlı publisist, yorulmaz elm ve medeniyet tebliğatçısı Mirza Bala Mehmetzadenin “Kurtuluş” jurnalı ile yaratıcılık elakelerinden behs edilir. Onun Azerbaycan mühacir ziyalılarının Berlinde neşr ettikleri bu jurnaldaki mekaleleri hakkında yığcam melumat verilir. Jurnalın 20-ci sayında derc edilmiş (iyun 1936) ve sovetlerin dil sahesinde ruslaşdırma siyasetinin mahiyyetini açan yazıları tehlil edilir.

Anahtar Kelimeler: Mirza Bala Mehmetzade, Kurtuluş, Sovyetler.

Abstract

An article is about one of the national ideologists, social and political personality, talented publicists Mirza Bala Mehmetzade and his writings in “Kurtulush” (“Revival”) magazine. It is given brief information of his articles published in Berlin. The policy of russification of language made by Soviets which had been published in № 20 (June 1936) of this magazine are thoroughly ehamined.

Key Words: Mirza Bala Mehmetzade, Kurtulush, Soviets.

Azerbaycan milli istiklal hareketının görkemli hadimlerinden biri, Azerbaycanın istiklalı uğrunda mübarizesini hayatının sonuna keder bir an olsa bele dayandırmamış Mirze Bala Mehmetzadenin heyat ve fealiyeti daima ictima-siyasi ve elmi-medeni hadiselerle bağlı olmuşdur. Keşmekeşli bir ömür yaşamış M.B.Mehmetzadenin zengin yaratıcılık irsi de mehz bu hadiseler fonunda tedkik edildikde obyektiv deyerini ala biler. Bu yazımızda ise biz, bunlardan yalnız en mühümlerine tokunacağız.

M.B.Mehmetzade, meburiyet üzünden vetenini terk ederek¹ mühacirlik heyatı yaşadığı bütün vahtlarda milli istiklal uğrunda feal mübarize aparmışdır. O, ister İranda, ister Türkiyede, isterse de Avropanın mühtelif ölkelerindeki kızgın fealiyetinde metbuatla bağlılığına hüsusi önem vermiş, çohsaylı kezet ve jurnallarla emekdaşlık etmişdir. Onun Azerbaycanın istiklalı uğrunda aprdığı mübarizesinin bir hissesi ise Milli Azerbaycan neşriyatının Avropada yayınladığı önemli metbuat orkanlarından biri olan “Kurtuluş” mecmuesi ile bağlıdır. Bu mecmuenin neşrini Azerbaycan mühacirlerinin iştirakçuları oldukları bir sıra fealiyetlerin terkib hissesi hesab etmek olar. Bu fealiyetlerin temeli ise hemin mühacirlerin hele Türkiyeni terk etmelerinden önce koyulmuşdu ki, bunlar da dünyada baş veren hadiseler fonunda cereyan edirdi.

1955-ci ilde “Dergi” mecmuesinde derc etdirdiyi “Resulzade Mehemed Emin” başlıklı mekalesinde M.B.Mehmetzade yazır ki, “Rusiya eleyhdarı olan bütün mühacirleri bir çatı altında

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniye ve İncesenet Üniversitesi, Bakü.

¹ 1924-cü il yazın ahırına keder gizli fealiyet gösteren M.B.Memmedzade mayda İranda Enzeli şehrine gederek, burada mühaciretin fealiyetine başçılık etmişdir. Bir müddet Tebrizde yaşayan, sonra ise Sulduz şehrini etrafında şose yolu çekilişinde mühendis-tehnik işleyen M. B. Memmedzade İstanbulda M. E. Resulzadenin rehberliyi ile neşr olunan “Yeni Kafkasya” dergisine mekaleler göndermişdir.

birleştirmek seyleri “Promete” teşkilatının² kurulması ile neticelendi³. Mareşal Jozef Plisudskinin rehberliği ile kurulan bu teşkilat 1926-cı ilde Parisde Polşa rejiminin yardımı ile faaliyete başlamış ve 1928-ci ilde Polşada tam teşekkül tapmıştır. Bu cehhenin hekiki kurulma sebebi, bir müddet hakimiyetde olan Jozef Plisudskinin Rusıyanı tekrar bölmek arzusu olmuştur ve Parisde neşr edilen “Promete” dergisi de teşkilatın metbuat orkanı idi⁴. M. E. Resulzade, M. B. Mehmetzade ve diğer azerbaycanlı mühacirlerin bu mecmuede mekaleleri derc edilirdi. Teşkilat bir sıra halkların nümayendelerini öz etrafında birleştirdi⁵.

1926-cı ilden Polşa hükümetinin teklifi ile hemin ölkede faaliyet gösteren teşkilatda Azerbaycan İstiklal Komitesi ve Azerbaycan Milli Merkezi de temsil olunmağa başlamıştır. Mühacir Azerbaycan ziyalıları mehz Jozef Plisudskinin deveti ile Varşavaya gelmişdiler ki, bunun da bir sıra sebepleri var idi.⁶ Bunlardan biri bu idi ki, M. E. Resulzade, Polşada mükavile ile vezife taşıyan azerbaycanlı zabitleri ve orada universitetde tehsil alan azerbaycanlı gençleri Azerbaycan İstiklal Komitesi çatısı altında birleştirmeye müveffek olmuşdu.

M. B. Mehmetzade, İstanbul Üniversitesinin Hükuk Fakültesinde imtahanlar verdiyi için, bir müddet İstanbulda kaldıktan sonra, 1932-ci ilde Polşaya getmiştir. O, Resulzade ile birlikte “İstiklal” kezetini ve “Kurtuluş” dergisini neşr etmeye başlamış ve özünü mühaciretdeki Azerbaycan neşrlerinin en küvvetli yazarı kimi tanıtmıştır. “Kurtuluş” dergisinin mübarizlik ruhu bilavasite onun yazılarında en açık ifadesini tapmıştır⁷. M.B.Mehmetzade Polşada olduğu vahtlarda yüzlerce elmi ve siyasi mekaleler yazmış ve bu yazılar kezet ve dergilerde derc edilmiştir⁸. Ümumiyyetle, M.B.Mehmetzadenin Varşavaya gelişi ile Azerbaycan Milli Merkezinin işinde canlanma baş vermiştir. O, mücadileçi ruhu ve hadiselere pozitif yanaşması ile bir cesaret ve ümid simvolu idi. Onun tövsiyesi ile azerbaycanlıların Avropada çıhardıkları ilk kezet – “İstiklal” neşre başlamıştır.

Belelikle, 10 yanvar 1932-ci ilde Berlinde (vahtile “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” “Bildiriş” kimi metbuat orkanlarında çıhiş eden kelem sahiblerinin iştirakı ve hem de aynı proqram ve meksedle) M. E. Resulzade tarafından “İstiklal” kezeti neşre başlamıştır. Kezetin yayınlandığı vahtlarda Polşanın paytahtı Varşavada olan ve Azerbaycan Milli Yayınlarını idare eden M. B. Mehmetzade, “İstiklal” kezetindeki “Memlekten heberler” bölümünde azerbaycanlı mühacirleri ve dünya ictimaiyyetini Sovet Azerbaycanındaki deyişiklikler mövzusunda melumatlandırır. Polşa, Almaniya, Fransa, İngiltere kimi Avropa ölkeleri sovet rejimine karşı olduklarından, sovetler eleyhine gösterilen faaliyetlere karşı çıhmamışlar. Hetta Almaniya ve Polşa bir müddet, sovet eleyhdarı güçlere maddi destek vermiştir. Azerbaycan mühacirlerinin esas maliyye menbeyi, esasen Türkiyedeki Azerbaycan türkləri ve Azerbaycana yakinlik gösteren, Azerbaycan milli neşrlerini satın alıb ohuyan Türkiye türkləri idi. Yene sovetlerin diplomatik ve s. tezyikleri neticesinde, 1934-cü ilde “İstiklal” kezetinin Türkiyeye girişi ve ohunması yasaklanmıştır. Bununla da, “Mühüm bir kısım mühacirlerimizin yaşamakta olduğu Türkiyede neşriyatımızın ohunması milli dava namına çok lazım olduğundan, “İstiklal” kezeti tamamilen dayandırılarak aylık “Kurtuluş” mecmuesini çıharmak meburiyeti doğmuştur⁹.

1934-cü ilin noyabrından itibaren ayda bir defe (Berlinde) neşr edilmeye başlanmış “Kurtuluş” (Azerbaycan Milli Kurtuluş Herekatının orkanı olarak) mecmuesinin, tedkikatçılara melum olan son sayı yanvar 1939-cu il tarihinde (№ 51) neşr edilmiştir¹⁰. “İnsanlara hürriyyet, milletlere istiklal” şüarı ile neşr

² Mirza Bala Mehmetzade, “Resulzade Mehmet Emin”, **Dergi mecmuası**, Yıl: 1, Ocak-Şubat-Mart, Münih 1955, s. 134-139.

³ Prometey cebhesi adını taşıyan bolşevik esiri milletler birliyinin kurulmasında ve faaliyetinde Resulzadenin rolu ve hizmetleri olmuşdur.

⁴ Afgan Veliyev, **Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade (1898 – 1959)**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 136.

⁵ Kafkaz halklarından yalnız ermeniler bu harekate katılmamışdılar.

⁶ Sebeblerin en esaslarından biri bu idi ki, SSRİ – Türkiye münasibetlerinin siyasi neticesi olarak kardaş ölkedeki azerbaycanlı ziyalıların feal bir kısmı Türkiyeni terk etmek mecburiyyetinde kalmış, habele 1927-ci ilden sonra Türkiye terefi Azerbaycan Milli Merkezine göstermiş olduğu maddi yardımı dayandırmıştır.

⁷ Tahir Çağatay, “Aziz Dostum Mirza Bala”, **Azerbaycan Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 12 (84), Ankara Mart 1959, s. 43-47.

⁸ Afgan Veliyev, **age**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 137.

⁹ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Harekatı**, Ankara 1991, s. 182; Afgan Veliyev, **age**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 141-142.

¹⁰ Sebahattin Şimşir, **Azerbaycanın istiklal mücadilesi**, İK Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 107.

olunan bu derginin arha kabığında bu cümleler yer almaktadır: “Azerbaycanlılar! Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının yayınıdır. Milli istiklal davamızın biricik mecmuesidir. Kurtuluş dergisini ohumak ve ohutdurmak yurdunu düşmenden kurtulmuş, bayrağını yine göylerinde yükselmiş görmek isteyen vetenseverlerin borcudur”.

Mecmuenin yayın prensipleri, evvelki neşrlerin milli istiklal fikirlerini devam ettirmekten ibaret idi. Bu prensipler redaksiya heyeti terebinden ictimai reye aşağıdaki şekilde bildirilirdi: “Her şeyden evvel azerbaycanlılara, azerbaycanlı jurnalistlere, yeni yabancı istilası altında ezilen esir bir millete ve bu istila üzünden veten ayrısı insanlara hitab edirik.

Bu muhataplara¹¹ siz kurtuluşdan behs ediniz! Bu, onların gece-gendez gözledikleri şeydir. Kızıl Rus istilasından kurtulmak için can atanlara kurtuluşdan behs etmek, istiklaldan behs etmektir. Çünkü bir millet yalnız müstekil olduğu zaman özünü kurtulmuş sayar.

İkinci sırada türkce ohuyan kardaş ve konşu mühitlere hitab edirik. Bu muhataplardan bir kısmı bizim kimi kurtuluş davası yürüdür, eyni düşmana karşı bizimle çiyin-çiyine vuruşur.

Mecmuemiz her şeyden evvel 28 May 1918-ci ilde istiklalı elan olunan Azerbaycan Cümhuriyyetinin kurtuluşunu göze alır.

Azerbaycan Cümhuriyyeti 27 aprel 1920-ci ilden etibaren istila altındadır. Kızıl Rusiya terefinden cebren istila edilmişdir. “Kurtuluş”, memleketi bu istiladan kurtarmak isteyen milli kurtuluş küvvetlerini teşvik ve onların fikirlerini yayar.

Tecrübe, siyasi, iktisadi ve herbi menfeetleri ve kurtuluş hareketleri bir olan kafkazlı milletlerin ayrı-ayrı ve yalnız başına kurtulamayacaklarını göstermişdir. Bunun için “Kurtuluş” bütün semimiliyle Kafkaz Cümhuriyyetlerinin siyasetde birleşmeleri fikrini müdafie eder”¹².

Redaksiya heyeti M. E. Resulzade, M. B. Mehmetzade, Mir Yakub, Hilal Münşi, V. Nuhoglu, Almaz İldırım, Y. Ali, Azeri, Cefer Seyid Ehmed, A. K. Kulu, Ali Usta, Prof. Dr. G. Jaschke, Alizade Ahed, Niyazi Akşin, Kerim Yayıncı, Prof. Dr. Herbert W. Duda, Prof. Dr. Ger(har)d von Mende, K. Yılmaz, Prof. Dr. Herbert Yansky, Dr. Bertold Spuler ve Johannes Benzikden ibaret¹³ olan “Kurtuluş” dergisinin demek olar ki, bütün sayılarında, yazılarını Polşadan gönderen M.B.Mehmetzadenin mekaleleri çap edilmişdir.

Bu fikirdeyik ki, M. B. Mehmetzadenin “Kurtuluş” mecmuesinde neşr edilmiş yazılarının tehlihi ayrıca bir araşdırma mövzusu olmalıdır. Ona göre de biz burada, hemin mekalelerden yalnız bezileri hakkında ümumi melumat vermekle kifayetleneceyik.

M. B. Mehmetzade “Kurtuluş”da çap olunmuş “Dövlet kuşu”¹⁴, “Babek ve Afşin (Min yüz il önce Azerbaycanda istiklal hareketi)”¹⁵ adlı mekalelerinde Azerbaycan türklerinin ortak istek ve dileklerini, heyata, dünyaya dair, yurd ve veten meseleleri ile bağı görüşlerini bildirir. Onun meşhur Azerbaycan şairi M.E.Sabirle bağı dergide yer alan mekaleleri Sabirin kimliyi ve görüşlerine dair önemli bilgiler vermektedir. Bu mekalelerden melum olar ki, M. B. Mehmetzade 1921-ci ilde (Bakıda) “Yaşıl yarpaklar” mecmuesinin eski parlament binasında teşkil etdiyi konfransda “Sabir ve halk” mövzulu mühazire ohumuşdur¹⁶. “Kurtuluş”daki mekalesinde ise bele yazır: “Sabir sovet edebiyatçılarının ortaya atdığı kimi proletar şairi deyil, milliyetçi, halkçı, vetençi, hürriyetçi ve mülkiyetçi olduğunu isbatlayan şair idi. O, vicdani ve milliyetçi düşüncenin tecellisi-zühuru idi”¹⁷.

M. B. Mehmetzade, dergide Azerbaycanın uzak ve yahın tarihi ile bağı mekaleler yazmış, Sovet sisteminin Azerbaycan üzerindeki çalışmaları ve tetbikatları onun terefinden deyerlendirilerek dünya ictimai fikrine çatdırılmışdır. O, mekalelerinde bir sıra karanlık metlebleri çılpaklığı ile ortaya koyarak

¹¹ Mühateb (erebce) – hitab olunan, kulak asan.

¹² “Yazı Heyeti Tarafından”, **Kurtuluş**, Yıl: 1, Sayı: 1, 1934, s. 2.

¹³ Sebahattin Şimşir, **age**, İK Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 108-109.

¹⁴ Mirza Bala Mehmetzade, “Devlet kuşu”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 19, Berlin Mayıs 1936, s. 536-537.

¹⁵ Mirza Bala Mehmetzade, “Babek ve Afşin”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, S. 19, Berlin Mayıs, 1936, s. 549-552.

¹⁶ Afgan Veliyev, **age**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 142.

¹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, “Mirza Aliakber Sabir”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, S. 23, Berlin Eylül 1936, s. 3-6.

yazırdı ki, "... Leninin "Milli siyaset"i ile Stalinin "İçi sosyalizm, dışı milli" kültür tezisinin kayelerinin rus olmayan milletleri ve milli medeniyetleri ortadan kaldırmaktan ibaret olduğunu bütün dünya bilir. Bunu Moskva rehberliği de açık etiraf edir. Onlara göre, bütün kültürler ortak bir kültür halinde ve bir dil etrafında birleşmeli imiş ve bu dil de Leninin dili olan rusca olmalı imiş..." Mirze Balay göre, "Milli kültür, şekilce olduğu kimi, keyfiyyet ve mahiyetce de milli olan kültürdür. Mahiyetce sosyalist, yeni rus-nihilist olan kültürün, sovet hakimiyeti şartları altında, şekilce milli olarak kalması imkansızdır". "Her medeniyetin bir dili vardır. Sosyalist medeniyetinin de dili, Oktyabr inkilabının dili olan ruscadır" nekareti, mahiyetce sosyalistik olan "milli kültürün" şekilce de "sosyalistleşmeye" başladığının sesidir"¹⁸. Lenin liderliğindeki bolşevik hükümetinin Azerbaycan üzerindeki hökmanlık planları hele 1918-ci illerde başlamışdır. M.B.Mehmetzade "Leninin 07.07.1918 tarihli telyazisi münasibetile" adlı mekalesinde bolşeviklerin Azerbaycan siyasetinin iç üzünü açmışdır¹⁹. O, bildirirdi ki, ruslaşdırma bütün süretilerle, bütün kızgınlığı ile devam edir. Sovet idareçilik sisteminin temel amaçları içerisinde, Rusiya hökmanlığındaki müselman ve türklerin ortak dilinin ortadan kaldırılması, yalnız türkler için yetmişden çok "edebi" dil icadı, her bir "edebi" dile has, başkalarına benzemeyen ayrıca elifbalar, ortak istilahlardan göz ardı edilmesi vardı. Türk ve müselman halklarının dillerindeki kelme alış verişinin yasak edilmesi, elmi, siyasi, sosyal, kültürel istilahlardan ruscadan alınması, latin elifbasını kaldırarak, yerine kiril elifbasının getirilmesi ve Avrupa istilahlardan ruscada teleffüz edildiyi kimi yazılması ve "Sovet sosyalizm terminologiyasını" rus herfleri ile yazmak kararları ruslaşdırma siyasetinin bir parçası idi²⁰.

Sovetlerdeki siyasi ve medeni prosesleri dikketle izleyen ve baş vermiş hadiseleri tutarlı delillerle tehlil eden M. B. Mehmetzade 1935-ci ilin dekabrında keçirilmiş ve 13 maddeden ibaret yeni Konstitusiyaya kabul etmiş Sovetlerin Yeddinci Kurultayı hakkında yazır ki, kurultay Rusiya hakimiyetine alınan memleketlerin Sovet Sosyalist Respublikaları İttifakı (SSRİ) adı altında birleşmesini kerara almışdır. Kurultayda Maverai Kafkaz Birliyi kaldırılarak bu birlikdeki Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan SSRİ-ye alınmışdır. Fürset geldiği zaman Moskva "sinifsiz cemiyet"den "milliyetsiz cemiyet"e geçecektir. Bunun için siyasi, sosyal, iktisadi, herbi ve ideoloji bütün hazırlık aparılmış ve bu mehv etme siyasetinin "elmi-ideoloji" temeli de kurulmuşdur. Milletleri siyasi, sosyal, idari ve iktisadi bahımdan zorbalık altına almış, dillerini, edebiyatlarını, tarihlerini mehv etmeye başlamış olan Moskvanın bu günkü katı milliyetçiliği sabahın "milliyetsiz cemiyet"i üçündür²¹.

M. B. Mehmetzadenin "Kurtuluş" dergisinde çap olunmuş "Gene Maarif Cephesinde", "SSSR – Milli Rus Devleti", "Dil ve şive belası", "Pedagoji Mekteplerde Dözülmez Vaziyet Devam Ediyor", "Sabir Yaşasaydı..." ve s. adlı mekaleleri Azerbaycanın siyasi ve sosyal düşünce tarihini öyrenen mütehessislere için deyerli tarihi menbelerdir²².

Bu yazılar içerisinde günümüz için aktuallığını sahlayan, sovetlerin tarihimiz, medeniyetimiz ve dilimizle bağıli assimilyasiya siyasetinin hekiki mahiyetini ortaya koyan çohsaylı mekaleler vardır. "Kurtuluş"un iyun 1936-cı il tarihli 20-ci yayında derc edilmiş ve "Promete" milletlerinin kurultayı, Rus-bolşevik esaretindeki milletlerin kongresinde kabul edilen kararlar, Sovet Azerbaycanında türk dilinin ruslaşdırılması ve mehv edilmesi siyaseti hakkında geniş bilgiler veren yazılar ise dikketimizi hüsüsile celb etmektedir. Hemin yazıların üslubunu ve müellif fikrinin orijinallığını mühafize meksedile burada sitatlara daha çok yer ayırmağı meksedeuyğun hesab etdik.

"Promete" milletlerinin kurultayı ile bağıli yazıda melumat verilir ki, 31 may – 1 iyun 1936-cı il tarihi, "Promete" birliygine dahil olan rus esiri milletlerin istiklal savaşının yaddakalan ve elametdar günlerindedir. Bele ki, bu günlerde keçirilmiş ikigünlük kurultay, bu milletlerin ortak düşmana karşı ortak savaşdaki hemreyligini, elbir olduklarını bir daha dünyaya beyan etmiş oldu.

¹⁸ Mirza Bala Mehmetzade, "Türk kültürünün düşmanları ve dostları", **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, S. 21, Berlin Temmuz-Ağustos, 1936, s. 26.

¹⁹ Mirza Bala Mehmetzade, "Leninin 07.07.1918 tarihli telyazisi münasibetile", **Kurtuluş Dergisi**, Yıl: 3, S. 19, Mayıs 1936, s. 540-543.

²⁰ Mirza Bala Mehmetzade, "Oradan buradan", **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, S. 21, Berlin Temmuz-Ağustos 1936, s. 18.

²¹ Mirza Bala Mehmetzade, "Dördüncü devir, Sovyetlerin yeni temel yasası münasebeti ile", **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, S. 21, Berlin Temmuz-Ağustos 1936, s. 12-13.

²² Afgan Veliyev, **age**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 142.

“Bu kurultayda şimal kütübünün bu dağlarına dayanan Karelya, Komi ve İnger kimi fin torpaklarının mümessillerinden başlamış Kara Denizin ilk dalğaları ile öpüşen güzel ve şirin Türk Krımın, Şevçenko Ukraynasının, başı buludlardan daha yüksek duran kürurlu Kafkazin, Şeyh Şamil yurdu Şimali Kafkaz ile kutlu odun ocağı olan ışık ve sıcaklık yurdu Türk Azerbaycanın ve Şota Rustaveli ölkesi Gürcüstanın; Türkün ana beşiyi olan Türkistanın; Hezerlerin ve Altın Orduların tarihler uzunu seltenet ve medeniyet kurmuş olduğu Türk Edil-Uralın heyetleriyle beraber müsafir sifetile bulunan bir çoh yüksek simaları, elm adamlarını da göre bildiriniz”²³.

Azerbaycanın kurultaydaki yerini kıymetlendiren M. B. Mehmetzade bunu hüsusi keyd edir ki, sıra hesabı başda Azerbaycan heyeti otururdu. Sonra ise Belarus, Gürcü, Edil-Ural, İngerya, Karelya, Komi, Krım, Kuban, Moldavya, Şimali Kafkaz, Türkistan ve Ukrayna heyetleri gelirdi. Kurultayı açan professor Roman Smal-Stotski müzakire edilecek meselelerin mahiyetini izah etdi. Bele ki, mesele aydın idi – kurultay dil meselesini müzakire edecekti. Lakin bu müzakire dil mütehessislerinin sırf elmi diskussiyalarından ferqli olacaktı. Moskva, Sovetler Birliyinde bulunan rus olmayan milletlerin milli dillerini ve milli kültürlerini resmen ruslaşdırmaya meruz koymuşdur. Kommunist partiyasının XVI kongresinde şehsen Stalinin teklifi ile start götüren bu ruslaşdırma ve mehv etme siyasetinin hedefi, Stalinin tebirince – bütün milli kültürleri bir dil ve bir kültür etrafında birleşdirmekten ibaretdir. Ve bu ortak dilin de rus dilinden ibaret olduğunu artık gizleyen bele yohdur.

M. B. Mehmetzade yazır ki, kurultayın birinci günü Varşavadaki Şerk İnstitutu adından çihş edin senator Sedletski cenabları çoh küvvetli delil ve misallarla milliyyetin ve milli kültürün küdsiyetini ve heyatlarını bu sahelere hesr etmiş olanların böyüklüyünü hatırlatdı. Varşava Universiteti professorlarından Ponyatovski, Sovetlerde obyektiv elm mövcud olmadığını isbat eden nitkinde bu neticeye vardı ki: Sovetlerde elm yohdur, orada elm falsifikasyon, sahtakarlık şeklini almışdır, milletleri, medeniyetleri, milli varlıkları ortadan kaldırmak için silah kimi istifade edilmektedir.

Polşa gencliyi adından söz söyleyen ve kurultaya müveffekiyetler arzulayan “Şerk” (“Wschod”) mecmuesinin müdiri Bonçkovski polyak gencliyinin milli davamıza olan derin ve semimi elakesine tercüman oldu.

Uzak Şerkden yeni gelmiş ve oradaki Edil-Ural Türk Tatar Medeniyet Cemiyetinin büyük kurultayları ve Uzak Şerkdeki “Promete” teşkilatı adından tebrikler söyleyen Ayaz İshaki Beyefendi çihşına alkışlar altında başladı ve ele de bitirdi. Daha bir neçe tebrikler dinlendikten sonra birinci günün son sözü Leon Vasilevskiye verildi.

M. B. Mehmetzade Leon Vasilevski hakkında da bilgi verir: “Promete” teşkilatı hele 1932-ci ilde onun 40 illik fealiyetini keyd etmişdi. İndi 45 ildir ki, o, mehkum milletler meselesile meşğul olur. O, bu hüsusda bir çoh eserler, tedkikler meydana getirmiş ve rus esiri milletler meselesini polyak probleminden heç bir zaman ayırmamış ihtiyar bir yazıcı ve siyaset adamıdır. Müellif onun “Böyük herbe keder lehlilerin ruslaşdırmaya karşı savaşları” mövzusunda etdiyi meruzesine de tohundur: “Lehistanın taksimile başlayan ve eynile bugünkü kimi polis, jandarma gücile tebkik olunan bu ruslaşdırmanın mekteb, metbuat, edebiyat, elm ve s. sahelerdeki safahatını izah eden Vasilevski cenabları, leh milletinin bu ruslaşdırma siyasetine karşı yaratdığı aksülamelleri anlatdı ve leh milli kültürünü korumak için kurulan mühtelif hars teşkilatlarının fealiyetleri üzerinde durdu. Bunlar milli dili, milli edebiyatı, milli neşriyatı, milli maarifi, bir sözle, milliyyetin ve milli varlığın mahiyetini teşkil eden harsi kıymetleri koruyorlardı. Ve sonra ... Lehistanın istiklalını kurtaran milli kadronun hep bu milli hars teşkilatlarından çıhdığını anlatdı”²⁴.

Bu alimin kenaetleri hemin kurultayda Azerbaycan nümayendeleri adından çihş eden M. B. Mehmetzadenin fikirlerini bir daha küvvetlendirirdi: “Milletlerin oyanış, yükseliş ve düşüş tarihleri gösterir ki, milli hüsusiyyetlerini koruyub yaşatmağa müveffek olan her millet, gec-tez müstekil milli bir devlet kurmağa namizeddir. Milli hüsusiyyetlerini ve milli kültürünü itirmiş olan milletler, milli menliklerini ve ilham alacak milli kaynaklarını dahi itirmişler demekdir. Bu kimi milletlerin geleceyi yohdur. Onlara ölmüş nezerile bahmak lazımdır. Milli hüsusiyyet ve milli kültürün başında ise milli dil gelir. Milli dilin milli varlığı mühafizedeki rolu helledicidir. Bu cehti çoh güzel anlayan kızıl Moskva,

²³ Mirza Bala Mehmed-zade, “Promete” milletlerinin kurultayı”, **Kurtuluş** Yıl: 3, Haziran 1936, S. 20, s. 568.

²⁴ **Age**, s. 569.

esaretinde bulundurduğu başka milletler kimi Azerbaycanı da istila eder-etmez 6-7 esrlik koca edebiyata malik bulunan edebi Azerbaycan türkcesini imhaya koyuldu”²⁵.

Sovetler Birliyi dahilindeki diger milletlerin nümayendelerinin çihışlarına ümumi şerh veren M.B.Mehmetzade keyd edir ki, Belorus ve Ukraynada, bu milletlerin dillerini, çarlık dövründe yapıldığı kimi, rus denizinde eritmek siyaseti yürüdülmekdedir. Bu milletlere, Sovetler haricinde, hüdu boyunda olan milletdaşlarile eyne edebi dilde ünsiyet sahlamağa icaze verilmir, onlara ortak istilahlr yerine rus-sovet istilahlrını işletmeyi emr edirler. Bu memleketlerde ruslaşmış aşağı tebeke nin jarkonunda yazmağa kanuni bir şekil vererek tehsilli, ziyalı kadrları uzaklaşdırmışlar. Fin milletine, finliyin milli oyanışında büyük rol oynamış “Kalevala” kimi dastani eserler veren Karelya ve İngerya ve onlarla birlikde Komi kimi fin ölkelerinde, yuharıdaki haksızlıklardan başka mecburi sürgünler, süni acılıklar ve rus mühacireti yapmak suretile bu milletleri tamamile aradan kaldırmağa çalışırlar.

Mövzunu mükayiseli şekilde tehlil eden müellif bele neticeye gelir ki, “Esir Türk ellerinde de eyne veziiyeti görürük. Azerbaycanda, Türküstanda, Edil-Uralda ve Kırimda ortak edebi türkce “burjua milliyetçiliyi terennüm eden bir dil” deye kanun haricinde elan edildikten sonra bu Türk ölkelerinden her birinde ayrı-ayrılıkda ortak dili bir kaç kebile dillerine parçalamışlar. Azerbaycanı “çohmilletli bir memleket” halında elan etdikden sonra, Azeri Türkünün milli vücudundan kopardıkları tat, talış, kürd kimi “türkleşmiş milletler” yaratdıkları yetmezmiş kimi, milletin 80% nisbetini teşkil eden Türklerin 7-8 esrden beri malik buldukları edebi türkce ni meydandan kaldırarak onun yerine ruslaşmış ünsürlerin jarkonundan ibaret dilini koymuşlar. Türküstanda ortak edebi türkce yerine Türkmen, Özbek, Kazak, Kara-Kalpak, Kırgız ve ilh. kimi kebilelerin şivelerine edebi dil mahiyetini vermişler. Kırimda Kaspralı İsmail Beyin işlemiş olduğu ortak edebi türkce ni yasak ederek onun yerine sahil boyu, orta ve şimali olmak üzere üç türlü “edebi dil” tesis etmişler. Edil-Uralda da eyne siyaseti tekib ederek tatar, başkırd ve s. dillere resmiyyet vermiş, ortak edebi dilin intişarını yasak etmişler. Bu suretle imperialist Moskva Rusiyada yaşayan Türkler için tam 70 “edebi” türkce meydana getirmişdir. En mühümü ise bu dilleri türkce ortak istilahlardan temizleyerek onların yerine rusca istilahlr kullanılması emr edilmekdedir. Bu siyaset neticesinde fizika, kimya, anatomiya, biyolojiya, riyaziyyat, tarih, coğrafiya, edebiyat kimi elmi-fenni kitablarda istilahlrın yüzde 70-75-ni adı rus sözleri teşkil etmeye başlamışdır. Türkce istilah kullanılmasına panturanizm damğası vurulur. Hetta beynelmilel elmi kiymeti haiz Avrupa istilahlrını bele ruscada teleffüz edildiyi kimi kullanırlar. Türkce ni parçalayıb ruslaşdırma ile yan-yana Türk ölkelerindeki ilk mektebelerde rus dilinin tedrisini heftede 12 saatdan 25-30 saata yükseltmişler. Yüksek mektebelerin türkleşmesine bir türlü imkan verilmemekdedir. Memleketin hakimi mütleki olan kommunist firkesi teşkilatları ile devlet müessiseleri, ordu, mekteb, metbuat, edebiyat, hetta elm bele ruslaşdırma için kullanılan birer silah halına gelmişdir”.

Müellif, Şimali Kafkazdan olan nümayendelerin çihışlarına istinaden orada da eyne siyasetin yeridildiğini vurgulayır: “... rus istilasından evvel Şimali Kafkazın mühtelif kebileleri arasında resmi dil mahiyetinde olan erebce, rus istilasından sonra yerini ruscaya terk etmiş ise de ona karşı Şimali Kafkazın Karaçay, Balkar, Noğay, Türkmen kimi türk kebilelerinden biri olan Kumukların dili çıhmış, bilhasse Şimali Kafkazın şerk kısmında ümumi anlaşma dili olmağa başlamışdır. 1918-ci ilde Şimali Kafkazın istiklalını elan eden Milli Konkre, kumuk türkcesini ümumi devlet dili olarak kabul etmiş ve Şimali Kafkazın Adige-Çerkes ve Osetin kimi türk olmayan kısımlerinde bele, ana dilinde gedecek olan mektebelerde kumukcanın bir lisan kimi ohunmasını ve yüksek mektebelerde ise tedrisatın hep kumuk türkcesinde getmesini kararlaşdırmışdır. Bolşevik istilasından sonra da devam eden bu cereyan Dağıstan kommunist firkesi terefinden resmen tetbike başlanmış ise de 1929-cu ilden itibaren Moskva Şimali Kafkazda ortak devlet dilini kaldırarak onun yerine kebile dillerine resmiyyet vermiş, her kebileye ayrı alifba, krammatika, metbuat ve neşriyat vücuda getirmişdir. Moskva ortak dile mane olduğu kimi ortak elifbaya da mane olmaktadır. İndiye keder elifbaları birleşdirmek uğrunda ki tedbirler hep akim kalmışdır. Buna mükabil Moskva bir terefdan kebile dillerini ayrı-ayrılıkda ruslaşdırmağa başlamış, diger terefdan de rus dilini “birleşdirici ümumi dil” deye tetbike girişmişdir”²⁶.

²⁵ Age, s. 569.

²⁶ Age, s. 570.

Hesabat karakterli yazıdan öğrenirik ki, kurultayın ikinci günü meruzelerin müzakiresine hesr edilmiş ve bu müzakireler neticesinde Milletler Cemiyetine müraciət metni hazırlanmıştır. Azərbaycan nümayəndələrinin tekdimatında belə bir fikir hüsusiylə vurğulanmışdır ki, "Milletimizi, milletlərimizi və bu milletlərin dil və kultürlərini yalnız milli istiklal kurtaracaqdır"²⁷.

Rus-bolşevik esaretindəki milletlərin dil kongresinin kerarı ilə bağlı yazıdan isə bunu öğrenirik ki, kongres, cəbhəyə daxil milletlərin nümayəndələrinin meruzələrində (öz memləkətlərində Sovet hökumətinin ruslaşdırma və dil siyaseti haqqındakı) kaldırılan materiallar əsasında (Sovetlər İttifakı daxilində yaşayan rus olmayan milletlərin dillərinin tədqiqilə məşğul olanların birinci dil kongresi) belə bir kerar çıxarmışdır:

"I – 1926-cı ildən beri rus-bolşevik firkesi, öz təşkilatları vasitəsilə, ilk sırada Azərbaycan, Belorus, Gürcüstan, Edil-Ural, İngerya, Karelya, Komi, Kırım, Kuban, Şimali Kafkasya, Türkünstan, Ukrayna (və bunlar meyanında Moldav cümhuriyyətində romen, leh v.ilh.) kimi milletlər olmaq üzrə bütün rus olmayan milletlərin dillərini sistemətik surətdə ruslaşdırmağa başlamışdır.

II – Kommunist firkesinin ümumi katibi Stalinin kommunist firkesinin 16-cı kongresində söylədiyinə görə, bu dil siyasetinin varacağı son nöktə budur: proletariat bütün dünyada müzəffer olduktan sonra, bütün kultürləri, tek, müştərek dilli, tek və ortaq bir kultür halına gətirmək.

III – Son illərdə vukubulan hadisələr bolşeviklərin bütün dünyada müzəffer olmaq ümidini kırdığından kommunist firkesi rus dilini Lenin dili, proletariat və Oktyabr inkilabı dili elan etmək surətilə tek ortaq dil fikrini Sovetlər İttihadı hüdudları daxilində təhəkkük etdirməyə çalışmışdır"²⁸.

Bunun icrası, yeni rus olmayan milletlərin dillərini ruslaşdırmaq üçün kommunist partiyası, bütün İttifakə məhsus olmaq üzrə yeni bir dil bilgisi vücudə gətirərək öz lisaniyatçıları "təhəkkük etdirilmiş bugünkü dilləri birləşdirmə işinin təhlil və tacili üçün dil yaradıcılığı təhnikinin tədqiqi" ("Dillərin mənşeyi" N.Y.Marr) kimi bir məksəd ətrafında çalışmağa sövk etdi.

Kommunist partiyasının, ancak sözdə mövcud milli cümhuriyyətlərin pərdəsi arhasında, eski çarlığın tətbik etmiş olduğu ruslaşdırma siyasetinin durmasıyla bərabər, müteşəkkil partiya və hökumət aparatlarından yararlanaraq və ən kəba metodların tətbiki ilə ruslaşdırma işinin son dərəcə kəskinləşdirildiyini keyd edən kongres aşağıdakı müddəaları kəbul edir:

a) "– Sovetlər İttifakındakı rus olmayan milletlərin, dillərinə qarşı yapılan vəhşicə təkibatı və sistemətik bir şəkildə yapılan ruslaşdırmağı, bütün kultür dünyası nəzdində protesto edir və bütün beynəlmiləl elmi və kultür təşkilatlarını, ilk sırada beynəlmiləl fikri təşriki məsai komisyonusunu milletlərimizin müdafiəsinə çağırır.

b) – Milletlər Cemiyətinə mənsub bir dövlət olan Sovetlər İttifakı daxilindəki bu vəziyyətin, Milletlər Cemiyətinin istinad etdiyi bəşəri ədalət kimi təməl fikirlərinə tamamilə mühalif olduğuna Milletlər Cemiyətinin nəzəri diqqətini cəlb edir. Sovetlər İttifakı daxilində sözdə milli cümhuriyyətlərə malik adədilən milletlər öz cümhuriyyətləri daxilində, deyil yalnız öz dillərinin tam haqqından (ruslar ilə müsəvi dərəcədə) istifadə etmək, hətta mədəni ölkələrdəki azlıqların haiz oldukları haqdan belə istifadə etməkdən məhrumdurlar. Belə ki: Sovetlər İttifakındakı bu vəziyyət, 1922-ci ilin 21.9 tarixində Milletlər Cemiyəti tərəfindən kəbul edilərək 1933-cü ildə müştərek təsdik edilən və "toplantı ümid edir ki, azlıqlara aid olmaq üzrə hər hansı hüquki bir təhəttütlə Milletlər Cemiyətinə bağlı olmayan dövlətlər, ırk, din yahud dil bəhımından azlıqda kəlanlarla müəmilələrində heç olmazsa Cemiyət müahidələri məcibincə əlzəm olan (hüquki) ədalət dərəcəsini indilik mühafizə edəcəklərdir"den ibarət kerarına da çirkin bir şəkildə təcavüzdən başqa bir şey deyildir.

c) – Konkre, Milletlər Cemiyətinin bu ilki toplantısında Sovetlər İttifakında yaşayan və rus olmayan milletlərin dillərinin mükəddəratını tədqiqilə məşğul olması və Sovet hökumətindən, Sovetlər

²⁷ Age, s. 571.

²⁸ "Rus-bolşevik esaretindəki milletlərin dil kongresində alınan kerar", *Kurtuluş* Yılı: 3, S. 20, Haziran 1936, s. 571.

İttifakındaki rus olmayan milletlere dillerinin inkişafına tam hükuk ve serbestlik iadesini teleb etmesi için müraciet eder”²⁹.

Kaynaklar

- 📖 ÇAĞATAY Tahir, “Aziz Dostum Mirza Bala”, **Azerbaycan dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 12 (84), Ankara Mart 1959, s. 43-47.
- 📖 MEHMETZADE M. B., **Milli Azerbaycan Harekatı**, Ankara, 1991.
- 📖 _____ “Devlet kuşu”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 19, Berlin Mayıs 1936, s.536-537.
- 📖 _____ “Babek ve Afşin”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 19, Berlin Mayıs 1936, s. 549-552.
- 📖 _____ “Mirza Aliakber Sabir”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 23, Berlin Eylül 1936, s. 3-6.
- 📖 _____ “Türk kültürünün düşmanları ve dostları”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 21, Berlin Temmuz-Ağustos 1936, s. 26.
- 📖 _____ “Leninin 07.07.1918 tarihli telyazisi münasibetile”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 19, Mayıs 1936, s. 540-543.
- 📖 _____ “Oradan buradan”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 21, Berlin Temmuz-Ağustos 1936, s. 18.
- 📖 _____ “Dördüncü devir, Sovyetlerin yeni temel yasası münasebeti ile”, **Kurtuluş dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 21, Berlin Temmuz-Ağustos 1936, s. 12-13.
- 📖 _____ “Resulzade Mehmet Emin”, **Dergi mecmuası**, Yıl: 1, Münih Ocak-Şubat-Mart 1955, s. 134-139.
- 📖 _____ “Sovyet Azerbaycanda Türk dilinin ruslaştırma ve imha siyaseti hakkında”, **Kurtuluş** Yıl: 3, Sayı: 20, Haziran 1936, s. 572-576.
- 📖 MEHMED-ZADE M. B. “‘Promete’ milletlerinin kurultayı”, **Kurtuluş** Yıl: 3, Sayı: 20, Haziran 1936, s. 568-571.
- 📖 “Rus-bolşevik esaretindeki milletlerin dil kongresinde alınan karar”, **Kurtuluş**, Yıl: 3, Sayı: 20, Haziran 1936, s. 571-572.
- 📖 ŞİMŞİR Sebahattin, **Azerbaycanın İstiklal Mücadilesi**, İK Kültür Sanat Yayıncılık İstanbul, 2002.
- 📖 VELİYEV Afgan, **Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade (1898 – 1959)**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.
- 📖 “Yazı Heyeti Tarafından”, **Kurtuluş**, Yıl: 1, Sayı: 1, 1934, s. 2.

²⁹ Age, s. 571-572.

KIBRIS TÜRK EDEBİYATINDA YER ALAN MİZAHİ ŞİİRLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Analyse on Humorous Poems in Cypriot Turkish Literature

*Fikret TÜRKMEN**

*Mustafa YENİASIR***

Özet

Kıbrıs Türk kültürü içinde mizah önemli bir yere sahiptir. Mizah ürünleri arasında da hiciv şiirleri dikkat çekmektedir. Kıbrıslı Âşık Kenzi, Ahmet Tevfik Efendi, Özker Yaşın, Harid Fedai, Mahmut İslamoğlu gibi hiciv şairleri bu türün gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır.

Anahtar kelimeler: Kıbrıs, mizah, hiciv, şiir.

Abstract

Humor plays an important role in Cypriot Turkish culture. Among humorous works, especially satirical poems attract special attention. Satirical poets like Kıbrıslı Âşık Kenzi, Ahmet Tevfik Efendi, Özker Yaşın, Harid Fedai, Mahmut İslamoğlu played an important part in development of this type of poems.

Key words: Cyprus, humor, satire, poems.

Mizah, tıpkı diğer insanî zevkler gibi sosyal bir olgudur. Mizahın, insanları birleştirici ve bütünleştirici bir özelliği vardır. Birlikte bir şeye gülmek insanları birbirine yakınlaştırır. Espri ve şaka yeteneğimiz, anlık rahatlamamızın yanında, bütünü ile hayata bakışımızı değiştirerek yaşama karşı olumlu bir tavır takınmamızı sağlar. Bu yüzden mizah, yaşamımızın önemli bir parçasıdır.

Yaşama karşı ciddi bir tavır almış olan insan, günlük yaşamındaki basit kaygılarını ön plana çıkarır ve devamlı mutsuz olur. Diğer taraftan yaşama karşı mizahî bir tavır almış olan insan ise içine düştüğü kötü durumlardan kendini uzaklaştırır ve bu kötü durumla âdeta eğlenir, hayatta mutlu olmasını bilir. Mizah, genellikle katı gibi görünen bu yaşam savaşı içerisinde bize esneklik sağlar.

Mizahın birçok özelliğe ve işleve sahip, çok yönlü bir olgu olması onun açıklanmasında ve incelenmesinde zorluklar ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden mizah terimi üzerinde çok tartışılmış ve birçok tanımları yapılmıştır.

Türk Dil Kurumunun yayınlamış olduğu Türkçe Sözlük'te mizah terimi yerine gülmece terimi kullanılmaktadır. "Gülmece: 1. Eğlendirmek, güldürmek ve birine, bir davranışa incitmeden takılmak amacını güden ince alay, mizah; humor. 2. Gerçeğin güldürücü yanlarını ortaya koyan edebiyat türü, mizah."¹

Milli Eğitim Bakanlığının yayınladığı "Örnekleriyle Türkçe Sözlük" adlı eserde mizahın tanımı şu şekilde yapılmaktadır: "Mizah: 1. Şaka, eğlence; lâtife, alay, nükte. 2. Bu özellikleri taşıyan söz, yazı, karikatür, gazete, dergi vb. 3. Olayları, gülünç yönleriyle ele alıp eleştirme; nükteli bir şekilde eleştirme sanatı. Kara Mizah: İnce, buruk bir dille, bazen de umutsuzlukla dünyanın saçmalığını belirten mizah."²

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

¹ Türkçe Sözlük, C.1, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 58.

² Örnekleriyle Türkçe Sözlük, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 1995.

“Türk Ansiklopedisi”nin verdiği bilgiye göre “mizah” terimi dilimize Arapça’dan geçmiştir. Türk Ansiklopedisinde mizahın tanımı şu şekilde yapılmaktadır: “Şaka, lâtife, eğlence, güldürücü söz veya durum, davranış, fıkra, hikâye veya resim (karikatür).”³

“Yeni Türk Ansiklopedisi”ne göre mizah; “Gayesi güldürme olan, aynı zamanda güldürürken düşündürülen ve eğiten lâtife, şaka, eğlence, söz, durum, davranış, fıkra, hikâye, karikatür, roman vb. eserlerdir. Mizah hayatın içinde vardır. Hayat, mizahî olay, durum ve sözlerle doludur. En gelişmiş, en ince, en güzel örneklerine edebî eserlerde rastlanır.

Batı edebiyatlarında iğneleyici mizah için humour, istihza ve alay için ironi, hiciv için satire, nükte karşılığı espri kelimeleri kullanılmaktadır.”⁴ Sosyal bir ihtiyaç olan mizah, hayatın sert çehresini yumuşatmak suretiyle, hayatın insanı olmasına daha güzel görünmesini sağlar.

Daha çok zekânın bir ürünü olan mizahı basit bir kahkahadan ayıran şey, onun insanlara canlılık katmasıdır. Mizah, kavrayış değişikliğine, olmasını umduğumuz şeylerin resminin hemen değiştirilmesine dayanır.⁵

Mizahın tanımlarında olduğu gibi tasnif edilmesinde de birçok soru ve sorun bulunmaktadır. Mizah, nükte, şaka, lâtife, istihza, taklit vb. kelimeler günümüzde hemen hemen aynı anlamda kullanılmaktadır.⁶

Bu verilen terimler anlamca birbirine çok yakın olsa da mutlaka aralarında farklılıklar mevcuttur. Türkçede olduğu gibi batı dillerinde de bu terimleri açıklamak için pek çok tanım kullanılmaktadır. Terim karmaşasını ortadan kaldırmak için Fowler, mizah türlerinin motifleri, amacı, alanı, metodu ve araçlarının tespit edilmesi yönünde çalışmalar yapar ve bu unsurları göz önüne alarak bir mizah tasnifi ortaya koyar. Bu tasnif, Prof. Dr. Fikret Türkmen tarafından tekrardan gözden geçirilerek hazırlanmıştır:

Fowler’ın Mizah Tasnifi (1926) *Hazırlayan:* Prof. Dr. Fikret Türkmen.

Çeşit	Motif veya Amaç	Alan	Metot veya Araç	Dinleyici
Mizah	Keşfetme	İnsan tabiatı	Gözlem	Sempatik tipler
Nükte	Aydınlatma	Kelimeler ve fikirler	Sürpriz	Zeki tipler
Hiciv	Düzeltilme	Ahlâk ve davranış	Vurgulayarak etkileme	Kendinden emin tipler
Acı şaka	Istirap verme	Hatalar ve zaafılar	Tersine çevirme	Kurban (fail) ve seyirciler
Tahkir	İtibarı zedeleme	Kötü muamele	Doğrudan söyleme	Kamu (Halk)
İroni	Kendi çevresine has olma	Geçeklerin söylenmesi	Efsaneleştirme	Daha dar bir çevre
İstihza	Kendini kanıtlama	Ahlâk	Açık seçik bütün çıplaklığıyla ortaya koyma	Saygıdeğer tipler
Alay	Kendini rahatlatma	Düşmanlık	Kötümser	Kendisi

Yukarıda da görüldüğü gibi, tablodaki sütunlar mizah türlerini (çeşitlerini), satırlar ise motif veya amaç, alan, metot veya araç ve dinleyici bakımından mizah türlerinin özelliklerini göstermektedir. Bu tabloda mizah türleri arasındaki farklar açıkça görülmektedir. Bu tablo sayesinde fıkraları, milletleri, hatta mizah tiplerini analiz etme imkânı doğmaktadır. Ayrıca fıkraların psikolojik zemini tespit edilebilme,

³ Türk Ansiklopedisi, C. XXIV, Mizah maddesi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1996, s. 262.

⁴ Yeni Türk Ansiklopedisi, C. 7, Mizah maddesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, s. 2436.

⁵ John Morreall, Gülmeyi Ciddiye Almak, İris Yayıncılık, İstanbul 1997, ss. 89-94.

⁶ Fikret Türkmen, Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi, Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s. 14.

böylece fıkranın milliyeti hakkında da ipuçları yakalanabilmektedir.⁷ Bu tablo incelendiğinde görülecektir ki bütün dünyada gülme konusu olan olaylar, sekiz başlık altında toplanmakta ve bu başlıklar altındaki olayların motif ve amaçları, alanları, metot ve kullandıkları araç ile dinleyicileri farklıdır.⁸

Mizah türleri, bir adlandırma olarak; lâtife, şaka, nükte, iğne, taş, hiciv, alay, halt gibi biçimleri; mantık, dalga, gırgır, curcuna gibi mizahî durumları işaret etmek amacıyla kullanılmıştır.

Kıbrıs Türk mizahının kökeninde de ağırlıklı olarak Osmanlı mizah anlayışı vardır. Bunun nedeni Kıbrıs'ın uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalmış olmasıdır (1571-1878). Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Kıbrıs'a gönderilen insanlar gelenek ve göreneklerinin yanında, sosyal yaşamlarının vazgeçilmez unsuru olan mizah kültürlerini de birlikte getirmişlerdir. Türklerin adaya gelişiyle birlikte, özellikle Nasrettin Hoca, İncili Çavuş, Bektaşî, Karagöz gibi fıkra ve mizah tipleri burada da görülmeye başlanmıştır. Bütün bu mizahî unsurlar kahvehanelerde, düğünlerde, sünnetlerde, çeşitli eğlencelerde ve günlük yaşamda yerlerini almışlardır.

Kıbrıs Türk toplumunda önemli bir yere sahip olan mizah sanatı, sosyal bir eğlence aracı olarak (gölge oyunu, kukla, orta oyunu) icra edilmesinin yanı sıra, sözlü halk edebiyatının çeşitli dallarında da (masal, destan, bilmece, mani, tekerleme vd.) kullanıla gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcından Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçtiği tarihe kadar (1571-1878), Kıbrıs Türk mizahı sadece sözlü olarak yaşatılmıştır. Bunun nedeni Osmanlı yönetimi süresince Kıbrıs'ta herhangi bir gazete veya derginin yayınlanmamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yazılı mizah döneminin Tanzimat devrinden sonra başlamış olduğu göz önünde tutulursa (1870 Diyojen ve Terakki), Kıbrıs'ta yazılı mizahın 1896'da başlamış olması normal bir gelişme olarak görülmelidir. Bu durum bağımsız matbaacılığın gelişmiş olmamasından da kaynaklanmış olabilir. Kıbrıs Türklerinde "yazılı mizah" dönemi, 1896 yılında yayınlanmaya başlanan "Kokonoz" (1896-1910) adlı mizah gazetesiyle başlamıştır. "Kokonoz", Kıbrıs Türklerinin ilk mizah gazetesi olarak bilinmektedir.⁹ "Kokonoz" gazetesinden sonra Kıbrıs'ta yayınlanan diğer mizah içerikli yayınlardan bazıları şunlardır: "Akbaba", "Davul", "Zırlı", "Karga vs."¹⁰ Kıbrıs Türk mizahı, 1930'lu yıllardan sonra gelişip yaygınlaşmaya kendi içinde çeşitli dallarını oluşturmaya başlamıştır.¹¹ İşte yeni yeni oluşmaya başlayan bu türler içerisinde yazılan hiciv şiirlerinin de ayrı bir önemi vardır.

Hiciv, genel anlamda en yaygın mizah türlerinden birisi durumundadır. Açık bir saldırı olarak hiciv "ok" sembolü ile tanınır. Suçlama ve küfre dönüşmeye çok yakın bir yerde geçtiği için, hoşgörü yönünden en ağır mizah çeşididir. Hiciv, kelime ve kelime oyunları ile gerçekleştirilir. Manzum olanları, ayrı bir sanat olarak sayılmıştır.¹² Hiciv, (yergi, taşlama, satir); iyi veya kötü niyetle şahsî bir kinden veya aykırı görüşten olmaktan ötürü bir kişiyi, bir topluluğu, bir olayı veya nesneyi kötülemek, küçük düşürmek yahut gülünç duruma düşürmek için düzenlenmiş söz ve yazılara denir. Hiciv, mizahın en ağır şeklidir ve mizah sayılabilmesi için edepli, zarif ve güldürücü olması şarttır.¹³

Hiciv, hem bir mizah türü olarak hem de edebî bir tür olarak dikkat çekicidir. Hiciv veya yergi, divan şiirinin vazgeçilmez türlerindedir. Yine halk edebiyatında da, toplumsal bozukluklarla ya da kişisel kusurlarla alay eden taşlamalar vardır. 19. yüzyıldan başlayarak eski sert, kavgacı hicvin yerini daha yumuşak bir yergi edebiyatı alır. Yergi bu dönemde mizahın bir boyutu olmuştur.¹⁴

Kıbrıs Türk kültürü içerisinde mizahın çok önemli bir yere sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu mizah ürünleri arasında hiciv şiirleri ayrı bir öneme sahiptir. Kıbrıs Türk edebiyatında ilk hiciv şiirlerine İngiliz döneminde yayımlanan gazete ve dergi sayfalarında rastlamaktayız.¹⁵

⁷ Fikret Türkmen, *age*, s. 14, 20.

⁸ Fikret Türkmen, "Osmanlı Döneminde Türk Mizahı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, İzmir 2000, ss. 1-10.

⁹ Hüseyin Çakmak, *Mizahî Çizgiler ve Öyküler*, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa, s. 1.

¹⁰ Suna Atun, *Kıbrıs Türk Hiciv Şiiri Antolojisi (1834 – 2004)*, Samtay Vakfı Yayınları, Lefkoşa, s. XXXVII – XXXVIII.

¹¹ Hüseyin Çakmak, *age*, s.1.

¹² Ferit Öngören, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998, s. 32.

¹³ Ahmet Kabaklı, *age*, s. 173.

¹⁴ *Ana Britannica*, C. 32, Hiciv maddesi, Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik, İstanbul 1994, s. 195.

¹⁵ Suna Atun, *Kıbrıs Türk Hiciv Şiiri Antolojisi (1834 – 2004)*, Samtay Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2005, s. XXXI.

Kıbrıs Türk edebiyatında yazılan ilk hiciv şiirini Âşık Kenzî'nin “Nazm-ı Der Zemm-i Halk-ı Pizeren ve Meth-i Hânedân-ı El-ğâzî Recep Paşa” adlı eserinde görmekteyiz. Kenzî gezip gördüğü birçok yer arasında yalnız Prizren hakkında kötü şeyler yazmıştır. Şair, şehrin çok güzel olduğunun altını çizmekte, ancak insanların çok kötü olduğunu vurgulamaktadır:

“Pizeren şehrine uğradı yolum,
Şehri güzel amma insanı fena,
Bir diyarda olmaz andeki zulüm,
Dilde-i ibretle kaldım temaşa.¹⁶

Kıbrıs Türk basınının en önemli isimlerinden biri olan Ahmet Tevfik Efendi yayımlamış olduğu Kokonoz ve Akbaba isimli mizahi gazetelerde yer alan hiciv şiirleriyle edebiyatımızın en önemli hiciv şairlerinden biri olmuştur. “Ahmet Tevfik Efendi, ilk mizah gazetelerimiz olan Kokonoz ve Akbaba'yı çıkarmıştır. Bu iki gazetede kendi kaleminden çıkma Kıbrıs'ın en güzel mizah ve taşlama örneklerini vermiştir. Şair Eşref'le Kıbrıs günlerinde ayıştıkları ve mizah alanında ünlü şairi mat ettiği halk arasında söylenegelmektedir.”¹⁷ Ahmet Tevfik Efendi'nin vermiş olduğu eserler, Türk edebiyatının büyük hiciv ustası Şair Eşref'in şiirleri kadar güçlüdür.¹⁸

Gayr-ı Mukaffâ

“Ben kokoz, müşteriler de kokoz, âlem de kokoz,
Para yok kimsede, kimden para alsın Kokonoz?

Abone istiyoruz da ‘para yoktur’ deniyor,
Nice bir kalsun Efendim, Kokonoz böyle kokoz.

Kimisi ‘şimdi bozuk yok’ diyerek başdan atar,
Kimi hiç vermez ise, ya ne yapar bu Kokonoz?
Kağıdı kalmadı, posta parası başka belâ,
Para yok, kaldı koca bir Kokonoz şimdi kokoz.

Bedelâtı veriniz sonra cerîde çıkmaz,
Diyoruz ki, parasız iş olmazmış Kokonoz.”¹⁹

Ahmet Tevfik Efendi, kaleme almış olduğu bu şiirinde “Kokonoz” gazetesinin ödenmeyen abone paraları yüzünden çok zor günler geçirdiğini vurgulamaktadır.

¹⁶ Suna Atun, *age*, s.2.

¹⁷ Harid Fedai, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C. IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 253.

¹⁸ Harid Fedai, “Kıbrıs Türk Yazını’nda Mizah ve Yergi”, *Kıbrıs Türk Kültürü Makaleler-I*, Samtay Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2005, s. 175 – 176.

¹⁹ Suna Atun, *age*, s. 17.

Kokonoz gazetesi 17 Eylül 1897 tarihinde yayın hayatında çekilir. Ahmet Tevfik Efendi, 1 Ekim 1897 yılında “Akbaba” gazetesini çıkararak hiciv şiirlerine burada devam eder:

“Kim düşse yere toprağı olsun kaparuha,
Bir halde ki halk, onluğa kurşun atarûha.

Kimden para istersen o da yokluğu söyler,
Tekmil eder etmez sözü haydi kaçarûhâ.

‘Hiş bak buraya!’ derken o sâ’at savuşur da,
Yoksa işin artık, sen uzaktan bakarûhâ.

Sen sancı çekersin parasızlıkla evinde,
Lâkin o pamuk şiltede rahat yatarûhâ.

Zeytin mi yerim ya kuru ekmek mi ben evde,
Sormaya o, yağlı eti, evde yatarûhâ.

Sen iste o vermez, yine iste yine vermez,
Bu hâl devam eder ise biz batarûhâ.

Mangizdir işin başı eğer olmaz ise o,
Ne Akbaba, ne kırmızı baba çıkarûhâ.”

Ahmet Tevfik Efendi, 29 Ocak 1898 yılında Akbaba gazetesinde yayımlamış olduğu bu şiirinde²⁰ gazetenin müşterilerine seslenerek Akbaba’nın yayın hayatına devam edebilmesi için destek istemektedir.

Ahmet Tevfik Efendi, Kokonoz ve Akbaba gazetelerinden sonra Mirat-ı Zaman isimli gazetesini yayınlamaya başlar. Mirat-ı Zaman, Ahmet Tevfik Efendi’nin yayınlamış olduğu diğer gazetelere göre daha uzun süre yayın hayatında kaldığı için şair, hiciv şiirlerinin çoğuna burada yer vermiştir:

“... ”

Küçükdür fakat arslan gibi savletleri var,
Ne cesurdur bu küçüklükde bu sinde köpeğim.

Ne olursa yemez ol rütbe kibârdır kahbe,
Tadı ancak da bulur belsi etinde köpeğim.

²⁰ Suna Atun, *age*, s. 24.

Nasıl oldu bilemem bir tarafa gitmez iken,
Bulunverdi Sünûhât'ın* içinde köpeğim.”²¹

18 Nisan 1910 tarihinde Mirat-ı Zaman gazetesinin yayını Ahmet Tevfik Efendi tarafından durdurulur. Ahmet Tevfik Efendi, o dönemde çıkan gazete sayısının artmasından dolayı okuyucuyu daha fazla çekebilmek için siyasi içerikli bir gazete olan Mirat-ı Zaman'ı mizah içerikli bir görünüme kavuşturmayı amaçlar ve bu doğrultuda 2 Mayıs 1910 tarihinde yeniden Kokonoz gazetesini çıkararak mizahi şiirlerine burada devam eder:

“Kokonoz'un biliniz şimdi peşindir bedeli,
Parasız zabt edemez ki kalemi, titrer eli.

İhtiyarlık parasızlık ikisi birleşti,
Bu iki derd ile bindi iki kat oldu beli.

Verecekli para vermez alacaklı ister,
Şimdi bu hâle beyinsizce keder mi demeli!

...

Sende yok bende de yok onda da yok kim verecek,
İnsan olmaz mı düşünmek ile en sonra deli?

Düşünüp verdi bu suretle kararı Kokonoz,
Para göndermeyene gazete göndermemeli.”²²

Kıbrıslı Âşık Kenzî, Ahmet Tevfik Efendi gibi sanatçıların yazmış olduğu ilk hiciv şiirlerinden sonra çağdaş edebiyatçılarımızdan Özker Yaşın, Harid Fedai, Bener Hakkı Hakeri, Mahmut İslamoğlu gibi isimler de bu alanda eser vererek hiciv türünün gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Özker Yaşın, 1968 yılında yayınlamaya başladığı Savaş gazetesinde “Terzioğlu” takma adını kullanarak birçok hiciv şiiri kaleme almıştır. Özker Yaşın, Savaş gazetesinde yayımladığı hiciv şiirlerinin bir kısmını 1971 yılında “Hödükname” adını verdiği kitabında toplamıştır. Yaşın, kitapta yer alan ilk hiciv şiirinde kendisini şu şekilde tanıtmıştır:

“Çakarız bu işten sen meraklanma,
Bol hiciv yazmaya kudretim vardır.
Kimseyi put yapmak gelmez işime,
Fakat herkese de hürmetim vardır.

...

Babam terzi idi, anam da terzi,
Çok kişi biliyor şiirimizi,

* O günlerde yayımlanan haftalık bir gazete.

²¹ Suna Atun, *age*, s. 30.

²² Suna Atun, *age*, s. 45.

Sanattan anlıyan tanıyor bizi,
Kitaptan yana bol kısmetim vardır.
...²³

Özker Yaşın, Savaş gazetesinin kapanmasından sonra Halkın Sesi gazetesinde, daha sonra da Kıbrıs Postası gazetesinde hiciv şiirlerini yayımlamaya devam eder:

“Susmuştuk süründüler başladık işe tekrar,
Artık her kaşınanı borcumuz almak tefe,
Buyurun çarpışalım yağcılar fırçacılar,
Öyle hızlı koşmayın: Uşşo, uşşo, uşşo be!
...
Meydanı boş bulunca nasıl da ötersiniz,
İster hep birlik olun, ister tek tek geliniz,
Tümünüze yetişir şükür ki kalemimiz,
Hodri meydan yiğitler! Uşşo, uşşo, uşşo be!
...²⁴

Edebiyatımızın önemli isimlerinden biri olan Harid Fedai de “Ahmet Peykân” takma adını kullanarak birçok hiciv şiiri kaleme almıştır:

“Oturmuş beş kafadar bir yuvarlak masaya,
Kolları sıvayarak el atmışlar Yasa’ya,
Bir ucube görününce düştük derin tasaya,
Zurnada peşrev olmaz selam söyle Nasır’a,
Memur yedi ayvayı, allem galem Mansura.
...²⁵

Harid Fedai, yazmış olduğu siyasi içerikli hiciv şiirlerinde dönemin politikacılarına göndermelerde bulunmuştur:

“Gözünü aç ibret al, ey ümmet-i Muhammet,
‘Makarna sorunu’ndan, gitti gider Hükümet,
Sevinçten kanat açtı, bekler pusuda İsmet,
Bakanlık Veziroğlu’m, bakalım kime kısmet.”²⁶

²³ Suna Atun, *age*, s. 198.

²⁴ Suna Atun, *age*, s. 202.

²⁵ Suna Atun, *age*, s. 177.

“Kıbrıslı Âşık Ömer, Beyhan Hürer, Elif Seyhun, Ali Türkoğlu, Hüsamettin Haktanır, Muammer Gökay ve Mehmet Kral takma adlarını kullanarak²⁷ birçok hiciv şiiri kaleme alan Bener Hakkı Hakeri, bu türün gelişmesine katkı koyan sanatçılarımızdan biridir. Şair, yazmış olduğu bir şiirinde Kıbrıs'ta dürüst insan sayısının azaldığını, hemen hemen bütün insanların yalancılık peşinde olduğunu vurgulamaktadır:

“Bir Diyojen gibi fener elinde,
Dolaş güpegündüz her kasabayı,
Kaç adam bulursun ey dostum söyle:
Üstelik dolaşsan bütün adayı.
...
Dürüstlük yerine kalleşlik kıral,
İyilik yerine kötülük önde,
Düzeltemez bizi, ne din ne Deccal,
Doğruyu sevmiyor nedense kimse,
Değiştir pilağı ey Âşık Ömer;
Daha konuşursan gelir belalar,
Bu ada, korkağı, daha çok sever,
Cesurlar mezarda, korkaklar yaşar.”²⁸

Yazmış olduğu hiciv şiirlerinde Âşık İslâmî²⁹ takma adını kullanan Mahmut İslamoğlu, özellikle toplumsal içerikli taşlamalarıyla tanınmış önemli sanatçılarımızdan biridir. İslamoğlu, bir şiirinde adaya turist getirmeyi beceremeyen turizmcileri şu şekilde yermektedir:

“Sayende turistin kökü kazıldı,
Turizm gömüldü, taşı yazıldı,
Otel damlarına, baykuş dizildi...
Turizmciler değil, sen bir turistsin,
Dilerim Tanrı'dan, boynuzun bitsin.”³⁰

Toplumsal bazı aksaklıkların düzeltilmesinde mizah, çok önemli bir rol oynamaktadır. Kıbrıs Türk edebiyatı içerisinde yazılan hiciv şiirleri de bu anlamda büyük bir önem arz etmektedir. Şairlerimiz toplumsal olaylar ile yakından ilgilenmiş, yazdıkları şiirlerle toplumda var olan aksaklıkları eleştirmişlerdir.

Kıbrıs Türk edebiyatı içerisinde yer alan hiciv şairlerimiz, yazmış oldukları şiirlerde toplumsal bazı eksiklikleri vurgulamanın yanında hedef aldıkları kişileri de başarılı bir şekilde yermişlerdir.

²⁶ Suna Atun, *age*, s. 185.

²⁷ Suna Atun, *age*, s. 232.

²⁸ Suna Atun, *age*, ss. 232 – 233.

²⁹ Suna Atun, *age*, s. 293.

³⁰ Suna Atun, *age*, s. 299.

Edebiyatımızda daha çok gazete ve dergi sayfalarında görülen hiciv şiirlerinin ilk örneğini Kıbrıslı Âşık Kenzî’de görmekteyiz. Hiciv şiirleri daha sonra Ahmet Tevfik Efendi gibi büyük bir mizah ustası ile gelişimini sürdürmüş, ilerleyen dönemlerde Özker Yaşın, Harid Fedai, Mahmut İslamoğlu gibi isimler bu türün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Kaynaklar

- 📖 **Ana Britannica**, C. 32, Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik, İstanbul 1994.
- 📖 ATUN, Suna, **Kıbrıs Türk Hiciv Şiiri Antolojisi (1834 – 2004)**, Samtay Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2005.
- 📖 ÇAKMAK, Hüseyin, **Mizahî Çizgiler ve Öyküler**, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa
- 📖 FEDAI, Harid, “Kıbrıs Türk Yazını’nda Mizah ve Yergi”, **Kıbrıs Türk Kültürü Makaleler-I**, Samtay Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2005.
- 📖 -----, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C.IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 📖 KABAKLI, Ahmet, **Türk Edebiyatı**, C.I., Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- 📖 MORREALL, John, **Gülmeyi Ciddiye Almak**, İris Yayıncılık, İstanbul 1997.
- 📖 ÖNGÖREN, Ferit, **Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998.
- 📖 **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- 📖 **Türk Ansiklopedisi**, C. XXIV, Mizah maddesi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1996.
- 📖 **Türkçe Sözlük**, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 TÜRKMEN, Fikret, “Osmanlı Döneminde Türk Mizahı”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. IV, İzmir 2000.
- 📖 -----, **Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi**, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.
- 📖 **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. 7, Mizah maddesi,,: Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985.

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

AHMED CEVAD - STALİN'İN MİRASI – AZERBAYCAN'IN EN BÜYÜK AYDINLARININ YOK EDİLMESİ*

Yılmaz AHUNDZÂDE (1936-2006)**

Yılmaz Ahundzâde 1937 yılında bir yetimhaneye yollandı. Sadece bir yaşındaydı. Babası, şair Ahmed Cevad tutuklanıp kurşuna dizilmişti. Annesi de, babasını, “halk düşmanı” olarak suçlayarak kendisinden boşanmayınca, 8.5 yıllığına sürgüne gönderildi. Geride dört çocuğunu bırakmıştı.

Yılmaz, 5 Ocak 1936'da Azerbaycan'ın Şamkir bölgesinin Seyfali köyünde doğdu. 1955'de Lenin Kend (Lenin köyü) Lisesi'nden mezun oldu. Azerbaycan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki tahsilini ise 1961 de tamamladı

Bu tarihten, 2002 yılında emekli oluncaya kadar avukat olarak çeşitli görevlerde, daha sonra da Azerbaycan Yargıtayı'nda hakim olarak çalıştı.

Yılmaz Ahundzâde ile Kasım 2005 tarihinde görüştük. Ne yazık ki kendisi bu yılın Şubat ayında ameliyat sonrası komplikasyonlara bağlı olarak beklenmedik bir biçimde vefat etti. Onun önemli başarılarını anmak amacıyla burada yayınladığımız görüşmeyi, özellikle ilk çocukluk yıllarına damgasını vuran trajik şartlar da göz önüne alındığında, okuma imkanını dahi bulamamış olmasından büyük üzüntü duyuyoruz.

Babam, şair Ahmed Cevad (1892-1937), hayatı boyunca Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etti. Her zaman bu mücadelenin ön saflarında yer aldı. I. Dünya Savaşı sırasında, orduya gönüllü olarak katıldı ve Türklerle birlikte Ermenilere karşı Bulgaristan sınırında çarpışmak üzere görevlendirildi. Daha sonra Azerbaycan'a döndü. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk meclisinin üyesi oldu ve meclis sekreteri olarak hizmet etti.

1923'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için savaşıyan diğerleri ile birlikte tutuklandı. Daha sonra salıverildi. Bugün daha çok bağımsızlığımızı kazanmamızdan sonra yeniden uyarlanan Azerbaycan Millî Marşı'nın sözlerini yazmış olmasıyla hatırlanmakla birlikte, kendisi, Türk Millî Şarkısı “Çırpıncırdı Kara Deniz”in sözlerini de yazmıştır. Bu şarkı, millî marş kadar güçlü olup sade vatandaştan cumhurbaşkanına kadar her Türk tarafından bilinir.

Ahmed Cevad esas olarak iki şiiri ile eleştirilmiştir: “Kür” ve “Göygöl”. “Kür”, Gürcistan'dan çıkan bir nehir olup, Azerbaycan'ın ortasından geçerek Hazar Denizi'ne akar. Göygöl ise Batı Azerbaycan'da Kafkas dağlarının eteklerinde güzel manzaralı bir buzul gölüdür.

Babam şu mısraları kaleme almıştır:

Kıvrıl Kür, kıvrıl ve geç,

Senin vaktin daha gelmedi”

* *Azerbaijan International*, Bahar 2006 (14.1) Los Angeles, s. 80-83

** 1937'de öldürülen şair Ahmed Cevad'ın oğlu.

Babamı eleştirenler, Bolşevikler ülkenin kontrolünü ele geçirdiklerinde (1920'lerin başları), onun yaşanan sıkıntılarla ilgili olarak milletine atfta bulunduğu ısrar ettiler. Göygöl lirik bir şiiirdir. Fakat bir kez daha bazı mısralar yüzünden başı derde girdi:

*Bir söziin var mıdır esen yellere?
Sipariş etmeye uzak ellere...
Yayılmış şöhretin bütün ellere,
Olursa olsun koy nereli, Göygöl !*

Cevad'ı eleştirenler “Göygöl üzerinde esen yellere”i yazdığı sırada, onun bu şiiiri ile, Türkiye'den Musavat Partisi'ne selam gönderdiği yorumunu yapmışlardır.

İşte 1925'de yayınlanan bu şiiir onun başına büyük musibetler getirmişti. Şiiir çok acımasızca eleştirildi; babam “Milliyetçi” ve “Pan-Türkist” suçlaması ile karşı karşıya kaldı. Sonuçlar yıkıcıydı.

Toplam olarak babam üç kez tutuklandı (1923, 1925 ve sonuncusu da 1937'de olmak üzere). Böyle tecrübelerin bir insanı psikolojik olarak nasıl etkilediğini anlayabilmek mümkün değildir. Ajanlar beklenmedik bir zamanda evinizi basar, sizi dışarı çıkarır ve sahip olduğunuz her şeye el koyar.

Elimde, babamdan tek bir hatıra eşya, ona ait bir yadigâr olmadı. Onu hatırlatacak en küçük bir şey bile yok. Evimiz üç kez basıldı ve her şeye el konuldu. Bu nedenle bize ait hiçbir şey kalmadı. Zaten o dönemlerde şairlerin varlıklı insanlar olmadığını da biliyoruz. Zira onlar kendileri için değil, milletleri için çalışırlardı.

Baskıya maruz kalan ailelerin çoğu ebeveynlerini ele verenlerin adlarını biliyorlar. Ben babamın belirli bir kişi tarafından ihanete uğradığı bilgisine sahip değilim. Genel olarak çok eleştirilmişti. Diğer şairler ve yazarlar hakkında şikayette bulunan birçok isim vardı. Örneğin Mustafa Guliyev Ahmed Cevad, Mikayil Müşfik ve Seyid Hüseyin gibi bir çok şair hakkında pek çok eleştirel makale yazdı. Samed Vurgun bile babama muhalif bir şiiir yazdı: “Ben Sabir değilim, hayır, Cevad değilim, ben onların düşmanıym; ben onlara yabancıyım.”

“Baskılar – tutuklamalar, idamlar, hapse atmalar ve sürgünler sadece yakın aile çevresinde yıkıcı bir etki yapmakla kalmadı, Azerbaycan'da millet olarak da derin bir etki bıraktı. Aktivistleri, milletin en parlak düşünürlerini ve en açık fikirlilerini yok etmek, bütün milleti yok etmekle eş değerdir”.

Yılmaz Akhundzade, 1937'de öldürülen şair Ahmed Cevad'ın oğlu.

Samed Vurgun babamın şiiiri Göygöl'ü eleştirmekteydi. Daha sonra Vurgun'un kardeşi Gara, hatıralarında, onun bir defasında “O zamanlar Ahmed Cevad'ın Göygöl'ünü eleştirmeye mecbur kaldım ama şiiir gerçek bir sanat eseridir” dediğini yazmıştır.

Sülayman Rüstem de makaleleri ile babamı eleştirmekteydi: “Bırakalım Ahmed Cevad, şiiirlerini Türkiye'ye basılmak üzere hangi rüzgarlarla gönderdiğini anlatsın”. O dönemlerde diğer ülkeler, özellikle de Türkiye hakkında konuşmaya cesaret edemezsiniz. KGB bunu tespit edebilir ve aleyhinize delil olarak kullanabilirdi.

Babamın şiiirleri Türkiye'de yayınlandı. Aslında ben bunun, onun 1937'de tutuklanmasının temel sebebi olduğunu düşünüyorum. Sovyetler Birliği dışında hiç kimse ya da hiçbir ülke ile bağımızın

olmasına izin verilmezdi. Ancak bu muhbirlerin hepsi vefat etti. Bana göre onların bugün hayatta olan çocukları, babalarının suçlarından dolayı sorumlu tutulamazlar.

Stalin'in Baskıları

Baskılar – tutuklamalar, idamlar, hapse atmalar ve sürgünler sadece yakın aile çevresinde yıkıcı bir etki yapmakla kalmadı, Azerbaycan'da millet olarak da derin bir etki bıraktı. Aktivistleri, milletin en parlak düşünürlerini ve en açık fikirlileri yok etmek, bütün milleti yok etmekle eş değerdir.

Babam öldüğünde oldukça gençti (sadece 45 yaşındaydı). Ancak çok faal bir yaşam sürmüştü. Shakespeare'in Othello'sunu ve Romeo ve Juliet'sini çevirdi. Yine Stalin'in tasfiye hareketleri içinde öldürülen Azerbaycanlı şair Mikayil Müşfik'e gönderdiği mektupta şöyle yazar: "Çeviri yapmaya geçtim bile. Ama hâlâ beni eleştiriyorlar". Yani, kendi fikirlerini ifade etmekten ziyade, klâsiklerin çevirisine yönelerek saldırıları engellemeye çalışmış, ancak bu da onu kurtaramamıştı.

Ayrıca Puşkin, Lermontov, Gorki ve Tolstoy'un bazı eserlerini Rusça'dan Azerice'ye çevirmişti. Babam sadece, bir başkasının idaresi altında yaşamak zorunda olduğu gerçeğini kabul edemiyordu. Ülkemiz için bağımsızlık istiyordu. Tüm Türk halklarının (Turan) bütünlüğü fikrini desteklemişti.

Bakû'da Bolşeviklerin idareyi ele almasından önce (1920) babam Bakûlu milyonerler tarafından I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından acı çeken Türklere yardım etmek üzere kurulan bir hayır kurumunun (organizasyonunun) sekreteriydi. Onların merkez büroları Batum (Gürcistan)'da idi; ancak Trabzon'da (Türkiye) da bir ikinci büroları vardı. Babam bütün enerjisini bu hayır organizasyonuna vererek Batum bürosunu idare etti. Çeşitli köy ve kasabalara giderek, fakirlere para, giyecek, yiyecek ve ihtiyaç malzemeleri konusunda yardım ettiler. Temelde onlar insanseverdi. Trabzon bürosunun başındaki yazar Ali Sabri daha sonra tıpkı babam gibi baskı gördü.

Sadık Anne Şükriye

Annemin adı Şükriye idi. Acaryan dükü, Süleyman Bicanoğlu'nun kızıydı. Babam ve annem 1916'da evlendiler. Aslında annemin ailesi bu evliliğe karşıydı. Ancak annem babamla kaçtı.

1937'de pek çok insan tutuklanıp kurşuna dizildiğinde, üç veya daha fazla çocuğu olanlara, kocalarını boşama kaydı ile sürgünden kurtulabilecekleri söylendi. Yetkililer annem Şükriye'ye de bu teklifi yaptılar. Ancak o reddetti. Onun için Ahmed Cevad'ı boşamaktan daha kötüsü, onun kurşuna dizildiğini öğrenmek olacaktı. Onunla evlenmekle anne babasının rızasına karşı gelmiş ve ondan asla ayrılmayacağına yemin etmişti. Bu nedenle babamı hemen öldürmelerine rağmen, onu 8.5 yıllık bir sürgüne, Kazakistan'da Aljir isimli bir kampa gönderdiler.

1937'de babam tutuklandığında, 3 kardeşimi de tutukladılar. Niyazi (1918-), Aydın (1921-) ve Tukay (1923-). Onları "halk düşmanı"nın çocukları olmakla suçladılar. Niyazi ve Aydın burada, Bakû'da kaldılar. O sırada, 13 yaşında olan Tukay, Stalingrad'da suçlu çocuklar için düşünülen "Gençlik Kümesi"ne yollandı. Bense, NKVD karargahı (merkez) ile bağlantılı bir yetimhaneye gönderildim. Oradaki en genç tutukluydum. Sadece bir yaşındaydım.

Bir süre yetimhanede kaldım ancak sonra çok hastalandım. Babaannem ve büyük ağabeyim geldiler ve beni eve götürmek için yalvardılar. Çünkü yetimhanede kimse benimle gerçekten ilgilenmiyordu.

Böylece babaannemle yaşamaya başladım. Onun ölümünden sonra, başka akrabalarımızın yanına taşındım. 2. Dünya Savaşı patlak verdi ve kardeşlerim cephede savaşmak için gönüllü oldular. Büyük ağabeyim Niyazi, hapisten çıkarıldıktan sonra sonra, Leningrad'da Ekonomi Enstitüsü'ne kabul edildi Ancak savaş başladığında o da orduya katıldı. Beş kez gizli polis tarafından sorguya çekildi ve işkence gördü. Bir şekilde bunların hepsinden sağ kurtuldu ve üniversiteye döndü. Orada Komünist Partisi üyeliği

için başvurduğunda hakkındaki “halk düşmanı” suçlamasını gizlediği için soruşturma geçirdi. Ancak durum yetkililerce görüşüldü ve ağabeyim sonunda parti üyeliğini elde etti.

Ben o zamanlar çok genç olduğum için ailemizin karşılaştığı güçlükleri fazla anlayamıyordum. Bazı akrabalarımızın damgalanma korkusu ile bizden kaçtıklarını hissedebiliyordum. Ancak diğerleri maddi ve manevi yardımlarını esirgemediler.

1955’de liseyi bitirdikten sonra Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nde Hukuk Fakültesi’ne başvurmak istedim; ancak kabul edilmedim. Çünkü annem ve babam “halk düşmanı” ilan edilmişti. Bu, onların itibarlarının iade edilmesinden önceydi. Bu nedenle Azerbaycan Petrol Enstitüsü’ne başvurdum.

1956’da baba ve annemin itibarları iade edildiğinde Azerbaycan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne geçtim. Çocukluğumdan beri hep avukat olmak istemişimdir. Tabii babam aklanıp itibarını kazandığı tarihten 18 yıl önce vefat etmişti.

Anne babası evliliğe karşı çıktığı için 1916’da Azerbaycanlı şair Ahmed Cevad ile kaçan Acaryan Dükü’nün kızı Şükriye. Beş çocukları oldu. Bu nedenle kendisine Cevad’dan boşanması ve onunla ilgisini kesmesi önerildi. Bu teklifi reddettiği için 8 yıl sürgüne mahkum edildi. Üç büyük çocuğu da tutuklandı. En küçükleri olan bir yaşındaki Yılmaz yetimhaneye yollandı. Ahmed Cevad 1937’de öldürüldü.

Anne, 8.5 yıl sonra sürgünden döndüğünde, orada yaşadıkları hakkında konuşmak istemiyordu ki, bu da anlaşılabilir bir şeydi.

O günleri unutmak istiyordu. Annemin gururlu ve güçlü bir kadın olduğunu da unutmayın. Evden o kadar uzakta, sürgünde iken bile savaşta çarpışan üç oğlu üzerinde güçlü bir etkiye sahipti. Onlara mektuplar gönderiyor ne yapmaları gerektiğini ve güçlüklerle nasıl başa çıkabileceklerini söylüyordu. Çok çalışmaları, dürüst olmaları gerektiğini ve babalarının “halkın düşmanı” olmadığını kanıtlamak zorunda olduklarını söylerdi. Annem askerler için kıyafet dikilen bir çalışma kampında çalıştı. Günde 16 saat çalışıyorlardı. Çabalarının, cephedeki askerlerin gücünü artırdığını biliyorlardı. Onun için bu herşey demekti. Çünkü savaşta üç oğlu vardı. Kazakistan’da mahkum olduğu 8.5 yıl boyunca asla onu ziyaret edip görmemize izin verilmedi. Ona mektuplar yazdık ki bu mektuplar bugün “Azerbaycan Millî Arşivleri”ndeki anneme ait şahsî bölümdedir.

Aslında bu trajik olaylar benim hayatımı çok derinden etkiledi. Anne ve babamın başına bütün bunlar gelmemiş olsaydı, hayatım çok farklı olabilirdi. Yaşamlarında acı çekmemiş ve güçlüklerle boğuşmamış insanların, herhangi bir alanda, özellikle insan yaşamı ve insanı ilgilendiren meselelerle ilgili alanlarda yükseleceklerine inanmıyorum.

Yaşamlarında zor durumlarla başa çıkmak zorunda kalmamış kişiler, genellikle dünyada bir iz bırakmadan giderler.

Avukat Olmak

İlk gençliğimden beri hep avukat olmak istedim. Bir anlamda anne ve babam böylesine çürümüş bir hukuk sisteminin insafına kaldığı için hayatımı bu şekilde adalete adanmak mantıklıydı. Çok çalıştım ve önce avukat, sonra da hakim olmayı başardım.

Azerbaycan Yargıtayı'nda 10 yıl üye olarak görev yaptım. Bu süre zarfında sık sık mahkum olan kişilere ölüm cezası verilip verilmemesi konusunda kararlar almak zorunda kaldım. Ne zaman böyle bir kararla karşı karşıya kalsam, o konuda saatlerce çalışırdım. Meseleyi mümkün olduğu kadar en ince ayrıntısına kadar araştırır, suçun nedenlerini incelerdim. Gerçekten kim hatalıydı? Kim suçluydu? Anne babalar suçlu muydu? Toplum suçlu muydu? Hukuk mesleğinde çalıştığım 40 yıl boyunca kararlarımdan hiçbirinin feshedilmediğini söylemekten gurur duyarım. Bu bakış açısından baskıların hayatımı olumlu biçimde etkilediğini düşünüyorum..

Üstte: Ahmad Javad'ın ailesi (soldan): 1933 yılında Niyazi, karısı Şükriye, kızı Almaz, Ahmed Cevad, Aydın ve Tukay.

Yazar Yılmaz 1936'da doğdu ve bu trajediyi yaşadıklarında bir yaşındaydı.

Stalin'in baskılarının Azerbaycan'daki mirası nedir? Azerbaycan'da her aile baskılardan acı çekti. Bu korkunç tasfiye hareketlerinden etkilenmemiş bir tek aile yoktur – babalar, anneler, erkek kardeşler, kızkardeşler, amcalar, dayılar, halalar, teyzeler, kuzenler. Herkesin baskıya uğramış bir yakını vardır. Bunları gören ve tanıklık eden herkes derinden etkilenmiştir. Baskılar bazı insanları tamamen mahvetti ve çöktürdü. Diğerleri ise daha da güçlendiler. Bu, o kişinin şahsiyetine ve karakterine bağlıydı.

Babam Ahmad Cevad üç kez tutuklanmasına rağmen hiçbir zaman yılmadı. Sonuna kadar mücadele etti. Annem, bize nereye gönderilirse gönderilsin kendisinin hiçbir zaman Ahmad Cevad'ın yolundan ayrılmayacağını söylerdi. Bası insanlar mücadele eder, bazıları mücadeleyi bırakır ve bazıları da mahv olur. Bizim yakın ailemizin tüm üyeleri baskı gördü fakat hiçbiri acze düşmedi. Kötü yola sapmadı; kötü alışkanlıklar edinmedi. Hepsisi kahraman oldu. Ağabeylerim savaştan döndüler ve yüksek öğrenimlerine devam ettiler.

“O zamanlarda insanlar boyun eğerdiler ve bu şekilde kendi kendilerini yok ederlerdi. İnsanın prensipleri olmalı ve ideallere göre yaşanmalıdır.”

Yılmaz Ahundzâde, 1937'de öldürülen şair
Ahmed Cevad'ın oğlu.

“Halk düşmanı” ne demektir? Bir insan nasıl böyle olabilir? Bu, hükümetin milyonlarca insanı suçladığı bir yakıştırma idi ve aileyi geniş akraba ağından izole etmek için çok da etkili bir yoldu. Aile

fertlerinden birinin tutuklandığı ve daha fazla ilgiye muhtaç olunan bir dönemde, eş dost yakın akrabalar korku nedeni ile ilişkiyi kesiyorlardı.

İnsan insana dost olabilir, milletini sevebilir. Ama kimse “halk düşmanı” olamaz. Bu kelime Sovyet ideolojisi tarafından üretilmiş yapay bir terimdir. Kim millete düşman olabilir? Kimse. Bu terimin bir benzeri, Dünya'nın hiçbir yerinde yoktur.

Bu gelişmeler son derece gergin ve korkulu bir ortam yarattı. O zamanlar, insanlar kendi evlerinde hatta kendi aile üyeleri arasında bile politika veya hükümet hakkında konuşmaya korkuyorlardı. Bunun izlerini bugün hâlâ bazı insanlarda bulmak mümkündür. Şimdi özgürüz ve özgürlüğün en önemli tarafı insanların düşüncelerini ve duygularını ifade edebilmesidir. Ahmed Cevad “Dağlar” adlı şiirinde şöyle diyordu:

“Eğilmeyin dağlar,

Eğilenler yaşayamaz, ölürler”

O zamanlarda insanlar boyun eğlerdi ve bu şekilde kendi kendilerini yok ederlerdi. İnsan prensip sahibi olmalı ve idealleri için yaşamalıdır. Güçlü olmalı ve hakları için mücadele etmelidir. Sorunlar daima olacaktır; insanın bunlarla mücadele etmek için bir çare arayışı içerisinde olması gerekir.

Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kuran atalarımız çok zor koşullar altında yetiştiler. Eğer onlar o zamanlar özgürlüğümüz için mücadele etmemiş olsalardı, bu millet bugün mevcut olmazdı. O insanlar cumhuriyeti kurmamış olsalardı, Azərbaycan parçalara ayrılır, Ermenistan, Rusya, Gürcistan ve İran'a karışırdı. Küçük bir köy olurdu. Ancak o insanlar bütün dünyaya Azərbaycan gibi bir devletin mevcut olduğunu ilan ettiler. Bu varlığı kurdular, para bastılar eğitim sistemi, üniversitesi, ordu ve sanatı ile bir altyapı oluşturmaya çalıştılar. Ancak daha sonra onu Rusya'ya bırakmak (devretmek) zorunda kaldılar.

Ruslar milletimizi bir devlet olarak kabul edip, cumhuriyetimizi sonuna kadar bir bütün olarak muhafaza ettiler. 70 yıl boyunca pek çok sıkıntı çektirdikleri bir gerçektir. Ancak aynı zamanda o yıllarda bağımsızlığımızı sürdürmemize de yardım ettiler. Kendi dilimiz, edebiyatımız, bilimler akademimiz, yazarlarımızı vardı. Yazarlarımızın ideolojisinden bahsetmeyeceğim. Ancak en azından vardılar.

Ben Stalin hakkında ne mi düşünüyorum. Bana göre o “bir numaralı halk düşmanı”dır. Sadece ilkokul eğitimi almış bir kişi nasıl olur da 300 milyonluk bir ülkeyi idare edebilir? Marx'tan on kez daha zeki olsa bile hükümet seviyesinde bir problemi çözmek oldukça zordur. Stalin insanları nasıl bir arada tutmayı başardı?

Başaramadı. Bu nedenle çoğunu öldürdü. Eğitimsizleri idare edebilmek için aydınları öldürmek zorunda kaldı. Bir tek yolu vardı: öldürmek ve yok etmek. Kaba kuvvetle yönetti. Azərbaycan'ın yarısı hapisteydi. Sibiryaya gönderilenlerden bahsetmiyorum bile. Açıkçası kafalarını kaldırma cüretini gösterenler tutuklandı ve kurşuna dizildi.

İnsanlar Stalin'i durduramıyorlardı. Belki herkes birleşmiş olsa, bir şey yapabilirlerdi. Ancak Stalin'in çevresini saranlar da onun gibiydiler. Stalin'in çalışma arkadaşları Molotov ve Gaganovich'in eşleri bile hapse atıldı. Nasıl bir lider bunu yapabilir? Sadece bir suçlu bunları yapabilir.

Ve Mir Cefer Bağırov! Bana göre o Stalin'den de kötü. Bağırov Stalin'e karşı bir şey yapamadı. Ya kendisini yok etmeliydi, ya da Stalin ile çalışmalıydı. Başka seçeneği yoktu. Bağırov'un çevresindeki idarî bürolarda bir tek Azərbaycanlı yoktu – bunların hepsi Ermeni ve Gürcülerdi: Grigoryan, Markaryan, Barshov, Yemilianov, Toparidze. Bunlar Azərbaycan halkının kaderinin belirleyen kişilerdi. Ne kadar insanın sürgüne gönderilip, ne kadarının öldürüleceğine dair kotaları vardı. Bu planı tamamlamak zorundaydılar. Azərbaycan'da daha az sayıda insan öldürülmesi durumunda, Moskova, “halk düşmanı tespit çalışmalarında zafiyet gösterildiği” suçlamasında bulunurdu.

Bu günlerde bazı insanlar Bağırov'u savunuyor ve on binlerce öldürülme olayına rağmen, onun, Azərbaycanlıları Sibiryaya sürgün edilmekten kurtardığını söylüyor. Ancak ben buna inanmıyorum. Kanıt yok. Bırakalım o kişiler kanıtları bulsunlar, Bağırov'un gerçekten milletimizi kurtardığını gösteren kanıtları. Bana o belgeleri gösterin. Bana Bağırov'un imzasını gösterin.

Stalin öylesine kararlı bir kişiydi ki, hiçbir şart onu kararından vaz geçiremez, sözünü geri aldırılmazdı. Bu mümkün değildi. O yüzden Azerbaycanlıların toplu olarak Orta Asya'ya gönderilmelerinden Bağirov sayesinde kurtulduklarına inanmıyorum. Hayır, temelde o gözü kapalı bir şekilde Stalin'in istediklerini yerine getirdi. Hepsi bu.

Çeviren: Ali Erol*

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

TUVA YAZISINI VE İMLASINI GELİŞTİRME TEKLİFLERİ*

Kaadır-ool A. BİÇELDEY

Tuva yazısı ve imlasının düzeltilmesi gereken meseleleri az değildir. Uzun bir zaman Tuva yazısına ve imlasına dokunarak düzeltmeler, eklemeler yapmaya “cesaret edememenin” sonucunda yazı ve imlanın eksik noktaları, günümüzde dilin ses sisteminin esaslarını bile etkilemeye başlamıştır. Söz başında rastlanan ötümsüz telaffuz edilen ötümlü ünsüzleri, **t-d, p-b (m-ð, n-ö)** harfleri ile kuralsız olarak göstermenin sonucunda, bazı çocukların, öğrencilerin, gençlerin dilinde söz başında yumuşak ünsüzlerin belirmiştir, bu durum ise Tuvacanın ses yapısına büyük bir zarar demektir ve dilin Rusçalaştırılmasının belirtileridir. Gırtlaksı ünlülerin de yazıda tek bir düzen içinde verilmemesiyle ilgili olarak şehir çocuklarının arasında “tere-xöldep” Tere-Xöl ağzı gibi konuşan kişi sayısı çoğalmaktadır. Bu nedir? Önemli mi? Şüphesiz ki yazım ve imlanın eksik tarafları bununla sınırlandırılmaz.

Dil kurallarında bütün bu yönetilmez “özel gelişmelerin” kaynağı, Tuva alfabesini ve imlasını Rus imlasına yakınlaştırma gibi doğru olmayan bir prensibe dayanarak dilin doğal olarak Ruslaştırılmasının kanunlaştırılmasıdır. Yazımı, imlayı çapraşık hale getirmemek gibi bir düşünceyle, Tuvacanın en özel değerlerini gösteren özel seslerinin işaretini alfabeyle dahil etmedik. Dilin söz hazinesinde büyük bir yere sahip gırtlaksı ünlüler taşıyan sözleri tek bir düzen içinde işaretleme girişimine büyük kuşku ile yaklaşmaktayız. Bu sebeple, Tuvacanın en önemli fonetik kuralları bile Tuva yazısına, imlaya salahiyyetli bir biçimde dahil edilmemektedir.

İmlaya düzeltmeler, eklemeler yapmak kolay değildir. Büyük de olsa küçük de olsa bütün bu değişiklikleri inceleyerek, dilin günümüzdeki ve gelecekteki durumunu iyice muhasebe ederek imlaya dahil etmeliyiz. “Halkı anlamadan gitmek, onu görmezden gelerek ilerlemek, halkı zorlar” sözündeki gibi halktan çıkmamış duygulara dayanarak, yazımızı, imlamızı geliştirmenin yolunu kapatırsak, bu hiçbir şekilde yakışık almaz. Bunun için bütün durumları göz önüne alırken, bu çalışmayı fazla uzatmadan, öbür tarafta bütün olarak duran kurallara dokunmadan, günümüz Tuva yazısını, imlasını biraz düzelterip, dilin gelişiminin temelleriyle doğrudan ilişkilendirirsek, sadece o zaman var olan eksikliklerden ayrılıp, uygun alfabe, imla kuralları gibi sonuçlara ulaşmanın yoluna girebiliriz.

Bu önemli çalışmaya başlarken, verilen amaçlara ulaşmanın, bunları göstermenin belirli usullerini de anlamak gereklidir. Bazı öneriler hemen kabul edilebilir, bazılarını ise özel olarak araştırmak gerekir. Bazı öneriler kurallaştırılabilir, bazılarını ise belirli bir süre içinde tecrübe ederek karar verilebilir. Dille ilgili oluşan gerçek meseleleri çözmenin esaslı masraf ve zaman alacağı şüphesizdir; ancak bu çalışmaların, Tuvacanın, bunun ötesinde Tuva halkının ve kültürünün gelişimini büyük bir faydaya götüreceğini, bize çoğu kez değerli hazineler olarak ulaşacağını düşünüyorum.

Aşağıda tekliflerimi sunuyorum:

1. Günümüz imlasında ve Tuva alfabesinde aşırı patlamalı telaffuz edilen **[p^c], [t^c]** sesleri alfabede farklı bir işaretle gösterilmemektedir. Bunları, yazıda **p, t (п, т)** işaretlerini kullanarak ötümsüz okunan ötümlü ünsüzler ile aynı işaretle kullanılmaktadır. Ayrıca söz başında karşılaşılan ötümsüz okunan ötümlü ünsüzlerin **p-b, t-d (п-ö, т-д)** harfleriyle iki farklı şekilde işaretlenmesi de kurallaştırılmıştır. Aşırı patlamalı **[p^c], [t^c]** ünsüzleri Tuvacanın özel fonemleridir. Az sözde karşılaşılmaması sebebiyle bunlar için özel bir işaretin bulunmaması, ötümsüz okunan ötümlü ünsüzlerinin yazılması ve okunmasını da karmaşık hale sokmaktadır.

Bunun için aşırı patlamalı telaffuz edilen **[p^c], [t^c]** ünsüzlerine ve kelime başında kullanılan ötümlü telaffuz edilen ötümlü **[p], [t]** ünsüzleriyle ilgili olarak şöyle bir öneri sunabilirim:

* Bu makale, Voprosı Tuvinskogo Yazıkoznaniya, Tuvinskiy Naučno-İsledovatel'skiy İnstıtut Yazıká Literatırı i İstorii, Kızıl 1993, s. 40-49'da yayımlanmıştır.

a) Aşırı patlamalı telaffuz edilen [p^c], [t^c] ünsüzlerinin yazıda gösterilmesi için Tuva alfabesine **n** ve **m** harflerini eklemek¹, bunları kullanma hakkındaki özel bir yazıyı imla kurallarına dahil etmek ve bu harflerin bulunduğu kelimeleri belirterek, bunları özel olarak sıralamak:

Bu kuralı kullanmanın örnekleri: **ңаиш** (p^caş), **ңөш** (p^cös), **ңар** (p^car); **тос** (t^cos), **түн** (t^cün), **төрек** (t^cerek), **тик** (t^cik);

b) Kemile başında karşılaşılan ötümsüz telaffuz edilen ötümlü ünsüzleri **n** (p) ve **m** (t) harfleri ile vermeyi D. A. Monguş'un önerilerine göre kurallaştırmak²; bu değişmeyi imla kurallarına sağlamlamanın, bunu gerektiği gibi vücuda getirmenin gerekli tedbirlerini almak.

Yeni kuralı kullanmanın örnekleri: **пажың** /бажың³(pajin-bajın), **полгаиш** /болгаиш/ (polgaş-bolgaş), **пагай** /багай/ (pağay-bağay), **палык** /балык/ (palık-balık), **педик** /бедик/ (pedik-bedik); **таараар** /даараар/ (taaraar-daaraar), **таиш** /даш/ (taş-daş), **тилги** /дилги/ (tilgi-dilgi), **тарый** /дарый (tarıy-darıy) (bk. тарый – тарыыр fiilinin zarf-fiilli şekli) **тос** /дос/ (tos-dos), **төгээр** /дөгээр/ (tögeer-dögeer) vb.

2. Genizsil (ayar adalgalıg) [ɣ] sesinin yazıda gösterilmesi.

Günümüz imlasında bu sesi [q] ünsüzünün iki ünlü arasında /сагыш, пага, агы/ (sağış, pağa, ağı) veya kelime içinde geniz ünsüzleri ile birleşmelerinde /аңгы, чайгаар, холгал/ kullanılan şekillerini ileten z (g) harfi ile işaretlendiği görülür. Bunun sonucunda şöyle bir durum oluşur: a) iki farklı fonem yazıda tek bir harf ile gösterilerek karışıklık yaratır; b) bu sebeple Tuvacanın yine ayrı bir fonemi yazıda gösterilmemektedir. Örneğin, kökü [ɣ] sesi ile biten isimlere yönelme hali eki eklendiğinde, yine bu şartlardaki fiillerden geçmiş zaman şekli yapılırken aynı harflerle işaretleme sonucunda, iki farklı fonem aynılaştırmış olur. Örneğin: **даг+га=** дагга (dag+ga=dagga), **суг+га=** сугга (sug+ga=sugga); **саг-ган =** сaгган (sag-gan=saggan), **дег-ген =** дегген (deg-gen=deggen) vb. Bu durum iki farklı fonemin ayrı olduğunun bilinmesine ve bunların doğru telaffuzuna engeldir.

ÖNERİ:

Tuva alfabesine [ɣ] fonemini gösterecek bir harfi eklemek. Bunun için z veya ɣ, harflerinden biri seçilebilir. Önerilen bu harflerin her ikisinin de diğer Türk lehçelerinin alfabelerinde farklı farklı sesleri iletip kullanıldığını belirtmek gerekir. Tuva alfabesine eklenecek Tuvacanın özel ünsüzlerini ifade eden harflerin tek bir düzen içinde olmasını dikkate alarak z harfinin seçilmesi dileğimizdir. O zaman Tuvacanın özel ünsüzleri yakın telaffuzlu seslerinin harflerine “kuyrukçuk” ekleme yöntemiyle tek bir düzen oluşturulabilir: **n - ɳ, m - ɱ, h - ɥ, z - ʒ**. Bu yöntemle harfleri farklılaştırmayı Rus alfabesinin ц щ, harflerinin şekillerine uygunlaştırmak da önerimize başka bir alt yapı olabilir. Genizsil (ayar adalgalıg) [ɣ] sesini z harfi ile işaretlemek, ilk olarak, Tuvacanın özel bir ünsüzünün tek bir düzende yazılması yönetimini kullanmış olmak; ikincisi, yakın telaffuzlu sesler ile bunların ilişkisini göstermekle ilgilidir.

Önerilen harfi kullanmanın örnekleri: **суз** (suɣ), **суза** (suɣa), **сузжу** (suɣju); **даз** (daɣ), **даза** (daɣa), **дазжы** (daɣji); **өз** (öɣ), **өзе** (öɣe); **чаз** (çaɣ), **чаза** (çaɣa), **чазлыз** (çaɣlyɣ); **чез** (çeɣ), **чезген** (çeɣgen); **саз**(saɣ), **сазан** (saɣan) vb.

3. Günümüzde [p^c], [t^c], [ɣ] seslerini yazıda gösterme meselesinin ne kadar önemli olduğunu kanıtlayınca bunların yazıda verilme yöntemlerini düşünebiliriz. Alfabeyi tamamiyle düzenleme

¹ Aşırı patlamalı (küştüg-dınzıg) ünsüzlerin yazıda n ve r harflerine kuyrukçuk eklenerek gösterilmesi fikri 1960'lı yılların başlarında ortaya atılmıştır. Bk. **Tuva Orfografiyanıń Ündežinneri /Osnovi Tuvinskoy Orfografii/**, Kızıl 1963, s. 44, 131 /Redaktörün açıklaması/.

² D. A. Monguş, “Tuvinskaya Pis'mennost' i Nekotorıye Voprosı Ee Dal'neyşego Razvitiya”, **UZ TŃİİYALĪ - 14**, Kızıl 1970, s. 172-173.

³ Parantez içindekiler kelimelerin günümüz imlasını göstermektedir.

durumuna girmeden ve daha fazla karmaşık hale getirmemek için bu eklemeler sınırlandırılabilir. Ancak tekrar tekrar eklemeler yapmamak için Tuvacanın ses yapısında özel bir fonem daha olan genizden çıkarılan (dumçuktap adaar) **й** harfini yazıda göstermek için **й** işaretini önerebiliriz. Bu harfi kullanmanın örnekleri: **шой** (şoy), **шай** (şay), **мыйыс** (mıyıs), **хаай** (хаау) vb.

4. Yukarıda verilen önerilerin kabul edildiğini düşünürsek Tuva alfabesi 40 harfli bir alfabe olur:

А, б, в, г, ҕ, д, е, ё, ж, з, и, й, й̄, к, л, м, н, ң, о, ө, п,
п̄, р, с, т, җ, у, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я.

Bu alfabenin 32 harfi Tuvaca kelimelerin yazılmasında kullanılır, 8 harf (е, ё, ф, ц, ш, ь, ю, я) Rusçadan alınan sözlerin yazımında kullanılır (Tuvaca kelimelerde я, е, ё, ю harflerinin kullanımının hakkındaki görüşlerimizi aşağıda göstereceğiz).

5. Tuvaca kelimelerde kısa [ɛ] sesini göstermenin kuralında bir sesi bütün durumlarda tek bir harf ile göstermek gibi bir prensib yaratılmıştır. Kelime başında [ɛ] sesi э (e) harfi ile, kelime sonunda ise aynı sesin е (ye) harfi ile gösterilmesi kurallaşmıştır. Kuralın böyle şekillenmesinin hiçbir açıklaması yoktur, bu durumun tek sebebi sadece Tuvacanın yazımını Rusçanın yazımına yakınlaştırma prensibidir.⁴

Geniş telaffuz edilen [ɛ] sesini yazıda iki farklı harf ile işaretlemenin sonucunda öğrencilerin ve Tuvacayı öğrenenlerin ye (e) harfinin etkisiyle aynı sesi Rusçadaki gibi y (й) sesiyle birlikte telaffuz ettikleri durumlar da vardır. Bu durum imlada ve telaffuzda sorunlara, türlü karışıklıklara sebep olan çelişiklerdir.

ÖNERİ:

Geniş telaffuz edilen kısa [ɛ] sesi, kelimenin bütün hecelerinde э harfi ile tek bir düzende verilmesini kurallaştırmak; bu değişikliği imla kurallarına dahil etmek.

Önerilen kuralı kullanmanın örnekleri: **эртэм / эртом/** (ertem), **беш / беш/** (beş), **эрэгэ / эреге/** (erege), **эртинэ / эртине/** (ertine), **эргэ / эрге/** (erge), **эмэр / эмер/** (emer) vb.

AÇIKLAMA: Geniş telaffuz edilen uzun [ɛ] ünlüsünün э harfini tekrarlayarak yazma yöntemiyle verilmesi aynı şekilde kalmıştır.

6. ya, ye, yo, yu (я, е, ё, ю) harflerinin Tuvacanın imlasındaki durumu:

Günümüzde kullanılan “Tuvacanın İmla ve Noktalama Kuralları” (Тыва Орфографияның болгаш Пунктуацияның Дүрүмнери) nda belirtildiği üzere:

Kelimede ya, ye, yo, yu (я, е, ё, ю) harfleri iki farklı şekilde telaffuz edilir:

a. Kelime başında açık hece ve inceltme, sertleştirme (ъ, ь) işaretleri sonrasında y (й) sesiyle birlikte telaffuz edilir. Örneğin: **яны** (yanı), **Енисей** (Yenisey), **ёзу** (yozu), **Юрий** (Yuriy), **аяак** (ayak), **үе** (üye), **оюн** (oyun), **сьезд** (s’yезд), **Ньютон** (N’yuton);

⁴ Bu prensibe A. A. Pal’mbah işaret eder. Bk. **Основи Тувинской Орфографии**, Кızıл 1963, s. 141.

- b. Alıntı yapılan kelimelerin ünsüzlerinin sonundayken, o ünsüzleri yumuşatır ve y (й) sesi olmadan, sadece a, e, o, u (а, э, о, у) olarak telaffuz edilir. Örneğin; *пятница* (pyatnitsa), *цех* (tsex), *Пётр* (Pyotr), *полюс* (polyus).⁵

Burada da Tuva imlasını Rus imlasına yakınlaştırma prensibine dayanarak, benzer fonetik özellikleri benzer yöntemler ile yazıya aktarma gibi başka bir prensip de geliştirilmiştir. *Янзы* (yanzı), *биеэ* (biyee), *ёзу* (yozu), *моюн* (moyun) örneklerindeki a, e, o, u (а, э, о, у) ünlülerinin y (й) ünsüzü ile birleştiği durumlardaki yazımı, Rusçanın alfabesi ve imlasından doğrudan alınan ya, ye, yo, yu (я, е, ё, ю) harfleri ile gösterilmiştir. Buna karşılık y (й) sesi ile ı, i, ö, ü (ы, и, о, у) ünlülerinin birleşmelerini bu sesleri yan yana yazarak gösterir. Örneğin; *чайын* (çayın), *тейи* (teyi), *йөрээл* (yöreel), *хөйү* (xöyü) vb.

Ünlülerin y (й) ile birleşmelerini *я, е, ё, ю* gibi özel işaretler ile gösterme yöntemi bir düzene koyulacak olsaydı yı, yi, yö, yü (*йы, йи, йо, йү*) birleşmelerini de göstermek için özel işaretler oluşturmak gerekirdi. Böyle bir karışıklığın kabul edilmesinin imkânı yoktur. Ayrıca benzer fonetik özelliklerin bazılarının *я, е, ё, ю* harfleri ile, diğerlerinin *й* harfinin ünlülerle birleşmiş şekilleriyle gösterilmesi gereksizdir.

я, е, ё, ю işaretleriyle ilgili: Bu durumda *биеэ* (biyee), *көпееэм* (koreyeem), *моюн* (moyun) gibi kelimelerde ünlülerin iki-üç harfi beraber kullanılmıştır. Tuvacanın fonetik özelliklerine göre iki ünlü birlikte telaffuz edilmez, edilemez. Bunun için bu farklı yazımın ise Tuvacada ünlüler peşpeşe kullanılarak telaffuz edilir gibi doğru olmayan bir düşünceye götürdüğü şüphesizdir.

Genel olarak Tuvaca kelimelerde y (й) ile ünlülerin birleşmelerinin yazıda gösterilmesi düzensizdir.

ÖNERİ:

Asıl Tuvaca kelimelerde ve başka dillerden alıntılanan, Tuvacanın fonetik kurallarına tamamiyle uydurulan kelimelerde y (й) ile ünlülerin birleşmelerini *й* harfi ve gereken ünlülerin harfinin birleştirilmesi ile ya, ye, yo, yu, yı, yi, yö, yü (*йа, йэ, йо, йу, йы, йи, йо, йү*) olarak gösterilmesini imla kurallarına dahil etmek. Uzun ve gırtlaksız ünlülerin de aynı şekilde gösterilmesini kurallaştırmak.

Bu kuralı kullanmanın örnekleri: *яанзы /янзы/*(yanzı), *бийээ /биеэ/*(biyee), *ёзу /ёзу/*(yozu), *мойун /моюн/*(moyun), *өйээ /өез/* (öyee) *айак /аяк/* (ayak), *көпөйээм /көпееэм/* (koreyeem), *айы* (ayı), *тейи* (teyi), *йөрээл* (yöreel), *шөйүндү* (şöyündü) vb.

Ünlülerin й harfi ile birleşmelerinin bu şekilde doğru yazımının bazı Türk lehçelerinde de kurallaştığını görmekteyiz. Örneğin, Altaycada şu şekilde yazılır: *тайак* (tayak) – tuv. *Даяак* (dayaak), *уйат* (uyat) – Tuv. *ыяат* (ıyaat), *койон* (koyon) – Tuv. *койгун* (koygun), *тийиң* (tiyiñ) – Tuv. *диин* (diin), *суйук* (suyuk) – Tuv. *суук* (suuk), *тойу* (toyu) – Tuv. *тодук* (toduk) vb.⁶

7. Gırtlaksız (ög bile adaar) ünlülerin imlası hakkında:

Tuvacada gırtlaksız ünlü taşıyan kelimelerin sayısı 19.000'den fazladır.

Buna rağmen bu sözlerin imla meselesi şimdiye kadar gerektiği gibi çözülememiştir. Günümüz imlasında hiçbir gerçek maddeye dayandırılmamış bir kurala göre sadece 9 kelimenin gırtlaksız ünlüleri düzensiz olarak şöyle işaretlendiği görülür: *аът* (a't), *оът* (o't), *каът* (ka't), *эът* (e't) (ve bunlardan yapılan *аъттаныр* (a'ttanır), *оъткараp* (o'tkarar), *эъткиp* (e'tkir), *каъттаар*(ka'ttaar)) kelimelerinin bütün şekillerinde gırtlaksız ünlü sertleştirme işaretinin (ь) yardımıyla ayrı bir şekilde yazılır; *чаъс* (ça's), *чүък* (çü'k), *дүъш* (dü's), *аъш-чем* (a's-çem) kelimelerinin gırtlaksız ünlüleri de ь işareti ile yazılır, ancak bunlardan türetilen şekillerinde bu işaret kullanılmaz.⁷ Diğer durumların tümünde gırtlaksız ünlü

⁵ Tıva Orfografiyanın bolğaş Punktualitsiyanın Dürümneri, Kızıl 1986, s.6 .

⁶ V. N. Tadikin ve A. T. Tibikova, Orfografiya i Punktualitsiya Altayskogo Yazıka, Gorno Altaysk 1981, s. 15-16.

⁷ Tıva Orfografiyanın bolğaş Punktualitsiyanın Dürümneri, s.10.

taşıyan kelimeler cümlede iki anlamlı ise bunların gerekli anlamını ayırt etmek için bu kelimelerde **ѣ** işareti kullanılabilir, anlam yönünden herhangi bir karışıklık yaratmayacaksa bu kelimeler **ѣ** işareti olmadan yazılır.

Bu gibi gırtlaksız ünlülü kelimelerin yazımının tek bir düzende olmaması bu kuralın düzenlenmesini, yenilenmesini gerekli kılar.

Gırtlaksız ünlülü kelimelerin imlasının düzenli olmadığını, bu durumun karışıklığa yol açtığını tespit eden D. A. Monguş, bu kelimelerin gırtlaksız ünlülerini yazıda **ѣ** (sertleştirme) işareti ile serbest olarak işaretleme (**ѣ** işareti ister yazılsın ister yazılmasın) yöntemini önermiştir.⁸ Bunu kabul edecek olursak gırtlaksız ünlüleri yazıda fark ettirmenin örnekleri zayıflar, yani yazıda kesin olarak gösterilen örnekler de yok olur; çeşitli yazım karışıklıklarından başka bir şey katmaz. Ayrıca bu yöntem günümüz imla kurallarına dahil edilmiştir, ancak gerektiği gibi uygulanmamaktadır. Bunun için, bu öneriyi kabul edersek gırtlaksız ünlüleri yazıda işaretleme belki de yavaş yavaş kaybolacaktır.

E. B. Salzinmaa ve Z. B. Çadamba'nın düşüncelerine de dayanarak kendim şu dokuz kelimenin bütün şekillerinde gırtlaksız ünlüyü **ѣ** işareti ile gelenekleştirerek göstermemizi önermiş bulunmaktayım: **аѣт, оѣт, каѣт, эѣт, чаѣс, чѣѣк, чѣѣн, дѣѣш**.⁹ Ancak bu önerinin de sorunun çözülmesine yardımcı olmadığı açıktır. Şüphesiz bu tür sık kullanılan sözlerin sayısını **кѣѣк, ыѣѣт, чаѣѣш, каѣѣш, доѣѣш, каѣѣжан** gibi sözlerle artırmak gerekir. Böylelikle ezberlenen sözlerin sayısı daha da çoğalır.

Sorunu çözmek pek kolay olmasa da gırtlaksız ünlülü kelimelerin yazımını tek bir düzene dahil etmek bugün talep edilen bir durumdur. Tuvacanın söz varlığının büyük bir bölümünü gerekli kurala bağlayarak yazım bütünlüğü sağlanmış olur. Kimse ana dilinin kelime varlığının büyük bir bölümünün dayandığı özel kuralların yazıda gösterilmemesine izin vermemelidir.

ÖNERİ:

Dilin ana fonetik kuralları imlada gösterilmelidir prensibine dayanarak, Tuvacanın da temel fonetik özelliklerinin yazıda gösterilmesi gerekçesiyle şu kural önerilebilir:

1. Gırtlaksız ünlüleri bütün kelimelerde ünlü ve sertleştirme (**ѣ**) işareti ile göstermek; bunu imla kurallarına dahil etmek;
2. Gırtlaksız ünlülü kelimelerin özel sözlüklerini hazırlamak ve yayımlamak.

Bu öneriler, daha önce öğretmenler ve araştırmacıların önerilerine dayanarak oluşturulmuştur. Bunun için bunları tek bir kişinin baskıcı düşüncesi olarak görmemek gerektiğini vurgulamamız gerekir. Bütün bu düşünceleri münakaşasız kabul etmek gerekir diye bir iddiamız da yok. Benim topluca verdiğim bu öneriler, başka öneriler ile birlikte Tuva alfabesinin ve imlasının gelişimine yardım olur ümidini taşımaktayım.

Aktaran: Vildan KOÇOĞLU*

⁸ D. A. Monguş, "Tuvinskaya Pis'mennost' i Nekotoriye Voprosı Ee Dal' neyşego Razvitiya", **UZ TNİİYALİ - 14**, Kızııl 1970, s. 171.

⁹ K. A. Biçeldey, "Voprosı orfografiya faringalizovannıx glasnix covremennogo tuvinskogo yazıka", **Tuvinskoaya pis'mennost', yazık i literatura**, Kızııl 1980, s. 92-96.

* Arş.Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir.

BAZI ESKİ TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE NOTLAR*

Geng SHİMİN**

Özet

20 yıldan fazla (1952-1975) Kazakça çalışmış bir Türkolog olarak, aşağıda, Kazakçayla ilgili birkaç Eski Türkçe kelime üzerine notlar sunacağım.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kazakça *qid-*, *ülp*, *kiyeli*, *ıyar*

qid-

2000 yılında İzmir’de düzenlenen 4. Uluslararası Türk Dili Kongresine katıldıktan sonra Ankara’ya gittim ve Türk Dil Kurumunu ziyaret ettim. Burada Prof. Dr. A. B. Ercilasun bana Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten’in bazı sayılarını verdi. Belletenin 1993 sayısında (1995’te yayınlanmış) onun mükemmel bir makalesini okudum: “Bir Kişi Yanılsar Oyuşu Bodumu Bişükiğe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G6 = BK, K4) İbaresine Üzerine”. *qidıy* “kenar, kıyı, sınır” ismiyle *qid-* fiilini ayrıntılı bir şekilde tartıştığı bu makalesinde şunları söylüyor: “... *qid-* fiiline herhangi bir şeye kenar, sınır, hudut yapmak anlamını verebiliriz. Bu anlamı metnimize tatbik edersek şu sonucu elde ederiz: Bir kişi yanılrsa, kabilesine, milletine, evine, eşğine kadar kıyı yapmazmış”. Benim düşünceme göre, onun bakış açısı da hedefi tutturamamış. (Onun bu çevirisindeki *ev* ve *eşik* kelimelerini tartışmayacağım).

Geçen yüzyılda birçok Türkologun bu fiili yanlış çevirdiğini ve anlamadığını söylemeliyiz. Örneğin Thomsen:¹ “Si un homme tombait en faute, ils *ne s’avançaient pas* jusqu’a ... de sa race et de son”. Burada Thomsen yanlış bir şekilde *qidmaz*’ı ‘ilerleyemez, ileri gidemez’ şeklinde çevirmiş. Almanca çevirisindeki² cümle, aslında aynı Fransızcasındaki gibi çevrilmiştir: “und selbst wenn ein Mann (von uns) abfiel-die Besonnenen innerhalb seines Geschlechtes oder seines Volkes auf Abwege zu bringen, *haben sie doch nicht erreicht*’.

Radloff’un herhangi bir çevirisini (1894, 1895, 1897) görmedim. Buraya Radloff’un, Thomsen’in yukarıda adı geçen Fransızca kitabından yaptığı Almanca çevirisini alıntılıyorum (s.168): “(selbst) der sich irrende Mensch *wagt sich nicht* an die Ehre (den Schmuck) ihrer Weisen und ihres Volkes’. Radloff fiili *cesaret/cüret etmemek* olarak çevirir.

S.E. Malov’un çevirisi ise şöyledir: “No éslı (otdel’nye lica) iz tjurkov (i soblaznjalis’), to celye rody (daže) do svojstvınnikov (do bračnogo rodstva) *ne otklonjalis*’”.³

Malov’un *qid-* fiilini “ayrılmak” olarak çevirmesi de doğru değildir.

H.N. Orkun’un çevirisi: “Bir kişi yanılrsa soyu, kavmi, bişükine (?) kadar *ilerlemez imiş*” (Orkun 1987, s.25).

Orkun’un burada Thomsen’in Fransızca eserinden çeviri yaptığını düşünüyorum.

Prof. Dr. Talat Tekin *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı kitabında, söz konusu kelimeyi *ıqidmaz* olarak okuyor ve “barındırmak” olarak çeviriyor.⁴ Fakat bu ikna edici ve inandırıcı bir düşünce değildir.

Aynı yazarın *Orhun Yazıtları* (Tekin 1988, s.4) adlı kitabında kelime *qudmaz* olarak transkribe edilmiş ve günümüz Türkçesine “bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) *öldürmezler imiş*” olarak aktarılmıştır.

* Bu makale, “Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 55 (4), 2002, s.335-338”de yayınlanmıştır.

** Department of Uighur Language and Culture, Sentral University for Nationalities, 100081 Beijing, China.

¹ V. Thomsen, *Inscription de L’Orkhon Déchiffrées*, 1896, s. 116.

² ZDMG 78 (1924) s.141’de yayımlandı.

³ S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis’mennosti*, 1951, metinde s. 28 çeviride s. 34.

⁴ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, 1968, s. 231, 262.

Burada “öldürmezlermiş” anlamındaki *öldürmezler imiş* ifadesi anlaşılmalıdır. Mantıksal olarak metne de uymaz. Yeni kitabı *Orhon Türkçesi Grameri*'nde⁵ metni, *bir kişi yaşılsar, uyuştı bodunu bişükiñä tägi qıd maz ärmış* şeklinde transkribe etmiş ama çevirisini vermemiştir. Yalnızca sözlükte *qıd-* fiilini “kıymak, öldürmek” anlamında vermiştir. “Öldürmek” çevirisinden şunu çıkarırız; “kıymak” fiilinin anlamı “öldürmek”in bir eşanlamıdır ya da “öldürmek”le yakın anlamlıdır.

Prof. Dr. Muharrem Ergin *Orhun Abideleri*'nde⁶ bu cümleyi “Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış” olarak çeviriyor. Burada onun, T. Tekin'in yukarıda adı geçen İngilizce kitabının etkisi altında yanlış bir şekilde “barındırmaz” olarak çevrildiğini tahmin ediyoruz.

Yer kazanmak için Prof. Dr. A. von Gabain ve S. Çağatay'ın bu mesele hakkındaki fikirlerini aktarmayacağız. Türkçenin tarihi fonetik kurallarına göre *qıd-* Kazakça *qıy-* ‘a karşılık gelir (*qod->qoy-* ‘koy-’, *käd->kiy-* ‘giy-’ gibi). Meseleye Kazakça üzerinden bakıldığında *qıd-* fiilinin anlamı çok açıktır. Diğer anlamlarının yanı sıra bir de ‘esirgemek, merhamet etmek/acımak’ anlamına gelir. Yani bütün cümleyi şöyle çevirebiliriz: “Bir kişi yanıldığı zaman, (onlar) klanına ve halkına, beşiğine (beşikteki bebeğine) kadar merhamet etmezler/acımazlar”.

älp

1950'lerde, Prof. Dr. Malov'un kitabındaki⁷ ünlü Budist yazmalardan *Altun Yaruk*'ta yer alan Aç Pars hikâyesini okuduğumuz zaman, şu cümlenin yanlış çevrildiğini gördük: “(ay inim,) *älp titgülik tawar älp iş näng inçip isig öztä ärtmüz*” (O brat moj! Geroj – kto žertvuet svoim bogatstvom, gerojskoe éto delo (v otnoşenii bogatstva). no éto ne to, čto rasstat'sja so svoej žizn'ju.) Radloff'un 1930'da yayınlanan Almanca çevirisi elimizde yok. Fakat bizce Malov, onun çevirisini devam ettirmiş olabilir. Malov, *älp* kelimesini yalnızca ‘kahraman’ olarak anlamıştır.

Bildiğimiz kadarıyla *Altun Yaruk*'un Uygurcası Yi-Jing'in Çince versiyonundan çevrilmiştir. Burada Çince orijinali “一切难舍无过己身 yiqie nan she wu guo ji shen”⁸. Çince orijinalin çevirisi: “Terkedilecek olan tüm zor şeylerin içinde en zor olan kendi vücudunuzu terk etmektir”. Prof. Dr. J. Nobel'in Almanca çevirisi doğrudur: “Vom allem, was schwer himzugeben ist, geht keines über die Hingabe des eigenen Körpers hinaus”.⁹

Bu yüzden Uygurca cümleyi şöyle çevirmemiz gerekir: “(Ey erkek kardeşim) (dünyada) terk edilmesi ve yapılması zor mesele, kendi bedenimizden vazgeçmekten daha zor değildir.

Günümüz Kazakçasında *alıp*, *alpawıt* kelimeleri *älp* gibi aynı etimolojiye sahiptir.

(Ay my brother), (in the world) the difficult thing to abandon and the difficult matter to do is nothing more than giving up (our) own body.

kiyeli

Bu Kazakça kelime ‘kutsal, mukaddes’ anlamındadır. Eski Türkçe ‘*küügälig*’den gelir. Türkçenin tarihi fonetik gelişim kuralına göre iki ünlü arasında kalan –g- konsonantı, –y-ye döner; örneğin, *igä>iye* ‘sahip’, *tügä>tüyä* ‘deve’. Sıfat yapan –lig> -li olur. Ama *üü>i* değişimi için tatmin edici bir açıklama yapamayız. *küügälig* sıfatı/ismi Eski Türkçe eserlerde yaygın bir şekilde kullanılan kelimelerdendir. Prof. P. Zieme bunu ‘Wunderbares Kommen, Zauberkräfte’ (=Sanskritçe *ṛddipāda*=Çince 神通 *shentong*) olarak çevirir.¹⁰

Altun Yaruk'ta bu kelime pek çok defa görülür. Fakat bu eserin Ceval Kaya tarafından yapılan yeni baskısında (1996) bu kelime tanınmamış, yanlış bir şekilde “*kou*” ve “*kälig*” (anlamları verilmemiş)

⁵ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 2000, s. 219.

⁶ M. Ergin, *Orhun Abideleri*, 1970, s. 2.

⁷ S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti*, 1951, s. 181.

⁸ Krş. Japonca Taisho Tripitaka No. 665, s.451, II. Sütun.

⁹ J. Nobel, *Suvarnaprabhāsasottama-sūtra – Das Goldglanz-sutra, I-Tsing's Chinesische Version*, 1958, s. 337.

¹⁰ P. Zieme, *Altun Yaruq Sudur*, 1996, s. 220.

olarak ikiye bölünmüştür. Uygurca metni Nobel'in Almanca çevirisinin yanı sıra Çince orijinali ile de karşılaştırdığımız zaman, kelimenin yukarıda ifade edilen anlamlarının yanında bir de Çince 威力 *weili* “güç, kudret” ye karşılık gelen “haşmet/heybet/azamet” anlamını taşıdığını gördük.

Genellikle, Kazakçanın Eski Türkçenin bazı leksik unsurlarını hala koruduğu söylenir; örneğin, bir çeşit istek ifadesi yapımında kullanılan *iygi*<*ädgü* ‘iyi’ (*körseygi edim* ‘keşke görseydim/görebilseydim’); *izgi* ‘iyi’<*ädgü/özgü* (*izgi*, Hakasça ya da Sarı Uygurca gibi bir z-Türk dilinden ödünçleme olabilir); *iyis*<ET *ıdı-* ‘kokla- +fiilden isim yapan –s eki.’ Burada değinmek istediğimiz son fakat aynı derecede önemli olan şey, gençken Sinjian’da Kazak halkının sürekli şu ifadeyi kullandıklarını duymuştuk: *ıyar körsetiw* ‘tehdit etmek’. *ıyar* kelimesi bin yıldan daha uzun bir zamandan beri var, Kültigin yazıtının Doğu 29. satırında: *ıyar elligdä* [*ıyar qayanlı ğda yeg qultım*]. Bu cümleyi, “Ben onları güçlü ülkelerin halkından ve güçlü kağanlardan daha iyi yaşar hale getirdim/yaşattım” şeklinde çevirdik. Ama yazık ki, Çin’de ya da başka ülkelerde yayınlanmış Kazakça sözlüklerde bu kelimeyi bulamadık. (Fakat yazımızı bitirdikten sonra, bu kelimeyi Prof. Dr. V. Gabain’in ‘Irano-Turkic relation in the late Sasanian period’ adlı makalesinde bulduğumuza sevindik (Gabain 1983, s. 263 *ıghar* “güçlü”< Sogdca *ygh’r*).

Kaynaklar

- 📖 ERGİN M, *Orhon Äbideleri*, 1970.
- 📖 GABAİN A., “Irano-Turkic relation in the late Sasanian period”, *The Cambridge History of Iran* (3-1 içinde), s.623, 1983.
- 📖 MALOV S. E, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis’mennosti*, 1951.
- 📖 NOBEL J., *Suvarnaprabhasasottama-sūtra – Das Goldglanz-sutra, I-Tsing’s Chinesische Version*, 1958.
- 📖 ORKUN H. N., *Eski Türk Yazıtları*, 1987.
- 📖 TEKİN T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, (Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series 69) Bloomington, 1968.
- 📖 TEKİN T., *Orhon Yazıtları*, 1988.
- 📖 TEKİN T., *Orkhon Türkçesi Grameri*, 2000.
- 📖 THOMSEN V., *Inscription de L’Orkhon Déchiffrées*, 1896.
- 📖 ZIEME P., *Altun Yaruq sudur*, Vorwort und Das Erste Buch, 1996.

Çeviren: Serpil ERSÖZ*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

DEĞERLENDİRMELER

KAZAK DESTANLARI 2*

*Sabri CEYLAN***

Kültür, bir topluluğu millet yapan ve onu diğer milletlerden ayıran ve milleti oluşturan fertler arasında maddi ve manevi bağlar kuran önemli bir unsurdur.

Türk milleti de sadece Türkiye sınırları içerisinde yaşayanlar şeklinde düşünülmemeyeceğine göre Türk kültürünü de Türk boylarının yaşadığı oldukça geniş olan bir coğrafya dâhilinde ele almak gereklidir. Başta siyasi olmak üzere sosyal ve ekonomik nedenler sonucu ayrı düşerek bugün dünyanın birçok farklı coğrafyasında yaşayan Türk boyları için “*Türk Dünyası*” terimi kullanılmaktadır. Türk dilinin farklı lehçelerinde konuşan Türk boyları arasındaki en büyük ortak payda, tamamının milattan önceki yüzyıllardan beri varlığını geliştirerek devam ettiren Türk kültüründen beslenmeleridir.

Milattan önceki yüzyıllardan başlayarak günümüze kadar devam eden Türk kültürünün ilk ürünlerinden biri olan destanlar Türk kültürünün birer yansıtıcısı ve aynaları olarak ortak Türk kültür mirasının tanınmasında ve bu mirasa sahip çıkılmasında oldukça önemli bir role sahiptir. İbrahim Kafesoğlu'nun tabiriyle bozkır kültürüne ait olan Türklerin hayatında sözlü gelenek ağır basmaktadır. Sözlü geleneğin öne çıkan türlerinin başında da destanlar gelmektedir. Sözlü geleneğin günümüze uzanan tarihi süreç içerisinde destanlar Türk boylarının yaşamlarını, acılarını, sevinçlerini, hatalarını, başarılarını, neden hata yaptıkları ve nasıl başarıya ulaştıklarını da göstermeleri yönüyle Türk tarihine ve kültürüne ışık tutacak birer ayna olma vasfına sahiptirler. Bu yönüyle destanlar Türk kültürünün ve tarihinin yaşayan birer müzesi olma özelliğini de taşımaktadırlar.

Kültürel kimliğin hızla kaybolduğu, küreselleşmenin etkisiyle millî kimliklerin yok edilmeye çalışılarak tek bir dünya milletinin meydana getirilmeye çalışıldığı günümüzde, Türk dünyası fikrinin ve “Dilde, fikirde, işte birlik” düsturunun yaşatılması açısından farklı coğrafyalardaki Türk boylarının ortak kültür değerleri olan “Türk Dünyası Destanların Tespiti ve Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi” büyük önem taşımaktadır.

Bu proje kapsamında, saygıdeğer hocamız Prof. Dr. Fikret Türkmen'in başkanlığında bir proje yürütme kurulu oluşturulmuş ve Türk dünyası destanları tespit edilerek projedeki görevli olan değerli hocalarımız tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Kazaklarda Türk dünyası içerisinde yer alan önemli ve tarihî kökeni oldukça eskilere dayanan bir Türk boyudur. *KAZAK DESTANLARI 2* adlı eser *Dr. Metin ARIKAN* tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Eserin giriş bölümünde dört Kazak destanının aktarıldığı bunlardan üçünün (Kubıkul, Dotan Batır ve Kulamergen- Joyamergen) adlı destanlar olduğu ve bunların Kazak bilim adamları tarafından arkaik destan grubuna dahil edildiği Karabek destanının ise kahramanlık destanları içerisinde yer aldığı belirtilmiştir. Bu destanlar hakkında sırayla kısaca bilgiler verilerek destanların Türkiye Türkçesine aktarmaları yapılmıştır.

* Eser, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından 2007 yılında basılmıştır ve 490 sayfadan meydana gelmektedir.

** *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.*

Eserde, sunuş, ön söz bölümlerin ardından giriş bölümünde yapılan çalışma ve destan metinleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından Kazak destanları hakkında ayrıntılı bilgiler verilerek her destan metninin farklı varyantları ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Bu bölümler şu başlıklar altında ele alınmıştır: Kubukıl Destanı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Ahmet İskenderov'un derlediği Nurpeyis Bayganin'e ait beş anlatma başlıklar halinde sunularak ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Dotan Batır Destanı ile ilgili genel bilgiler sunulduktan sonra Minhaj Hemiddüllin'den G. Beşirov tarafından derlenen altı anlatma sırasıyla verilerek bu anlatmalar kısaca tanıtılmıştır. Kulamergen Joyamergen Destanı genel hatlarıyla tanıtılarak destanın dokuz anlatması hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş ve onucu anlatma destanın masal metni olarak verilmiştir. Bu destanların ardından kahramanlık destanları içerisinde yer alan Karabek Destanın tanıtımına geçilmiştir. Bu destanın iki anlatması tanıtılarak eserlerin Türkiye Türkçesine aktarımları verilmiştir.

Özetlerden sonra Dr. Metin Arıkan tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan destan metinleri özetle belirtilen sıraya uygun biçimde verilerek eser tamamlanmıştır.

Ülkemizde çeşitli tezler ve akademik çalışmalar içerisinde yer alan Kazak destanları bu eserle bir kaynaktan toplanmıştır. Türkiye'de alanında kapsamlı bir çalışma olan bu eser, konu ile ilgili akademisyenlerin yanı sıra Kazak edebiyatını ve kültürünü tanımak, bu konuda bilgi edinmek ya da araştırma yapmak isteyenler açısından da çok önemli bir kaynak olacaktır.

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies
ISSN: 1301-2045

YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki defa yayımlanan ortak bir kitaptır. Her yıl bir cilt oluşturulur ve yılın kış sayısına izin konulur. İlgilerine yayım tarihini izleyen 20 gün içinde gönderilir.

Amaç: a) Türkiye ve Türk Dünyasındaki sosyal bilimler alanındaki çalışmaları yayımlamak, bunları ulusal düzeyden boylar arası ve uluslar arası düzeye taşımak, b) Bu alandaki çalışmaları izlemek c) Bu alanın kuramsal ve yöntemsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı - Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla öteki lehçeler) veya uluslar arası dillerden birinde- yayımlamak, d) Türk dünyası alanında bir köprü görevi görecek çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu: Türkiye ve Türk dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik: a) Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler b) Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları c) Türk dünyası alanındaki çalışmalara kuramsal ve yöntemsel açıdan katkı sağlayacak çeviri yazıları ç) Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler d) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Nerede sunulduğu belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurum/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı dipnotla belirtilmelidir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi: Yayımlanması için dergimize gönderilen yazılar öncelikle Yayın Kurulu tarafından amaç, konu, içerik ve yazım kuralları açısından incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, Yayın Kurulu'nun onayı ile, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor halinde Yayın Kurulu'na sunabilirler.

Yazım Dili: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir. İletişim zorlukları hariç, bütün yazışmalar bu dille yapılır. Ancak, yayımlanacak makalelerde bu şart aranmaz. Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde yazı yayımlanabilir.

Genel Kurallar: Makalelerde uyulması gereken genel kurallar şunlardır:

A) Başlık: 12 kelimeden geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır.

B) Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle siyah ve italik yazılmalı, ünvan, adres ve e-posta adresi italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

C) Özet: 50 kelimeden az olmayacak ve 250 kelimeden geçmeyecek şekilde yazımın özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

Ç) Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralığıyla ve 11 punto olarak yazılmalı, sayfa kenarlarından 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 7000 kelimeden geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makalede yer alan örneklerde farklı yazı karakterleri kullanılmışsa makale ile birlikte bu yazı karakterleri de gönderilmelidir. Makale, Giriş bölümüyle başlamalı, burada yazımın hipotezi ortaya atılmalı, Gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak, başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırın devam edilecektir.

Şekil, tablo ve fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışında taşınmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise "EXCEL" tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Resimler, parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimler on sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, tablo ve resimleri, aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, metin içinde bunlar için aynı boyutta boşluk bırakarak, içine şekil, tablo ve resmin numarasını yazmalıdırlar.

D) Kaynak Gösterme: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanan yazılarda; gönderme yapma, alıntılama ve kaynakça hazırlama gibi aşamalarda, CMS (Chicago of Manual Style) Yöntemi kullanılmaktadır. Kaynaklar kesinlikle dipnot şeklinde ve aşağıda gösterildiği gibi yapılmalı, metin içinde parantezle verilmemelidir. Kaynaklar, ayrıca metin sonunda kaynakça kısmı oluşturularak da gösterilmelidir. Dipnotta ve kaynakçada asıl metinden iki punto küçük (9 punto) karakter tercih edilmelidir. Kaynak gösterilirken şu hususlara uyulmalıdır:

1. Dipnotlar verilirken, gönderme veya alıntı yapılan bölümün sonuna bir numara verilir ve aynı sayfanın alt kısmında bu numaranın karşısında gerekli bilgiler gösterilir. Kaynak ilk kez geçtiğinde, kaynakçada olduğu gibi künyesi ayrıntılı olarak verilir.

2. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için, araya başka kaynaklar girmişse, yazarın adı ve soyadından sonra "age, agm, agt" gibi kısaltmalar kullanılır. Sayfa bilgilerinden başka bilgilere yer verilmez.

Örnek: Fikret Türkmen, **age**, s.134.

Bir kaynak dipnotta ardışık olarak (arka arkaya) yer alıyorsa; yani araya başka bir kaynak girmemişse yazar adı ve soyadına da gerek yoktur. "Age, agm, agt" ve gerekiyorsa sayfa bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek: **Age**, s.47.

3. Dipnotlarda "Ad Soyad" sıralaması, kaynaklar bölümünde ise "SOYAD Ad" sıralaması tercih edilir. Kaynakçada SOYAD, büyük temel harflerle yazıldığı için onu addan ayırmaya yönelik olarak araya virgül konmasına gerek yoktur.

Örnek-dipnot: Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s.45

Örnek-kaynakçada: KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

4. Bir kitaptan alıntı yapıldığında, sayfa bilgisi dipnotta mutlaka belirtilir. Ancak bu kitapla ilgili künye bilgileri kaynakça bölümünde verilirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek-dipnot: Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s.45

Örnek-kaynakçada: KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

5. Alıntı bir makaleden yapılmışsa, dipnotta alıntının geçtiği sayfa bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki (ya da kitaptaki) sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir. Aynı şekilde makaleye bütün olarak bir gönderme yapılmışsa yine sayfa aralığının belirtilmesi gerekmektedir.

Örnek 1: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaası, Ankara 1997, s.570.

Örnek 2: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaası, Ankara 1997, s.570-575.

6. Kimi zaman dipnotlar yerine son notlar kullanıldığı da olur. Bu durumda yukarıdaki hususlara aynen uyulur. Aradaki fark, bilgilerin sayfa altlarında değil, bölüm ya da kitabın sonunda verilmesinden ibarettir.

7. Metin içi göndermeler ve alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak ve özetlenerek verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynakçalarda kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek: Age, agm, KR: Kütahyalı Rahimi ve Divanı, A. Abdulkerimoğlu: Abdulkerim Abdulkadiroğlu vs.

8. Birden çok cildi bulunan eserlerin ciltleri ayrı ayrı belirtilmelidir. Zira ciltlerin basım bilgileri farklı olabilir. Fark yoksa künyelerinin ayrı ayrı belirtilmelerine gerek görülmemelidir.

9. Kaynakça ve yazı hazırlanırken Türk Dil Kurumunun 2005 yılında yayınladığı İmlâ Kılavuzundaki kısaltmalar esas alınmalıdır. Kılavuzda bulunmayan bir kısaltmaya yer verilecekse Türkçenin mantığıyla hareket edilmeli ve hep aynı kısaltma biçimi tercih edilmelidir. Örneğin "Son Güncelleme Tarihi, Upgrade Date, Erişim Tarihi, Yapımcı, Yönetmen, Yapımcı Firma, Dağıtımçı Firma" gibi son zamanlarda ortaya çıkan terimler; "SGT, UD, ET, Ya., Yön., Yap., Dağ." şeklinde kısaltılabilir. "Ve, u, ü, vu, vü, ile, ya da, veya; a, the, of, in, on, at" gibi ögeler başlıklarda da bulunsalar, küçük karakterli harflerle yazılırlar. Örnek: Hüsn ü Aşk, Leylâ vü Mecnûn, Ağustos Böceği ile Karınca.

10. Kaynaklar bölümünde aynı yazara ait ikinci bir eser, ardışık olarak yer alacaksa, ikinci geçişinde yazar adı yerine çizgi çekilmesi yeterlidir.

11. Dipnotlarda ya da kaynaklar bölümünde yazarların unvanlarının belirtilmelerine gerek yoktur.

12. Sözlüklerde ve ansiklopedilerde, özel durumlarla karşılaşılmadıkça, sayfa numaralarının belirtilmesine gerek yoktur.

13. Bir eserde orijinal metinlere (eski harfli metinler, el yazısı metinler, ek olarak verilen resimler, fotoğraflar vs.) yer verilmiş ve bunlar ayrıca belirtilmişlerse, künye bilgileri verilirken, bu bölüm ayrıca vurgulanır.

14. Kaynakta yayın yılı belirtilmemişse, ilgili bölüme 'bilinmeyen tarih' anlamında (b.t.) yazılır. Kaynak İngilizce ise 'no date' anlamında (n.d.) kullanılabilir. Bunun gibi kaynakta belirtilmemiş başka bilgiler varsa, bunlar sıralama değiştirilmeksizin, boş geçilebilir ya da bu amaçla ilgili alana "bilgi yok" (b.y.), "belli değil" (b.d.) türünden bir ibare konabilir.

15. Aynı yıl birden çok baskısı yapılan kaynaklar için, baskı sayısı ya da basım ayı hakkında da bilgi verilmelidir.

16. Alıntılarda özellikle atlanan bölümler varsa bunlar sıra noktalar ile (.....) gösterilmelidir.

17. Sayfa anlamında kullanılan "s" harfi, rakamın başında alıntının hangi sayfadan yapıldığını; rakamın sonunda ise ilgili kitabın kaç sayfadan oluştuğunu gösterir. Söz gelimi "s.116", alıntının 166.sayfadan yapıldığını gösterirken; "166 s.", kitabın 116 sayfadan oluştuğunu gösterir. Bu anlamda ss (sayfa sayısı) ibaresi de kullanılabilir.

18. Bir kaynakla ilgili künye bilgileri tek satıra sığmıyorsa, diğer satırların bir miktar (söz gelimi metnin paragraf girintisi kadar) içeriden başlatılması gerekir.

19. Web adresleri verilirken, sayfa adı gibi, sayfanın adres kökünün de koyu karakterlerle vurgulanmasında, ilgili alt sayfaların bağlı oldukları ana sayfanın belirlenmesi açısından yarar vardır.

Örnek: <<http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/162/esitgin.htm>>.

Örnekler

(Buradaki örnekler Kaynakça bölümü içindir. Örnekler dipnotta kullanılırken "SOYAD Ad" sıralaması "Ad SOYAD" şeklinde değiştirilerek verilmeli ve alıntının yapıldığı sayfa numarası eklenmelidir.)

Tek Yazarlı Kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

LEVEND Ağah Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1988.

MERMER Ahmet, **Kütahyalı Rahimi ve Divanı**, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2004.

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim, **İsmail Belig Nuhbetü'l-Asâr Li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr**, GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1985, 718s. + CXXXIII orijinal basım.

DASH Mike, **Tulipomania**, Phoenix, London 2003.

Metni Yayına Hazırlanan Divanlar

Divanın Adı, Haz: (Hazırlayan), Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

Bâkî Divanı, Haz:Sebahattin Küçük, AKDITYK TDK Yay., Ankara 1994.

İki-üç yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

ÖZCAN Nusret ve AYKUT Kemal, **Mustafa Kutlu Kitabı**, Nehir Yayınları, İstanbul 2001.

Üçten çok yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

PEKOLCAY Neclâ, ERAYDIN Selçuk, TAHRALI Mustafa, UZUN Mustafa ve SUBAŞI M.Husrev, **İslâmî Türk Edebiyatına Giriş**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1981.

Yazma

Yazar/Şair, **Eserin Adı**, Bulunduğu Kütüphane Bölüm No.

Şeyh Gâlib, **Hüsn ü Aşk**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar No:1348, 1635, 1996, 5733; İstanbul (b.t).

Yazar belirtilmemiş

Eserin Adı, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

Türkçe Sözlük I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
İmlâ Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Ceviri kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Çev:/Haz., Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
WELLEK Rene ve WARREN Austin, **Edebiyat Biliminin Temelleri**, Haz:Ahmet Edip Uysal, KTB Yay., Ankara 1983.
BARZUN Jaques ve GRAFF Henry F., **Modern Araştırmacı**, Çev:Fatoş Dilber, Tübitak Yay., Ankara 1996.

Editörlü kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölüm Adı", Editörün Adı Soyadı (Ed.). **Kitabın Adı**, içinde, Yayıncı, Basım yeri Basım Yılı, s.(sayfa aralığı).
KÜÇÜK Sabahattin, "Divan Şiirinde 'Güneş' Üzerine Bir Deneme", Zeynep Kerman (Haz./Ed.), **Mehmet Kaplan İçin**, içinde, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 149-176.

Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölümün Adı", **Kitabın Adı**, içinde, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, s.(sayfa aralığı).
PARLATIR İsmail, "Bilimsel Yazıların Hazırlanmasında Uygulanacak Kurallar", **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, içinde, Yargı Yayınevi, Ankara 2001, s.433-449.

Tez

SOYAD Ad, **Tezin Adı**, Enstitü Adı, Tezin Türü, Yer Yılı.
ERDEMİR Avni, **Muslihu'd-din Mustafa İbn Vefâ Hayatı Eserleri Tesirleri ve Manzum Eserlerinin Tenkidli Metni**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

Makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı**, C/S (Yıl), s. (sayfa aralığı).
ÖZBALCI Mustafa, "Şiire ve Şaire Dair Bazı Notlar", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S:5 (1990), s.217-227.

Cokyazarlı makale

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı**, S (Yıl), s.(sayfa aralığı).
KURNAZ Cemal ve TATÇI Mustafa, "Ahmed Yesevî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", **Bilig**, S:4 (1997), s.253-263.

Ansiklopedi maddesi

SOYAD Ad, "Maddenin Adı", **Ansiklopedinin Adı**, C., Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
AKÜN Ömer Faruk "Divan Edebiyatı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
BİLGİN Azmi, "Esrar Dede", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Kongre, bildiri, konferans... Basılı metin varsa

SOYAD Ad, "Bildirin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, s.(sayfa aralığı).
CUNBUR Müjgân, "Klâsik Edebiyatımızda Nevruz", Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mart 1995, AKDITYK, Ankara 1995, s.37-51.

Basılı metin yoksa

SOYAD Ad, "Bildirin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yer.
DENİZ Sabahat, "Divan Şiirinde Güzelin Saç Şekli", Türk Kültüründe Ayrıntılar: Saç Düzenlemesi Uluslar arası Konferansı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, 8-9 Aralık 1997, İstanbul.

Gazete yazısı (fıkra, deneme, eleştiri)

SOYAD Ad, "Yazının Başlığı", Gazetenin Adı, Tarih.
AKYOL Taha, "Sosyal Bilim Ödülleri", Milliyet, 28 Şubat 2005.
YAVUZ Hilmi, "Felsefe Terimleri Üzerine 1", Zaman, 30 Mart 2005.

Diğer Kaynaklar

Kişisel WEB sayfası

SOYAD Ad, Sayfa Adı ya da Başlığı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).
MERMER Ahmet, Prof.Dr.Ahmet Mermer, <<http://w3.gazi.edu.tr/web/mermer/>>, (SGT: 26.05.2004).
SEVGİ Ahmet, Prof.Dr.Ahmet Sevgi, <<http://fen.selcuk.edu.tr/sevgi.htm>>, (SGT: 11.01. 2005).
HORATA Osman (ET: 14.04.2005). Prof.Dr.Osman Horata, <<http://www.turkoloji.hacettepe.edu.tr/osman.shtml>>.

Kurumsal WEB sayfası

Sayfa Adı ya da Başlığı, Kurum Adı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).
Tez Yazım Kılavuzu, <www.istanbul.edu.tr/enstituler/sosyalbilimler/tezhazirlamayonergesi.htm> İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (ET: 01.04.2005).
Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi, <<http://turkoloji.cu.edu.tr>>, (ET: 13.04.2005).
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, <<http://www.humanity.ankara.edu.tr/tdsayfasi.html>>, (ET: 14.04.2005).
Milli Kütüphane, Milli Kütüphane, <<http://www.mkutup.gov.tr>>, (ET: 04.04.2005).
Yayın ve Dokümantasyon Dairesi Tez Merkezi, Yüksek Öğretim Kurumu, <http://www.yok.gov.tr/tez/tez_tarama.htm>, (ET: 04.04.2005).

WEB 'de Dergi

Dergi Adı (Ed:), SGT ya da ET:, (Varsa) Yayınlayan Kurum, <Web Adresi>.
E-Sözce (Ed.Nüket GÜZ) (ET: 24.05.2005), İstanbul Kültür Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi İletişim Sanatları Bölümü, <<http://sanattasarim.iku.edu.tr>>.
Son Baskı (Ed. B.d.) (ET: 01.05.2005), <<http://www.sonbaski.com>>.

WEB 'de Kitap (Basılmış)

SOYAD Ad, Kitabın Adı, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).

DAY Robert A. , Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayınlanır, Çev:Gülşay Aşıkay Altay, Tübitak Yayınları, Ankara 1996, <http://journals.tubitak.gov.tr/kitap/maknasyaz/index.html>, (ET:05.04.2005).

Basılı makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", Derginin Adı, C:/S.; Yayın Yeri Yayın Yılı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).

AKALIN Şükrü Haluk, "İnternetteki Türkoloji Dünyası", Türk Dili, S:556, Ankara 1998; <www.tdk.org.tr/hal1.html>, (ET:01.04.2005).

EŞİTGIN Dinçer. "Büyüme Romanı (Bildungsroman) Kavramı Etrafında Aşk-ı Memnu ve Roman Kişisi Nihal", Millî Eğitim Dergisi, S:162, Ankara 2004; <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/162/esitgin.htm>, (ET:05.04.2005).

MENGI Mine, "Divan ş iiri ve Bıkr-i Mana", Divan Şiiri Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.22-29; <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20%EDEBIYATI/2.asp>, (ET: 13.04.2005).

Veri tabam (CD Rom, Disk...)

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, Eserin Adı, (Türü), Hazırlatan, Hazırladığı Yer Yıl.

YEPREM Saim ve TAŞKIN Birgül, Kütüphane, (CD), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul (b.t.).

KAYA Dursun, ÜNVER Niyazi, KUTLU E.Selma, SOYAK Hasan, Türkiye Yazmalar Toplu Kataloğu, (CD I, II), Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 2004.

Televizyon ya da radyo programı

SOYAD Ad (Ya.), Programın Adı (Tv/Radyo Programı), Yayın Kurumu, Yayın Yeri (Yayın Tarihi).

AKBAL Meryem (Ya.), Yeşil Oba (Tv Programı), Samanyolu Televizyonu, İstanbul (08.04.2005).

Belgesel, dizi, film (yerli)

SOYAD Ad (Ya.) / SOYAD Ad (Yön.), Filmin/Belgeselin Adı, Yapımcı Firma (Yap.) / Dağıtımçı Firma (Dağ.), Yapım Yeri Yapım Yılı.

Belgesel

DÖKER Hamdi (Ya.), ÖRNEK Tolga (Yön.), Gelibolu, Ekip Film/Özen Film (Dağ.). Türkiye2005.

DİRİKLİK Salih (Yön.), Ölümünün Ellinci Yılında Mehmet Akif Ersoy, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu ,Türkiye 1986.

Dizi

OKUR Vehbi (Ya.), DİRİKLİK Salih (Yön.), Dokuzuncu Hariciye Koşuşu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1985.

ÇAKMAKLI Yücel (Yön.), Küçük Ağa, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1984. *Film*

BEKTAŞ İksen(Ya.),UÇAKAN Mesut(Yön.),Reis Bey,Moroğlu Film (Yap.), Türkiye 1988.

Televizyon ya da radyo programı

SOYAD Ad (Ya.), **Programın Adı ve/veya Konu Başlığı** (Tv/Radyo Programı], Yayın Kurumu, Yayın Yeri (Yayın Tarihi).

AKBAL Meryem (Ya.), **Yeşil Oba** (Tv Programı), Samanyolu Televizyonu, İstanbul (08.04.2005).

Film, video, belgesel (çeviri)

SOYAD Ad (Ya.) / SOYAD Ad (Yön.), **Filmin Türkçe Adı (Filmin Orijinal Adı)**, Yapımcı Firma (Yap.) /Dağıtımçı Firma (Dağ.), Yapım yeri Yapım yılı.

HURRAN Nick (Yön.), **Kara Kaplı Defter (Little Black Book)**, Columbia Tristar (Yap.), ABD 2004.

NOURIDSANY Claude (Yön.), **Yaradılış: Büyük Sır (Genesis)**, Umut Sanat (Dağ.), Fransa-İtalya 2004.

E-posta

SOYAD Ad (Gönderen). **Başlık** veya **Konu**, <Gönderen Adres> (Gönderim Tarihi), <Alan Adres> (Erişim Tarihi).

MERMER Ahmet (Gönderen). **Divan Şiirinde Bitkiler**, <amermer@gazi.edu.tr> (14.07.2002), <hasanduzey@ege.edu.tr>, (15.07.2002).

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, egetid@gmail.com adresine e-posta yoluyla veya yoğun diski (CD) ve üç nüsha çıktısı (2. ve 3. çıktılarda yazar adı yer almayacaktır) ile birlikte yazışma adresimize gönderilir. Çeviri ve aktarmalarla birlikte, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da yayınlanması için gönderilen nüshalara eklenmelidir. Yazılarda yer alan örneklerde farklı yazı karakterleri kullanılmışsa bunlar da gönderilmelidir. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makaleler yayınlanmaz ve yazar(lar)ına geri verilmez; bu konuda idarî ve adli sorumluluk kabul edilmez. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı metni e-posta yoluyla egetid@gmail.com adresine veya bir yoğun diski ve bir çıktısını yazışma adresimize en geç 15 gün içinde gönderir. Yayın aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Yazı İşleri tarafından yapılabilir. Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*'ne, düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların ise hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir.

Dergide yayınlanan yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.